

2014

I Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

29–30 квітня 2014 р.

Проблеми та перспективи розвитку
науки на початку третього тисячоліття
у країнах Європи та Азії

Секції:

Біологічні науки

Державне управління

Екологія

Економіка

Історія

Математика

Педагогіка

Політологія

Право

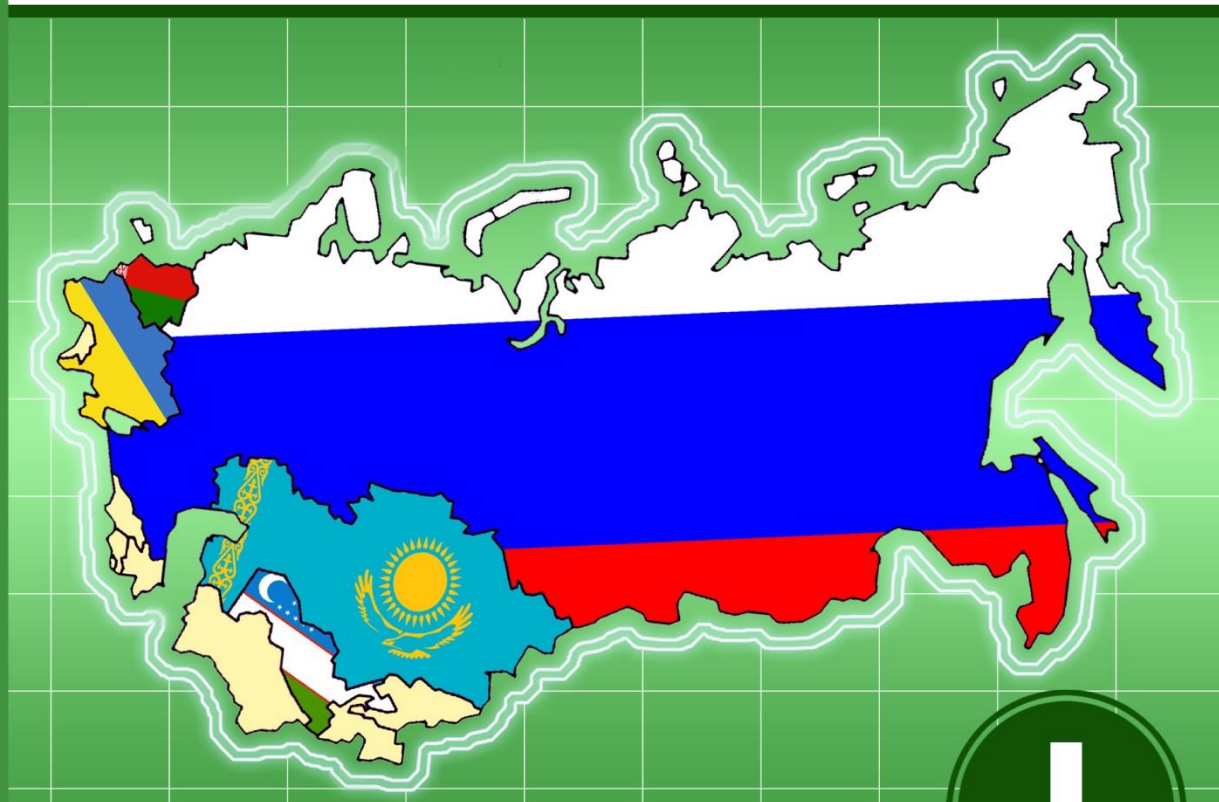
Психологія

Сучасні інформаційні технології

Фізична культура та спорт

Філологічні науки

Філософія

Переяслав-Хмельницький
2014

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у
країнах Європи та Азії»**

29 – 30 квітня 2014 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

I Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в
странах Европы и Азии»**

29 – 30 апреля 2014 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ

Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014 р. – 250 с.

Материалы I Международной научно-практической интернет-конференции «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии» // Сборник научных трудов. - Переяслав-Хмельницкий, 2014 г. – 250 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко д.і.н., професор;

Т.М. Боголіб д.е.н., професор;

Г.Л. Токмань д.п.н., професор;

Н.В. Ігнатенко к.п.н., професор;

В.В. Куйбіда к.біол.н. доцент;

В.А. Вінс к.псих.н.;

Ю.В. Бобровнік к.і.н.;

С.М. Кикоть к.і.н.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко д.и.н., профессор;

Т.М. Боголиб д.э.н., профессор;

Г.Л. Токмань д.п.н., профессор;

Н.В. Игнатенко к.п.н., профессор;

В.В. Куйбида к.биол.н. доцент;

В.А. Винс к.псих.н.;

Ю.В. Бобровник к.и.н.;

С.М. Кикоть к.и.н.

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В. Бобровник,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,

Ю.С. Табачок.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,

Ю.С. Табачок.

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**Baxritdin Bozorov
(SamDU, Uzbekistan)****UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA BIOLOGIYA FANLARINI O'QITISH VA EKOLOGIK TA'LIM-TARBIYA MASALALARIGA OID MULOHAZALAR**

Biologiya fanlari o'zining tuzilishi va tarkibi xamda o'quvchilarni diqqat va e'tiborlarini o'ziga qarata olishi jihatidan fanlar tizimida o'ziga xos yetakchi o'rinni egallaydi. Chunki, bu fanlarni o'qitishda va ayniqsa, ekologik bilimlar berishda o'qituvchi juda ko'plab tabiiy-ilmiy misollardan foydalanishi mumkin. Hozirgi kunda ko'plab malakatlarda akademik lisey va kasb xunar kollejlari bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash masalasi eng dolzarb masalalardan bo'lib turibdi. Shu bois, o'quvchilarni kasbga yo'naltirishda va ularda ekologik madaniyatni shakllantirishda biologik fanlarning o'rni muhimdir [1].

Buning uchun avvalo o'quvchilarda tabiiy fanlarga nisbatan qiziqish uyg'ota olish metodikasini tatbiq qilish muhimdir. Masalan, bugungi kunda Samarqand davlat universiteti, Tabiiy fanlar fakultetining barcha bo'limlarida o'rta maxsus ta'lim dargohlari bilan uzviy aloqalar keng yo'lga qo'yilgan. Fakultetda ko'pchilikka ma'lum bo'lgan O'rta Osiyoda ham yagona hisoblanadigan «Zoologiya muzeyi» va jahon standartlari asosida qayta qurilgan «Issiqxon» faoliyat ko'rsatmoqda [2].

Maktablar, kollejlari va akademik liseylar o'quvchilari botanika va zoologiya va ekologiyaga oid darslarni amaliy jihatdan shu yerda mustahkamlashmoqda. Universitet qoshidagi akademik liseylarda zoologiya muzeyi va botanika issiqxonasida o'tilayotgan ekskursiya darslari ularda kelajakda mamlakatimizning fauna va florasini o'rganishga kuchli qiziqish uyg'otmoqda va shu bois, biologiya, ekologiya bo'limlariga o'qishga kirish uchun yuqori konkurs kuzatilmoqda. Bunga misol tariqasida 2013-2014 o'quv yili uchun Tabiiy fanlar fakultetiga mingdan ortiq abituriyent hujjat topshirganligini ta'kidlab o'tishimiz joizdir.

Demak, akademik liseylarda va kasb-hunar kollejlari biologik darslarni o'tishda amaliy, ko'rgazmali va laboratoriya mashg'ulotlarini samarali tarzda tashkil qilish, o'quvchilarni kasbga yo'naltirishda va tabiiy fanlarga qiziqishlarini ortishida biz pedagoglarga yaqindan yordam beradi.

Xuddi shunday fikrlarni ekologiya fani misolida ham keltirishimiz mumkin. Samarqand shaxridagi barcha oliygohlarda, liseylar, kollejlari va o'rta maktablarda ekologiya darslarining to'g'ri yo'lga qo'yilishi o'zining ijobiy samarasini bermoqda. Tabiiy fanlar fakultetining biologiya, ekologiya, geografiya, kimyo bo'limlarida talabalar yozgi semestrda ishlab chiqarish amaliyotlarini nazariy jihatdan olingan ekologik bilimlarni mustahkamlash uchun dala qo'ynida Samarqand viloyatidagi tog' tizmalari qo'ynida joylashgan maxsus amaliyot darslari uchun tashkil etilgan lagerlarda o'tashmoqda. Kimyo bo'limi talabalari esa bir qator yirik kimyo zavodlarida bo'lishib, ekologik bilimlarini yanada oshirishadilar.

Bu esa talaba, o'quvchining ona tabiatni yanada sevishtga, uning tabiiy resurslarini avaylab-asrashga undaydi. Uzluksiz ta'lim tizimida ekologiya darslarini aniq va ko'rgazmali, qurollar, multimediali elektron darsliklar asosida o'tish hozirgi kunda talabalarda ekologik bilim va madaniyatning yuksalishida katta ahamiyat kasb etmoqda. Lekin, yuqorida aytilganidek, ekologik muvozanat, atrof-muhit ifloslanishlarini oldini olish uchun albatta dala amaliyotlarini to'g'ri tashkil qilish asosiy masala hisoblanadi. Bahor oylarida tog'larga dam olishga borgan insonlar o'sha joylarni har xil idishlar, chiqindilar, sigareta qoldiqlarini tashlab ifloslantirib qaytmoqdalar. Dala amaliyotlarida esa o'quvchi o'z ko'zi bilan ko'rib, ekologiyaga, Ona tabiatni asrashga oid tegishli xulosalarga ega bo'ladi deb hisoblaymiz. Demak, uzluksiz ta'lim tizimida biologiya va ekologiyaga oid bilimlar berishda avvalo, botanika bog'lari, zoologiya muzeylari va dala amaliyotlarini o'tkazish va to'g'ri tashkil etish dolzarb masalalardan bo'lib hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. J. Xolmo'minov "Tabiiy fanlarni o'qitish va ekologik ta'lim-tarbiya", Toshkent, 1991.
2. B. Bozorov "Uzluksiz ta'lim tizimida tabiiy fanlarni o'qitish va ekologik ta'lim-tarbiya masalalari" Ilmiy maqolalar to'plami. Qoraqolpoq-2013.

**Хамдам Турсунбоев, Моҳи́ра Айте́кова
(Нукус, Каракалпакстан)****ХОНА ЎСИМЛИГИ ПЕЛАРГОНИЯ (*PELARGONIUM*) НИ ЎСТИРИШ ВА КЎПАЙТИРИШ**

Хона гуллари инсонларни қадимдан ўзига жалб қилиб келган. Табиат мўъжизаси бўлган гулларнинг турлари жуда кўп. Шулардан бири ўзининг чиройли барглари, ранг-баранг гуллари ва хушбўй хиди билан ажралиб турувчи пеларгониядир. Пеларгония (*Pelargonium*) – ёронгулдошлар (*Geraniceae*) оиласи вакили. Оиланинг ер юзидида 11 туркумга мансуб 650 га яқин тури мавжуд. Ўзбекистонда 4 туркумга мансуб 20 тури ўсади.

Бу ўсимликнинг ёввойи турлари чўл, адир ва тоғ зоналарида учрайди. Бу оилага мансуб бир йиллик, кўп йиллик ўт ва чала бутасимон ўсимликларни учратиш мумкин. Пеларгония эфир мойли ярим бута ҳисобланади. Бу ўсимликнинг асл ватани – Жанубий Африка. Ҳар қандай ўсимликни ўстирмақчи бўлган инсон аввало ўша ўсимликнинг ватани қаерлигини билиш лозим.

Ўсимликлар ҳақидаги бундай маълумотлар, билимлар асосида уларнинг парваришини тўғри йўлга қўйиш мумкин. Пеларгония – ёруғсевар ўсимлик, лекин тўғри тушган қуёш нурлари ўсимлик учун зарарли. Бундай шароитда ўсимлик барглари ўзининг яшил рангини йўқотади. Шу билан биргаликда совуққа анчайин чидамли ўсимлик. Пеларгония барги буйраксимон шаклда, панжасимон томирланган, қисман тўлқинсимон тузилган. Барглари пояда кетма-кет жойлашган. Ёш пояларининг ранги яшил, кўп йиллик пояларининг ранги қисман яшил-қўнғир. Пояси ва барглари ташқи томондан майда, майин тукчалар билан қопланган. Оч қизил, ҳаворанг, оқ, тўқ қизил ва пушти ранглардаги гуллари соябонсимон тўпгулда жойлашган. Гуллари тўғри, икки жинсли. Пеларгониянинг барги ва гулидан хушбўй эфир мойи олинади. Халқ табибатида дори сифатида ишлатилади.

Пеларгонияни кўпайтиришда асосан қаламчаларидан фойдаланилади. Бунинг учун пеларгония қаламчалари барг тугуни остидан қия қилиб кесиб олинади. Қаламчалар барг бўйини ҳисобга олмаганда 10-12 см узунликда бўлади. Қаламчанинг пастки томонидаги барглари эҳтиёткорлик билан ўткир пичоқ ёрдамида олиб ташланади. Қаламчада 3 та ёки 4 та барг қолдирилади.

Қаламчаларнинг сув буғлатишини камайтириш учун баргларнинг устки қисмларини қирқиб ташлаш ҳам мумкин. Қаламчалар она ўсимликнинг устки ўсувчи қисмларидан тайёрланади. Устки ўсувчи қисмидан тайёрланган қаламчалар бошқа қисмларидан тайёрланган қаламчаларга нисбатан янги барг ва илдиз чиқариши анча осон ва эртaroқ бўлади. Устки ўсувчи қисмидан ривожланган ўсимликнинг ташқи тузилиши, яъни кўриниши ҳам жуда чиройли бўлади. Пеларгонияни экиш учун алоҳида тувак ёки бошқа идишлардан фойдаланган маъқул. Қаламчаларни баландлиги 8-10 см, диаметри 20-25 см келадиган плёнкадан тайёрланган таги очиқ идиш (стакан) ларга ўтказилади. Қаламчалар кўчириладиган тупроқ ўта қуруқ ёки ўта нам бўлмаслиги керак. Энг асосийси тупроқда ўсимлик учун зарур бўлган барча элементлар бўлиши лозим. Қаламчаларни экиш учун гумусга бой боғ тупроғидан фойдаланиш мумкин. Тупроқ билан тўлдирилган стаканлар махсус қутичаларга жойлаштирилади ва ёмғирлатиб суғорилади. Шундан кейин аввалдан тайёрланган қаламчаларни махсус пичоқ ёрдамида экилади.

Қаламчанинг пастки 2-3 см қисми тупроқ ичига киритилади. Қаламчалар атрофи лой тупроқ билан яхшилаб бекитилади. Барча қаламчалар стаканларга ўтказилгандан кейин яна устидан ёмғирлатиб суғорилади. Қаламчалар экилган стаканлар жойланган идиш боғдаги дарахтлар тагига шамолдан пана жойга қўйилади. Қаламчалар намлигига қараб ҳар куни ёки кунига икки мартадан суғориб турилади. Пеларгония қаламчалари очиқ шароитда, яъни ташқарида +22-25°C ҳароратда 15-20 кун ичида илдиз чиқаради. Бундан ташқари қаламчаларни тувакларга ўтказиб, шиша банка билан ёпиб ҳам ўстириш мумкин. Қаламчалар нам ҳавога муҳтожлиги туфайли кунига 2-3 марта банклар олиниб, қаламчаларга сув сепилади. Кейин банклар тозаланиб, қаламчалар усти қайтадан ёпилади. Қаламчалар ўса бошлагач шиша банклар олиб ташланади. Кўпчилик хона ўсимликлари сингари пеларгония ҳам 2-3 ҳафта ичида илдизлайди.

Пеларгония қаламчаларини хонада ўстириш учун оптимал (нормал) ҳарорат +20-22°C ни ташкил этади. Ортиқча иссиқлик ўсимликнинг муддатидан илгари ривожланишига олиб келади. Шунинг учун гултуваклар дераза ойнасига яқинроқ қўйилади. Совуқ кунлари тувак билан ойна орасига картон, фанера жойлаштирилса, илдизларни касалланишдан сақлайди. Ортиқча суғориш тувакда тупроқнинг зичлашиб, илдизларнинг касалланишига олиб келади. Суғориш учун хона ҳароратидан 5-7°C юқори бўлган қор, ёмғир ва ариқ сувларидан фойдаланилади. Гулни суғориш учун водопровод сувидан фойдаланилган тақдирда, аввал усти очиқ идишга солиниб, 2-3 кун давомида тиндирилади. Бундан ташқари қайнатиб совутилган сувдан ҳам фойдаланиш мумкин. Бу ўсимликнинг ўсишини анчайин яхшилади.

Хона гулларининг ишқибозлари пеларгониянинг ҳар хил рангдаги гулларини бир идишга экиб, ўзлари хоҳлаганларича декорация яратишлари мумкин. Бундан ташқари пеларгонияни бошқа гуллар, масалан плектрантус, традесканция кабилар билан битта идишга экиб ўстириш мумкин. Бунинг учун идиш ўртасига аввал пеларгония, четларига эса юқоридаги гуллар тартиб билан экилади. Буни фитодизайннинг бир кўриниши дейиш мумкин. Хона гулларини экиш ва кўпайтириш орқали инсонлар ер юзидаги биологик хилма-хилликни сақлашда ўз ҳиссасини қўшиши мумкин. Ер юзидаги биологик хилма-хилликни сақлашда эса ҳар биримиз маъсулмиз.

Руслан Якимчук
(Умань, Украина)

ГЕНЕТИЧНІ НАСЛІДКИ МУТАГЕННОГО ЗАБРУДНЕННЯ ТЕРИТОРІЇ, ПРИЛЕГЛОЇ ДО ХВОСТОСХОВИЩА РАДІОАКТИВНИХ ВІДХОДІВ

Усі живі організми, включаючи людину, з моменту свого зародження на Землі постійно піддаються впливу іонізуючого випромінювання від природних джерел, серед яких найбільший внесок припадає на радіонукліди уранового ряду земного походження [6]. У зв'язку з цим еволюційно сформувались адекватні біосистеми радіозахисту для адаптації до природного фону [12]. Однак дія ізотопів урано-радієвого та торієвого рядів стала істотно відчутнішою в результаті технологічних процесів, пов'язаних із видобутком уранової руди, її переробкою, збагаченням, виготовленням ядерного палива [7]. Уранова промисловість України становить 3,3 % світового виробництва урану [13] і робить значний внесок у розширення радіаційно несприятливих територій, які оцінено в 30 % площі держави [5, 6]. Зокрема, Дніпропетровська область за обсягом накопичених радіоактивних відходів ядерного паливного циклу внаслідок діяльності ДП «Східний гірничозбагачувальний комбінат» поступається лише

Чорнобильській зоні відчуження [14]. У результаті в окремих регіонах річна доза опромінення населення від природних джерел, зросла до 4,5 мЗв, що значно перевищує середньосвітовий рівень – 2,4 мЗв [8].

Спираючись на результати багаторічних досліджень з вивчення генетичних наслідків потрапляння радіоактивних ізотопів у довкілля та, як результат, підвищення природного рівня радіоактивності, в районах розміщення підприємств з видобутку та переробки уранової руди можна очікувати зростання частоти мутаційної мінливості живих організмів, дестабілізацію геному, зміну напрямку їх природного добору, збільшення числа випадків захворювання на рак, скорочення тривалості життя, порушення статевого диморфізму [1, 2, 3, 4, 11]. Тому в оцінці можливих наслідків таких впливів виключна роль належить генетичному моніторингу радіаційно небезпечних територій, встановленню їх впливу на спадкову структуру організмів.

Для вивчення генетичних наслідків радіаційних забруднень уранодобувної промисловості, рослини M_1 озимої пшениці (*T. aestivum* L.) сорту Смуглянка вирощені в межах санітарної зони хвостосховища балки «Щербаківська» ДП «СхідГЗК». Потужність експозиційної дози складала 50 мкР/год ($3,59 \cdot 10^{-12}$ А/кг).

Рослини покоління M_2 і M_3 зростали в умовах природного радіаційного фону (дослідні поля агробіостанції Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини). Облік частоти і спектру мутантних форм проводили лише з покоління M_3 після перевірки успадкування змінених ознак за співвідношенням їх до кількості сімей з мутантними рослинами відносно вивчених сімей в M_2 .

Підприємства з видобутку та переробки урану знаходяться в Дніпропетровській, Миколаївській та Кіровоградській областях і належать Державному підприємству «Східний гірничо-збагачувальний комбінат» – найбільшому в Європі [2, 4, 10]. З діяльністю підприємства з видобутку й переробки уранових руд пов'язано утворення радіоактивних відходів. За їх обсягами Дніпропетровська область займає друге місце після Чорнобильської зони. На її території розміщені хвостосховища гідрометалургійного заводу ДП «СхідГЗК» (м. Жовті Води), де накопичено 41,2 млн. т радіоактивних відходів активністю 62,1 тис. Кі [12].

За даними досліджень ДП «Український науково-дослідний і проектно-розвідувальний інститут промислової технології» вітрове рознесення радіоактивного пилу спричиняє перевищення природного радіаційного фону в 2-2,5 раза на відстані 100-300 м від хвостосховища, а фактори радіаційного забруднення фіксуються навіть на відстані до 1500 м [7, 11]. Вивчаючи генетичні наслідки радіаційного забруднення території в межах санітарної зони хвостосховища балки «Щербаківська» ДП «СхідГЗК», встановлено, що рослини, які зростають на відстані 50 м від місця складування радіоактивних відходів, зазнають мутагенного впливу радіаційних забруднень. Частота мутацій озимої пшениці сорту Смуглянка, рослини M_1 якої вирощені в зазначених умовах, перевищує рівень контролю ($1,33 \pm 0,66$ %) в 4.4 раза та становить $5,79 \pm 1,50$ % (табл. 1). Тривогу викликає і широкий їх спектр, що представлений 9 типами, серед яких з високою частотою (1,65 %) зустрічаються ранні й високорослі форми (табл. 2).

Типи мутацій

1. Ранньостигла
2. Середньорання
3. Пізньостигла
4. Інтенсивний ріст
5. Високоросла
6. Низькоросла
7. Довгий колос
8. Скверхедний колос
9. Безостий колос

Про суттєві генетичні порушення свідчить індукування мутантів зі скверхедним та безостим колосом, яких не виявлено в контролі. Спектр типів спонтанних мутацій включає лише форми з інтенсивним ростом, середньоранні та високорослі.

Типовою видимою реакцією геному озимої пшениці на хронічну дію іонізуючого випромінювання радіонуклідних забруднень хвостосховищ радіоактивних відходів є поява низькорослих мутантів, що також підтверджується результатами низки інших досліджень [8, 9, 14]. Тому виявлені з частотою 0,83 % низькорослі мутанти за умов вирощування рослин M_1 в санітарній зоні хвостосховища можуть бути свідченням радіаційної складової факторів генетичних порушень у рослин озимої пшениці.

Таблиця 1.

Частота видимих мутацій (M_2 - M_3) озимої пшениці за умов хронічної дії радіаційних забруднень природними радіонуклідами (у 2011 р.)

Варіант впливу	Кількість вивчених сімей, шт.	Кількість мутантних сімей, шт.	Частота мутантних сімей, %
<i>Смуглянка</i>			
м. Умань (контроль)	300	4	$1,33 \pm 0,66$
Санітарна зона хвостосховища балки «Щербаківська» ДП «Схід ГЗК»	242	14	$5,79 \pm 1,50^*$

* – різниця відносно контролю статистично вірогідна за $P \leq 0,05$

Таблиця 2.

Спектр видимих мутацій (M₂-M₃) озимої пшениці за умов хронічної дії радіаційних забруднень природними радіонуклідами (2011 р.)

Варіант впливу	Типи мутацій, %								
	11	22	33	44	55	66	77	88	99
<i>Смуглянка</i>									
м. Умань (контроль)	00,00	00,67	00,00	00,33	00,33	00,00	00,00	00,00	00,00
Санзона хвостосховища балки «Щербаківська» ДП «Схід ГЗК»	11,65*	00,83	00,41	11,24	11,65	00,83	00,41	00,41	00,83

* – різниця відносно контролю статистично вірогідна за $P \leq 0,05$

Таким чином вітрове рознесення пилу з території хвостосховища радіоактивних відходів призводить до забруднення мутагенами прилеглої до нього території та зростання в 4,4 раза спонтанного рівня мутаційної мінливості. Поява у спектрі типів мутацій низькорослих форм свідчить про радіаційну складову факторів генетичних порушень.

Високий рівень мутаційної мінливості, індукований забрудненням уранодобувної промисловості вказує на ризик виникнення генетичних порушень в організмів, мешкаючих на забрудненій природними радіонуклідами території та ставить питання про необхідність проведення генетичного моніторингу довкілля з метою встановлення науково обґрунтованих нормативів радіаційних чинників природного й техногенного походження.

Література:

1. Артамонов В.М. Порівняльно-екологічна характеристика відвалів вугільних шахт Донецького та Червоноградського промислових районів / В.М. Артамонов, О.А. Мартинова, С.П. Жуков // Проблеми екології. – 2008. – № 1-2. – С. 99-103.
2. Асташева Н.П. Закономерности образования аббераций хромосом в лимфоцитах крови крупного рогатого скота при облучении *in vitro* / Н.П. Асташева, Л.К. Храмцова // Радиационная биология. Радиоэкология. – 2002. – 42, № 3. – С. 251-253.
3. Вінниченко О.М. Гетерогенність запасних білків насіння гірко каштана звичайного (*Aesculus hippocastanum* L.) за дії полютантів металургійного виробництва / О.М. Вінниченко, О.В. Колесніченко, І.П. Гргорюк [та ін.] // Доповіді НАН України. – 2008. – № 9. – С. 181-184.
4. Гераськин С.А. Цитогенетические эффекты в популяциях *Koeleria gracilis* Pers. с территории Семипалатинского испытательного полигона / С.А. Гераськин, Е.М. Мозолин, В.Г. Дикарев [и др.] // Радиационная биология. Радиоэкология. – 2009. – 49, № 2. – С. 147-157.
5. Гичев Ю.П. Загрязнение окружающей среды и экологическая обусловленность патологии человека: Аналит. Обзор / Ю.П. Гичев / ГПНТБ СО РАН. – Новосибирск, 2003. – 138 с.
6. Захарченко М.П. Радиация, экология, здоровье. / М.П. Захарченко, В.Х. Хавинсон, С.Б. Оникиенко [и др.] – СПб: Гуманистика, 2003. – 336 с.
7. Клименко М.О. Моніторинг довкілля: підручник. / М.О. Клименко, А.М. Прищеп, Н.М. Вознюк – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 360 с.
8. Ковалевский Л.И. Состояние радиационной безопасности на урановых шахтах Украины / Л.И. Ковалевский, А.П. Оперчук, И.П. Лось // Довкілля та здоров'я. – 2008. – № 2. – С. 4-8.
9. Лісова Т.С. Радіаційний вплив уранодобувної промисловості на довкілля / Т.С. Лісова // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2008. – № 2. – С. 40-45.
10. Моргун В.В. Генетичні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС: [монографія] / В.В. Моргун, Р.А. Якимчук – К.: Логос, 2010. – 400 с.
11. Нейфах Е.А. Большие радиопатогенные загрузки детей от «малых доз» техногенной хронической радиации / Е.А. Нейфах // Радиационная биология. Радиоэкология. – 2003. – 43, № 3. – С. 193-196.
12. Пароконная Е. Кировоград – дорогой вымирающий город? / Е. Пароконная // Новости Кировограда. – 2008. – 18 авг.
13. Собакин П.И. Радиоэкологическая обстановка на территории Якутии / П.И. Собакин, А.П. Чевычелов, В.Е. Ушницкий // Радиационная биология. Радиоэкология. – 2004. – Т. 44, № 3. – С. 283-288.
14. Суматохіна І.М., Дук Н.М., Шевченко О.А. Промислові відходи як чинник стану екологічної безпеки регіону: оцінка, картографування, управління // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2008. – № 1. – С. 69-75.

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ**Анна Сухорукова
(Миколаїв, Україна)****ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ ФАХІВЦІВ З ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

Інформаційно-комунікативні функції державного управління в умовах інформатизації суспільства та процесів глобалізації викликають сталий інтерес до проблем побудови діалогу між владою та суспільством, а отже, до професіоналізму осіб, безпосередньо причетних до здійснення такої діяльності, та осіб, які забезпечують інформаційну підтримку інформаційно-комунікативної діяльності на всіх її етапах. Одним із заходів, спрямованих на інформаційно-комунікативне забезпечення споживачів управлінських послуг є підготовка нової генерації державних службовців, які були б спроможні контролювати й спрямовувати ключовий ресурс державної влади – інформаційний ресурс – на досягнення цілей державної політики і забезпечення якісних послуг. У контексті здійснення системою державного управління інформаційно-комунікативних функцій, спрямованих на реалізацію соціального управління, у різних аспектах – від змісту професійної освіти до професійної адаптації на робочих місцях – актуалізуються проблеми професійних ресурсів інформаційної діяльності (фахівців з документно-інформаційних комунікацій, інформаційних аналітиків) у органах державної влади. В контексті цього, варто зазначити, що професіоналізація, як процес становлення професіонала, включає вибір людиною професії з урахуванням власних можливостей і здібностей, освоєння правил і норм професії, формування і усвідомлення себе як професіонала, збагачення досвіду професії за рахунок власного вкладу, розвиток своєї особистості засобами професії [3, с. 410].

Водночас стає очевидним, що сьогодні відбувається розвиток служб інформації (інформаційно-аналітичних відділів, відділів зв'язків з громадськістю, служб документального забезпечення) у органах державної влади, а також прискорюється розвиток інформаційних технологій у сучасному державному управлінні (порталів та сайтів органів державної влади, систем електронного документообігу). Це потребує відповідного кадрового забезпечення – перш, за все, фахівцями інформаційного профілю в галузі управління документно-інформаційними потоками сфери державного управління. На нашу думку, зазначені фахівці мають бути орієнтованими на реалізацію процесу інформатизації у соціальному аспекті, спрямованого, перш за все, на систематичну реорганізацію і вдосконалення, підвищення ефективності соціально значущої діяльності на основі використання сучасної електронно-обчислювальної техніки і інформаційних систем.

Але, слід визнати, що в органах державної влади у структурних підрозділах з документно-інформаційного забезпечення переважає наявність держслужбовців з непрофільною освітою [1, с. 26], що зумовлене низкою причин, зокрема і такими, як недостатність підготовки інформаційних фахівців у кількісному вимірі, вплив ціннісно-мотиваційних чинників на вибір майбутньої сфери діяльності у випускників вищих навчальних закладів, які мають наслідком зменшення бажання працювати у сфері державного управління тощо.

Сучасний стан освіти в галузі інформаційної діяльності є результатом дії загальних закономірностей її становлення та існування в конкретних соціально-економічних умовах в Україні, пов'язаний із підготовкою спеціалістів для традиційно сформованих організаційно-інформаційних систем державної інформаційної інфраструктури (бібліотечної системи, архівних установ, бібліографічних служб), для широкого спектру видів інформаційної діяльності за спеціальністю «Документознавство та інформаційна діяльність», яка введена у середині 1990-х рр. внаслідок формування нових потреб суспільної практики в здійсненні документноінформаційних комунікацій, організації інформаційної діяльності та задоволення інформаційних потреб споживачів, а також спеціальністю «Міжнародна інформація» [3, с. 150].

На сьогоднішній день, розвиток освіти інформаційного профілю визначається наступними чинниками: кардинальними змінами у інформаційно-технологічній та соціально-економічній сферах; розвитком системних уявлень про цілі та цінності інформаційної діяльності у майбутньому; станом і динамікою ринку інформаційної праці та інтелектуальної продукції на регіональному, національному та міжнародному рівнях; особистісною орієнтацією молоді на інформаційні професії.

Одним з основних нормативно-правових документів, які регламентують підготовку фахівців для сфери державного управління, є державна цільова «Комплексна програма підготовки державних службовців». Серед концептуальних засад підготовки фахівців для професійної діяльності в державному управлінні, окрім професійного навчання із здобуттям вищої освіти в освітній галузі «Державне управління» та підвищення кваліфікації в цій галузі, визначено такий напрям як спеціалізація підготовки фахівців інших освітніх галузей за спеціальностями, професійно спрямованими на державне управління. Так, функціональна спеціалізація підготовки фахівців інформаційного профілю для сфери державного управління сьогодні здійснюється у межах спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність». Даний напрям підготовки характеризується унікальним поєднанням специфіки предметного поля інформаційної діяльності та специфіки сфери державного управління у їх природному динамічному взаємозв'язку і взаємовпливі.

Ми переконані в тому, що діяльність інформаційного фахівця повинна здійснюватися у межах комплексу функціональної спеціалізації: документно-інформаційні ресурси – інформаційні технології –

управління інформаційною діяльністю – комунікації. При чому, у складовій «інформаційні технології» фахівець має виконувати функції аналітика, постановника завдань їх проектування, створення та експлуатації, а не розробника.

Сучасний стан професійного навчання державних службовців інформаційного профілю свідчить, що діюча система носить скоріш за все інформаційний або академічний характер і меншою мірою характеризується динамічністю та практичною цілеспрямованістю щодо здобуття певних навичок, необхідних для виконання службових обов'язків [1, с. 25]. При цьому, слід зауважити, що в існуючих програмах підготовки вищезазначених спеціалістів дисциплін по спеціалізованій частині – використання інформаційних систем і технологій немає. Спроби включення в нормативні дисципліни спеціалізованих питань приводить, з одного боку, до поверхового розгляду як загальних, так і спеціалізованих технологій, а з іншого – не забезпечує спеціалізовану підготовку студентів. У свою чергу, рівень підготовки слухачів на цей час викликає необхідність вивчення загальних інформаційних технологій у державному управлінні і публічному адмініструванні, на базі яких можливе розглядання спеціалізованих технологій.

Аналіз професійного розвитку персоналу органів державної влади в Україні чітко виокремлює низку проблем, які впливають на інституційний розвиток системи професійного навчання державних службовців в Україні. Головні з них: відсутність стандартів управлінських послуг та низький рівень їх надання; загострення дефіциту компетентності, низький професіоналізм державних службовців; діюча кадрова політика (відбір, конкурс, призначення тощо) не передбачає існування обов'язкової професійної підготовки претендентів на посади; відсутність наступності, ситуативність та перервність у професійному навчанні кадрів; невідповідність змісту навчання змісту професійної діяльності кадрів органів влади; практично відсутнє підвищення кваліфікації осіб, що займають вищі керівні посади в органах законодавчої та виконавчої влади (часто вони віднесені до категорії політичних посад), професіоналізм цих посадовців досить часто не є пріоритетним чинником; діюча система професійної підготовки персоналу органів влади не забезпечує вплив отриманого освітньо-кваліфікаційного рівня на професійну кар'єру; нечітка взаємозалежність рівня знань, результатів та періодичності підвищення кваліфікації з умовами оплати праці та просування по службі; не впроваджено єдиної системи оцінювання та стимулювання до професійного навчання; обмеженість та неефективне використання фінансових та матеріально-технічних ресурсів не сприяє належній ефективності навчального процесу щодо підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів органів влади.

Особливість професійного навчання державних службовців в Україні полягає у тому, що наразі функціонує достатньо формалізована система, яка зосереджена здебільшого на освітніх програмах і недостатньо використовує аналіз практичних потреб у професійній підготовці, зокрема, бракує програм, спрямованих на підготовку до виконання конкретних завдань на робочих місцях [2, с. 150].

До того ж, наразі: незадовільним є сучасний процес формування програм підвищення професійної кваліфікації; не проводиться аналіз навичок, які необхідні для виконання професійних обов'язків; при розробці навчальних програм недостатньо проводиться аналіз знань, умінь і установок, потрібних для виконання державними службовцями функціональних завдань, які є актуальними сьогодні та будуть актуальними в майбутньому, а також спеціальних знань і умінь, потрібних для сприяння створенню більш професійної державної служби.

Світовий досвід свідчить, що одним з ключових завдань процесу реформування державної служби стає створення прямої кореляції між службовим просуванням і оплатою праці з рівнем кваліфікації службовця, його компетентністю та діловими якостями [4, с. 134]. Встановлення такого зв'язку надає кожному державному службовцю можливість підвищити зацікавленість і відповідальність за свій професійний розвиток. Однак, створення системи впливу навчання на кар'єрне просування державних службовців вимагає внесення низки змін до наявних організаційно-правових засад державної служби в Україні.

Очевидно, що необхідність інформаційного забезпечення розвитку в Україні державотворчих процесів, розвиток національної інформаційної інфраструктури ставить перед системою вищої освіти завдання диверсифікації змісту, напрямів та освітніх рівнів підготовки сучасних фахівців з інформаційного забезпечення органів державної влади.

Відтак, зміст освіти спеціаліста інформаційного профілю має бути орієнтованим на професійну мобільність і попит на ринку праці та освітніх послуг, на структуру й характер сучасної професійної діяльності, що зумовлює необхідність поєднання інформаційно-аналітичної, інформаційно-управлінської та інформаційно-технологічної складової у змісті підготовки спеціаліста з інформаційної діяльності.

На нашу думку, підготовка фахівців з інформаційного забезпечення, здійснювана для специфічної галузі – сфери державного управління – потребує інтегрованого підходу до визначення особливостей діяльності, необхідних особистісних рис, ціннісних установок, визначення необхідних професійних вимог. Аналіз комплексу зазначених особистісно-професійних вимог до фахівців є необхідною умовою побудови і ефективної реалізації навчально-виховного процесу їх підготовки.

Для забезпечення ефективності професіоналізації інформатизації державного управління необхідно: здійснювати підготовку та навчання користувачів інформаційних технологій (систем електронного документообігу та електронного урядування); створювати системи мотивації використання інформаційних технологій громадянами та держслужбовцями.

Отже, підготовка фахівців з інформаційного забезпечення державного управління є комплексною проблемою, розв'язання якої можливе на основі інтегрованого урахування здобутків науки і практики у взаємопов'язаних галузях, які сьогодні динамічно розвиваються і утворюють предметний простір майбутньої професійної діяльності інформаційного фахівця сфери державного управління.

Таким чином, сьогодні професіоналізація інформаційних фахівців – багатоступінний та багаторівневий процес, який передбачає формулювання вимог до професійної освіти та рівня кваліфікації, включення особистості до професійної інформаційної діяльності із спеціалізацією в одному з її напрямів. Цей процес відбувається за наявності, з одного боку, усвідомленої суспільної потреби у підвищенні результативності інформаційної діяльності, з іншого – за наявності відповідної особистої потреби фахівця у професійному вдосконаленні із визначенням цілей, мотивів, задоволеності працею і формуванням професійної позиції; засвоєнням професійної культури інформаційної діяльності.

Література:

1. Витко Т. Добір кандидатів на державну службу: соціальний аналіз та перспективи розвитку / Т. Витко // Вісник державної служби України. – 2010. – №2. – С. 22-26.
2. Воронко О. Кадрова політика – універсальний важель державного будівництва / О. Воронко // Вісник НАДУ. – 2004. – №2. – С. 141-153.
3. Гажієнко Г. Деякі аспекти інформаційного забезпечення органів державної влади (на обласному рівні) / Г. Гажієнко // Збірник наукових праць УАДУ при Президентіві України. – 1998. – Вип. 1. – С. 406-412.
4. Луговий В. Шляхи і засади вдосконалення підготовки керівного персоналу державної служби (аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду) / В. Луговий // Підвищення кваліфікації державних службовців: зб. наук. пр. / кол. авт.; кер. П. С. Назимко. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – С. 108-138.

Саломат Каримбоєва, Ҳакимахон Муҳиддинова
(Наманган, Узбекистон)

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИ ДЕМОКРАТЛАШТИРИШДА ЎЗ-ЎЗИНИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИНИНГ ЎРНИ

Маълумки, 2010 йил 12 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида Президентимиз Ислам Каримов “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусида маъруза қилди.

Маърузада таъкидлаб ўтилганидек, ўтган давр мобайнида мамлакатимизда давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш соҳасида амалга оширилган ислохотлар жуда муҳим бир мақсадга, яъни ҳокимиятлар бўлиниши конституциявий принципини ҳаётга татбиқ этиш, ҳокимиятлар ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали тизимини шакллантириш, марказда ва жойларда қонун чиқарувчи ва вакиллик ҳокимиятининг ваколатлари ҳамда назорат вазифаларининг ролини кучайтириш, суд тизимини либераллаштириш ва унинг мустақиллигини таъминлаш бўйича ғоят долзарб чора-тадбирларни кўришга қаратилган эди¹.

Президентимиз томонидан кейинги ўтган ўн йил давомида, яъни 2000 йилдан кейинги даврда бошқарув соҳасини марказлаштиришни чеклаш, бу борадаги вазифаларнинг бир қисмини республика даражасидан вилоят, туман ва шаҳар миқёсига ўтказиш, Ўзбекистонда маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг ноёб шакли бўлган маҳалла тизимини шакллантириш масаласига катта аҳамият қаратилди.

Маълумки, “Маҳалла” арабча сўздан олинган бўлиб, “жой” деган маънони англатади. Тарихчи олим Наршахий “Бухоро тарихи” асарида бундан 1100 йил илгари маҳалла халқнинг бошқаруви эканини ёзган эди. “Маҳалла” атамасига Маҳмуд Кошғарий “Девону луғатит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарларида ҳам изоҳ берилган. Қадимда маҳалла нафақат ижтимоий, балки, маъмурий-худудий тузилма тарзида ҳам эътироф этилган. Алишер Навоийнинг “Ҳайратул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”) асарида қуйидаги банд учрайди: “Шаҳарлар отини маҳалот этиб, Бўлди чу юз шаҳар Ҳири от этиб”. Маҳалланинг “жой” деган мазмуни юқоридаги ташбеҳдан кўриниб турибдики, ўрта асрларда Ҳири деб аталган Ҳирот шаҳри юзта кичик “шаҳарча” – маҳаллалардан ташкил топган экан.

Маҳалла деганимизда, авваламбор, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган ва ривожлантирадиган, шу билан бирга, келажак авлодлар қандай бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи, ҳаёт мактабини тасаввур этамиз.

Мамлакатимизда ўзини-ўзи бошқариш органлари фуқаролик жамиятининг асосий институти сифатида йилдан-йилга такомиллашиб бормоқда. Шунингдек, мазкур органларнинг бошқарув тизимидаги кўламининг кенгайиб бориши билан ҳуқуқий давлатнинг ўз ваколатларини демократик тамойиллар асосида амалга ошириши учун қулай ва кенг имкониятлар пайдо бўлмоқда.

Ривожланган демократик мамлакатларда ХХ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб давлат бошқарувининг марказлашувини чеклаш натижасида ўзини-ўзи бошқариш органлари жамиятнинг асосий институтларидан бирига айланди. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш (ғарбда “муниципал” дейилади) деганда, муайян маъмурий-худудий бирликдаги аҳоли ваколатларини ифода этадиган, шунингдек, сайланган органлар ва уларнинг маъмуриятлари томонидан амалга ошириладиган, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларни бошқариш тушунилади. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш демократик тамойиллар

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь, № 220 (5135).

асосидаги бошқарувдир. Унинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: 1) мазкур органларнинг фуқаролар томонидан тўғридан-тўғри сайланиши;

2) маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ўзини-ўзи бошқарувнинг нисбатан мустақиллиги.

1985 йил 15 октябрда Европа Иттифоқи томонидан қабул қилинган “Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш тўғрисидаги Европа хартияси”нинг 3-моддасида бу тушунча қуйидагича ифодаланган: “Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш деганда, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўз масъуллигида, маҳаллий аҳоли манфаатлари асосида, қонунлар доирасида унинг давлат ишларининг аксарият қисмини бошқариши ва уни реал уддалай олиш қобилиятига айтилади. Бу ҳуқуқлар эркин, яширин, тенг ва тўғридан-тўғри умумий сайловларда сайланган аъзолардан иборат кенгашлар ёки мажлислар ўзларига ҳисобот бериб борувчи ижроия органларига эга бўлиши мумкин. Бу қоидалар фуқаролар мажлисларига, референдумларга ёки фуқаролар тўғридан-тўғри иштирок этишининг қонун йўли қўйган бошқа шакллариغا мурожаат этишни истисно этмайди”.

Конституциявий асосдан келиб чиқиб, 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги (янги таҳрири) Қонуннинг 1-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тушунчаси қуйидагича таърифланди: “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши – фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек, миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятидир”. Қўриниб турибдики, мамлакатимизда ўзини-ўзи бошқариш органлари тизими тушунчаси ва унинг ҳуқуқий мақоми ривожлантирилди ва улар илғор демократик мамлакатлардаги ҳуқуқий мезонлар даражасида ифодалана бошланди.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш, машҳур олим Алексис де Токвилнинг талқинича, “шундай бир сиёсий институтки, у нафақат сиёсатчилар учун, балки, умуман барча фуқаролар учун бир мактабдир. Бу институтга хос бўлган имкониятлар шу қадар юксак-ки, у фуқароларнинг кенг сиёсий иштироки учун шарт-шароитлар яратиб беради. Ўзини-ўзи бошқариш органлари сиёсий маданият элементларини шакллантиришнинг ҳам беқиёс омилидир. Охир-оқибатда бу органлар фаолияти сиёсий тизимнинг бир бутун барқарорлиги ва мослашувчанлигини таъминлаб беради. Миллат жамоавий институтларсиз ҳам эркин ҳукумат шакллантириши мумкин. Лекин у эркинликнинг ҳақиқий руҳига эга бўла олмайди”.

Собиқ СССР даврида маҳалланинг мазмуни ва вазифалари бутунлай сохталаштирилган эди. Бу даврда маҳаллалар ўзининг ҳуқуқий мақомини йўқотди. Уларнинг асосий фаолияти собиқ коммунистик партиянинг маҳаллий ташкилотларини қўллаб-қувватлашдан, шунингдек, шўравий одатларни тарғиб қилиш, оилалардаги маросимлар ва бошқа тадбирларни ўтказишда коммунистик партиянинг “кўз ва қулоғи” бўлиб туриш каби вазифалардан иборат бўлиб келди. Бу даврда қадимдан маънавият, таълим ва тарбия масалаларини ҳал этиб келган маҳаллаларнинг ўрни деярли йўққа чиқарилди.

Мустақиллик даврига келиб фуқароларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг қонуний мақомини мустаҳкамлашга, уларни фуқаролик жамиятининг асосий институтига айлантиришга доир жиддий ислохотлар амалга оширилди. Ўзбекистонда маҳаллалар миллий мустақиллик даврига келибгина ўзини-ўзи бошқариш органига айланди. Ўзбекистон Конституцияси маҳалланинг мақомини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи сифатида мустаҳкамлади. Мамлакатимизда шаҳарча, қишлоқ, овул ва маҳалла фуқаролар йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари ҳуқуқий мақомини олди. Жумладан, мустақиллик даврида юртимизда 10 мингдан кўпроқ ўзини-ўзи бошқариш органлари шаклланган бўлса, улардан 8142 тасини маҳалла фуқаролар йиғинлари ташкил этади. Маҳалла мустақил ташкилот сифатида қайтадан мустаҳкамланди ва уларнинг аксарияти ўзининг қадимги номларини ва халқ ўртасидаги обрў-эътиборларини қайтадан тиклаб олди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда бошқарув соҳасини марказлаштиришни чеклаш, бу борадаги вазифаларнинг бир қисмини республика даражасидан вилоят, туман ва шаҳар миқёсига ўтказишда маҳалла тизимини шакллантириш масалаларига катта аҳамият қаратилди. Бу эса Президентимиз томонидан эътироф этилган, марказий давлат ҳокимияти органлари ўз ваколатларини борган сари маҳаллий давлат ҳокимияти органларига ўтказиб бориш лозимлиги хусусидаги ғоянинг амалдаги тасдиғидир.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган давлат бошқаруви соҳасидаги ислохотлар натижасида маҳалла институтининг роли тобора ошиб бормоқда. Бу эса фуқароларимиз турмуш тарзининг янада яхшиланишида маҳалла институтининг ўрни ва роли нақадар беқиёс эканини кўрсатиб бермоқда. Маҳаллаларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари сифатидаги мавқеини янада ошириш, роли ва аҳамиятини тобора кучайтириш мақсадида, Президентимиз Ислам Каримов ва ҳукумат томонидан жуда кўплаб фармон ва қарорлар қабул қилинди. Фақат бизга хос бўлган маҳалла институти бошқа давлатларда учрамайдиган, бетакрор миллий қадрият ва анъаналарга асосланган жамоавий тузилмадир. Маҳалла бошқаруви давлат ҳокимияти органлари билан бевосита чамбарчас боғлиқдир.

Марія Рикун
(Острог, Україна)

РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД

Активне впровадження інформаційних технологій в діяльність місцевого самоврядування стало поширеною світовою тенденцією. Однак Україна рухається цим шляхом досить повільно. І передусім тому, що органам місцевого самоврядування України бракує чіткого усвідомлення всіх переваг використання інформаційних технологій. Тому роботу у цьому напрямі вони зазвичай обмежують закупівлею комп'ютерів та відповідного обладнання, підключенням до Інтернету, створенням локальних мереж і веб-сайтів [2].

Сучасний світ не можливо уявити без комп'ютерних технологій. Світова мережа «Інтернет» вже проникла в усі сфери життєдіяльності суспільства. З їх допомогою кожен може знайти своїх давно втрачених друзів, знайомих, познайомитись з новими людьми, обмінюватись фото-, відеоматеріалами та просто спілкуватись [6, ст. 92].

Мати у друзях в соціальних мережах депутатів різних рівнів, вільно коментувати їх блоги, дописи, скаржитися або хвалити їх – робити все це нам дають можливість нові медіа. Це – своєрідний інструмент нової комунікації, більш прозорої, відкритої та інтерактивної. Якщо раніше телевізор показував заявлені виступи політиків, з якими можна було поспілкуватися лише при особистій зустрічі, його черговому приїзді до якось райцентру перед виборами, то сьогодні завдяки комунікації через нові медіа політика стає набагато доступнішою і більш відкритою. Як же наші волинські депутати застосовують нові медіа, і чи взагалі застосовують? Бо, по суті, «просунутий» в контексті застосування глобальної мережі депутат набриує собі набагато більше плюсів, проникаючи у сітку комунікації Інтернет-спільноти.

Сьогодні представники влади використовують такі нові медіа у своїй роботі:

- офіційні представницькі веб-сайти органів місцевого самоврядування;
- персональні веб-сайти;
- блоги;
- соціальні мережі;
- інформаційні веб-сайти [4, ст. 51].

Але соціальні мережі використовують не лише для розваг та спілкування. Сьогодні дуже часто можна зустріти сторінки депутатів різних рівнів. Такі сторінки створюються для різних цілей: спілкування, створення та підтримка іміджу, підтримка перевиборчих кампаній та інше.

Персональні сайти партій чи депутатів, які були популярні до недавнього часу, зараз заміщуються офіційними сторінками в соціальних мережах. Вони концентрують у собі інформацію про політика та його діяльність. Але працюють вони здебільшого на позитивний імідж публічної особи, тому критику там знайти важко.

Соціальна мережа – це онлайн-сервіс, який дозволяє зареєстрованим на ньому користувачам розміщувати інформацію про себе, розповсюджувати її, знаходити інших користувачів, спільних за інтересами, спілкуватися з ними, викладати й обговорювати фото і відео, додавати один одного в друзі або недруги, завантажувати і слухати музику і тому подібне.

Сторінки депутатів органів місцевого самоврядування в соціальних мережах є офіційними джерелами інформації, з яких можна отримати оперативні новини про діяльність органів місцевого самоврядування, звіти депутатів, проекти рішень, затверджені рішення ради, різні статті та інтерв'ю, що стосуються роботи рад, опубліковані у ЗМІ тощо. Офіційні сторінки депутатів фактично є обличчям органів влади [3].

Зараз соціальні мережі є не лише джерелами інформації, а й сильними чинниками впливу на громаду, та й загалом стають полем неформальної комунікації політиків з громадськістю. Яскравим прикладом закордонного досвіду є мер Лондона Борис Джонсон, який застосовує для комунікації мікро-блог в мережі Twitter. Президент США Барак Обама свою передвиборчу кампанію активно проводив в соціальних мережах. Деякі експерти вважають, що саме завдяки такому спрямуванню він виграв вибори.

Сьогодні активність у соціальних мережах для людей є певним віддзеркаленням душі, місцем для волі емоцій та інтелектуальних протистоянь. А для політиків – ще й місцем зустрічі зі своїми виборцями. Той же Барак Обама – свої перші президентські вибори виграв не без допомоги активності у соціальних мережах та блогах. Це вплинуло і на результати других виборів. До кожного виборця в двері не постукаєш, а от через Інтернет поспілкуватися можна, а люди люблять того, кого вони бачать, хоча б через Інтернет. Також можна згадати «Твіттерні» революції в мусульманських країнах, тощо [8, ст. 39].

Якщо депутат бажає бути ближчим до народу, то варто відвідати власну сторінку Facebook, Vkontakte чи Однокласники та побачити, що люди думають про нього, його рішення, діяльність, а іноді і бездіяльність. Активність політиків у соціальних мережах сьогодні можна певним чином вважати мірилом прозорості обранців від народу. Ті, кому приховувати нічого, активні користувачі, та навіть більше, соціальні мережі для них як майданчик для подальшої політичної кар'єри. Хто ж вони, наші обранці, у соціальних мережах

Громадська активність у соціальних медіа стає одним з трендів сучасного глобального розвитку, що спонукає до наукового вивчення та аналізу напрямків їх еволюції. Соціальні медіа користуються надзвичайно високим рівнем довіри з боку аудиторії (в середньому у декілька разів більшим, ніж традиційні ЗМІ та реклама) [4, ст. 156].

Використання соціальних мереж надає нові можливості у комунікації влади з громадськістю. Після місцевих виборів громада втрачала зв'язок з депутатами, яких вона обрала, забували як виглядає той чи інший депутат. А з появою соціальних мереж народ може легко отримати всю інформацію про свого обранця – в якій комісії він працює, як заробляє собі на життя, чи має він сім'ю і, який вигляд має його дружина/чоловік та інше. Раніше депутати мусили працювати у своїх приймальнях, приймаючи великі черги охочих і вислуховувати людей про їх проблеми. А сьогодні частина такого способу комунікації перейшла у мережу. Кожен громадянин, який зареєстрований в тій чи іншій соціальній мережі, має можливість безпосередньо поставити запитання депутату і там же почути від нього відповідь. Нові медіа використовуються і для того, щоб депутати негайно розпочали вирішувати проблеми, адже громадянин може публічно гніватися на невиконання обіцянок, порушувати теми, які одразу ж будуть активно обговорюватися у соціальних мережах [1].

Соціальні мережі дуже полегшують роботу самих депутатів. Адже тепер їм не потрібно виходити на вулицю і шукати проблеми міста, варто лише відкрити сторінку на Facebook чи V Kontakte і, проблеми, які потрібно вирішувати, самі «знайдуть» їх.

В майбутньому соціальні мережі займатимуть важливу позицію в діяльності депутатів місцевих рад, особливо на час передвиборчих гонок. Тоді вони будуть використанні з подвійною метою: по-перше, громадськість матиме можливість слідкувати за поточною діяльністю кандидатів, дискутувати із депутатами, обговорювати важливі суспільно-політичні події, і цим самим змушуватимуть владу враховувати думку громади; по-друге, соціальні мережі стануть одним з найсерйозніших інструментів впливу та маніпуляції, що у майбутньому може стати вагомим фактором у прийнятті рішення виборцем, за кого віддати свій голос [7, ст. 129].

Використовуючи соціальні мережі необхідно оперативно реагувати на повідомлення громадян, а також керувати інформацією, яка розміщується в мережі, при необхідності нівелювати неправдивою інформацією. Також, рекомендовано робити посилання на офіційні сайти місцевої влади, що в свою чергу збільшить їх відвідуваність.

Обов'язково при створенні в соціальній мережі офіційної сторінки місцевої влади чи окремого депутата необхідним є жорсткий контроль контенту, як і в достовірності, так і на коректність розміщення даної інформації [9, ст. 28].

Головним завданням діяльності органів місцевого самоврядування є ефективна реалізація функцій і задач у нових економічних і ринкових умовах. Слід запроваджувати використання нових інформаційних напрямів розповсюдження інформації, які забезпечуватимуть підвищення рівня та ефективності прийняття управлінських рішень, інформування населення, формування репутації та іміджу, використання необхідних ресурсів для сприяння проведенню адміністративної реформи в Україні.

На жаль, управлінські структури, передусім органи місцевого самоврядування, недостатньо забезпечуються сучасною технікою високого класу. Слід зазначити, що впровадження використання соціальних мереж у інформатизації міста є неможливою без сучасних комп'ютерних технологій та відповідних фахівців. Безумовно, впровадження та успішне використання можливих послуг інформування населення за допомогою соціальних мереж є ефективнішим порівняно з паперовим інформуванням чи розміщенням інформації на офіційних сайтах.

Важливим є розуміння того, що використання соціальних мереж набуває все більшого та більшого значення. Сьогодні майже кожен зареєстрований в певній соціальній мережі. І що може бути кращим, як не використання органами місцевого самоврядування соціальних мереж, саме для популяризації виконавчої влади [5, ст. 85].

Отже, використання соціальних мереж для висвітлення інформації про діяльність органів місцевого самоврядування є доцільним та впливає на формування як репутації, так і на формування іміджу муніципального органу. Вплив населення на діяльність органів місцевого самоврядування через соціальні мережі проявляється у формуванні репутації, популяризації органу при висвітленні новин, подій та змін, які відбуваються в місті та області. Особливого значення набуває можливість використання зворотного зв'язку в соціальних мережах, що в свою чергу, збільшує довіру громадян та надає можливість нівелювати чутками, або ж загрозливими новинами розповсюдженими в мережі Інтернет. Тому, слід звернути увагу, на можливі перспективи розвитку співпраці між населенням та органами місцевого самоврядування.

Література:

1. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. – ВРУ. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page>, вільний. – Назва з екрану. – Мова укр.
2. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2658-XII [Текст] / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – К., 1992. – № 48. – ст. 164.
3. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» 21.05.1997 № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. – ВРУ. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>, вільний. – Назва з екрану. – Мова укр.
4. Гурне, Б. Державне управління [Текст] / Б. Гурне; пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Основи, 2006. – 307с.
5. Кравченко, М. Задоволення потреб державних службовців як один із чинників успішного впровадження нової управлінської ідеології [Текст] / М. Кравченко // Вісник УАДУ: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Луговий (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Вид-во УАДУ, 2003. – № 3. – С. 95-101

6. Нижник, Н. Р. Государственно-управленческие отношения в демократическом обществе [Текст] / Н.Р. Нижник. – К., 1995. – 206 с.
7. Ромашко С.М. Інформаційні технології в державному управлінні [Текст]: навч. посіб. / С.М. Ромашко, В.П. Новосад, Б.І. Козій. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. – 264 с.
8. Серьогін, С. Нормативно – правове забезпечення кадрової ротації в системі державної служби (частина 1) [Текст] / С. Серьогін, О. Антонова // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. / редкол. С. М. Серьогін (голов. ред.) [та ін.]. – Дон.: Вид-во ДРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 2 (32). – с. 187-197.
9. Шатун, В. Т. Основи менеджменту [Текст]: навч. посіб. / В. Т. Шатун. – Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 376 с.

Науковий керівник: канд. наук з державного управління Штурхецький С.В.

Махмуджон Хайдаров
(Наманган, Узбекистон)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОСНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

В работе обобщён опыт организации основ местного самоуправления, в частности, в условиях разных стран, в том числе в Узбекистане, правовые, экономические и финансовые основы самоуправления и государственные гарантии его осуществления.

1. Мысль об организации власти в обществе и её соотношение с государственной властью начала развиваться ещё в средневековой Европе, Средней Азии. Например, идеи организации общественного управления были высказаны французом Туре ещё в 1790 году. Эти идеи он обосновал в своём докладе по законопроекту о реформе местного самоуправления в национальном собрании Франции. Туре сформулировал две основные проблемы учения о местном самоуправлении: Понятие о собственных общинных делах, присущих муниципальному управлению;

2. Понятие о делах государственных, которые передаются государственным органам местного самоуправления.

Эти проблемы впоследствии получили своё развитие в различных теориях самоуправления. Один из первых, кто привлёк внимание к этим проблемам был А.Токвиль, французский государственный деятель, историк и литератор. Он посетил Англию и США, изучил жизнь этих народов, у которых, как он отмечал, общественная свобода достигла наивысшего развития. Немецкие учёные Лифен Штейн и Рудольф Гнейте сформулировали «Государственную теорию самоуправления » и более подробно развиты в России видными юристами как Н. Лазаревским и А. Градовским.

Сторонники этой теории рассматривали местное самоуправление как часть государства, как одну из форм организации местного, государственного управления. Всякое управление публичного характера, с точки зрения сторонников этой теории, есть дело государственное.

В 1886 году Б.Н.Чичерин в своей работе «О народном представительстве» утверждал, что местное самоуправление должно согласовываться с центральным, поскольку государство требует единства действий, прежде всего в ходе внутренних дел. Отдельные местности имеют свои особенные нужды, которые лучше всего удовлетворяются местным самоуправлением. Но с другой стороны, местные интересы находятся в тесной связи с общими, поэтому самоуправление не может быть исключительным началом местных учреждений. По мнению другого дореволюционного правоведа М.И.Свешникова, в проблеме самоуправления необходимо выделить 3 основных вопросов: «Его компетенцию, организацию и контроль».Итак, изучив все теории, пытавшиеся провести чёткую разделительную линию между местным самоуправлением и государственным управлением, сформулированные учёными разных стран Европы и России, мы сочли возможным сделать ряд выводов с учётом актуальности этой проблемы в настоящее время в условиях нашей Республики – Узбекистане. В современных условиях перехода Узбекистана на демократические, социально – ориентированным рыночным принципам организации и функционирования общества и государства особое место занимает проблема становления местного самоуправления. На законодательном, в том же числе и конституционном уровне немало сделано для формирования правовой базы местного самоуправления. Так, Конституция Республики Узбекистан закрепила общие принципы организации и деятельности местного самоуправления, его гарантии. В ней в частности говорится, что население Республики Узбекистан самостоятельно решает вопросы местного значения. Например, пятый раздел Конституции закрепляет новую систему государственной власти на основе принципа разделения властей, раскрывает структуру высших и местных органов государства. Органами самоуправления в посёлках, кишлаках, а так же и аулах а так же в малых городах посёлков городского типа являются сходы граждан.

На основе Конституции Республики Узбекистан действует Закон Республики Узбекистан «Об органах самоуправления граждан» принятый 2 февраля 1993 года с последующими изменениями от 14 апреля 1999 года, и 2013 года подписанный Президентом Республики Узбекистан И.А.Каримовым 22 апреля 2013 года. Вышеуказанный Закон был принят в новой редакции: органам местного самоуправления граждан выделены полномочия и льготы для развития в махаллях частному предпринимательству и семейному бизнесу. В нашей стране существуют около 10 тысяч органов

самоуправления граждан, в них создаются общественные Советы «Семья – махалля учебное заведение», охватывающие вопросы воспитания детей, ответственности родителей и учебных заведений по изучению участия учащихся учебным занятиям, что проводит к достижению основных целей треугольной системы – «семья, махалля, учебное заведение.». Следует отметить, что были приняты около 50 нормативно правовых документов, посвящённых проблемам и вопросам махалли.

Закон Республики Узбекистан «Об органах самоуправления граждан» (новая редакция) состоит из 29 статей. Этот закон является одним из наиболее важных законов нашего государства. В соответствии с Конституцией Республики Узбекистан он определяет роль местного самоуправления граждан в осуществлении народовластия, правовые экономические и финансовые основы самоуправления и государственные гарантии его осуществления, устанавливает общие принципы организации местного самоуправления в Республике Узбекистан.

Литература:

1. Конституция Республики Узбекистан. – Ташкент: Узбекистан, 1992.
2. Закон Республики Узбекистан «Об основах местного самоуправления граждан» (новая редакция). www.lex.uz.
3. «Развитие местного самоуправления» Приложение к постановлению Кабинета Министров Республики Узбекистан от 19 июня 2012 года «Комплекс мероприятий по усилению механизма сотрудничества «семья – махалля – учебное заведение». www.lex.uz.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Azimjon Axmadjanov, Mehmonali Aliqulov
(Toshkent, O'zbekiston Respublikasi)

**JAHON MAMLAKATLARI MOLIYA TIZIMIDA DAVLAT ULUSHI BO'LGAN BANKLARNING
TUTGAN O'RNI**

Xalqaro amaliyotda milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga ko'maklashish maqsadida davlat ulushi bo'lgan banklar tashkil etiladi. Jahon mamlakatlarining ko'pchiligida davlat banklarining faoliyatini yo'lga qo'yishdan bosh maqsad moliyaviy infrastrukturani yaxshilash, moliyaviy sektorda uzoq muddatli kreditlash natijasida vujudga kelgan bo'shliqni to'ldirish, mamlakat iqtisodiyotining tayanch soha va tarmoqlari moliyasida yengilliklar yaratish va iqtisodiyotdagi sust faoliyat olib borayotgan segmentlarni moliyaviy sohadagi ishtirokini qo'llab quvvatlash yoki kerditlash orqali ko'maklashish va shu bilan bir qatorda davlatning moliyaviy tartibga solish va nazorat funksiyalarini amalga oshirishda qulayliklar yaratishdir.

Jahon amaliyotida davlat banklari faoliyat yo'nalishlariga va tashkiliy shakliga ko'ra davlat tijorat banklari, taraqqiyot banklari va kvazibanklar shaklida tashkil etiladi[1, p12]. Bular orasida davlat tijorat banklari salmog'i ancha yuqori bo'lib, bugungi kunda dunyoning 130ga yaqin mamlakatida kapitalida davlat ulushi bo'lgan tijorat banklari mavjud [2, p16]. Taraqqiyot banklari esa davlatlar iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi, makroiqtisodiy profili va uzoq muddatli taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda tashkil etilganligi bois aktivlar salmog'i bo'yicha eng yirik, ko'rsatilgan moliyaviy xizmatlar hajmi bo'yicha esa davlat tijorat banklaridan keyingi o'rinni egallaydi.

Davlat tijorat banklarining mamlakat bank tizimidagi ahamiyati davlatning mazkur tizimda tartibga solish va nazorat funksiyalarini amalga oshirishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Banklarga davlatning egalik qilishi davlatning bank tizimi faoliyatiga bevosita nazorat qilishini ta'minlaydi va mazkur funktsiyaning samarali bajarilishiga zamin yaratadi [3, p34]. Qolaversa, tijorat banklari egalik turlarining boshqa shakllaridan farqli o'laroq davlat ulushi bo'lgan tijorat banklari faoliyatining nisbatan kuchli ijtimoiy yo'naltirilganligi aholining quyi daromadli qatlamida ijtimoiy-iqtisodiy ahvoning yaxshilanishini rag'batlantiradi. Davlat o'zining ijtimoiy himoya siyosatini davlat banklarining moliyaviy xizmatlariga suyangan holda amalga oshiradi. Jumladan:

- iqtisodiyotning maxsus tarmoqlarini kreditlash;
- aholining ma'lum bir qatlamini yoki ma'lum hududlarni bank xizmatlaridan foydalanishini ta'minlash;
- asimmetrik axborot sababli yuzaga kelgan bozordagi tanglikni yumshatish;
- ijtimoiy muhim (moliyaviy jihatdan daromadliligi yuqori bo'lmasa ham) loyihalarni moliyalashtirish;
- moliyaviy xizmatlar narxini xususiy banklar tomonidan asossiz oshirilishini oldini olish va narxlarni barqarorlashtirish.

Jahon mamlakatlari bank tizimida davlat banklari salmog'i mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot darajasiga qarab turlicha ekanligi e'tiborlidir. Rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyotli mamlakatlarda davlat banklari ahamiyati va salmog'i rivojlangan davlatlardagidan birmuncha yuqoriroqdir. Raqamlarga to'xtaladigan bo'lsak, rivojlangan mamlakatlardagi davlat banklari aktivlari salmog'i jami bank aktivlarining salkam 10 foizini tashkil etsa, rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyotli mamlakatlarda bu ko'rsatkich qariyb ikki barobar yuqori. Ushbu ko'rsatkichning jahon moliyaviy inqirozidan avvalgi va undan keyingi davrdagi holatini taqqoslaydigan bo'lsak, rivojlangan mamlakatlarda inqiroz ta'siriga tushib qolgan moliyaviy muassasalarni birlashtirish, qayta kapitallashtirish yoki davlat ixtiyoriga o'tkazilishi sababli 6,7 foizdan 8,0 foizga o'sganini, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa xususiy lashtirish dasturi uzoq muddatli taraqqiyot strategiyasiga asosan transformatsiya siyosati davom ettirilgani bois 20,5 foizdan 17,3 foizga pasayganini ko'rish mumkin[4, p55].

Davlat tijorat banklarining mamlakat bank tizimida tutgan o'rni 2008-yilda yuzaga kelgan moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va uning turli ko'rinishda namoyon bo'layotgan uzoq muddatli asoratlarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Jahon moliyaviy inqirozi paytida ko'plab mamlakatlarda davlat banklari milliy bank tizimida donor vazifasini bajargani, boshqa bank va nobank moliya muassasalari, korxonalar va aholini kredit bilan ta'minlagani ham ularning tutgan o'rini yanada mustahkamladi[6]. Mazkur davr mobaynida davlat tijorat banklarining kredit oqimlarini barqarorlashtiruvchilik funksiyasi milliy iqtisodiyotda yuzaga kelgan tushkunlikni yengillashtirishda dastak vazifasini o'tadi. Real iqtisodiy faoliyatni jonlantirish borasida olib borilayotgan ishlar katta hajmdagi kredit mablag'larini taqozo etdi. Mavjud risk va noaniqlikka qaramay davlat banklarining bevosita davlat ko'magida kreditlash amaliyotini olib borganligi moliyaviy inqiroz boshlangandan keyingi uch yilda moliyaviy holatni yaxshilashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Kanada, Janubiy Koreya, Tunis va Chilidagi davlat tijorat banklari xususiy va xorij kapitali asosidagi banklar ta'minlay olmagan kredit mablag'larini va boshqa majburiyatlarini sotib oldi, kichik va o'rta biznesga yangi kredit takliflarini ishlab chiqdi, eksportchi korxonalarga alohida imtiyozli kredit paketlarini ta'dim etdi. Janubiy Koreya va Finlandiya davlat tijorat banklari ma'lum muddatga kreditlashning miqdoriy limitlarini olib tashladi[5, p27]. Polsha davlat tijorat banklari kreditning asosiy qismini korporativ sektorga yo'naltirish orqali moliya bozorini inqirozdan saqlab qolgan bo'lsa, Braziliya davlat tijorat banklari kredit ekspansiyani amalga oshirdi va mavjud 3 ta davlat tijorat bankining bank tizimidagi jami kerdit qo'yilmalari ulushini 2 yil ichida 13,4 foizdan 21,6 foizga yetkazdi[8]. Rivojlangan mamlakatlarning aksariyatida davlat banklari mazkur inqiroz davrida antisiklik siyosat olib borgan holda kredit "bum" ining oqibatlarini ma'lum ma'noda kamaytirishga erishdi. Xususan, AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Finlandiya, Germaniya, Gollandiya, Gretsiya, Janubiy Koreya, Malayziya, Yaponiya va Chili davlat tijorat banklari o'z olib borgan kredit siyosatlarining aks ta'sirini

oldini olish va moliyaviy holatni yanada murakkablashish xavfini bartaraf etish maqsadida maxsus kredit kafolati dasturlarini joriy qildi[6, p33]. Natijada esa risk transfer va risk diversifikatsiya mexanizmlarini yanada takomillashtirishga erishildi.

Hech bir mamlakat o'z ichki moliyaviy resurslarini mobilligini oshirmasdan turib iqtisodiy o'sishni jadallashtirishga erisholmaydi. Uzoq muddatli taraqqiyot strategiyasidan kelib chiqqan holda moliyalashtirish amaliyoti esa bugungi kunda ko'plab davlatlarda taraqqiyot banklari tomonidan olib borilmoqda. Taraqqiyot banklari ustav kapitalida davlat ulushi mavjud bo'lgan bank muassasalarining bir turi bo'lib, bugungi kunda ular eng istiqbolli va barqarorligi bois jahonning ko'plab mamalakatlarida tashkil etilmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Monterrey konsensusida ta'riflanishicha taraqqiyot banklari iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot yoki regional integratsiyani e'tiborga olgan holda uzoq muddatli kreditlar, investitsion loyihalarni qo'shma moliyalashtirish yoki kafolatlash vositasida iqtisodiy o'sishga ko'maklashuvchi moliyaviy muassasalardir. Bugungi kunda dunyoning 61 davlati o'zining taraqqiyot banklariga ega bo'lib, ularning soni 91 tani tashkil etmoqda. 2007-2009 – yillar ichida taraqqiyot banklari kredit portfeli 36 foizga o'sib, davlat ishtiroki bo'lmagan banklar kredit portfeliga nisbatan qariyb 4 barobar tez o'sgan va jami aktivlar 2 trillion AQSh dollaridan ortiqni, kredit portfeli salkam 1,6 trillion AQSh dollarini tashkil etgan[4, p18]. Taraqqiyot banklari asosan quyi va o'rta daromadli mamlakatlarda tashkil qilingan bo'lib, ularning aktivlari rivojlanayotgan mamlakatlar jami bank aktivlarining qariyb chorak qismini tashkil etmoqda. Rossiya, Braziliya, Hindiston va Xitoyda esa taraqqiyot banklarida aktivlar salmog'i bundan anchagina ortiq. Taraqqiyot banklarida davlatning ulushi turlicha bo'lib, o'rta hisobda 30 foizni tashkil etadi[4, p20].

Taraqqiyot banklarini faoliyati asosan uzoq muddatli kreditlash, qishloq xo'jaligini rivojini rag'batlantirish, kichik va o'rta biznes uchun maxsus kredit dasturlari asosida hamkorlik olib borishga yo'naltirilganligi bois tashkil etishga bo'lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi va tayanch soha va tarmoqlari bilan bog'liq holda taraqqiyot banklari turli daraja va yo'nalishlarga ixtisoslashtirilganligi ularning eng xarakterli jihati hisoblanadi. Ular o'z faoliyatlari doirasida quyidagi umumiy funksiyalarni amalga oshiradi:

- Ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi asosiy iqtisodiy tarmoqlar va strategik muhim loyihalarni ekspertiza qilish va texnik ko'mak ko'rsatish;
- Shartnomaviy dasturlar yordamida xususiy yoki davlat sektoridan kredit mablag'larini to'plash;
- Maxsus davlat dasturlarini amalga oshirish, xususiy sektor rivojida monopolistik raqobatni yo'qotishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida ayrim yirik xo'jalik yurituvchi subyektlarning aksiyalarini sotib olish va nazorat qilish;
- Mahalliy xo'jalik yurituvchi subyektlarni davriy tijorat krediti yetishmovchilik holatlarida eksport-import kreditlari bilan ta'minlash;
- Kichik va o'rta biznes subyektlarini kredit kafolati bilan ta'minlash;
- Uzoq muddatli kreditlar bozorini takomillashtirish va uning yangi mexanizmlarini yaratish, moliya bozorida sog'lom raqobatni qo'llab quvvatlash, bank va nobank moliya muassasalari faoliyatini muntazam yaxshilab borilishini ta'minlash;
- Milliy iqtisodiyotda nobarqarorlik yuzaga kelganda antisiklik kreditlar ajratish orqali biznes subyektlarini bankrotlikdan chiqarish, mablag'lar yetishmasligi va davriy ishsizlikni kamaytirish.

Bundan tashqari taraqqiyot banklari nafaqat milliy iqtisodiy barqarorlikka ko'maklashishda, balki regional iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlash orqali o'z mintaqasidagi iqtisodiy holatni yaxshilash va kollektiv rivojlanishga erishishda ham alohida o'rin egallaydi. Xususan, global moliyaviy-iqtisodiy inqirozning asoratlari eng yuqori cho'qqisiga chiqqan davrda Braziliyaning BNDES, Germaniyaning KfW, Daniyaning FMO, Norvegiyaning Eksportfinans ASA, Avstriyaning Österreichische Kontrollbank AG, AQShning US Eximbank va boshqa bir qator davlat kapitali ishtirokidagi banklar o'z importchilarini vujudga kelgan moliyaviy tanglik holatlarida ko'mak bilan ta'minladi va milliy ishlab chiqaruvchilarni eksport hajmini ushlab turishda markaziy ahamiyat kasb etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Berger A., Klapper L., Perla M., Zaidi R. "Bank Ownership Type and Banking Relationships." *Journal of Financial Intermediation* 17: 37–62. 2008.
2. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp13206.pdf>
3. Sapienza P. "The Effects of Government Ownership on Bank Lending." *Journal of Financial Economics* 72: 357–84. 2004
4. *Global Financial Development Report 2013*. World Bank. Washington D.C.2013
5. Andrianova S., Demetriades P., Shortland A. "Government Ownership of Banks, Institutions, and Financial Development." *Journal of Development Economics* 85: 218–52. 2008.
6. Arping S., Lyrenth G., Morrison A. "Public Initiatives to Support Entrepreneurs: Credit Guarantees Versus Cofunding." *Journal of Financial Stability* 6: 26–35. 2010
7. http://www.bndes.gov.br/SiteBNDES/export/sites/default/bndes_en/Galerias/Download/management_report_1211.pdf

Behzod Shermuhamedov, Azimjon Ahmadjonov
(Tashkent, Uzbekistan)

SHORT TERM BANKING SECTOR DEVELOPMENT ANALYSIS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Being one of rapidly developing countries amongst transition economies, Uzbekistan has been performing the best practices in financial sector development based on long term development strategy through appropriate sequencing of liberalization and institutional preconditions. After national independence the Republic of Uzbekistan accelerated the economic growth despite the difficulties in transition to market economy and reforms in ownership structure in the early years. Series of prudent reforms and modernization measures covered all sectors of economy and, as a result, led to improvement in socio-economic condition and economic profile of the country. State support for business and banking sector played an important role in enhancing the economic condition. Banking sector development measures were a key to withstand the effects of global financial crisis.

The financial system of is divided into two categories – financial institutions and financial markets. Being a driving force of the national financial system financial institutions, especially banks, have a central role in the financial sector of Uzbekistan. Financial institutions development has direct influence on the economic performance of businesses and individuals because of its wider coverage and inclusion in case of Uzbekistan. In order to differentiate the annual conditions and determine the negative and positive changes we selected the latest two financial years and illustrated the results in table 1. We analyze development in terms of annual growth in absolute and relative numbers.

Banks hold the most important position in national financial system due to delivery of main financial services for all categories economic agents. As experts of World Bank recommended national banking system should be measured in following four broad criteria: financial depth and financial inclusion, efficiency and stability [1, p37]. Financial depth characterizes financial system by measuring the size of banking system relative to the size of the economy. Total bank assets to GDP, deposits to GDP and provided total credit to GDP are main indicators of this criterion[1, p39]. As for the depth of banks in Uzbekistan, all indicators increased by significant percentile or number (0, 22, 2 and 3,1 per cent respectively) [2, p7]. Access to financial services implies the absence of obstacles to the use of these services. Measures of banking services' inclusion are strongly associated with economic development and it accelerates economic growth, stimulates competition, and boosts the demand for labor. This article contains both variables that measure the use of financial services by reflecting both supply and demand as well as variables that focus more closely on the supply of financial services. These measures include total number of commercial banks (no change) number of branches and outlets (increased by 8) accounts per thousand adults in commercial banks (0,001), branches of commercial banks per 100 000 adults (no change).

To perform its functions well, banking system should be efficient. The degree of stability is also an important feature of the banking sector. Stability of banking system is probably the most important for broader macroeconomic stability by specifically measuring systemic risks [3, p59]. Moreover, it is closely interlinked with the broader process of financial development. Capital adequacy ratio, asset quality ratio and liquidity ratio can be the main indicators of stability. Regulating and setting the requirements for performance of banking systems around the world are conducted by Basel Committee on Banking Supervision. According to Basel regulations capital adequacy and liquidity ratios must be at least 8 and 30 per cent correspondently. In Uzbekistan these indicators are 3 and 2,2 times (24,3 and 65,0 per cent) higher than required rate [2, p11]. It is clear that banking system stability of Uzbekistan is several times higher than world average in post crisis recovery period.

Sub-sector	Indicator	2012	2013	Change
Banking	Total number of commercial banks	29	28	-1
	Number of branches and outlets of commercial banks	829	837	8
	Branches of commercial banks per 100 000 adults	49,7	49,7	0
	Banking accounts per capita in commercial banks	1,027	1,028	0,001
	Total deposits in commercial banks	18200	26100	43,4%
	Bank deposits/GDP (%)	18,8	21,9	3,1
	Total bank assets billion (UZS)	35744	43868	22,2 %
	Total bank assets/GDP (%)	37	37	0
	Total credits of commercial banks	20392	26530	30,1%
	Total credits of commercial banks/GDP (%)	21,1	22,3	2,2
	Capital adequacy ratio	24,3	24,3	0
Liquidity ratio	65,5	65,0	-0,5	

Source: Authors' calculations based on official releases of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan

In the long term process of economic transition banking system reforms are extremely difficult and risky because banking sector regulates and distributes the wealth of nation and government [4, p9]. Analysis of two-year-period changes shown that overall stance of banks stabilized further and tempo of development accelerated since only liquidity ratio decreased slightly with insignificant influence and other three indicators remained unchanged. Drawn conclusions reveal that banking institutions performed their functions in consistent with long term development strategy.

Reference:

1. Financial Sector Assessment Handbook (2005). World Bank and IMF publication. Washington D.C.
2. 2013-yilda pul-kredit sohasidagi vaziyat va monetar siyosatning 2014-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. 2014. P-2-16 of pdf version. (www.cbu.uz)
3. Global Financial Development Report 2013 (2013). World Bank. Washington D.C.
4. Arcand, Berkes, and Panizza. 2011. "Too Much Finance?". VoxEU. 2012. (www.voxeu.org)

Scientific supervisor:

Lecturer of Tashkent Financial Institute Gulnoz Kazakhanova

**Dilnoza Tadjibekova, Azimjon Ahmadjonov
(Tashkent, Uzbekistan)**

FINANCIAL INSTITUTIONS' DEVELOPMENT ASSESSMENT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Amongst transition economies Uzbekistan has been performing the best practices in financial sector development based on long term development strategy through appropriate sequencing of liberalization and institutional preconditions. After national independence the Republic of Uzbekistan accelerated the economic growth despite the difficulties in transition to market economy and reforms in ownership structure in the early years. Series of prudent reforms and modernization measures covered all sectors of economy and, as a result, led to improvement in socio-economic condition and economic profile of the country. State support for business and financial sector played an important role in enhancing the economic condition. Financial sector development measures were a key to withstand the effects of global financial crisis.

The financial system is divided into two categories – financial institutions and financial markets [1, p.11]. Being a driving force of the national financial system financial institutions, especially banks, have a central role in the financial sector of Uzbekistan. Financial institutions development has direct influence on the economic performance of businesses and individuals because of its wider coverage and inclusion in case of Uzbekistan. In order to differentiate the annual conditions and determine the negative and positive changes we selected the latest two financial years and illustrated the results in table 1. We analyze development in terms of annual growth in absolute and relative numbers.

Banks hold the most important position in national financial system due to delivery of main financial services for all categories economic agents [2, p34]. As experts of World Bank recommended national banking system should be measured in following four broad criteria: financial depth and financial inclusion, efficiency and stability [1, p22]. Financial depth characterizes financial system by measuring the size of banking system relative to the size of the economy. Total bank assets to GDP, deposits to GDP and provided total credit to GDP are main indicators of this criterion. As for the depth of banks in Uzbekistan, all indicators increased by significant percentile or number (0, 22, 2 and 3,1 per cent respectively). Access to financial services implies the absence of obstacles to the use of these services. Measures of banking services' inclusion are strongly associated with economic development and it accelerates economic growth, stimulates competition, and boosts the demand for labor [2, p15]. This article contains both variables that measure the use of financial services by reflecting both supply and demand as well as variables that focus more closely on the supply of financial services. These measures include total number of commercial banks (no change) number of branches and outlets (increased by 8) accounts per thousand adults in commercial banks (0,001), branches of commercial banks per 100 000 adults (no change).

In order to perform its functions well, banking system should be efficient. The degree of stability is also an important feature of the banking sector. Stability of banking system is probably the most important for broader macroeconomic stability by specifically measuring systemic risks. Moreover, it is closely interlinked with the broader process of financial development. Capital adequacy ratio, asset quality ratio and liquidity ratio can be the main indicators of stability. Regulating and setting the requirements for performance of banking systems around the world are conducted by Basel Committee on Banking Supervision. According to Basel regulations capital adequacy and liquidity ratios must be at least 8 and 30 per cent correspondently. In Uzbekistan these indicators are 3 and 2,2 times (24,3 and 65,0 per cent) higher than required rate. It is clear that banking system stability of Uzbekistan is several times higher than world average in post crisis recovery period.

Non-bank financial institutions also have been strengthening their position in financial system. Especially insurance and leasing operations extend their horizon and offer wide range of services to customers due to strong competition among insurance and leasing companies. Insurance acts as a stabilizer of the economic and social situation in the country and as part of financial system. Insurance companies serve as the main providers of risk minimization and financial safety. In case of Uzbekistan insurance is a progressively developing sub-sector of financial system. New types of insurance services and growing number of insurance

companies have been improving the quality of service through competitive insurance market. In quantitative terms we can measure the insurance market development with annual change in the number of insurance companies (increased by 4), authorized capital of insurance companies (10,1 per cent), total investment of insurance companies to GDP (-0,1 per cent) and gross premiums to GDP (0,02 per cent) [5]. These indicators show the scope and strength of insurance as well as the stance of consumer-provider relations.

Leasing is one of the most progressive methods of the logistics of production, opening the company access to advanced technology. Analysis of international experience shows that in recent years, leasing operations have become an integral part of the economy in many countries. Currently 25-32% of investments in developed countries and about 13-16% of the investment in developing countries account for leases. Leasing becomes widespread across all regions and sectors of national economy by providing businesses with easier access to technologies and other forms of real estate. Leasing system development assessment bases on simple indicators such as number of leasing companies (no change), total value of leasing contracts/number of leasing contracts (42,7 per cent), portfolio value of leasing operations (16,5 per cent), share of leasing in capital investments (0,1 per cent) and share of leasing in GDP (0,1 per cent). In the last decade leasing operations and deals grew significantly both in number and coverage. Holding a strong position in financial system, 99 legal entities (24 commercial banks and 75 leasing companies) leased 805,2 billion Uzbek soums (thereinafter UZS) which is 36 percent higher than in 2012. Total portfolio value of lease contracts increased by 16,5 percent and reached 1 511 billion UZS [6]. It is considerable point that leasing services are mainly offered to construction companies, farmers and agricultural producers which really need for new technologies and know-hows in order to improve efficiency and business performance.

Table 1. Sectoral indicators of financial development

Sub-sector	Indicator	2012	2013	Change
Banking	Total number of commercial banks	29	29	0
	Number of branches and outlets of commercial banks	829	837	8
	Branches of commercial banks per 100 000 adults	49,7	49,7	0
	Banking accounts per capita in commercial banks	1,027	1,028	0,001
	Total deposits in commercial banks	18200	26100	43,4%
	Bank deposits/GDP (%)	18,8	21,9	3,1
	Total bank assets billion (UZS)	35744	43868	22,2 %
	Total bank assets/GDP (%)	37	37	0
	Total credits of commercial banks	20392	26530	30,1%
	Total credits of commercial banks/GDP (%)	21,1	22,3	2,2
	Capital adequacy ratio	24,3	24,3	0
Liquidity ratio	65,5	65,0	-0,5	
Insurance	Number of insurance companies	31	35	4
	Authorised capital of insurance companies	260,86	287,28	10,1%
	Total investment of insurance companies/GDP (%)	0,45	0,44	-0,01
	Gross premiums/GDP (%)	0,26	0,28	0,02
Leasing	Number of leasing companies	99	99	0
	Total value of leasing contracts/number of leasing contracts (million UZS)	84,0	119,9	42,7%
	Portfolio value of leasing operations (billion UZS)	1297	1511	16,5%
	Share of leasing in capital investments, (%)	2,7	2,8	0,1
	Share of leasing in GDP (%)	0,6	0,7	0,1

Source: Author's compilations and calculations based on the official data released by correspondent government authorities.

In economic transition process financial system reforms are extremely difficult and risky because financial sector regulates and manages the wealth of nation and government. Analysis of two-year-period changes shown that overall stance of financial institutions stabilized further and tempo of development accelerated. In banking system only liquidity ratio decreased slightly with insignificant influence and other three indicators remained unchanged. In insurance system negative rate was in total investment of insurance companies to GDP. In contrary, all indicators of leasing expected positive changes and absolute development. Drawn conclusions reveal that financial institutions performed their functions in consistent with long term development strategy.

Reference:

1. Global Financial Development Report 2013: Rethinking the Role of the State in Finance. The World Bank. 2013– 220p.

2. Financial Sector Assessment Handbook. The World Bank and the International Monetary Fund. 2005 – 488p.
3. 2013-yilda pul-kredit sohasidagi vaziyat va monetar siyosatning 2014-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. 2014. (www.cbu.uz)
4. Сведения о рынке страховых услуг Республики Узбекистан по итогам 2013 года и по сравнению с аналогичным периодом 2012 года. Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan. 2014. (www.mf.uz)
5. Информация о лизинговых операциях, осуществленных лизингодателями по итогам 2013 года. Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan. 2014. (www.mf.uz)
6. Arcand, Berkes, and Panizza. 2011. "Too Much Finance?". VoxEU. 2012. (www.voxeu.org)

**Артур Виходцев
(Київ, Україна)**

ЕКОНОМІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОБУДОВИ ЛОКАЛЬНИХ КОГЕНЕРАЦІЙНИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ

Тенденція постійного зростання цін на енергоресурси, змушує власників великих підприємств звертати увагу на системи локальної генерації та впровадження когенераційних установок у власне виробництво для зниження собівартості продукції і продажу залишків тепло-енергоресурсів в оточуючу інфраструктуру.

Додатковими стимулами будівництва об'єктів малої генерації (когенераційних установок) є:

- Дефіцит генеруючих потужностей в умовах зростання споживання електричної енергії і тепла;
- Відсутність необхідної мережевої інфраструктури при розташуванні підприємств у віддалених, та малонаселених районах ;
- Наявність місцевого дешевого палива або альтернативних джерел енергетичних ресурсів;
- Обмежена пропускна здатність електричних мереж, велика цінова надбавка, пов'язана з транспортом, розподілом і збутом електроенергії;
- Постійне зростання цін на енергоресурси при приблизно рівній вартості виробництва електроенергії і тепла на існуючих генераціях.

Визначальними критеріями для майбутніх власників автономних електростанцій є питання витрат палива, рівень експлуатаційних витрат, а також термін окупності обладнання електростанції. Ці питання пов'язані з вигодами і проблемами, які може мати власник автономної електростанції.

На даний час дистриб'ютори когенераційних систем надають на розгляд тільки технічні характеристики обладнання і техніко-економічне обґрунтування проектів розрахованих на їх основі.

Такі обґрунтування не враховують додаткові важливі фінансові та технічні питання як: – технічне обслуговування, встановлення додаткового обладнання, проведення будівельних робіт та екологічні проблеми, залишаючи вирішення цих непростих питань на замовника.

У зв'язку з тим що когенераційна установка є об'єктом підвищеної безпеки, на її будівництво необхідно мати дозволи і ліцензії та виконання вимог до таких об'єктів, починаючи з землевідводів, геологічних характеристик земельної ділянки, проектування когенераційної установки спеціалізованою організацією, затвердження проекту в містобудівних організаціях, отримання дозволів на будівництво від наглядових органів з екології, санстанцій, пожежних, обленерго, газових служб, водоканалу, місцевої влади, затвердити план реагування на надзвичайні ситуації, і т.п.

Ліцензуванню підлягає діяльність суб'єктів підприємницької діяльності з виробництва електричної енергії, які:

- мають у своїй власності чи користуванні обладнання встановленої потужності не менше 5 МВт;
- мають у своїй власності чи користуванні обладнання, що виробляє електричну енергію з використанням альтернативних джерел встановленої потужності не менше 10 МВт, або мають намір продажу виробленої електричної енергії, незалежно від встановленої потужності на оптовому ринку електричної енергії України [1]).

Однією з основних проблем впровадження в експлуатацію когенераційної установки є підтвердження її кваліфікації.

Кваліфікація когенераційної установки – встановлення центральним органом виконавчої влади у сфері енергозбереження відповідності умов та показників експлуатації когенераційної установки вимогам (кваліфікаційним показникам) відповідно Закону України «Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу» від 5 квітня 2005 року N 2509-IV зі змінами.

Кваліфікацію когенераційних установок здійснює центральний орган виконавчої влади у сфері енергозбереження у порядку (1670-2006-п), затвердженому Кабінетом Міністрів України. Строк дії кваліфікації становить один рік. Згідно статті 9 Закону власники кваліфікованих когенераційних установок мають право продажу всього обсягу або частини виробленої ними електричної енергії в Оптовий ринок електричної енергії України, місцевим енергопостачальним організаціям, до електричних мереж яких приєднані когенераційні установки, а також за договорами зі споживачами по всій території України незалежно від електричної потужності когенераційної установки. Крім того, до 2015 року когенераційні установки звільняються від сплати цільової надбавки на електричну енергію, у разі її продажу поза Оптовим ринком електроенергетики [2]).

Ліцензування діяльності з постачання теплової енергії не належить до компетенції НКРЕ. Постановою Кабінету Міністрів України від 14.11.2000 N 1698 (1698-2000-п) встановлено, що органами ліцензування господарської діяльності з транспортування теплової енергії магістральними та місцевими (розподільчими) тепловими мережами, постачання теплової енергії, якщо тепла енергія виробляється на когенераційних установках визначені Мінжитлокомунгосп, обласні держадміністрації.

Основою для побудови когенераційної установки є різноманітні комбінації наступних установок:

– ГГ газогенератор (газифікатор), ДВС – двигун внутрішнього згоряння, ГПУ – газопоршнева установка, МГУ – мікрогазотурбіна установка, ORC-установка, ГТУ – газотурбінна установка, ПТУ – паротурбінна установка, ПГУ – парогазова установка. Витрати на побудову когенераційної установки залежать від вибору комбінації вищеприведених установок, потужності та країни виробника (чим більша потужність когенераційної установки тим менша її ціна на кіловат установленної потужності).

Якщо паливом когенераційної установки є не скидний енергопотенціал чи природний газ а місцеві ресурси – вугілля, торф, біомаса, пелети..., додатково для нормальної роботи когенераційної установки необхідно мати:

– одно чи двостадійний газифікатор, піковий водогрійний котел, водогрійний котел-утилізатор, лабораторію якості сировини, лабораторію якості синтез газу, блок підготовки газу, цех складування, цех підготовки сировини, транспортери та загрузчики, транспорт на доставку сировини, протипожежну систему із запасами води, ємності для зливу масла, і т.п.

Для забезпечення безаварійної роботи когенераційної установки необхідно також мати:

– автоматизовану систему управління технологічними процесами для керування процесами вироблення електричної і теплової енергії та забезпечення контролю і управління наступним устаткуванням – когенераційної установки, газифікатора, котла-утилізатора, водогрійного котла, генератора з допоміжними системами та іншим обладнанням у всіх експлуатаційних режимах роботи;

– систему виявлення витоків газу.

А також систему обліку електроенергії та систему обліку теплоенергії.

Для передачі електроенергії стороннім споживачам необхідна підстанція із закритим розподільчим пристроєм.

Залежно від особливостей споживачів теплової та електроенергії можливі наступні рішення при побудові установки:

– видача електричної потужності в систему на генераторній (6,3 або 10,5 кВ) або підвищен – 110 кВ – напрузі;

– видача теплової потужності через центральний тепловий пункт (ЦТП) або через індивідуальні теплові пункти (ІТП) з повною гідравлічною розв'язкою мереж ТЕЦ і споживчих мереж;

– робота ТЕЦ на спільні з іншими енергоджерелами теплові мережі або використання ТЕЦ в якості автономного джерела;

– використання ТЕЦ як в закритих, так і, при відповідних рішеннях, у відкритих системах тепlopостачання.

Можливі наступні варіанти тепло – і електропостачання споживачів:

– в режимі відпустки електричної енергії;

– в режимі спільного відпуску електричної та теплової енергії.

В якості споживачів можливі об'єкти ЖКГ, промисловості, сільського господарства.

Якщо в основі системи працює потужна газопоршнева установка на її вихлопі повинна будуватись димова труба від 70м заввишки, з урахуванням уже наявного рівня забруднення в навколишньому середовищі.

У частині експлуатації газопоршневого двигуна в приводі електростанції особливо слід звернути увагу на кількість споживаємого моторного масла на 1МВт потужності. Заміна моторного масла повинна проводитися один раз на 2-4 місяці. Фактичні витрати моторного масла на 1МВт потужності на деяких установках можуть досягати до 10000 літрів на рік при оптових цінах 4-8 доларів за літр рекомендованого для системи масла.

Звідси виникають проблеми закупівлі та доставки моторного масла, закупівля ємностей для тримання резерву, і головне вивіз та захоронення відпрацьованого моторного масла. Відповідно кожного разу підлягають заміні все масляні фільтри або картриджі в них. Подібна проблема виникає із рідиною системи охолодження газопоршневого двигуна. Заміна за регламентом свічок запалювання, та проводів високої напруги [3]). Описані процеси входять до постійних витрат.

Однією з основних проблем вищеназаних систем є викиди шкідливих речовин в атмосферу.

В основному на ринку когенераційних установок України присутні установки закордонних компаній які проектувались з 1987 по 2008 рік, і не є високотехнологічними та екологічними. Такі когенераційні установки у блочному виконанні, в основному використовувались нафто – газодобувними компаніями у важкодоступних місцях промислового буріння та видобутку вуглеводів, перекачувальних насосних станціях трубопроводів, і викиди шкідливих речовин в атмосферу для них не були критичними.

Системи фільтрації, вилучення, транспортування, захоронення CO₂ та інших шкідливих речовин є дуже коштовними для когенераційних установок з невеликою потужністю. І будівництво великої кількості малопотужних когенераційних установок є великою проблемою для місцевих екосистем.

Плата за перевищення норм рівня забруднення в навколишньому середовищі теж може входити до постійних витрат.

Головним завданням техніко – економічних розрахунків когенераційних установок при комбінованому виробництві синтез – газу, електроенергії та теплоенергії є визначення такого складу

термодинамічних, витратних, конструктивних, компоновальних параметрів і виду технологічної схеми, при яких задані обсяги виробленої електричної, теплової енергії та синтез – газу забезпечуються з максимальною техніко – економічною ефективністю при виконанні всіх зовнішніх і внутрішніх обмежень. При цьому в якості внутрішніх обмежень виступають початкові параметри когенераційних установок, режимних факторів технологічних процесів, конструктивні особливості обладнання тощо, зовнішніми обмеженнями є умови приведення розрахункових варіантів до порівнянь, які враховують вплив екологічних, соціальних, інфраструктурних факторів, включення когенераційної установки до енергопостачальної компанії, та її готовність до несення електричного та теплового навантаження.

Дуже важливо коли постачальник когенераційних установок для побудови ефективної моделі енергоблоку з газифікатором застосовує засоби спеціалізованого програмного забезпечення моделювання систем.

Такі засоби є основою для побудови енергетичного циклу когенераційної установки, який поєднує поняття хімічного циклу виробництва синтез – газу і комбінованого циклу виробництва електроенергії та тепла. Спеціалізоване програмне забезпечення моделювання систем дозволяє на комп'ютерній моделі, завчасно імітувати систему замовника та отримувати оптимальні параметри технологічних процесів від хімічних складових і якості паливних ресурсів та виробництва синтез – газу до виробництва електроенергії та тепла, мінімізувати шкідливі викиди та враховувати економічну складову кожного процесу [4]).

Комбінація когенераційних установок з сучасними газифікаторами, газовими чи паровими турбінами для роботи при комбінованому виробництві синтез – газу, електро та теплоенергії більш технологічна і економічна для впровадження на великих підприємствах.

Література:

1. Постанова Національної комісії з питань регулювання електроенергетики України. Про затвердження Умов та Правил здійснення підприємницької діяльності з виробництва електричної енергії 10 квітня 1996 р. за N 174/1199
2. Закон України Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу від 5 квітня 2005 року N 2509-IV зі змінами.
3. Експлуатаційна документація компанії Jenbacher GE
4. Simulation and economic evaluation of coal gasification with sets reforming process for power production. b. s., Louisiana State University, 2003 May 2005

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, доцент, Калінчик Василь Прокопович.

Олександра Довгаль
(Київ, Україна)

МЕТОДИКА ПЛАНУВАННЯ ГРОШОВИХ ПОТОКІВ ПІДПРИЄМСТВА

Грошові потоки підприємства – це система розподілених в часі надходжень та видатків грошових коштів, що генеруються його господарською діяльністю і супроводжують рух вартості, виступаючи зовнішньою ознакою функціонування підприємства [1, с. 6].

Планування руху грошових коштів відіграє вагомую роль у забезпеченні нормальної діяльності підприємства. Оскільки більшість показників досить важко спрогнозувати з великою точністю, нерідко прогнозування грошових потоків зводиться до розрахунку прогнозного обсягу лише основних складових: виручка від реалізації товарів, продукції, робіт, послуг, погашення дебіторської заборгованості за реалізовані товари, продукцію, роботи, послуги, прогноз кредиторської заборгованості та ін.

Прогноз розробляється на певний період у межах підперіодів: рік по кварталах, рік помісяцях, квартал по місяцях тощо, а сама процедура прогнозування проводиться у наступній послідовності: прогнозування грошових надходжень по підперіодах; прогнозування витрачання грошових коштів по підперіодах; розрахунок чистого грошового потоку (надлишок/нестача) по підперіодах; визначення сукупної потреби у короткостроковому фінансуванні у межах підперіодів.

Сенс першого етапу у тому, щоб розрахувати обсяг можливих грошових надходжень. Певна складність у цьому розрахунку може виникнути і разі, якщо підприємство застосовує методику визначення виручки по відвантажених товарах. Основним джерелом надходження коштів є реалізація товарів, яка поділяється на продаж товарів із розрахунком готівкою та у кредит. Насправді більшість підприємств відстежує середній період, потрібний покупцям, щоб оплатити рахунки. Виходячи з цього, можна розрахувати, яка частка виручки за реалізовану продукцію надійде у тому самому підперіоді, а яка наступного.

Використовуючи балансовий метод, можна розрахувати грошові надходження і зміну дебіторської заборгованості за формулою[2, с. 427]:

$$BP + ДЗ_{пп} = ГН + ДЗ_{кп}, (1)$$

де BP – виручка від реалізації продукції за рік;

ДЗ_{пп}– дебіторська заборгованість за товари і послуги на початок періоду;

ГН – грошові надходження протягом року;

ДЗ_{кп} – дебіторська заборгованість на кінець звітного періоду.

Підвищити точність розрахунку можна на основі поділу дебіторської заборгованості за термінами її погашення, що є можливим за умови накопичення та аналізу даних про погашення дебіторської заборгованості у попередніх періодах. Такого роду аналіз рекомендується проводити по місяцях. Отже, можна встановити усереднену частку дебіторської заборгованості з терміном погашення відповідно до 30 днів, до 60 днів, до 90 днів тощо. За наявності інших істотних джерел надходження коштів (інша реалізація, позареалізаційні операції) їх прогнозна оцінка здійснюється методом прямого рахунку і отримана сума додається до суми грошових надходжень за даний підперіод.

З іншого боку, на цьому етапі розраховується витрачання грошових коштів, основною складовою якого є погашення кредиторської заборгованості. Процес затримки платежу називають «розтягуванням» кредиторської заборгованості; відстрочена кредиторська заборгованість виступає як додаткове джерело короткострокового фінансування. У країнах із розвинутою ринковою економікою існують різноманітні способи оплати товарів, зокрема, розмір оплати диференціюється залежно від періоду, протягом якого зроблено платіж. До інших напрямків витрачання грошових коштів відносять виплати персоналу, адміністративні та інші постійні й змінні витрати, і навіть капітальні інвестиції, виплати податків, відсотків, дивідендів.

Третій етап є логічним продовженням попередніх і передбачає зіставлення планованих грошових надходжень і виплат, на основі чого розраховують величину чистого грошового потоку в цілому по підприємству та за видами його діяльності.

На четвертому етапі розраховується сукупна потреба у короткостроковому фінансуванні. Сенс цього етапу полягає у визначенні розміру короткострокової банківської позики в кожному підперіоді, яка потрібна для забезпечення фінансування запланованих грошових витрат у випадку дефіциту необхідних коштів. При розрахунку рекомендують брати до уваги бажаний мінімум коштів на поточному рахунку, який доцільно мати в якості страхового запасу, і навіть для можливих непрогнозованих заздалегідь вигідних інвестицій.

Деякі автори пропонують використовувати для збільшення чистого оборотного капіталу показник чистих грошових надходжень, що розраховується за формулою [2, с. 435]:

$$\text{ЧГН} = \text{ЧД} + \text{АВ} + \text{ДДЗ} - \text{ДВНО} - \text{ДЧОК}, \quad (2)$$

де ЧГН – чисті грошові надходження підприємства;

ЧД – чистий дохід у формі прибутку;

АВ – амортизаційні відрахування;

ДДЗ – збільшення довгострокової заборгованості;

ДВНО – приріст вартості необоротних активів;

ДЧОК – приріст чистого оборотного капіталу.

Урахування цих параметрів слід проводити підприємствам, що мають значні необоротні активи, що залучають кредити банків і використовують кошти для збільшення чистого оборотного капіталу.

Якщо чистий прибуток підприємства змінюється протягом декількох років, то для його оцінки рекомендується використовувати метод дисконтування грошових доходів [2, с. 439]:

$$\text{ВМ} = \text{ВТ} \times (1 + \Gamma)^2(3); \quad \text{ВТ} = \frac{\text{ВМ}}{(1 + \Gamma)^2}, \quad (4)$$

де ВМ – майбутня грошова сума (майбутня вартість);

ВТ – теперішня вартість грошової суми після дисконтування;

Г – ставка дисконту або норма доходності, частки одиниці;

г – число років, за які провадиться підсумовування доходу.

Чиста поточна вартість майбутніх грошових потоків визначається за формулою:

$$\text{ЧПВ} = \text{ВТ} - 3, \quad (5)$$

де ЧПВ – чиста поточна вартість майбутніх грошових потоків;

3 – початкові витрати (собівартість продажів або капітальні вкладення в проект).

Той факт, що планування змушує керівництво думати про цілі і встановлювати пріоритети, можливо, є найголовнішим результатом цього процесу. Майбутньому властива невизначеність. Ми можемо тільки визначити напрямок руху і зробити декілька наукових припущень про можливі перешкоди на цьому шляху. У цьому зв'язку слід зазначити, що метод оцінки доходів підприємства за допомогою дисконтування грошових потоків відображає їхню майбутню прибутковість, що найбільшою мірою відповідає інтересам інвесторів і кредиторів.

Таким чином, планування сприяє підвищенню прибутковості, удосконаленню процесу ухвалення рішень і зменшенню ймовірності серйозних помилок. Триступеневий процес планування (аналіз, прогнозування і планування грошових потоків) передбачає прийняття рішень і здійснення заходів, що впливають на майбутнє підприємства. Оскільки ніхто не в змозі точно передбачити майбутнє, процес планування має бути неперевним. Оскільки зміни в практичній діяльності відбуваються досить часто, не

можна розраховувати на точне виконання планового завдання. Плани потрібно пристосовувати до змін, що можуть відбуватися щорічно, щокварталу, щомісяця або навіть щодня.

Основними фінансовими документами, в яких знаходять своє відображенні прогностичні обсяги та склад надходження і витрачання грошових коштів, є:

- касовий бюджет – план надходження і витрачання грошових коштів;
- платіжний календар – форма поточного фінансового плану з управління грошовими потоками.

Отже, управління грошовими потоками підприємства – це основа ефективного фінансового менеджменту. Сучасні методи планування, обліку й контролю грошових коштів дозволяють керівнику визначити, які з підрозділів і бізнес-ліній підприємства генерують найбільші грошові потоки, коли і за якої ціни найдоцільніше залучати фінансові ресурси, у що ефективно інвестувати вільні кошти.

Література:

1. Лігоненко Л. О. Управління грошовими потоками: навч. посіб. / Л. О. Лігоненко, Г. В. Ситник. – К.: Київ, КНТЕУ, 2005. – 255 с.
2. Крамаренко Г.О. Фінансовий менеджмент: підручник / Г.О. Крамаренко, О.Є. Чорна. – К.: "Центр навчальної літератури", 2006. – 520 с.

Науковий керівник:

д. е. н, професор, завідувач кафедри економіки та фінансів підприємства Київського національного торговельно-економічного університету, Височин Ірина Володимирівна

Галина Скибенко
(Донецьк, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ В УПРАВЛІННІ ОПЕРАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА

Під управлінням операційною діяльністю підприємства слід розуміти комплекс взаємозв'язаних дій щодо управління процесами, виробничою потужністю, запасами, якістю та персоналом націлених на оптимізацію виробничої діяльності. Не останню роль в даному процесі відіграє управління якістю, через впровадження систем управління на підприємствах.

Впровадження систем управління якістю (СУЯ) стає невід'ємним напрямом розвитку промислових підприємств, що в свою чергу продиктовано останніми політичними та економічними подіями в Україні та із визначенням чітким напрямом до євроінтеграції. Це передбачає в подальшому єдиний економічний простір з країнами Євросоюзу, який можливий завдяки модульному підходу саме в системі признання відповідності. Вхідження України в даний простір вимагає більш чіткого впровадження технічних регламентів, оснований на досвіді впровадження Директив нового підходу країн ЄС. Саме в директивах передбачено модуль управління якістю підприємств, як невід'ємної частини оцінки відповідності. Зважаючи на це, СУЯ слід вважати вже необхідним плацдармом для вітчизняних промислових підприємств на який слід нарощувати інші сучасні та інноваційні технології управління якістю. Для вітчизняних підприємств якраз в цьому криється велика загроза. Так, якщо станом на 01.01.2013 [1] в Україні (за даними Реєстру) сертифіковано в національній системі УкрСЕПРО 3002 (рис.1) підприємства на стандарт ДСТУ ISO 9001 [2], тобто сертифіковано систем управління якістю, з них 279 машинобудівних підприємств (8% від загальної суми) та 263 металургійних (7% від загальної суми), то якщо говорити про подальший розвиток управління якістю підприємств, а саме впровадження інших стандартів із систем управління, ситуація є плачевною. Так, наприклад впровадження екологічного менеджменту за стандартом ДСТУ ISO 14001 [3] на 01.01.2013 складає лише 119 підприємств, з яких лише 4 в машинобудівних та 8 металургійних, а за ДСТУ OHSAS 1801 [4] ще менша кількість – 26. Ці статистичні дані дають підґрунтя для висновків про небажання або неготовність вітчизняних підприємств, зокрема металургійної та машинобудівної галузей до подальшого розвитку в напрямі управління якістю.

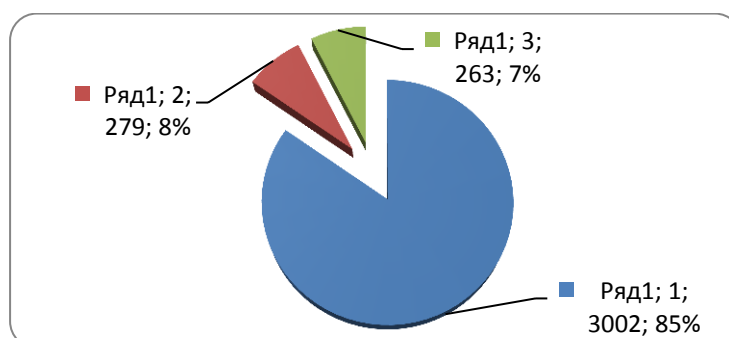

Рис.1 – Відсоток сертифікованих СУЯ підприємств металургійної та машинобудівної галузей від загальної суми сертифікованих СУЯ в системі УкрСЕПРО

Але для більш сталого розвитку підприємства окрім стандартних систем управління якістю (на базі стандартів серії ISO 9001) необхідне подальше удосконалення. Таким прикладом може бути впровадження інших систем управління на базі вже сертифікованих СУЯ, екологічного менеджменту, менеджменту безпеки та охорони праці, таких як системи менеджменту корпоративної соціальної відповідальності або менеджменту безперервності бізнесу. Даний напрям є інноваційним в розвитку управління якістю підприємств країни. Якщо говорити про менеджмент із корпоративної соціальної відповідальності (наприклад впровадження стандарту ISO 26000), то він надасть можливості поліпшити взаємозв'язки із зацікавленими сторонами підприємства, підвищить зацікавленість персоналу, що також є одним із прерогативів управління операційною діяльністю підприємства. Також цікавим для подальшого удосконалення управління якістю на підприємстві може стати стандарт ISO 22301:2012, який також ґрунтується на принципі постійного покращення та відповідає за впровадження та можливе призначення відповідності системи менеджменту безперервності бізнесу. Даний стандарт також легко інтегрується до системи управління якістю підприємства, так як має однакові принципи.

Зважаючи на останні події кінця 2013 початку 2014 років стандарт ISO 22301 може стати керівництвом для виходу із кризового становища українських підприємств, так як в першу чергу його дії націлені на відновлення при різного роду руйнівних подій, не тільки природного але й штучного характеру. Також він дає чіткі рекомендації по визначенню зовнішніх та внутрішніх проблем які можуть стати на перешкоді до досягнення мети у процесі забезпечення безперервності бізнесу, а саме: основної діяльності підприємства, партнерства, ланцюжку поставок, взаємин із зацікавленими сторонами.

В зв'язку з тим, що стандарт ISO 22301 [5] базується на основних принципах та циклу Демінгу він може позитивно вписатися до інтегрованої системи менеджменту підприємства. Наочно даний взаємозв'язок добре проглядається в таблиці 1.

Таблиця 1 – Взаємозв'язок системи менеджменту безперервності бізнесу та стандартів ISO 9001 і ISO 14001

Вимоги стандарт	Цілі	Політика	Обов'язки керівництва	Вимоги до документації	Внутрішній аудит	Постійне поліпшення
ISO 9001	5.4.1	5.3	5.1	4.2	8.2.2	8.5.1
ISO 14001	4.3.3	4.2	4.4.1	4.4	4.5.5	4.5.3
ISO 22301	6.2	5.3	5.2	7.5	9.2	10

З таблиці бачимо, як гармонійно розглядаєма система менеджменту вписується до інтегрованої системи підприємства, що в свою чергу може стати подальшим поштовхом у розвитку операційної діяльності підприємства та поліпшення стану в цілому.

Отже із вище перерахованого можна зробити такі висновки:

1. Впровадження систем управління якістю та інтегрованих систем управління на вітчизняних підприємствах в умовах євроінтеграції стало невід'ємною умовою для його подальшого розвитку. Проте, вітчизняні підприємства хоча і переорієнтовуються до даного напрямку, все ж ігнорують подальший розвиток системи та її перехід до інтегрованої.

2. В нестабільних сучасних політичних на економічних умовах вітчизняним підприємствам для збереження своєї операційної діяльності необхідно розширяти впровадження міжнародних стандартів з управління. Так, стандарт ISO 22301:2012 Societal security – Business continuity management systems – Requirements (Соціальна безпека. Безперервність управління бізнесу. Вимоги) може стати плацдармом та тим важелем, який зможе в сучасних критичних умовах (початку 2014 року) не зупинити виробництво або швидко його відновити. Тим паче, що українські підприємства не звикли до форс мажорних ситуацій, та не вміють на них реагувати.

Література:

1. Хмель В. Упровадження та сертифікація систем управління. Показники моніторингу / В. Хмель, Л. Бароболья // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2013. – № 2. – , С 49-52.
2. ДСТУ ISO 9001:2009 Системи управління якістю. Вимоги (ISO 9001:2009, IDT). – [Чинний від 2009-09-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2009. – (Національний стандарт України).
3. ДСТУ ISO 14001:2006. Система екологічного керування. Вимоги та настанови щодо застосування (ISO 14001:2004, IDT). – [Чинний від 2006-05-15]. – К.: Держспоживстандарт України, 2006. – (Національний стандарт України).
4. ДСТУ OHSAS 18001:2010. Системи управління гігієною та безпекою праці. Вимоги (OHSAS 18001:2007 IDT) – [Чинний від 2011-01-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – (Національний стандарт України).
5. ISO 22301:2012 Societal security – Business continuity management systems – Requirements

Науковий керівник:
доктор економічних наук Каїра Зоя Степанівна.

Тетяна Сльозко
(Київ, Україна)

КАТЕГОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МЕТОДИКИ ОБЛІКУ НА ПРИКЛАДІ СТВОРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ДОХОДИ, ВИТРАТИ І ФІНАНСОВІ РЕЗУЛЬТАТИ

Серед різноманітних категорій бухгалтерського обліку слід виділити дві, які, головним чином, зосереджені у практичній частині обліку – це категорії організації та методики. У літературі категорію організації бачать як поняття, що передбачає порядок, послідовність, систему сукупності предметів чи понять. Під методикою найчастіше розуміють сукупність прийомів та способів, якими користуються для вивчення процесів і явищ. Питання категорій є досить важливим у вивченні будь-якої науки, тому відведемо йому місце і у дослідженнях обліку.

Мета статті: на основі порівняння категорій організації та методики бухгалтерського обліку показати їх відмінність та єдність у досягненні однієї мети – надання своєчасної інформації про об'єкти обліку для користувачів.

Викладення основного матеріалу. Організація, з одного боку, це – процес у вигляді сукупності дій, що ведуть до утворення взаємозв'язків між частинами цілого; з іншого – явище, у якому здійснюється поєднання елементів для реалізації програми або мети, що діє на підставі визначених правил та процедур [1, с.10]. Також це може бути цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів із цілеспрямованістю їх розвитку [2, с.4]. С.В.Івахненко узагальнює це поняття в таких значеннях як система, і зокрема, система управління; як господарюючий суб'єкт [3, с.85].

Методику у Тлумачному словнику [4, с.282] розглядають як сукупність конкретних прийомів, засобів та інструментів, якими користуються для вивчення процесів і явищ. Натомість у філософському словнику методику розглядають як спосіб досягнення мети, певним чином упорядковану діяльність [5, с.329]. На думку В.А.Рижка, наукова методика – це система перекладу теоретичних висловлювань в способи (рецепти) практичних дій; це система знання, що функціонує у вигляді зразків, норм, алгоритмів розв'язку відповідних питань [6, с.165]. В.Єременко під методикою бачить спосіб (метод) дослідження явищ природи, сукупність конкретних прийомів, засобів та інструментарій, якими користуються для вивчення процесів і явищ [7, с.165]. Стосовно обліку мною ці питання були розглянуті у [8].

Отож, якщо усе вказане застосувати до обліку, то під його організацією слід розуміти взаємодію окремих елементів, що перебувають у певній функціональній залежності між собою та виконуються послідовно за певними етапами підготовки інформації для користувачів; під методикою – сукупність способів і прийомів, за допомогою яких господарська діяльність підприємства відображається у обліку з метою створення інформації для користувачів. І в першому, і у другому випадку мета одна – створення інформації для користувачів. Вона досягається через Наказ про облікову політику, яким встановлюють правила, за якими буде проводитися облік з метою надання звітності користувачам.

Ці правила – це організаційні процедури і методичні прийоми, які чітко встановлюються на початку року і будуть використовуватися до кінця звітного року як базові, вони є обліковою політикою підприємства. Згідно з Наказом організація облікових робіт зі створення інформації для звітності, передусім, означає послідовність виконання операцій чи процедур, а будь-яка послідовність передбачає порядок, який можна структурувати у етапи. Такі етапи однакові для будь-якого об'єкту обліку, що представлено на рис. 2.8 із [9, с.122].

Розглянемо цю послідовність для трьох взаємозв'язаних об'єктів обліку, якими у нашому дослідженні є витрати, доходи і фінансові результати, що представлено у моделі на рис.1. Як видно з моделі, організація їх обліку передбачає послідовність процедур: на першому місці знаходиться сам об'єкт; на другому місці оцінка та документальне оформлення об'єкта, які не можуть існувати окремо, оскільки неоцінений об'єкт не може потрапити у первинний документ; на третьому місці – аналітичний облік за об'єктом, який далі (четверте місце) ущільнюється у синтетичному обліку, після чого (п'яте місце) проводиться відповідна звірка, складаються (шосте та сьоме місце) баланс і інші звітні форми. Такими формами можуть бути і форми фінансової, і форми податкової, і форми управлінської звітності.

Рис 8.1. Модель організації обліку витрат, доходів і фінансових результатів

У названих вище процедурах застосовують різні методика обліку. І це, в першу чергу, залежить від того, який це об'єкт і для яких цілей про нього формуються звітні дані. Адже усім відомо, що для різних користувачів отримується і подається їм у вигляді звітності різна інформація. Це пов'язано з різними цілями користувачів. Так, потенційні інвестори планують вкладати кошти у підприємство, яке має стабільні фінансові результати; податківці бажають постійно отримувати відрахування до бюджету; керівництво та власники підприємства мають одночасно дві мети: залучити якомога більше інвестицій і сплатити якомога менше податків. Останні й прагнуть показати для потенційних інвесторів більший прибуток, у той час, як для оподаткування його зменшити, що й відображається в звітності.

На фінансовий результат діяльності підприємства впливають різні облікові методики, організація застосування яких визначена у Наказі про облікову політику. Наприклад, від вибору методу оцінки вибуття запасів, що списуються у виробництво, може суттєво змінитися сума собівартості продукції, що виробляється, а далі й сума кінцевого фінансового результату. Приклад із [9, с.171] показує, що навіть за умови використання усього двох методів списання запасів – *методу середньозваженої собівартості*, коли за кожною одиницею запасів визначається їх середня (середньозважена) вартість, та *методу ФІФО* (у перекладі з англ. – «першим надійшов – першим вибув») різна сума списується на собівартість знову створюваного продукту.

Так, із таблиці 2.1 у [9, с.171] видно, що списані у виробництво запаси та їх залишки на кінець звітного періоду (у грн.) за різними методиками їх оцінки мають різні суми, відповідно: списання запасів у виробництво, тобто віднесення на збільшення фактичної собівартості продукції, за методом ФІФО – 19000 грн., а у залишку запаси у цьому випадку складуть суму 2000 грн. У той час, як за методом середньозваженої собівартості на збільшення фактичної собівартості продукції буде списана сума витрат 19091 грн., тобто на 91 грн. буде більшою собівартість, ніж за методом ФІФО. У цьому разі на цю суму буде зменшуватися відповідно і фінансовий результат, і буде менший залишок, який складе 1909 грн.

Не менш вражаюче впливає на суму витрат, а потім і на кінцевий результат, вибір методу нарахування амортизації (зносу) основних засобів та нематеріальних активів. Приклад візьмемо із [10, с. 295-298], із якого за прямолінійного методу на першому році корисної експлуатації об'єкта річна амортизація складає 6000 грн., у той час як на цьому ж році використання амортизація за методом зменшення залишкової вартості склала у два рази більшу суму 12298 грн.; за методом прискореного зменшення залишкової вартості ця сума склала 13000 грн.; за кумулятивного методу – 9600 грн. У першому випадку на першому році нарахування амортизації при застосуванні прямолінійного методу та методу зменшення залишкової вартості фінансовий результат буде зменшений на суму $(6298) = 12298 - 6000$; у другому випадку за методом прискореного зменшення залишкової вартості на 7000 $(13000 - 6000)$; у третьому при застосуванні кумулятивного методу витрати також будуть більшими, ніж за прямолінійним методом, але не у два рази, а на одну третину на 3600 $(9600 - 6000)$. Звісно, методики можуть варіювати ще більше, однак навіть цей умовний приклад показує, як вибір того чи іншого методу нарахування амортизації збільшує чи зменшує витрати і фінансовий результат підприємства за один і той же період.

Ще одним із чинників, що так чи інакше впливає на витрати підприємства, це вибраний метод калькулювання собівартості продукції і обліку витрат. Такі методи є як вітчизняні, так і зарубіжні, вони узагальнені у таблиці у [11]. У одних методах (попроцесний, попередільний, позамовний, нормативний, котловий, контрактний, поопераційна калькуляція) здійснюється *реєстрація* фактичних витрат; за методів стандарт-кост і нормативного методу – *реєстрація*, але не фактичних, а нормативних (планових) витрат, визначених як фактичні; за методу директ-костинг – *фіксація* тільки прямих витрат та змінних, що прирівняні до прямих; при методі абзорпшн-костинг – *реєстрація* прямих та розподіл

непрямих витрат. Решта ж методів, як то: кайзен-костинг, кост-кілінг, LCC-аналіз, CVP-аналіз, аналіз (FSA), бенчмаркінг, метод EVA взагалі не містять у собі такого ключового слова як *“реєстрація”*[11].

Якщо для порівняння візьмемо методи з реєстрацією фактичних витрат та методи з реєстрацією нормативних витрат, визначених як фактичні, то з усією очевидністю можна побачити, що тут матимуть місце відхилення. Щоправда, всі вони таким чи іншим чином будуть списані на зменшення фінансового результату підприємства. Тут доречно додати один із новітніх методів – метод CVP-аналізу, який ґрунтується на зіставленні трьох величин – витрат підприємства, доходу від реалізації й отримуваного прибутку, що має забезпечити беззбитковість діяльності або запланований й найменший межі фінансовий результат.

Висновки

Із вище вказаного ми бачимо одночасно і відмінність, і єдність організації та методики обліку. Відмінність полягає в сутності цих двох категорій: організація передбачає порядок, що виражається процесом послідовного виконання процедур бухгалтерського обліку з відображення у ньому об'єктів обліку за встановленою методикою обліку, тобто обраними способами і прийомами ведення обліку. Єдність же виражає спрямування і організації, і методики обліку на одну мету – створення інформації для користувачів за їхніми запитами.

Література:

1. Смирнов Е.А. Основы теории организации. – М.: Аудит: ЮНИТИ, 1998. – 375с.
2. Мильнер Б.З. Теория организаций. – М.: Инфра-М, 1998. – 336с.
3. Івахненко С.В. Інформаційні технології в організації бухгалтерського обліку та аудиту: Навч. посібник – К., 2006. – 348 с.
4. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 536с.
5. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – 457с.
6. Рижко В.А. Концепція як форма наукового знання. Монографія. Наукове видання.– К.: “Наукова думка”, 1995. – 212с.
7. Єременко В. Економічна наука: проблеми логіки, методології, класифікації // Економіка України. – 2005. – №12. – С. 52-64.
8. Сльозко Т.М. Методологія та методика у дослідженні бухгалтерського обліку // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – Хмельницький: ХНУ. – 2007. – №1. – С.39-42.
9. Сльозко Т.М. Бухгалтерський облік в умовах інституційних перетворень: теорія і практика [текст]: монографія/ К.: Центр учбової літератури, 2013. – 304с.
10. Фінансовий облік: підруч. для студ. вищ. навч. закл./Л.В. Нападівська, А.В. Алексєва, О.А. Бакурова та ін., за заг. ред. Л.В. Нападівської. – К.: Київ. нац. торг.-екон. Ун-т, 2013. – 700с.
11. Сльозко Т.М. Методи обліку витрат чи методи управління витратами: проблема дефініцій // Бухгалтерський облік і аудит, – 2013. – №4. – С. 16-21.

Михаил Терованесов
(Донецк, Украина)

ВРЕМЕННЫЕ ПАРАМЕТРЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Важнейшим фактором экономического роста является система высшего образования (СВО). Новые промышленные технологии, глобальные общественно-экономические процессы, предъявляют повышенные требования к качественной подготовке кадров для национальной экономики. Сдерживающим фактором оказывается инерция развития высшей школы. Она может оказывать положительное влияние, повышая устойчивость, и отрицательное, углубляющее отставание и невозможность быстрой адаптации к насущным потребностям общества. Следовательно, актуальной представляется задача определения ее величины и учета в управлении образовательной сферой. Мало исследованными являются временные показатели, определяющие величину инерционности, и отражающие эффективность функционирования высшей школы. Для их нахождения необходимы исходные данные, которые имеют достаточную достоверность и могут использоваться для прогнозных оценок. Разные подходы, методики и системы сбора статистических данных не позволяют решать проблему эффективного менеджмента СВО и ее оптимального реформирования.

Динамичность и высокая скорость изменений во всех сферах общественной жизни, глобальные процессы в мировой экономике, формирование новых требований к образованию по профессиональной подготовке будущего работника подчеркивают важность процесса адаптации человека в обществе. Работодатель заинтересован в сокращении времени адаптации дипломированного специалиста к условиям труда. Поэтому показателем эффективности функционирования СВО и экономики в целом служит востребованность выпускников на рынке трудовых ресурсов и их способность решать поставленные задачи. Тем самым, происходит интеграция высшей школы в экономическую сферу общественной жизни. Система образования в этом контексте призвана сформировать у молодого специалиста профессиональные качества, необходимые для успешной конкуренции. Вместе с тем, несоответствие возможностей высшей школы и потребностей рынка труда приводят к тому, что

подготовленные специалисты остаются неустроенными. Согласно международному аналитическому обзору, Украина, имея относительно высокие показатели охвата населения высшим образованием (10-е место), систематически утрачивает позиции в оценках качества образования. Прежде всего, это касается общей оценки качества СВО (70-е место и утрата с 2009 по 2013гг. 30 мест) и также бизнес-образования (117-е место) [1].

Необходимо подчеркнуть, что современный технический уровень требует постоянного обновления знаний, полученных в процессе обучения, что также сдерживает процесс адаптации и увеличивает его продолжительность. О.А.Кондрашов считает, что дисбаланс между профессиональным образованием и трудом обусловлен отсутствием достоверной информации о реальных экономических потребностях, низкой квалификацией выпускников, массовой профессиональной мобильностью вследствие структурных изменений в экономике [2,с.8]. Такая тенденция усугубляется с нарастанием кризисных явлений в экономике. Л.С.Лисогор, используя данные Государственной службы занятости Украины, обращает внимание на сокращение количества вакансий во время экономического спада в 2009г. по сравнению с 2008г. на 71% [3,с.58].

Основные причины невозможности обеспечить трудоустройство выпускников можно структурировать, выделив несколько групп факторов. К первой относятся показатели, отражающие недостатки ВНЗ по решению задач подготовки специалистов: низкое качество оказываемых образовательных услуг, недостаточная практическая подготовка студентов, несоответствие материально-технической учебной базы уровню научно-технического развития и др. Вторая группа факторов отражает взаимосвязь ВНЗ и работодателей: отсутствие координирующих связей между работодателями и учебными заведениями, неудовлетворенность работодателей профессиональными навыками и квалификацией работников, несоответствие потребностям рынка. Третья группа характеризует отрицательное внешнее воздействие на СВО: влияние внутривнутриполитических факторов, кризисных явлений в экономике, которые непосредственно влияют на состояние высшего образования, воздействие глобальных экономических процессов в сфере образования, демографическую ситуацию и др.

Профессиональная подготовка включает несколько этапов, которые в итоге определяют длительный процесс становления квалифицированного работника, включающего подготовительный этап выбора будущей специальности, непосредственное обучение в ВНЗ, трудоустройство и адаптационный период. Формализуя данный подход, можно использовать следующее математическое выражение:

$$T = t_n + t_o + t_p, \quad (1)$$

где t_n – время подготовительного этапа выбора профессии;

t_o – время обучения в ВНЗ;

t_p – время, затраченное на поиск работы и адаптации к ней.

Следует отметить, что в отличие от величин, отражающих время подготовительного этапа выбора профессии и времени получения специальности, время трудоустройства и адаптации не может быть определено в явном виде. Его можно оценить косвенно, используя оценки работодателей, информацию службы занятости и другие источники.

Скорость трудоустройства дипломированных специалистов, определенная на основе опросов выпускников, работодателей и экспертов позволяют сопоставить различные ВНЗ и высшие школы разных стран на основе аналитических рейтинговых оценок. Они могут быть использованы при определении в относительных единицах третьей составляющей общего времени профессиональной подготовки (1), отражающей время, затраченное на поиск работы и адаптации к ней. В математическом виде формула будет выглядеть следующим образом:

$$t_p = \prod_i^n (r_i k_i), \quad (2)$$

где r_i – бальные оценки различных рейтингов;

k_i – коэффициент приведения, позволяющий сравнивать ВНЗ или образовательные системы, отличающиеся по объемным показателям.

Достоверность полученной величины определяется погрешностью исходных оценок и источников данных. Полученная таким способом временная характеристика трудоустройства и адаптации выпускника позволяет в общем виде сравнить качество подготовки различных ВНЗ и, соответственно, оценить уровень инерционности СВО. Тем самым может быть проведена оптимизация кадровой политики, призванная уменьшить время трудоустройства и адаптации к условиям труда, требующая прогнозных оценок развития и, соответственно, учета их в управлении образованием.

Литература:

1. Україна в світі. Огляд міжнародних індексів, 2013. Фонд ефективного управління. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.feg.org.ua.
2. Кондрашова О. В. Формування моделі взаємодії освіти, держави та бізнесу/ О. В. Кондрашова // Вісн. ЛНУ ім. Тараса Шевченка.– 2013.–№ 15 (274).– С.5-13.
3. Лисогор Л.С. Працевлаштування випускників в умовах економічної кризи / Л.С. Лисогор // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 2. – С. 58-67.

СЕКЦІЯ: ІСТОРИЯ

Narimon Dexkanov, Nodira Muxtorjonova,
Abdukarimova Munavvar
(Наманган, Ўзбекистон)

SOG'LOM AVLOD – FAROVON KELAJAK POYDEVORI

Yosh avlodni jismonan sog'lom, ma'nan yetuk, har jihatdan barkamol etib tarbiyalash xalqimizga xos azaliy fazilatlaridir. Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida istiqloq yillarida amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı islohotlar, avvalo, inson manfaatlari, qolaversa, kelajagimiz egalari – navqiron avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalashga yo'naltirilgani bilan ahamiyatlidir. Mustahkam oila qurish, sog'lom zurriyodni dunyoga keltirish, onalik va bolalikni muhofaza qilish, yoshlarimizning jismoniy va ma'naviy sog'lom kamol topishi, zamonaviy bilimlarni egallashi, o'z iqtidori va qobiliyatini ro'yobga chiqarishi uchun keng imkoniyatlar yaratish borasidagi ezgu sa'y – harakatlar shular jumlasidan. Ayniqsa, barkamol avlodni tarbiyalashning eng muhim va samarali omili bo'lgan bolalar sportini rivojlantirishga qaratilayotgan ulkan e'tibor va g'amxo'rlik bu jarayonda hal qiluvchi o'rin tutmoqda.

Yosh avlod o'rtasida sportni rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish borasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı ishlar samarasida O'zbekiston sportchilari xalqaro maydonda katta yutuqlarga erishmoqda. Sportchilarimizning 2013 yilgi sport mavsumida xalqaro musobaqalarda 276 oltin, 250 kumush, 268 bronza medaliga sazovor bo'lgani o'zbek yigit-qizlari iste'dod va mahorat bobida dunyoda hech kimdan kam emasligi va kam bo'lmasligining yana bir amaliy ifodasidir.

Bu g'alabalar bevosita bolalar sportini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan sa'y-harakatlar mahsulidir. Uch bosqichli sport musobaqalari yoshlarni sog'lom tarbiyalash borasida professional sport uchun yetuk va mahoratli sportchilarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. "Umid nihollari", "Barkamol avlod" va "Universiada" sport musobaqalari qator xorij davlatlarida ham qiziqish bilan o'rganilmoqda. Zero, o'zbek sporti uchun mahoratli sportchilar, malakali murabbiy va mutaxassislar tayyorlash masalasiga O'zbekiston Madaniyat va sport ishlari vazirligi tasarrufidagi ta'lim muassasalari – O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti, respublika oliy sport mahorati maktablari, bolalar va o'smirlar sport maktablari, ixtisoslashtirilgan olimpiya zahiralari sport bolalar va o'smirlar sport maktablari, olimpiya zahiralari sport kollejlari faoliyatini yanada jonlantirish orqali alohida e'tibor qaratilmoqda.

Davlatimiz rahbari Islom Karimov tashabbusi bilan 2014-yilni "Sog'lom bola yili" deb e'lon qilinishi jamoatchiligimiz tomonidan keng qo'llab-quvvatlandi. 2014-yilning 19-fevral kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sog'lom bola yili" Davlat dasturi to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Shuni ishonch bilan aytish mumkinki, bu mustaqilligimizning ilk kunlaridan jismonan sog'lom va ma'nan yetuk barkamol avlodni tarbiyalash ustuvor vazifa etib belgilangan ijtimoiy yo'naltirilgan davlat siyosatining mantiqiy davomi bo'ldi. Ona va bola, Yoshlar, Barkamol avlod, Oila va boshqa nomlar bilan atalgan yillarda amalga oshirilgan ishlar xalqimizning ezgu orzusi bo'lgan sog'lom bola tarbiyalashdek olijanob maqsadga hamohangdir. Hech shubhasiz, har birimiz farzandlarimizni sog'lom va har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, ularning baxt-saodati, yorug' kelajagini ko'rishni niyat qilamiz.

O'tgan davrda keng miqyosli va teran mazmunli ulkan ishlar, mamlakatimiz va jamiyatimiz taraqqiyoti uchun g'oyat muhim ahamiyat kasb etuvchi vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan qator umummilliy dasturlar, birinchi navbatda, "Sog'lom ona – sog'lom bola" dasturi amalga oshirildi. Farzandlarimiz va xalqimiz baxti uchun, kelajagimiz uchun qilinayotgan bu ezgu ishlar izchillik bilan davom etib, tobora kengayib borayotgani, yuksak samaralar berayotgani quvonarlidir.

Sport mamlakatimizda barkamol avlodni tarbiyalashning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Uni bolalar va o'smirlar, ayniqsa qizlar o'rtasida ommalashtirish, sog'lom turmush tarzini keng qaror toptirish bo'yicha noyob tizim yaratildi. Nafaqat shaharlarda, balki eng olis tumanlarda ham zamonaviy sport komplekslari barpo etildi. 2003-2013 yillarda 1816 sport sport obyektı ishga tushirildi, bu bolalarni ommaviy tarzda sport bilan muntazam shug'ullanishga va ularning salomatligini mustahkamlashga ko'maklashmoqda. Bugungi kunda O'zbekistonda ikki millionga yaqin bola, shu jumladan, 842 ming qizlar 30dan ortiq sport turi bilan muntazam shug'ullanmoqda.

"Sog'lom bola" davlat dasturi 7 bo'lim va 125 banddan iborat bo'lib, unda bolalar tug'ilishi, ta'lim-tarbiyasi, oilada sog'lom muhitni, uning iqtisodiy va ma'naviy-ahloqiy asoslarini mustahkamlash, ijtimoiy soha rivojiga ajratilayotgan mablag'lar samaradorligini oshirish bilan bog'liq barcha masalalar aks etgan.

Birinchi navbatda, sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash uchun qulay tashkiliy-huquqiy sharoitlar yaratishga qaratilgan qonunchilik va me'yoriy-huquqiy ba'zani yanada takomillashtirish, yangi qoida va ma'yorlarni ishlab chiqish bo'yicha chora-tadbirlar belgilangan.

Sakkizta qonun loyihasini ishlab chiqish rejalashtirilgan. "Bolalarni jismoniy va ma'naviy rivojiga zararli ta'sir ko'rsatuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risida", "Aholining sanitariya-epidemiologik barqarorligi to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risida"gi qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati asoslari to'g'risida"gi va boshqa qonunlar shular jumlasidandir.

Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, biz tayanchimiz va suyanchimiz, g'ururimiz va iftithorimiz bo'lmish bolalarimizga, farzandlarimizga ishonch bilan, hurmat-e'tibor bilan qarashni qarashni kelajagimizga ishonch, millatimizga, xalqimizga bo'lgan hurmat-ehtirom ifodasi, deb bilamiz.

“Sog'lom bola yili” Davlat dasturi buning yana bir yorqin tasdig'idir. Davlat dasturi doirasida amalga oshiriladigan tadbirlarga 4 509.2 milliard so'm va 302.9 million dollar miqdorida mablag' yo'naltiriladi. Mazkur dasturning bajarilishi mamlakatimiz uchun asosiy maqsadi inson huquq va manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamlı islohotlar yo'lida navbatdagi muhim qadam bo'ladi.

Behzod Abbasov, Manzalatxon Turg'unpo'latova
(Наманган, Ўзбекистон)

QATAG'ON SIYOSATI YOXUD “TIRIK MURDALAR”

Jafokash xalqimiz asrlar davomida ne-ne og'ir sinovlar mashaqatli kunkarni ko'rmadi. O'z ozodligi, erkinligi, tinch xayoti yo'lida kurashib, behisob qurbonlar bergan ota-bobolarimiz jasorati xotiramizdan hech qachon o'chmaydi.

Islom Karimov

Mustamlakachilik davrida xalqimiz boshiga tushgan kulfatlarni sanab, ado etib bo'lmaydi. O'tgan asr davri dahshatli fojialar bilan to'la. Shu davrda bo'lib o'tgan katta va kichik isyonlarning yuzlab qatnashchilari, otib o'ldirildi va Sibirga surgin qilindi. Afsuski, tarix aksaryat qurbonlar nomini saqlab qolmagan. 1940-1950 yillarda o'zga yurtlarga mushtumzor sifatida surgun qilingan va ona Vatanlariga qaytib kelmagan kishilarning na nomi bor, na sanog'i. “Quloqlashtirish” bilan oldinma-keyin boshlangan va 1953 yilga qadar davom etgan qatag'on davrida yuz minglab vatandoshlarimiz xonavayron etilgan.

Bu jabr diyda kishilarning birdan bir aybi o'z Vatanlarini ozod va obod ko'rish edi. Shuning uchun ham ular xotirasini e'zozlash, ularning pok nomlarini tiklash, biz ajdodlarimizning vijdoniy burchimizdir.

Jafokash xalqimiz asrlar davomida ne-ne og'ir sinovlar, mashaqatli kunlarni ko'rmadi. O'z ozodligi, erkinligi, tinch hayoti yo'lida kurashib, behisob qurbonlar bergan ota-bobolarimiz jasorati tarixiy xotiramizdan hech qachon o'chmaydi.

“Ayniqsa, mash'um 1940-1950 yillarda sodir etilgan bedodlikni tasavvur etish O'zbekiston bo'yicha qariyb 100 ming kishi qatag'onga uchrab, 13 ming nafari otib tashlanganini eslash kifoya”².

“Insoniy qadr-qimmatini toptalgan, hayoti paymoli etilgan bu odamlar orasida yurtimizda istiqomat qilgan deyarli barcha millat va elatlarning vakillari bor edi”³.

Shu davrda qanchadan-qancha odamlarning o'z oilasidan judo bo'lgani, ayollar bevalikka, go'daklar yetimlikka mahkum etilganini inobatga olsak, xalqimiz boshiga tushgan bu fojining miqyosi yanada yaqqol namayon bo'ladi.

Zulm va zo'ravonlikka qurilgan mustabid beshafqat tuzum davrida o'zligini, millat qadr-qiyamatini teran anglagan, ijtimoiy-siyosiy ongi yuksak, xalqni uyg'otishga, xalqni boshqarishga, qodir bo'lgan, ma'rifat va ma'naviyat yo'lida fidoyilik ko'rsatgan barcha aql-zakovat sohiblarining jasadlari tepalik va jarliklarda nom-nishonsiz qolib ketgan.

Mana shular qatorida siyosatdan mutloqo uzoq bo'lgan ming-minglab oddiy dehqonlar, hunarmand-kosiblar, ishchi-xizmatchilarning begunoh qurbon bo'lib ketgani tasavvurga ham sig'maydigan ayanchli bir holdir.

Stalin shaxsiga sig'inish oqibatlari fosh etilgandan keyin Sovet davlati o'z tarixining katta bir davrida 30-50 yillarni qatag'on davri, deb e'lon qildi. o'z-o'zidan savol tug'ilishi mumkin, qatag'on siyosati qanday va nima uchun paydo bo'lgan? O'tgan asrning o'rtalarida olib borilgan siyosat, jumladan SSSR o'zini oziq-ovqat, chunonchi ga'lla bilan yetarli darajada ta'min eta olmaganı sababli O'rta Osiyo dehqonlari Shimoliy Ukrainaga deportatsiya qilinib u yerdagi paxtakorchilikni sohalarida, boshqa bir qismi esa Shimoliy Kavkazga surgun qilinib, u yerdagi g'alla yetishtiruvchi kolxozlarda ishlatilgan. Bundan tashqari Belomor-kanal, Moskva-Volga kanali singari gigant qurulishlarda ishlatish, oltin konlari o'rmonchilik va boshqa sohalarni o'zlashtirish uchun yuz minglab ishchilar talab etilgan. Tobora mustabidlashib borayotgan Sovet davlatiga esa maxbuslardan arzonroq ishchi kuchi yo'q edi. Maxbuslarning bo'ysunmaganlarini esa tashlandiq tepalik va jarliklarda otib o'ldirilgan⁴.

Ana shunday turli ob'ektiv va sub'yektiv sabablar natijasida siyosiy qatag'on Sovet davlati ichki siyosatining ustivor yo'nalishiga aylangan.

O'zbekistonda mustaqillikka erishish, 126 yil davom etdi. Bu vaqt oralig'ida qanchadan-qancha vatandoshlarimiz, ya'ni taxminan 1 mln 900 ming vatandoshlarimiz chet elga, Shimoliy Kavkaz, Ural, Sibir, Ukrainalarga surgun qilingan⁵.

Ma'lumki, qatag'on boshlanishida “maxbus” deb nom olgan ko'p odamlar hech qanday sud hukmisiz, tergovsiz otuvga hukm qilingan va jamoa-jamoa qilib otib tashlangan. Birinchi uch yillikda bolsheviklar “o'lim lagerlari”ni tuzishgan. Bu lagerda tasodifan tirik qolganlar ham arang qimirlab, asta-sekin, jismonan va aqlan jaiflashib borar edi. Bir so'z bilan aytganda “tirik murda”ga aylanishar edi. Boshida bolsheviklar o'zlariga “qarshi” bo'lgan hammani otuvga hukm qilishgan. Bunda ularning kelib chiqishlari qaysi sinfga mansubligi

2 Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T.: O'zbekiston, 1998. 195-bet.

3 Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. – T.: O'zbekiston, 1996. 258-bet.

4 “Qalqon” ijtimoiy-siyosiy gazetasi. 2010 yil 18-aprel.

5 Toshkent shahridagi “Shahidlar xotirasi” muzeyi adabiyot kutubxonasi.

e'tiborga olinmagan. Buni 1918-yilning fevral oyida Turkiston Avtanom Sovet Sotsialistik Respublikasi (TASSR) misolida ko`rishimiz mumkin.

Bolshevizmning loyihasi asosida "sotsializm"ni qurishga urinish oxir oqibat "fuqarolar qozg`olon"larini vujudga keltirdi. Zo`ravonlik kuchlari 1917 yildan 1956 yilgacha davom etgan.⁶ O`sha paytlari bolsheviklar, ularning ko`zlariga yomon ko`ringan, ularga qarshi bo`lgan odamlarni "xalq dushmani" deb atashgan. Xatto xalqning o`ziga qarshi borganda ham, "xalq nomi bilan", "xalq uchun" shiorlari ostida qilishgan.

1920 yillar oxiri 1930 yillar boshlarida O`rta Osiyo xalqlari fuqarolikdan maxrum qilinib oila a`zolari bilan birgalikda Shimoliy Qozog`iston, Belomorkanal qurilishiga, hech qanday sud hukumisiz "quloq" qilishgan. Ularni, asosan, ko`zga ko`ringan shaxslar, ziyoli, o`qimishlilar tashkil qilgan edi.

Qatag`onlik siyosati haqida 1954 yil 3-fevralda SSSR Ichki ishlar vaziri bo`lgan S.N.Kruglov shunday deydi: "U.N.S.Xrushchovga yozgan xatida SSSR IIV arxivida 383 ta ro`yxat topilganligi, bu ro`yxatning asosini quloq qilingan, otilgan va ozodlikdan mahrum qilingan odamlar tashkil qilgan. Bu ro`yhatlar Stalin, shuningdek, Politbuyro ostida bo`lgan"⁷.

Qatag`onlarning ro`yxatlari Yejev tomonidan shaxsan Stalinga 1937-1938 yillarda jo`natilgan. Ro`yxatni minglab partiya a`zolari, harbiylar, komsomollar, xo`jalik ishchilari va boshqalar tashkil etardi. Ro`yxat quyidagi tarzda tuzilgan: Birinchidan ro`yxatni, Davlat Xafsizligi Bosh bo`limi Boshqarmasi ko`rib chiqqan. Keyin esa, ro`yhatga tushurgan odamlar haqida ma`lumotlar ko`rib chiqilib, ularni uch tabaqaga bo`lishgan. Birinchi tabaqani otuvga, ikkinchi tabaqani 10 yilga, uchinchi tabaqani esa 8-10 yilga ozodlikdan mahrum qilishgan.

Ro`yxatning yana bir jihati, u xuddi qoidadagidek bir xil tuzilar edi. Ro`yxatning muqovasiga "SSSR Yuqori Harbiy" sudiga javob beruvchilar ro`yxati deb yozilar edi. Ba`zida esa oddiygina qilinib "Ro`yxat" ikkinchi betida, ro`yxatdagi odamlar haqidagi ma`lumot yozilar edi. 1937-yillarda uchinchi tabaqaga mansub odamlar yo`qolib bora boshladi. Ro`yxatga tushgan maxbusni quyidagicha so`rov olib borilgan.

Maxbusga bir soniya ham dam bermasdan, navbatma-navbat tergov olib borilgan. Maxbuslar ularga qo`yilgan aybni tan olmaganlariga qadar tik o`tqazilib, ularga qiyshayish, egilish, qimirlash, ovqatlanish, uxlash, chekish hatto suv ichish ham man etilgan. Birinchi aybni tan olganlarida, ularga suv ichish va bir soat dam olish berilgan ikkinchisida, ovqatlanishiga ruhsat berilgan. Unga qo`yilgan aybni, yozma ravishda yozib, tasdiqlaganlaridan so`ng esa, unga dam berilib sudga jo`natilgan. O`sha paytda bir maxbusning sudi 5-6 daqiqaga, ayrim hollarda 15 daqiqaga cho`zilib, sud jarayonida maxbuslardan hech narsa so`rilmagan. Unga faqat ayblovlar qo`yilib, hukm chiqarilgan. Maxbuslar chiqarilgan hukmlarni, o`zlari bilmay chiqishgan, hattoki otuvga hukm qilinganlarni ham so`nggi daqiqalarda bilishgan⁸.

Сергій Вовкодав
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ КОСМОСУ В М. ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

На південно-східній околиці м. Переяслав-Хмельницький розташований один із наймальовничіших куточків України – Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, де відтворене українське село II пол. XIX – XX ст. з типовою забудовою та плануванням. Особливою рисою даного скансену є розташування в його межах 13 тематичних музеїв, що мають різноманітну тематику, але переважно демонструють окремі аспекти розвитку населення Середньої Наддніпрянщини. Серед них, на перший погляд нелогічним, виглядає Музей космосу, експозиція, якого дуже «далека» від українського села. Ідея створення такого музею належала видатному музейнику, директору Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М.І. Сікорському. Важливий вплив на її формування мав доктор фізико-математичних наук, професор, академік АН СРСР О.Ю. Ішлінський. Варто також зазначити, що протягом 1960-1970 рр. у Радянському Союзі виникла ціла мережа музеїв на космічну тематику, що звичайно зумовлювалось шаленою популярністю космонавтики та всього, що з нею пов'язувалось. Це також змусило М.І. Сікорського замислитися над створенням подібної експозиції.

Колеги М.І. Сікорського згадують, що ідея створення музею освоєння космосу в м. Переяслав-Хмельницькому багатьом здавалася авантюрою, оскільки наприкінці 1970-х рр. на подібний заклад міг претендувати не кожен обласний центр, не кажучи вже про далеку від космонавтики Переяславщину. Така ситуація не зупинила М.І. Сікорського. Він вважав, що музей космосу буде логічним доповненням історії розвитку людини, прикладом реалізації людських прагнень та досягнень розуму, його перемоги над силами природи.

Нову експозицію вирішили створити в приміщенні культової споруди, пам'ятки народної архітектури – церкві св. Параскеви з нині затопленого с. В'юнище Переяслав-Хмельницького району. Остання була збудована 1891 р., а протягом 1971-1973 рр. перевезена та встановлена на природному пагорбі в центральній частині Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Перші

6 Каримов Н., Юсупов И., Шамсутдинов Р. Репрессия – 1937-1938 гг Документы и материалы. Выпуск – I. – Т., 2005. 205-206 с.

7 "Xalq so`zi". 2000 y, 13 may.

8 Каримов Н., Юсупов И., Шамсутдинов Р. Репрессия – 1937-1938 гг Документы и материалы. Выпуск – I. – Т., 2005. 63-с.

кроки з метою пошуку експонатів були здійснені ще в 1974 р. Тоді були надіслані листи до різних установ та організацій, пов'язаних із космічною галуззю. Відповіді музейники не отримали, що змусило призупинити процес створення музею. Повернувся М.І. Сікорський до цього питання в 1977 р., але вже залучившись підтримкою доктора технічних наук С.В. Малашенка та академіка О.І. Ішлінського. Останні пообіцяли активно сприяти у створенні музею космонавтики. У цьому ж році були завершені ремонтні роботи в приміщенні церкви й розпочалося створення експозиції. Так як перспектива накопичення великої кількості предметів, що безпосередньо пов'язані з космонавтикою, була дуже відносна, тому було вирішено також продемонструвати в музеї розвиток світоглядних уявлень. Зокрема, теорій про будову Всесвіту, а певну частину експозиції присвятити власне освоєнню космосу.

Чому саме церква стала приміщенням для музею? Таке питання виникає практично в кожного відвідувача. Після перевезення споруди, навіть, висловлювались пропозиції про створення типового церковного інтер'єру. М.І. Сікорський прийняв інше рішення, яке зумовлювалось потребою використання приміщення церкви для експонування великогабаритних речей, пов'язаних з космонавтикою. Варто також розуміти, що в 1970-х рр. ставлення суспільства до культових споруд значною мірою відрізнялося від нинішнього. Зокрема, воно також було досить специфічним серед партійних чиновників. У зв'язку з цим обґрунтувати створення музею, що демонстрував досягнення радянської космонавтики було значно легше, ніж церковного інтер'єру. Для суспільної думки того часу церква, напевне, була ідеальним місцем для експозиції, що розповідала про формування світоглядних уявлень та досягнення космонавтики.

Першим експонатом музею став Маятник Фуко. Він був виготовлений в Інституті механіки АН УРСР за сприяння С.В. Малашенка. Маятник підвісили до найвищої точки бані церкви і вже навколо нього була розгорнута експозиція. Завдяки О.Ю. Ішлінському музейникам вдалося налагодити зв'язки з керівником Центру підготовки космонавтів ім. Ю.О. Гагаріна (далі ЦПК) льотчиком-космонавтом Г.Т. Береговим. Останній, у свою чергу, скорегував напрямки пошукової роботи та сприяв їх реалізації. Маючи таку підтримку, М.І. Сікорський та група співробітників музею розпочинають активну роботу з метою збору експонатів. Починаючи з 1977 р. працівники заповідника здійснили низку візитів до Зоряного містечка в Підмосков'ї, павільйону «Космос», що знаходився у комплексі Виставки досягнень народного господарства СРСР (далі ВДНГ) та Науково-виробничого підприємства «Звезда» (селище Томіліно). Участь у цих поїздках приймали: Г.І. Козій, Н.В. Грукач, Є.М. Лов'ягіна.

Зокрема, Є.М. Лов'ягіна 6 разів відвідала Зоряне містечко. Вона зверталась із проханням передачі до музею речей, пов'язаних з космічною галуззю, до академіка О.Ю. Ішлінського, до голови наукової ради по виставкам АН СРСР А.П. Капіца, міністра загального машинобудування СРСР С.О. Афанасьєва, директора Інституту фізики атмосфери АН СРСР академіка О.М. Обухова [5; 14, с. 142]. Саме завдяки Є.М. Лов'ягіні у музеї з'явилися: макет орбітального відсіку космічного корабля «Союз», ракетний двигун РД-219, автоматична іоносферна лабораторія «Янтар-1», вертикальний космічний зонд, парашути космонавтів та велика кількість фотоматеріалів [14, с. 142-143]. З метою пошуку нових потенційних експонатів їй довелося відвідати велику кількість установ у м. Москва: Інститут проблем механіки АН СРСР, НВП «Звезда», вже згаданий павільйон «Космос» ВДНГ, будинок ЦК КПРС тощо. Вона також здійснила поїздку до м. Дніпропетровськ на Південний машинобудівний завод, але нових речей для музею там їй не вдалось отримати. Певну допомогу під час створення музею зголосилися надавати директор Інституту радіотехніки та електроніки АН СРСР, академік В.О. Котельников, видатний радянський фізик, академік П.Л. Капіца, талановитий популяризатор науки, ведучий всесоюзної телевізійної передачі «Очевидне – неймовірне» С.П. Капіца [11, с. 253].

Наполеглива пошукова робота сприяла розширенню експозиції, створення основної частини якої завершилося ще наприкінці 1978 р. Урочисте відкриття Музею світопізнання та мирного освоєння космосу в СРСР (такою була його перша назва) запланували на 27 березня 1979 р. Саме в цьому місяці відзначали 325-у річницю «возз'єднання України з Росією». Новостворений музей був оформлений як окремий сектор, який очолив Є.М. Харін. Протягом 1979-1980 рр. продовжилось поповнення експозиції новими цікавими предметами, більшість яких була передана керівництвом павільйону «Космос» ВДНХ. Протягом цього ж періоду до музею були передані окремі речі з Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона. Зокрема, апарат для зварювання в космосі «Вулкан» [16]. З 1981 р. сектор «Музей світопізнання та мирного освоєння космосу в СРСР» очолив Л.І. Кірпін. Він продовжив формувати та доповнювати експозицію. Протягом першої половини 1980-х рр. велика кількість вимірювальних приладів та обладнання (вольтметри, амперметри, трансформатори тощо) була передана з Інституту механіки АН УРСР. Саме в цей час до музею надійшов електронний мікроскоп УЕМВ-100 [8].

У 1980-х рр. також було здійснено низку поїздок до м. Москва. Весною 1983 р. такий візит здійснив М.І. Сікорський [11, с. 254-255]. Під час поїздки йому вдалося зустрітися з керівником Центру підготовки космонавтів ім. Ю.О. Гагаріна Г.Т. Береговим. Тоді були отримані нові експонати для музею: шинель, кітель, штани, кашкет та валіза останнього. У цьому ж році в результаті домовленостей Є.М. Лов'ягіної із Зоряного містечка та павільйону «Космос» до музею надійшли: макет метеорологічної ракети М-130, макет орбітальної станції майбутнього та парашути космонавтів [5].

Влітку 1985 р. відбулося декілька зустрічей співробітниці Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника Л.О. Годліної з полковником медичної служби ЦПК В.О. Голубчикова. Всі вони відбулися на квартирі останнього у м. Москва. Під час однієї із зустрічей їй вдалося поспілкуватися із Г.Т. Береговим. Він передав до музею велику кількість листівок, марок та значків [3].

Чергову поїздку до м. Москва здійснив у 1986 р. Л.І. Кірпін, де домовився про передачу до музею харчових продуктів космонавтів та низки інших речей. Під час візиту він зустрівся з вже згаданим

В.О. Голубчиковим й отримав від нього диплом про нагородження останнього, фотокартки та годинник космонавта О.О. Губарєва з дарчим написом [7].

Протягом середини 1980-х рр. з метою поповнення експозиції музею декілька поїздок до м. Москва здійснив В.П. Мироненко, який на той час очолював у заповіднику відділ народних музеїв [3]. З цього ж часу розпочався пошук предметів музейного значення для створення експозицій робочих кабінетів академіків С.П. Корольова та О.Ю. Ішлінського. У 1984 р. до музею були перевезені меблі, якими користувався О.Ю. Ішлінський, а у 1985 р. ним же передано декілька сувенірів, письмовий набір та настільна лампа. У свій час ці речі перебували у Інституті проблем механіки АН СРСР. Предмети, що належали родичам С.П. Корольова, були виявлені в м. Київ у Фроловському монастирі. У 1983 р. та 1986 р. вони були поступово перевезені до музею. Загалом підготовка експозицій кабінетів завершилась наприкінці 1980-х рр.

У 1986 р. з Астрономічної обсерваторії Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка до музею були передані бінокляр, призначений для спостереження за штучними супутниками землі та аерофотоапарат серії НАФА, який тривалий час використовувався для фотографування метеорів. Весною 1987 р. у експозиції з'явився надзвичайно цікавий предмет – макет стартової позиції космодрому «Байконур», за допомогою якого можна наочно продемонструвати процедури підготовки ракети-носія до запуску та безпосередньо момент її запуску. Перш ніж знайти своє місце у музеї макет експонувався півроку у межах Всесвітньої науково-технічної виставки 1986 р. у м. Мельбурн, Австралія. Потім демонструвався у далекосхідному м. Находка Приморського краю Росії й нарешті потрапив до м. Москва [2; 6].

Велика кількість експонатів була отримана завдяки сприянню Дирекції художніх виставок УРСР, яка ще з 1977 р. передала серію офортів на космічну тематику до Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. У 1980-х рр. із названої установи до Музею світопізнання та мирного освоєння космосу також надходили картини та скульптури. Окремі скульптури були привезені з павільйону «Космос» ВДНГ.

У 1991 р. до Музею світопізнання та мирного освоєння космосу з Української сільськогосподарської академії була передана електронно-обчислювальна машина «Мінськ-32». З цього часу розпочався період, протягом якого значною мірою зменшилися темпи поповнення експонатів музею. Це, перш за все, зумовлювалось загальним суспільно-політичним становищем у країні. Часткове поживлення надходжень предметів до експозиції відбулося у 2002-2003 рр., коли за сприянням І.С. Малашенка до музею були передані лопатеві колеса насоса паливної системи ракети та речі, пов'язані з електрозварюванням у космосі: фото, книги, журнали про зварювальні експерименти та електронно-променева гармата. У цей час музей очолював А.М. Кириченко. Протягом згаданого періоду давній товариш М.І. Сікорського, культурний діяч Д.А. Громницький із власної колекції передав до музею зразки їжі космонавтів, запрошення, листівки, візитки, кашкет Г.Т. Берегового та сорочка О.О. Леонова. Одним із найцінніших експонатів, що потрапив протягом останніх років до музею є станція супутникового зв'язку «Епіграма», розроблена в 1985 р. Київським НВП «Символ». Станція була подарована музею 5 квітня 2008 р. одним із авторів проекту О.Т. Шостаком.

24 лютого 2011 р. відбувся візит до Музею космосу першого космонавта незалежної України Л.К. Каденюка [1]. Він подарував свою книгу «Місія космос» та декілька фотокарток із автографами. Тоді ж прес-секретар Національного космічного агентства України Н.П. Боротканич передала до музею велику кількість друкованої продукції агентства, а директор Харківського планетарію ім. Ю.О. Гагаріна Г.В. Железняк подарувала фотомонтаж із зображенням Л.К. Каденюка.

Важливо зазначити, що під час створення експозиції музею та впродовж її доповнення допомогу час від часу надавали космонавти П.Р. Попович, Г.С. Тітов, В.О. Шаталов. Ще до відкриття музею м. Переяслав-Хмельницький відвідали П.І. Беляєв (1967 р.), О.О. Губарєв (травень 1977 р.). Пізніше В.М. Кубасов (травень 1981 р.) та М.М. Рукавишников [11, с. 253; 14, с. 142; 17]. 13 жовтня 2012 р. з експозицією Музею космосу ознайомився двічі Герой Радянського Союзу, льотчик-космонавт О.О. Леонов.

Сьогодні експозиція музею налічує близько 450 експонатів. Всі вони розташовані в п'яти умовних залах, що визначені архітектурними особливостями церкви. Експозиція демонструє вітчизняну історію освоєння космосу, дозволяє ознайомитись із комплексом предметів, який використовувався під час космічних польотів. У музеї експонуються макети супутників, окремі складові космічних кораблів та ракет-носіїв, декілька типів скафандрів і особисті речі космонавтів. Окрему групу експонатів складає обладнання, призначене для підготовки та супроводу польотів, підтримки зв'язку з космонавтами, проведення досліджень та експериментів у космосі. Один із розділів музею розповідає про сучасні досягнення української космічної галузі. Експозицію також доповнюють твори художників та скульпторів, пов'язані з космонавтикою та робочі кабінети видатних учених С.П. Корольова та О.Ю. Ішлінського. Таким чином, багаторічна пошукова праця дозволила створити один із найцікавіших музеїв космонавтики в Україні, де зосереджена велика кількість рідкісних на сьогодні експонатів. Загалом експозиція музею дозволяє сформуванню цілісного уявлення про важливі аспекти історії освоєння космосу, ознайомитися із особливостями розвитку космічної галузі в Радянському Союзі та в Україні.

Література:

1. Вовкодав С.М. Від української хати до Музею космосу / С.М. Вовкодав // Авіатор. – К., 2012. – № 1 (4). – С. 28-31.

2. Записано від Гераська М.І., 1958 р. н., з м. Переяслав-Хмельницький в 2012 р.
3. Записано від Годліної Л.О., 1954 р. н., з м. Переяслав-Хмельницький в 2012 р.
4. Записано від Козій Г.І., 1948 р. н., з м. Переяслав-Хмельницький в 2012 р.
5. Записано від Лов'ягіної Є.М., 1937 р. н., з м. Переяслав-Хмельницький в 2012 р.
6. Кірпи́кін Л.І. «Байконур» у Переяславі / Л.І. Кірпи́кін // Комуністична праця. – 1990 – 6 липня.
7. Кірпи́кін Л.І. Космічний годинник / Л.І. Кірпи́кін // Комуністична праця. – 1982 – 10 вересня.
8. Люби і знай свій рідний край // Комуністична праця. – 1978. – 24 червня.
9. Люби і знай свій рідний край // Комуністична праця. – 1979. – 21 листопада.
10. Люби і знай свій рідний край // Комуністична праця. – 1979. – 21 листопада.
11. Махінчук М.Г. Мереживо мінливого часу / М.Г. Махінчук – К.: КИТ, 2012. – 592 с.
12. Місто музей // Вісті з України. – 1985 – серпень.
13. Набок Л.М. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність / Л.М. Набок, О.В. Колибенко. – К.: ВД «Від А до Я», 2007. – 176 с.
14. Ткаченко Г.П. З історії в'юницької церкви та її парафії XVIII-XX ст. / Г.П. Ткаченко // Pereyaslavica. – К.: Міленіум. – 2007. – Вип. 1 (3). – С. 175 – 178.
15. Ткаченко В.М. Технічні музеї в складі НІЕЗ «Переяслав». Музей мирного освоєння космосу / В.М. Ткаченко // Матеріали 2-ої Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання науки та техніки», 23-24 листопада 2003 р. – К., 2003. – С. 142-143.
16. Харін Є.М. Карбують історію / Є.М. Харін // Комуністична праця. – 1981. – 11 квітня.
17. Чалий М.П. Підкорювач космосу на Переяславщині / М.П. Чалий // Комуністична праця. – 1977. – 24 травня.

Тетяна Горан
(Івано-Франківськ, Україна)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ

На початку ХХІ століття швидкими темпами відбувається розвиток адміністративно-територіальної структури Української греко-католицької церкви. В цьому плані цікавими є історичні особливості становлення адміністративної структури Перемишльської греко-католицької церкви до середини ХХ століття.

Розвиток організаційної структури ГКЦ відбувався на двох рівнях: адміністративно-територіальному, на якому основну ланку Церкви становили єпархії, що у свою чергу поділялися на деканати, а групи єпархій об'єднуються в митрополію, та ієрархічному або адміністративно-управлінському. Структурними елементами останнього були насамперед єпископи (ординарій та помічник), адміністративні органи, які безпосередньо регулювали життя Церкви, окрема капітула, консисторія та церковний суд, декани та парафіяльні управи, а також духовні семінарії та церковні товариства [3].

Перемишльська єпархія вважається найстарішою. Християнство у Перемишльську землю прийшло із Великоморавської держави. Учні Кирила і Мефодія поширили християнство на Перемишльську землю ще в ХІ столітті і це було християнство східного обряду. Першим перемишльським єпископом, про якого знаємо з писаних джерел, був Антоній Добриня Ядеркович, що згодом став владикою у Новгороді. Цікавим є період з 1596 року, адже саме з церковної унії у Бересті бере свій початок українська греко-католицька церква. Унійними (греко-католицькими) стали Київська, Полоцька архієпархії та Пінська, Луцька, Володимирська й Холмська єпархії. Унію не прийняли Львівська та Перемишльська єпархії. Єпископ Михайло Копистинський опозиційно відносився до Берестейської унії, тому протягом всього ХVІІ століття Перемишль став ареною релігійної боротьби. Після смерті єпископа М. Копистинського, в 1610 році, в Перемишлі упродовж всього ХVІІ століття було два єпископи – греко-католицький і православний, які вели постійну боротьбу за перемишльський владичий престол [1, с. 89].

У 1610 р. греко-католицьким єпископом було обрано Анастасія Крупецького (1610-1652), якого висвятив митрополит Іпатій Потій. Єпископським помічником призначено Павла Овлучинського [10, с.10]. Після смерті А. Крупецького у 1652 році єпископом став його помічник Прокопій Хміловський, якого у 1664 році замінив Антоній Терлецький (1664-1669). Проте, останні два роки свого життя А. Терлецький перебував у Дермані, тому перемишльським єпископством адміністрував холмський владика Яків Суша (1667-1669).

У 1669 р. перемишльським греко-католицьким єпископом став Іван Малаховський [1, с. 89]. Протягом 1700-1713 р.р. владикою перемишльським був Юрій (монаше ім'я Гавриїл) Винницький. Окрім, того Гавриїл став адміністратором мукачівським і греко-католицьким митрополитом Київським і всієї Русі (1708-1713 рр). Це був єдиний випадок, коли митрополит всієї Русі-України перебував у Перемишлі. Митрополит Ю. Винницький домігся від Апостольської Столиці підписання декрету, який забороняв греко-католикам переходити на латинський обряд. Окрім того, Ю. Винницький видав 40000 злотих польських на будову духовної семінарії в Перемишлі. Але раптова смерть митрополита завадила втілити цей проект в життя [4, с. 182].

У 1713 р. єпископом перемишльським став Лев Кішка, якого згодом було обрано митрополитом. Саме з його ініціативи у 1720 р. було організовано Замоїський синод, який розв'язав багато проблемних питань адміністративно-територіальної структури церкви. В період адміністрування Анатазія Шептицького (1762-1779 рр.) Перемишльська єпархія нараховувала 1235 парафіяльних церков та 9 чоловічих і 3 жіночих монастирів. Слід зазначити, що владики не мали своєї резиденції в Перемишлі, тому протягом XVIII століття перебували у Валяві, де і відбувалися єпархіальні синоди [4, с. 183]. В час владцтва Максиміліана Рилло (1776-1793 рр.) від Перемишльської єпархії було відлучено деканати: Стрийський, Скольський і Городецький, які приєднано до Львівської єпархії. В свою чергу до Перемишльської єпархії було приєднано Горожанський, Жовківський, Куликівський деканати Львівської єпархії, а також Белзький, Варяжкий, Сокальський, Потелицький і Угнівський деканати холмської єпархії. Такий поділ був результатом нової політичної ситуації внаслідок розподілу Польщі 1772-1795 рр. [5, с. 38-39]

24 лютого 1807 р. Папа Пій VII видав буллу «У Вселенській Церкві» згідно з якою було відновлено історичну Галицьку митрополію та надано їй канонічного статусу окремої церковної провінції. До складу Галицької митрополії було включено три канонічні адміністративно-територіальні одиниці: – Львівсько-Галицько-Кам'янецьку архієпархію; – Перемишльсько-Сяніцько-Самбірську єпархію; – Холмсько-Белзьку єпархію [5, с. 40].

20 серпня 1815 р. митрополит Михайло Левицький домігся від цісаря Франца Йосифа I відновлення Перемишльської катедральної капітули, яка занепадала ще в період боротьби між греко-католицькими і православними єпископами у XVII ст. Початок XIX століття – найсвітліший період в історії Перемишльської єпархії. Греко-католицька Церква стала головним носієм духовного та національного відродження українського народу у Галичині. Проте, негативно позначилися на організаційній структурі ГКЦ воєнні дії 1809-1815 рр., коли ціла Холмська і частина Перемишльської єпархії потрапила до складу Варшавського князівства [5, с. 39]. Наприкінці XIX століття вона налічувала 39 деканатів з 707 парафіями, а в 1184 церквах працювало 784 священників. [6, с. 80].

У новий період своєї історії греко-католицька єпархія в Перемишлі перебувала у скрутному становищі. Перша світова війна негативно відбилася як на матеріальному становищі Церкви так і на становищі віруючих та духовенства. 25 квітня 1915 р. помер єпископ Констянтин Чехович і понад півтора року єпархія залишалася без ординарія [7, с. 5-9]. Наступним єпископом став Йосафат Коциловський.

До середини 30-их рр. XX століття Перемишльська єпархія зберегла майже незмінну структуру, яка існувала в XIX столітті. Вона успадкувала традиційну назву «Злучення єпархій Перемишльської, Самбірської і Сяніцької». За територіальним принципом вона займала західну частину Галичини і межувала з корінним польським населенням Другої Речі Посполитої. Загальна площа Перемишльської єпархії становила 40 тис. км. кв. На сході вона межувала з Турчанським, Дрогобицьким і Рудецьким повітами та займала невелику територію південно-західного регіону Львівського повіту. На північному сході «Злучення єпархій Перемишльської, Самбірської і Сяніцької» межувало з Жовківським та Сокальським повітами. На півночі територія єпархії доходила до лінії колишнього кордону між Австро-Угорською монархією та Росією. На півдні межі єпархії співпадали з державним кордоном. До Перемишльської єпархії належала також парохія у м. Кракові, яка знаходилася поза її межами [8].

Протягом 1925-1928 рр. Перемишльська єпархія налічувала 54 деканати, 688 парохій та 1284 церкви, в яких правили 832 священники. [8]. В цей час єпископом перемишльським був Йосафат Коциловський. Суттєві зміни в адміністративно-територіальній структурі Галицької митрополії ГКЦ настали у 1934 р. Тоді через посилення «старорусинської агітації», спрямованої проти «українізаційних» заходів єпископа Й. Коциловського, значна частина греко-католицького духовенства просила Апостольського нунція у Варшаві посприяти у створенні окремої єпархії. Конгрегація для Східних Церков 10 лютого 1934 р. опублікувала декрет, згідно з яким з-під канонічної юрисдикції Перемишльської єпархії Галицької митрополії ГКЦ було вилучено 9 деканатів (Буківський, Дуклянський, Дунівський, Горлицький, Грибівський, Короснянський, Мушинський, Ріманівський, Сяніцький), які об'єднували 111 парафій та 11 незалежних вікаріатів [10]. Причиною цього рішення був також опір наверненню лемків у православ'я, але прийняте воно було без попереднього обговорення з митрополитом А. Шептицьким. Ця канонічна територія вийшла з-під юрисдикції перемишльського єпископа Й. Коциловського та митрополита Галицького А. Шептицького. Таким чином, було створено Апостольську адміністрацію Лемківщини, яка підпорядковувалася безпосередньо Римському Апостольському Престолові, а у складі Перемишльської єпархії залишилося 45 деканатів [9, с. 136-142]. Апостольська адміністрація Лемківщини проіснувала до 1947 р., коли внаслідок акції «Вісла» було суттєво змінено етнічний склад населення регіону, а ліквідація ГКЦ комуністичним режимом стала доконаним фактом [2, с. 20].

Територіальна організація єпархії була двоступеневою, тобто розділеною на деканати, а ті у свою чергу на парафії. Такий розподіл забезпечував стабільність єпархії. Незадовго до війни Перемишльська греко-католицька єпархія об'єднувала 40 деканатів, а наприкінці війни (1918 р.) – 41 деканат. Зміни в адміністративно-територіальній устрій єпархії були внесені єпископом Й. Коциловським у 1920 р., а саме кількість деканатів була збільшена до 54. Таким чином, було скорочено кількість парафій, а це у свою чергу сприяло вдосконаленню організації пастирської роботи та співпраці деканатів. [8].

Після Другої світової війни Перемишльська єпархія, хоч і залишилась поза межами УРСР, також зазнала терору. 21 вересня 1945 року єпископ Йосафат Коциловський був заарештований, але згодом його звільнили. Однак повторно арештували 26 червня 1946 року і переправили під Київ, де він і помер у

концтаборі в с. Чапаївці 17 листопада 1947 року. Також було ув'язнено єпископа-помічника Григорія Лакоту, а після операції «Вісла» єпархію було фактично ліквідовано.

Література

1. Білий Б. Нарис історії Перемишського єпископства східного обряду / Б. Білий // Перемишські архієпархіальні відомості. Річник IV. Ч. 4. – Перемишль, 2006. – С. 89–90.
2. Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемишської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828–1939) / Д. Блажейовський. – Львів: Каменяр, 1995. – 1008 с. – Текст: англ.
3. Дністрянський М. Адміністративно-територіальна організація греко-католицької церкви: історична ретроспектива і сучасні проблеми / Дністрянський М., Ковальчук А. // Історія релігій в Україні: тези повідомлень VI Міжнар. «круглого столу», (Львів, 3–8 трав. 1995 р.). – Львів, 1996. – С. 82.
4. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Друге видання. – Рим. 1990. – 296 с.
5. Пилипів І. Розвиток адміністративно-територіальної структури Галицької греко-католицької митрополії (1918-1939 рр.) / І. Пилипів // Вісник Прикарпатського університету. – 2010. – Вип. – С. 37–44. – (Серія: Історія).
6. Федорів Юрій, о. Організаційна структура Української Церкви / о. Юрій Федорів. – Торонто: Наук. т-во ім. Шевченка в Канаді, 1990. – 212 с.
7. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемишської, Самбірської, Сяніцької на рік Божий 1924. – Перемишль: Відбито в печатні греко-катол. Капітули, 1923. – 117 с.
8. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемишської, Самбірської, Сяніцької на рік Божий 1928. – Перемишль: Відбито в печатні греко-катол. Капітули, 1928. – 420 с.
9. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемишської, Самбірської, Сяніцької на рік Божий 1937. – Перемишль: Накладом греко-катол. Капітули, 1937. – 164 с.
10. Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської Адміністрації Лемківщини. – Львів: Накладом Ап. Адміністрації Лемківщини, 1936. – 178 с.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор Пилипів Ігор Васильович.

Низомжон Ғофуров
(Наманган, Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОН – ХИТОЙ: АСРЛАР СИНОВИДАН ЎТГАН ҲАМКОРЛИК

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари билан дўстона алоқалар ўрнатиб самарали ҳамкорлик қилмоқда. Ана шу мамлакатларнинг аксарияти билан мамлакатимиз қадимдан дўстона алоқаларга эга бўлган. Буюк Ипак йўли ўтмишда минтақадаги кўплаб халқларни яқиндан ҳамкорлик қилишларининг асосий воситаси бўлган. Хитой ўзбек халқининг ана шундай қадимий ҳамкорларидан биридир.

Биринчи Хитой элчиси Чжан Цзяннинг қадимги Фарғона (Давань, Дайюан) давлатига келиши милоддан аввалги 128 йилда юз берган. Шу тариқа давлатларимиз ўртасидаги дипломатик алоқалар бошланган.

Туркистон тарихининг қадимги даврлари, унинг халқи ва хўжалиги, турмуш тарзи ва урф одатлари ҳақида, Қанғ ва Қадимги Фарғона – Даван давлати тўғрисидаги қимматли маълумотлар бизгача қадимги Хитой тарихчилари Си Ма Цяннинг «Тарихий хотиралар» ва Бан Гуннинг «Биринчи Хан сулоласининг тарихи» асарлари орқали етиб келган⁹.

Қадимги Хитой манбаларида милоддан аввалги I асрдан бошлаб, Марказий Осиёдан император саройига турли ҳадялар юборилганлиги ҳикоя қилинади. Ўз навбатида император бунга жавобан ҳадялар жўнатган. 713 йилда Самарқанддан совут, кулолчилик буюмлари, туяқуш тухуми, пакана одамлар ва раққослар юборилган. Тохаристондан VII-VIII асрларда, ажойиб отлар, 200 ортиқ турдаги доривор гиёҳлар, шиша ва тоғ биллуридан ясалган буюмлар олиб борилган. Чочдан «Эрон усулида» тайёрланган мусаллас олиб борилган. Шу билан бирга, Марказий Осиёдаги ёдгорликларда бронза ойналар ва бошқа Хитойда ишлаб чиқарилган буюмларни учратиш мумкин¹⁰.

Хитойдан Марказий Осиёга асосан ипак матолар олиб келинган бўлса, Хитойга пахта ва жундан тайёрланган матолар олиб борилган. Мисол учун 682 йилда Тохаристон элчиси императорга олтин парча кийим совға қилган. 726 йилда Бухоро ҳукмдори бошқа совғалар қаторида Византия гиламини жўнатган¹¹.

Хитой мусиқа ва рақс маданиятида янги элементларни, ғижжак, чанг, най каби мусиқа асбобларини кириб боришига Марказий Осиё мусиқа санъати таъсир кўрсатган. Бухоро, Самарқанд, Чоч раққослари ва мусиқачилари VII-VIII асрларда Хитойда жуда машҳур бўлишган.

9 Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т.: Университет, 2007. – Б. 163.

10 Мирзаев Р. Геополитика нового Шелкового пути. – М.: Известия, 2004. – С. 78.

11 Мирзаев Р. Геополитика нового Шелкового пути. – М.: Известия, 2004. – С. 78.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра ўша даврда хитой мусиқаси Марказий Осиё мусиқасига ўхшаб кетган. Тан даври Хитой манбаларида «хутенъу» деб номланган Тошкент рақси ҳақида маълумотлар берилган.

Хитой ва Марказий Осиё халқларининг сиёсий манфаатлари умумий бўлган ва кўп жиҳатдан бошқа алоқаларнинг характери белгилаб берган. Кўчманчи қабилалар ҳужумлари уларнинг ҳар иккисига ҳам бирдек хавф солган, шунинг учун ҳам уларга қарши биргаликда курашиш ҳаётий зарурият бўлиб қолган. Милoddан аввалги 115 йилда усунлар билан иттифоқ тузилган, унга кўра усунлар Хитой армиясига аскар етказиб беришган.

Тан империяси даврида ўзаро алоқалар янада ривожланган. Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича 617 йилдан 648 йилгача Самарқанд минтақасидан Хитойга 20 та элчилик жўнатилган.

Арабларга қарши кураш даврида Хитой билан дипломатик муносабатларда жонланиш юз берди. Марказий Осиё давлатлари арабларга қарши курашда Хитой билан иттифоқ тузишга интиланлар. 717 йилдан 731 йилгача Сўғдиёнадан 11 та, Тохаристондан 5 та, Бухородан 12 та элчилик жўнатилган¹².

Ўзаро дипломатик муносабатлар тараққиётининг янги босқичи Амир Темур ҳукмронлиги даврига тўғри келади. 1387-1397 йиллар оралиғида амир Темур Хитойга олти элчи жўнатган. 1387 йилда мавлоно Ҳофиз бошчилик қилган биринчи элчилик орқали императорга 800 от совға қилинган. 1394 йилда Амир Темур Хитойга янги элчисини юборади, у совға тарзида 200 от ва соҳибқирон мактубини етказди, бу мактуб илк бор хитойчага ўгирилади. Буюк Ипак йўли ўзининг аввалги аҳамиятини йўқотгандан кейин ҳам, Марказий Осиё ва Хитой халқлари шу йўл орқали савдо алоқаларини олиб бордилар.

XIX асрда Ғарбий Хитойдан Қўқон, Хива ва Бухоро хонликларига чой, ипак матолар, чинни, гиламлар, чорвачилик маҳсулотлари олиб келинган. Хитойга эса парча, духоба, олтин, мўйна, ишлов берилган тери, қимматбоҳо тошлар ва бошқа маҳсулотлар олиб борилган. Туркистон Чор Россияси томонидан истило қилингандан кейин темир, чўян, мис ва бошқа металл буюмлар, аёллар тақинчоқлари, ойна, идишлар, мовут, пахта матолар, гугурт, шакар каби маҳсулотлар ҳам жўнатила бошланган.

XX аср бошларига келиб ўзаро савдо алоқалари янада ривожланган. 1910 йилда Туркистон орқали Хитойга беш миллион сўм ҳажмида товар олиб ўтилган, Хитойдан эса саккиз миллион сўмдан ортиқ маҳсулот олиб келинган.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Марказий Осиё ва Хитой ўртасидаги савдо алоқалари қисқарди. Марказий Осиёдаги очарчилик ўзаро савдо структурасини ҳам ўзгартирди. Озиқ-овқат маҳсулотлари ва чорва молларига бўлган талаб ошди. Агар 1915-1916 йилларда Шинжондан Марказий Осиёга 10-20 минг бош қўй, 500-2000 бош қорамол ва 200-500 бош йилқи ҳайдаб ўтилган бўлса, 1917 йилда 120 минг бош қўй, 1200 бош қорамол ва 3 минг бош йилқи ҳайдаб ўтилган¹³.

Савдо алоқалари 1930 йилларнинг бошларигача давом этган. Большевикларнинг хусусий мулкчилик ва тадбиркорликни йўқ қилишга йўналтирилган сиёсати, айғоқчи ва қўпоровчиларнинг кириб келишидан кўрқиб чегараларни ёпиб олиниши ўзаро алоқаларни тўхтаб қолишига сабаб бўлди.

1950 йилдан Ўзбекистон Хитойнинг Шинжон-Уйғур автоном районида кадрлар тайёрлаш, маҳаллий аҳолини уйғур, қозоқ тилларидаги адабиёт ва ўқув китоблари билан таъминлаш, тиббий ёрдам кўрсатиш, ер ости бойликларини аниқлаш, ирригация тизимини яхшилаш бўйича катта ёрдам кўрсатди¹⁴.

60-70 йилларда СССР ва Хитой ўртасидаги муносабатларда кескинлик вужудга келди. Чегардаги муаммолар ҳамда совет ва хитой коммунистлари ўртасидаги ғоявий келишмовчиликлар совет-хитой муносабатларини ёмонлашишига олиб келди. Натижада Ўзбекистон асрлар давомида асосий ҳамкори бўлган давлат билан ҳамкорлик қилиш имкониятидан маҳрум бўлди.

Ўзбекистон 1962 йилда Болгарияга 6937,83 минг сўмлик, Венгрияга 38528,84 минг, Польшага 33650,00 минг, Руминияга 21808,53 минг сўмлик маҳсулот етказиб берган бўлса Хитойга етказиб берилган маҳсулот атиги 339,20 минг сўмни ташкил этган¹⁵.

80-йилларнинг бошларига келиб СССР ва ХХР муносабатлари яхшилана бошлади. Ҳар икки давлатда юз берган қайта қуриш жараёнлари, умуман ўзаро мулоқотларни тиклашга бўлган ҳаракат натижасида анъанавий алоқалар яна ўз жойига туша бошлади.

1986 йилдан бошлаб Ўрта Осиё республикалари, Қозоғистон ва ХХРнинг Шинжон-Уйғур автоном райони ўртасида савдо алоқалари амалга оширила бошланди¹⁶. Ўзбекистон ва Шинжон-Уйғур автоном райони билан пахта етиштиришни янада такомиллаштириш ва уни турли касалликлардан сақлаш, янги навларни яратиш соҳасида ҳамкорлик йўлга қўйилди.

1989 йил 17 мартда Тошкентда биринчи совет-хитой қўшма корхонаси вужудга келтирилди. Шу куни ХХР Шинжон-Уйғур автоном райони маркази Урумчидан келган саноат уюшмалари ва Ўзбекистон маҳаллий саноат министрлиги вакиллари Ўзбекистон пойтахтида рўзгор термослари корхонасини бунёд этиш ҳақидаги битимга имзо чекилар¹⁷.

12 Мирзаев Р. Геополитика нового Шелкового пути. – М.: Известия, 2004. – С. 78.

13 Мирзаев Р. Геополитика нового Шелкового пути. – М.: Известия, 2004. – С. 100.

14 Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-жилд. – Б. 437.

15 Абуталипов Ч.А. Ўзбекистоннинг ҳалқаро алоқалари. –Т.: Ўздавнашр, 1964. – Б. 69.

16 Славинский Б. Н. Внешняя политика СССР на Дальнем Востоке, 1945-1986 . – М.: Международные отношения, 1988. – С. 244.

17 Маннонов Б.С., Максимов Т. Қайта қуриш ва Ўзбекистоннинг ташқи алоқалари. –Т.: Билим жамияти, 1991. – Б. 8.

1990 йил январида “Ташинтерм» ўзбек-хитой қўшма корхонаси термосларнинг биринчи партиясини чиқарди¹⁸.

Ўзбекистоннинг Хитой билан алоқаларида “Ўзбекистон-Хитой» дўстлик жамияти ҳам алоҳида ўрин тутган. У 1958 йил 30 октябрда Совет-Хитой дўстлик жамиятининг бўлими сифатида ташкил этилган. 1987 йилда бўлим Ўзбекистон-Хитой дўстлик жамияти деб қайта номланди¹⁹. СССР ва ХХР ўртасидаги ғоявий зиддиятлар шароитида жамият фаолияти жуда чекланган эди. 80 йиллар ўрталарига келибгина, жамият фаол алоқаларни йўлга қўя бошлади. 1985 йилдан 1995 йилгача Хитойдан 19 та делегация қабул қилинган, ўз навбатида Хитойга 12 делегация жўнатилган²⁰.

Мустабид тузумнинг чекловларига, зўрликларига қарамасдан СССР таркибига кирган халқлари хорижий давлатлар халқлари билан ҳамкорлик алоқаларини сақлаб қолишга уринганлар.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритгандан кейингина кўп асрлар давомида шаклланиб келган ўзбек ва хитой халқлари ўртасида дўстлик, ҳамкорлик алоқаларни тиклаш, умуман, кўп томонлама фаол ташқи сиёсат юритиш имконияти пайдо бўлди.

Шу тариқа, Ўзбекистон ва Хитой халқлари инсонпарварлик, бағрикенглик, дўстлик, яхши қўшничилик ғояларига содиқ қолган ҳолда кўп асрлар давомида давлатлараро муносабатларни самарали ривожлантириб келдилар.

Тетяна Гринівецька
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

«НАРОДНА МЕДИЦИНА У ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

Народна медицина в широкому розумінні, охоплюючи медичну допомогу у вигляді само – та взаємодопомоги, є однією з найдавніших ланок діяльності людини. В основі її зародження лежить наймогутніший інстинкт – інстинкт самозбереження. Тому історія медицини віддзеркалює історичний розвиток суспільства, народу, нації. Масштабність, ємність поняття медицини відповідає історичному етапові та ступеню розвитку людського суспільства, нарешті, держави, її соціально-економічному та суспільному устрою. Усе це з урахуванням того, що, крім медичної допомоги, від якої медицина починалася на світанку розвитку суспільства, вона охоплює загальну характеристику системи охорони здоров'я, медичної освіти, організацію медичної допомоги, їх правове забезпечення, медичну науку. [1, с. 23]

Таким чином, в контексті історії України формується і наука історії української медицини.

Тривала відсутність української державності, формальна відсутність національних шкіл – це аргументи, якими можна заперечити, що медицина в Україні розвивалася на притаманних нашій землі, нашому народові матеріальній базі, духовному багатстві та інтелектуальному потенціалі. Та й слугувала, й допомагала вона українцям. За історично справедливих обставин багато що, включаючи і медицину, було б в Україні іншим, але щодо української медицини, то вона існувала, розвивалася й існує.

Дослідження народної медицини в етнографічному вимірі дає ключ до розв'язання важливих наукових завдань, пов'язаних з проблемами походження та розвитку світоглядних уявлень та народних знань українців.

Народна медицина далекого минулого відтворює зв'язок між елементами матеріалістичного та містичного пізнання світу, глибинний взаємозв'язок між матеріальною та духовною культурою наших предків, тисячолітні автохтонні традиції, яких ми не сміємо забувати і зобов'язані примножувати все те, що відповідає нашому сьогоденню та розумінню світу. [4, с. 64]

Історія народу, нації, держави інтегрує в собі, крім взаємозв'язаних політичних, соціально-економічних аспектів, і аспекти культурницькі.

Українські народні цілителі минуло вирізнялися з-поміж інших людей передусім своєю мудрістю. Вони ніколи не лікували окремих органів людини, а всю її в цілому: тіло і душу. Тому обов'язково шептали молитви та давали людині духовні настанови.

Крім того, треба сказати, що всі народні цілителі були дуже чистими, гармонійними особистостями. Тож далеко не кожен міг здобути необхідну силу і знання для лікування інших. Як правило, вони передавалися дочці чи сину знахаря, вихованого ним самим у духовній чистоті та мудрості. Якщо серед родичів не було кому передати цілительський багаж, обиралася людина зі сторони, яка була достойна цього. Таких знахарів визначали особливим внутрішнім зором.

Сила й уміння народних знахарів була найкращою "рекламою" для них. Деякі з них могли приймати до 400 пацієнтів за день. Крім того, вони встигали вести своє господарство, ростити дітей [3, с. 123]. Треба сказати, що багато з них виховували не лише своїх рідних нащадків, а й брали в сім'ю сиріт.

В глибоку давнину українці помітили, що в багатьох рослинах прихована цілюща сила і почали використовувати їх для лікування найрізноманітніших хвороб. Багато дикорослих рослин, які

18 Тюрников В. И. Первый...Первая...Впервые... -Т.: Ўзбекистон, 1996. – С. 101.

19 Ўзбекистон-Хитой дўстлик жамиятининг фаолияти тўғрисида ҳисобот. ЎЗР МДА – Йиғма жилд – М-2; 1- рўйхат; 101-сақлаш, 6-бет.

20 Ўзбекистон-Хитой дўстлик жамиятининг фаолияти тўғрисида ҳисобот. ЎЗР МДА – Йиғмажилд – М-2; 1- рўйхат; 101-сақлаш, 6-бет.

застосовувались в народній медицині, полегшували страждання хворих, сприяли їхвилікуванню. Так поступово почала розвиватись народна медицина

Народна медицина в українців моногалуззю і не розвивалася в якомусь одному напрямі – лише лікувальному чи лише профілактичному. Фактично йдеться про фітоетнологію. Сюди входили використання цілющих рослин, магія слова, ритуали, замовляння людей (пан-господар, господиня, діти), добрих та злих сил природи. Фактично весь колообіг щоденного життя й свят був підпорядкований ідеї, яку ми сьогодні називаємо здоровим способом життя, – з відповідною філософією та «матеріальним забезпеченням». Цикл зимових свят символізував гармонію світла і води. Щорічні дійства вивіщували людину над буденністю, підносили її до сакральних висот, сюди входило також приготування особливих напоїв, виробів із тіста, розмаїття страв національної кухні. І все це – з урахуванням пір року. В узварах, напоях, киселях, драглях, пасках, весільних та урочистих короваях знаходимо певні, інколи значні застосування лікарських та їстівних рослин. І їх зображення, вишукано стилізовані, бачимо на старих скринях, ложках, діжках, вишиваному одязі, свитках, кожухах тощо. Це передусім калина, материнка, оман, чебрець, горобина звичайна, калган-перстач, верба біла.

Праукраїнці та українці упродовж тисячоліть та епох використовували для зміцнення здоров'я і краси силу природи. Фітоетнологія українців через казки і легенди, музичний і словесний фольклор, витвори давнього мистецтва дійшла до наших днів. Загляньте до скарбнички народної мудрості й отримаєте силу, таку необхідну кожному сьогодні, в епоху надшвидкостей, стресів та хвороб. [6, с. 168]

Сьогодні має місце спалах захоплення народною медициною, виходить друком сила-силенна збірок рецептів народної медицини, і можна сказати, що лікуватись різними відварами трав та настоянками стало навіть модно. І це, мабуть, справедливо, адже різного роду пігулки та таблетки здебільшого мають численні побічні ефекти, в основній своїй масі ліки пригнічують імунітет, виліковуючи певну недугу, негативно впливають на функціонування інших органів. Поради ж народної медицини здебільшого мають універсальний характер, трави нешкідливі, адже природа не робить помилок. Проте, мусимо визнати, що й ця справа не терпить дилетантів: нічим не слід зловживати, не варто довіряти сумнівним джерелам і непевним знанням, адже застосовувати рецепти, будучи поверхово обізнаним із ними та природою хвороби взагалі, нехтуючи думкою фахівця, можна знехтувати і власним здоров'ям...

Народна медицина – це комплекс рецептів і прийомів лікування, що склався у народному середовищі й передавався усно від покоління до покоління. Упродовж віків вона була основним видом лікування широкого загалу, оскільки на професійну медичну допомогу людина змогла розраховувати порівняно нещодавно. [3, с. 98]

Люди створили багато повір'їв, зв'язаних з лікарськими рослинами. Наприклад, вони вірили, що тільки казкові красуні – дівчата, які ходять по горах, знають про лікувальну силу кожної рослини і передають "секрети" лікування лише ворожбитам. Якщо секрет стане загальновідомим, рослина втратить свою цілющу силу.

Народне прислів'я каже:

«Купити можна все, не можна купити здоров'я». Здоров'я – найдорожче, людина завжди дбала про своє здоров'я, тому з давніх-давен користувалися народною медициною. Лікарські рослини на Україні називають зіллям. Вміння користуватися зіллям передалося від покоління до покоління.

В наш час люди починають відроджувати народну медицину, прислухаючись до порад наших предків. Народна медицина набуває великого значення у житті нашого народу.

Література:

1. Давидюк В.О., Давидюк Г.І. Народна медицина та ветеринарія // Берегиня. – 1999. – №3. – С. 77-87.
2. Колодюк І. О.Куди веде коріння знахарства // Київська старовина. – 2006. – №1. – С. 46-53.
3. Лозко Г. С. Українське народознавство. – К., 1995. – 368 с.
4. Наконечна Ю., Українець А. Народна медицина: традиції та сучасність // Берегиня. – 2004. – №2. – С. 56-65.
5. Наулко В. І. Культура і побут населення України. – К., 1993. – 288 с.
6. Паламарчук Л. Культура здоров'я в традиціях українського народу // Хімія. Біологія. – 2004. – №24. – С. 49-53.
7. Пономарьов А.В. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – 256 с.
8. Тимченко А.В. Категорії часу в народній медицині українців // НГТЕ. – 2003. – №2. – С. 106-112.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, Мірошніченко Денис Анатолійович.

Наталія Дем'яненко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НАРОДНИХ ІГРАШОК ІЗ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»

Українці є нацією, яка попри численні несприятливі історичні умови, випробування війною, голодомором, зуміла зберегти і донести до наших днів високодуховний пласт традиційної культури – іграшкарство. Мистецтво української народної іграшки є особливим типом художньої творчості, що

розкриває різні види народного мистецтва, поєднує матеріальні й духовні здобутки української культури. Адже народна іграшка це – феномен української культури, що підтверджує у собі оригінальність і неповторність образного та творчого мислення, несе невичерпне джерело людської мудрості є відображенням життя дитини в різні історичні епохи.

Національні ідеї, що закладені у народній іграшці передаються в мові, піснях, оповіданнях, іграх, моральних законах. Вона виховувала повагу до батьків, дружнє ставлення до ровесників, поставала першим духовним наставником на шляху пізнання навколишнього життєвого простору. Завдяки іграшці дитина пізнавала оточуючий світ та побут дорослих.

На сьогоднішній день іграшкарством займаються лише окремі майстри, їхні іграшки, щодо розміру, форми майже цілком збігаються з тими колишніми виробами, які створювалися ще на кілька століть раніше. Виготовляли забавки з підручного натурального матеріалу, з твердих і пластичних матеріалів глини, деревини, кори, а також із лози, соломи, рогози, довгої трави. Майстри іграшок використовували натуральну тканину, папір, картон.

Творцями дитячих забавок завжди були батьки. Бо саме вони найкраще розуміють дитячі почуття і зацікавлення. Їх руки здатні передати добрий фантастичний світ казки, а їхні вироби перейняті тонким поетичним чуттям, ніжністю, казковістю, фантазією, а також любов'ю до природи і дітей[1].

У національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» в Музеї народної архітектури та побуту середньої Наддніпрянщини, у експозиції хати столяра експонуються п'ять дитячих дерев'яних іграшок виготовлених майстром І.І.Нестеренком із Полтавщини. Всі вони прийняті до фондів музею в 1978 році. Такими, або схожими іграшками могли забавляти дітей Переяславщини.

Дерев'яна іграшка у формі пташки виготовлена із цілого бруса вербового дерева. Шия спрямована доверху. На голові круглим прорізом виділено дзьоб. По боках голови видовбані круглі ямки очей. На спині, по середині тулуба, повздовжній проріз, який нагадує щільно складені крила. З боку на обох крилах трикутні отвори, які продовжуються трьома горизонтальними прорізами, що імітують пір'я. Виділено хвіст трьома вертикальними насічками. На грудях два круглі прорізи, які нагадують сонце. Висота іграшки – 16 см., ширина – 12 см., довжина – 35 см.

Дерев'яна іграшка у формі постаті чоловіка з суцільного бруска вербової деревини. Чітко вирізана голова, тулуб, руки, ноги. На голові круглої форми, на лобі волосся з вертикальними прорізами, засічками. У профіль обличчя виділяється високий лоб з двома горизонтальними рівними прорізами. Широкі, на півовальні брови, прижмурені очі, ніс, великі вуса, приоткритий рот, на бороді ямка. Біля ший трикутний проріз, рукава щільно притиснуті до тіла і опущені до низу. На поясі горизонтальний проріз у вигляді поясу. Виділяються опуклі колоши штанів. На правій нозі чобіт. Підшва відокремлюється повздовжнім прорізом. Ліва нога без взуття, де чітко прослідковується чотири вертикальні засічки, що нагадують п'ять пальців. Висота – 26 см., ширина – 9 см.

Дерев'яна іграшка у формі коня. Виготовлена із бруска верби. Фігура опуклої форми. Зверху міцна прогнута спина. У верхній частині ший горизонтальними порізами вирізано гриву. Голова опущена вниз. Маленькі гострі вуха, по боках – овальні очі, відкритий рот, дві трикутні ніздрі. Обвислий живіт виділено вертикальними прорізами. Знизу на передніх і задніх ногах горизонтальним прорізом напівкруглі копита. На задніх ногах – прорізи колін. Позаду широкий суцільний хвіст, спадає до землі. Довжина іграшки – 20 см., ширина – 8 см., висота – 14 см.

Дерев'яна іграшка у формі коня. Виготовлена з суцільного шматка вербового дерева. Має міцну вигнуту спину. Дугоподібна шия коня, зверху якої є проріз, нагадує гриву, яка продовжується на лобі. На голові – вуха, овальні очі, дві трикутні ніздрі, відкритий рот. Вирізняється горизонтальним прорізом міцні груди, округлий живіт. Передні ноги призігнуті у колінах, задні коротші за передні. Знизу на ногах прорізами виділено копита. Міцний спадаючий хвіст розширений до низу. Довжина – 20 см., ширина – 8 см., висота – 15 см.

Дерев'яна дитяча іграшка у формі качки (коряк). Із суцільного куска вербового дерева. Виділено голову підняту вгору. На голові овальним прорізом відокремлено розкритий гострий дзьоб, круглі очі. Верхня частина спини видовбана, порожниста. Позаду хвіст, його грані з п'ятьма насіченими прорізами, які імітують пір'я. По всій зовнішній поверхні качки смуги та крапки коричневого кольору, що імітують пір'я. Фарбою виділено крила овальної форми, в середині яких, з одного боку, зображено рибу щуку. З протилежного – карася. Довжина – 31 см., ширина – 14 см., висота – 14 см.

Дерев'яна іграшка «Вершник». Чоловіча постать на коні. Кінь виготовлено з суцільного бруска. Кінь пласкої форми. Зверху, на ший та лобі, горизонтальними прорізами чітко виділено гриву коня. Спина прогнута. Голова опущена до низу. Прорізами відокремлено гострі вуха, овальної форми очі, відкритий рот та трикутні ніздрі. Пара передніх і задніх ніг стиснуті. В нижній частині ніг – горизонтальний проріз копит. Позаду – плаский спадаючий до низу хвіст. На спині, в сидячому положенні, знаходиться вершник, який виготовлено з іншого шматка вербового дерева. На голові – прорізом виділено шапку. Риси обличчя грубі, випуклі; очі прижмурені, нахмурені; брови широкі; обвислі щоки; широкий ніс; товсті губи; великі вуса; на бороді – ямка. Руки повертаються. В плечовій частині просвердлено отвір, в який вставлено дерев'яні штирі, на яких крутяться руки. Долоні міцно стиснуті у кулак. У лівому кулаці є отвір, куди вставлено шаблю підняту до гори. Горизонтальними та вертикальними прорізами чітко виділено пояс. У стегновій частині тулубу є два горизонтальні прорізи, які нагадують верхній плечовий одяг. На рукаві, біля зап'ястя, – два овальні прорізи, які показують закінчення рукава. Біля ший вершника – овальний проріз у вигляді коміра. На ногах чоботи. Довжина – 28 см., ширина вершника – 9 см., ширина коня – 5 см., висота з вершником – 29 см.

За розповідями респондентів на Переяславщині для забавляння малих дітей виготовляли з дерева возики, на рухомих дерев'яних коліщатах, на яких возили дітей, а для самих дітей вигадували візочки для іграшок. Вони возили на них квіточки, палички, дощечки, ганчірочки, торохкотельця, пляшечки, черепочки та ін. На возика складали самовиготовлені тряп'яні ляльки, м'ячики з шерсті тварин (корови, коня, кози, вівці) і давали дитині мотузку, за яку вона тягнула возика до себе [2].

Фігурки коней були улюбленими іграшками хлопців. Виготовляли їх із деревини, розміри якої дозволяли дитині гойдатися, сидючи верхи. Кінь міг знаходитися на міцній платформі, до якої були приєднані коліщата. Коли дитина сиділа верхи на коні, відштовхувалася ногами – іграшка котилася на коліщатах. Такі іграшки були складені у міцну об'ємну конструкцію з окремих частин, де чітко виділялися форма голови, тулуба, ніг. [3].

Часто іграшки витісували із суцільного бруска деревини. Найчастіше вони були мініатюрними це – домашні меблі, посуд, ляльки, музичні інструменти, знаряддя праці, якими користувалися в побуті. Також відтворювали нерухомі фігурки коня іноді з вершником на спині [4].

Мотали ляльки (саморобні, хатні) у своїй образній основі вони є втіленням добра й лагідності. Лялька є посередником між бабусею та онукою, тобто між старшим і молодшим поколіннями. Починали виготовляти ляльку, виліплюючи кульку з хліба, яку завертали у полотнину, закручували як вузлик ниткою. Сформувавши голівку, притискували, щоб вийшло як очіпок у молодиці, чи стрічка у дівки. Як висохне, вив'язували як молодицю хусткою. У вузлик-голівку, на місці, де він зв'язаний, і де має бути шия, з полотна туго скручували валик, щоб було на що надіти одяг. Така лялька не мала ні рук, не ніг. На поясі намотували мотузку і туго прив'язували спідницю, запаску чи плахту, попередницю не відриваючи нитку. Обов'язково зверху примотували тканину червоного кольору, що імітувало пояс. На шийку одягали дукачі та намисто.

Обличчя прикрашали хрестом – символом життя. А іноді риси обличчя розмальовували сажею з печі або вишивали хрестики. Для виготовлення ляльок до тканини також додавали клаптики шкіри, клоччя, мотузки, конопляну паклю, "коси" та качани кукурудзи, соломку, суху траву, очерет, липовий луб, кору, дерево, глину та ін. [5].

У результаті власних досліджень на Переяславщині у середині ХХ століття дівчата мали до двадцяти ляльок, яких носили за собою у вузлику хустки, обов'язково всі ляльки мали імена. Зберігали фігурки в корзині, в опічку або у скрині, в прискринку. Іноді були випадки, коли молоді дівчата разом із посагом везли в скрині ляльки в хату до свекрухи, потім передавали їх своїй дочці, ще ляльки служили оберегом у чужій родині [5].

Народні майстри й до нині виготовляють ляльки шляхом намотування, який свідчить про споконвічний хліборобський спосіб в'язання снопа, коли скручували перевесло, яким обвивали сніп жита чи пшениці, характерний для місцевого населення. На часі у фондах НІЕЗ «Переяслав» формується нова колекція ляльок із тканини. Ляльки-мотанки для Музейної колекції відтворено за спогадами респондента.

В Музеї народного прикладного мистецтва НІЕЗ «Переяслав» експонується також колекція керамічної іграшки, яка виготовлена майстрами гончарями з Опішні. Це (свистунці: баранчик, олень, вершник, козлик, пташка, вовк. Скульптури: вершники, бариня, вовк з півнем, зайчик та лисичка, бариня з куркою, півень та курка, скульптура до казки про хитру лисицю). Їх автори А.С.Пошивайло, В.О.Омельяненко, І.А.Білик, О.А.Олійник. Іграшки гончарного виробництва виготовлені з глини мають пластичні, витончені форми. Покриті поливою, орнаментовані, в основному переважають коричневі, біло-зелені, сині кольори. Деякі з них внизу мають підписи автора. Передані нашому Музею дирекцією художніх виставок міста Києва у 1974 році. На Переяславщині такі іграшки були лише привозними, бо на нашій території не було покладів глини для розвитку гончарного ремесла.

Отже, народні іграшки, які трансформувалися через покоління до сьогоденних днів мають велике значення для розвитку та збереження національної культури для підростаючого покоління. Сучасні діти зберігають традиції мистецтва іграшкарства, виготовляючи іграшки своїми руками разом із вихователями чи вчителями на заняттях із трудового навчання, гуртках ручної праці. Самовиготовлена іграшка завжди буде дитині оберегом, заспокоїть її та принесе добро та благополуччя.

Література:

1. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
2. Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с.Старосілля / Н.Заглада. – К.: 1930. – 180 с.
3. Записано автором 18.06.2009 р. від Г.І.Козій, 1948 р. н. у м. Переяслав-Хмельницькому. Київської обл.
4. Записано автором 20.03. 2011 р. від О.І.Марченко, 1949 р. н. у м. Переяслав-Хмельницькому Київської обл.
5. Записано автором 5. 03. 2010 р. від Є.І.Мостової, 1948 р. н. у с. Вінинці Переяслав-Хмельницького району.

Сурайё Деҳқонова
(Наманган, Ўзбекистон)

ФОРОБИЙНИНГ ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ҲАҚИДАГИ ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Тўлиқ номи Абу Наср Муҳаммад бин Тархон бин Ўзлуғ бўлган Форобий жаҳон фалсафий тафаккури тараққиётида бурилиш ясаган буюк файласуфлардандир. У Уйғониш даври мутафаккирларининг йирик намояндаси сифатида тафаккур оламида ўзига хос йўл очди. Жумладан, инсон, жамият, тарихий жараён, давлат ва бошқарув борасидаги фалсафий қарашларга асос солди.

Албатта, Форобий юнон алломалари Афлотун ва Арасту фалсафаси билан ўз замондошларидан кўра кўпроқ шуғулланган, унинг моҳиятини бошқалардан кўра чуқурроқ ўрганган ва ўзлаштирган эди. Натижада шундай новаторлик йўлини топдики, айна ана шу қадимги юнон фалсафасининг ўз даври қарашлари ва эҳтиёжлари нуқтаи назаридан кутилмаган ҳолатда янги қирраларини очиб, уни бойитди, ривожлантирди.

Яна шунга алоҳида эътибор бериш керакки, Форобий фалсафий қарашларига муносабатда, уни тушуниш ва талқин этишда ҳамон шўро империяси сиёсати ва коммунистик мафкура талаблари сақланмоқда. Алломанинг ғоят катта илмий мероси умумий ва юзаки, замонасоз маълумотлар шаклида баён қилинмоқда. Форобий фалсафасининг барча қирралари, кўлами ва илмий-назарий жамияти бир ёқлама, яъни дунёвий тафаккур тарзи меъёрларига мос томонлари тадқиқ этилмоқда. Ваҳоланки, Форобийнинг илмий-фалсафий феномени дунёвий ва диний қарашлар ўзаро кесишган жойда яққол намоён бўлади. Қомусий билимлар мажмуи бўлган ушбу ҳолатни академик М. Хайруллаев тўғри талқин этади ва унинг қатор соҳалар бўйича илмий қарашлари яхлит тизими ҳақида фикр юритади ҳамда уларни санаб ўтади: тил ҳақидаги билим, мантиқ, математика, оптика, сайёралар, мусиқа, оғирлик, механика, табиий ва илоҳий илмлар (метафизика), сиёсат, юриспруденция (фиқҳ), мусулмон теологияси (калом) ва бошқалар.

Демак, Форобий ҳар қандай қарашлардан қатъи назар инсон ва ҳаёт фалсафасининг ёрқин ижодкори. У фан ва ҳаёлот, илмий-назарий таҳлил ва ваҳийликнинг муштарак йўлини топа билди. Худди ана шу жиҳати билан дунёвий тараққиётга, илк уйғониш даври цивилизациясига мисли кўрилмаган ҳисса қўшди ёки С. М. Хотамий ибораси билан айтганда «Форобий – ислом фалсафаси ва мус-таҳкам рационал (ақлга асосланган) тафаккур тизимини яратган одам. Унинг мактаби юнон файласуфлари қарашлари билан жамийки ўхшаш жиҳатларига қарамай, умуман олганда ҳам, алоҳида томонларини олганда ҳам, нодир ҳодисадир».

Инсон ва жамият, инсон ва табиат, олам ва одам ўртасидаги муносабатлар дунёвий тафаккур асосида Форобий закони билан бутунлай янги талқин этилди. Бу даврда мавжуд бўлган илоҳий қарашлар, ислом тафаккур тарзи илк бор дунёвий фанлар билан уйғун ҳолда таҳлил қилинди. Ана шу тарзда жамият тараққиёти қонуниятлари, инсоният тадрижий ривожининг асослари ва кишилик жамияти шаклланиши, ривожланиши ва тараққий топишининг ўзига хос талқини Форобий мактабида вужудга келди. Бу мактабда фалсафий ва табиий фанлар бир-бирини тўлдирадиган, шаклан турлича, моҳиятан муштарак ҳолда ўзига хос мақомга эга бўлди.

Дарҳақиқат, Форобийнинг буюклиги ва фалсафада беназирлиги, фалсафий тафаккурининг инсон ҳаётини ва истиқболини рационал ўрганишдаги кенг имкониятлари шундаки, у илмнинг барча соҳаларида ўзигача бўлган даврда биринчи бўлган шахсдир. Масаланинг иккинчи томони ҳам борки, Форобий яратган буюк мактаб туфайли дунё фалсафий тараққиёти, унинг барча ютуқлари бевосита Форобий қарашлари асосида қурилган. Бу – шубҳасиз. Буни Саййид Муҳаммад Хотамий қуйидагича изоҳлайди: «Шариат, тариқат ва рационализмнинг ҳамда нимаики Ислом цивилизацияси ўз чўққисиди борлиқни шарҳлаб тушунтириш, ҳаёт йўлини кўрсатиш борасида эришган бўлса, жамлаб ифодалаган «Садрул Мутолиҳин» китобидан кейин бирор арзиғулик ғоя дунёга келмади. Мазкур китоб эса шу соҳада яқуний тўпламдай бир асардир».

Форобийнинг инсон ва жамият ҳақидаги рационал фалсафаси бевосита тарихий тараққиёт, тарихий ривожланиш асослари, унинг ўзига хос омиллари, дунёвий ва диний қарашларнинг синтези сифатида юзага келдики, бу инсоният тарихида ўзига хос қарашнинг ёрқин намунасидир.

Форобий кишилик жамияти, унинг ривожланиш қонуниятлари, шаҳар (мамлакат) аҳолиси ва ҳоким муаммолари, давлат ва бошқарув масалалари хусусида гапирар экан, у реал воқелик ва унинг истиқболи ҳамда таназзули сабабларини қидиради. Бироқ бирор жойда тарихий тажриба, тарихий жараён таҳлили ва унинг сабоқлари, тарихни англаш, идрок этиш ва баҳолаш тамойиллари ҳақида аниқ фикр юритмайди. Аммо, Форобий илмий-фалсафий меросининг беқиёс қадрияти шундаки, у бевосита инсон ва унинг моҳияти, кишилик жамияти ва унинг қонуниятлари, ривожланиш омиллари, бошқарув усуллари, эркин фуқаролик жамияти ҳақвадаги фавқуллодда ҳулосалари билан истиқболни белгилашда, ижтимоий-тарихий жараённи эзгулик сари буришда катта аҳамият касб этди, ўзидан кейинги тарихий тараққиётда муҳим дастур вазифасини ўтади.

Форобий мутаассибликка қарши равишда маърифатлилик ғоясини илгари сурди. Инсон тафаккурининг жамиятга бўйсундириш ҳақиқатан тўғри иш эканлигини, – айтади. Яна бир жойда жамият ҳаётига зарар келтирувчи, таҳдид солувчи ишлар ҳақида гапирар экан, адолат ва қонун устуворлигини таъминлаш мақсадида «саъй-ҳаракати, ҳуқуқлари ва мақсадлари (адолатли) ҳокимларга қарши бўлган ёвуз ниятли одамлардан шаҳарни тозалашдир» – деган ғояни илгари сурадики, бу давлат,

бошқарув, ҳокимият ва унинг адолатли фаолияти масалаларида ўрта асрларда шаклланаётган фалсафий, сиёсий, тарихий, ижтимоий тафаккурнинг нақадар юксаклигидан далолатдир.

Н.Т. Әспен, А.Н. Жалбагаева
(Қарағанда, Қазақстан)

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕРРОРИЗМ – КАК ГЛОБАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ: ВЛИЯНИЕ ТЕРРОРИЗМА НА ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ

В последнее время проблема международного терроризма превратилась в одну из острейших глобальных проблем современности, связанных со сферой международных отношений. Эта трансформация обусловлена следующими причинами.

Во-первых, международный терроризм получает все более широкое распространение в планетарном масштабе. Он проявляется как в регионах традиционных международных конфликтов (например, Ближний Восток, Южная Азия), так и в наиболее развитых и благополучных государствах мира (в частности, США и Западная Европа) [1, с.15-16].

Обострение глобальных проблем на рубеже XX – XXI веков стало отличительной чертой современного этапа развития мирового сообщества. Они превратились в реалии, во многом определяющие сегодняшние особенности международных отношений и основные направления мировой политики.

Итак, для начала остановимся на определении, что из себя представляет слово терроризм. Какова роль терроризма в обществе, есть ли опасности для жизни человечества?

Международный терроризм – самое тяжкое преступление международного характера, которое представляет собой совокупность общественно опасных деяний отдельных лиц и организаций, направленных на достижение политических и других целей путем осуществления взрывов и иных опасных для здоровья людей действий международного характера. Акты терроризма влекут бессмысленную гибель людей, нарушая нормальную дипломатическую деятельность государств и их представителей и затрудняя международные контакты, встречи, а также транспортные связи между государствами. Это деяние используется как орудие политической борьбы наиболее реакционных кругов, партий и преступных организаций [2].

Итак, международный терроризм – это серьезнейший вызов мировой цивилизации. Борьба с ним, безусловно, требует энергичных и решительных действий. Инкубационный период этой болезни закончился; сегодня она существует в открытых, а порой и крайне запущенных формах, требующих срочного вмешательства.

Вместе с тем эффективность противодействия международному терроризму зависит и от четкого понимания специфики этой борьбы – как по ее ориентации на достижение соответствующих целей, так и по используемым методам и средствам. При этом политическое и интеллектуальное искушение ориентироваться на "простые решения" таит в себе две опасности, которые необходимо избегать [3, с.35-36].

- Неправоммерно придавать международному терроризму упрощенно расширительное толкование, рассматривая его как универсальное зло, как зло вообще. При такой постановке вопроса совершенно не ясно, с кем и с чем приходится бороться. Всякий терроризм – зло, но не всякое зло – терроризм. Нам надо эти понятия разъяснять, и понимать различие. Так как всё что происходит ужасное мы все воспринимаем как теракт. Любой взрыв, любое убийство мы думаем всё это делают террористы. Но не всегда же так получается. В этом надо задумываться.

- Борьба с международным терроризмом не должна сводиться к бесконечной череде военных и полицейских операций. В перспективе, по мере ликвидации наиболее опасных гнезд терроризма, гораздо большую важность приобретут его профилактика и терапия, осуществляемые по преимуществу политическими, экономическими, разведывательными и спецпропагандистскими средствами [3, с.37].

Терроризм всегда воспринимается как зло, и как угроза всему миру. В своей работе я бы хотела остановиться именно на Центральной Азии. Так как в последние годы террористические действия распространяются в основном в Центральной Азии. Ну тогда рассмотрим влияние терроризма, на конкретные регионы [4, с.26].

Всем известно, что Центральная Азия не самый благополучный регион: гражданская война в Таджикистане (1990-е гг.), революции (в 2005 и 2010 гг.) в Кыргызстане, борьба с боевиками Исламского движения Узбекистана в Кыргызстане и Узбекистане в 1999–2000 гг., к осуществлению которой, по утверждению военных экспертов, имеют причастность силы, напрямую или опосредованно связанные с международными наркогруппировками. Не без участия криминально-террористических структур в мае 2005 г. произошли и андижанские события в Узбекистане. В Казахстане правоохранительные органы в последнее время также фиксируют активизацию деятельности эмиссаров международных террористических организаций, осуществляющих вербовку и подготовку боевиков. В связи с этим узбекскими органами правопорядка отмечена причастность к терактам на их территории граждан Казахстана, и вообще, казахстанская территория рассматривается ими как своеобразная база для конспиративной работы по подготовке подрывных действий в отношении граничащих с республикой

государств. Поэтому терроризм остается для стран Центральной Азии серьезным дестабилизирующим фактором, провоцирующим социально-политическую напряженность и представляющим реальную угрозу их безопасности[5,с.69].

Если говорить конкретно о Центральной Азии, то деятельность террористических, сепаратистских и экстремистских организаций в каждой стране региона имеет свои особенности. К наиболее крупным из действующих в регионе террористических организаций, представляющих потенциальную угрозу безопасности центрально-азиатских республик, можно отнести следующие: Исламское движение Узбекистана (ИДУ), лидерами которого планируется отделение Ферганской долины от Узбекистана, где они намерены создать независимое исламское государство узбеков. В Ферганской долине, где самая высокая в республике плотность населения, почти поголовно не имеющего ни работы, ни средств к существованию, наиболее сильная оппозиция президенту Исламу Каримову;[6, с.15]

«Хизб ут-Тахрир», или Партия исламского освобождения, действующая практически на всей территории Центральной Азии, целью которой является образование на месте центрально-азиатских государств исламского халифата;[7,с.9-10]

Исламское движение Восточного Туркестана (ИДВТ), целью которого является создание на территории Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая, а также прилегающих к нему районов Казахстана и Кыргызстана независимого государства Уйгуристан или Восточный Туркестан [8,с.28].

Кроме того, в регионе действуют и более мелкие сепаратистские и экстремистские организации, такие как Центр исламского развития (на юге Кыргызстана); «Акромиды» – религиозное исламское течение Узбекистана (действует в Ферганской долине)[9, с.79].

Наибольшую активность в Казахстане проявляет радикальная организация исламского направления «Хизб ут-Тахрир». Она действует, главным образом, в южных регионах, где преимущественно проживают представители коренного населения и высок уровень распространения ислама. По оценкам спецслужб Казахстана, если прежде в ряды «Хизб ут-Тахрир» привлекались, в основном, лица с низким достатком, то в последнее время эмиссары организации пытаются внедрить своих людей практически во все сферы общества, в том числе во властные структуры.

Кроме названных организаций, на территории Центрально-Азиатского региона отмечалась деятельность группировки «Жамаат» (структурно входящей в состав «Аль-Каиды»), Исламского движения Узбекистана, уйгурских сепаратистских организаций, а также Курдской рабочей партии, которая базируется, в основном, на территории Турции и отнесена к террористическим организациям. В Кыргызстане также отмечается активизация деятельности «Хизб ут-Тахрир». Она находит поддержку, главным образом, среди этнических узбеков, компактно проживающих в южных регионах страны. При этом экстремисты играют не только на религиозных, но и на национальных чувствах[10,с.13-14].

В последнее время заметную активность члены организации «Хизб ут-Тахрир» стали проявлять и в Таджикистане. Некоторые активисты этой организации воевали на стороне движения «Талибан» в Афганистане. Таджикские спецслужбы подтверждают их связь с ИДУ.

Некоторые эксперты считают, что рост терроризма и экстремизма в Центральной Азии есть проявление мировой тенденции столкновения глобализма и антиглобализма, а также ответ на политику, проводимую США в регионе. Особенно заметно это стало после вооруженной агрессии США против Ирака и контртеррористической операции в Афганистане.

К основным факторам, способствующим сохранению угрозы терроризма в государствах Центральной Азии, относятся: связь местных террористических организаций с крупными международными организациями, такими как «Аль-Каида», «Братья мусульмане», «Хамас», которые осуществляют финансовую подпитку их деятельности, а также помощь в вербовке и подготовке боевиков; нестабильность в Афганистане и Пакистане, где продолжают существовать основные опорные базы и лагеря подготовки международных террористов; наличие существенных этно-территориальных трений в межгосударственных отношениях и затягивание решения связанных с этим проблем; широкое распространение в Центральной Азии и прилегающих районах наркобизнеса, который вместе с другими видами трансграничной преступности является основным источником финансирования терроризма.

С точки зрения военного искусства можно также сделать несколько обобщений. Во-первых, США и их союзники по НАТО в определенных ситуациях будут способствовать действиям «нужных» им экстремистов и террористов и использовать плоды их успехов для укрепления плацдарма своего геополитического господства в регионе и оказания через свое военное и иное присутствие жесткого влияния на КНР и Россию. Во-вторых, всё отчетливее проявляется тенденция расширения масштабов операций, подготовленных и проведенных крупными террористическими группировками, как по количеству привлекаемых к их осуществлению сил, так и по пространственно-временным параметрам их проведения. Особая опасность подобного – в высокой вероятности эскалации насилия при поддержке извне. Поэтому они требуют проведения решительных антитеррористических операций с привлечением национальных, а лучше – многонациональных регулярных войск, которые, безусловно, должны владеть способами борьбы с терроризмом[8, с.89].

С учетом всего этого международные организации, созданные для обеспечения безопасности региона, например ШОС, должны быть способны противостоять угрозам международного терроризма как силами правопорядка, так и силами заблаговременно подготовленных воинских формирований. А это проблема не только политическая и военно-организационная, но и юридическая, что требует

немалых усилий и времени для ее решения. Так что, не будем терять надежду, что эта глобальная проблема когда-нибудь найдет свой выход.

Литература:

1. Гушер А.И. Проблема терроризма на рубеже нового тысячелетия новой эры человечества. – М., 2002.
2. www.terrorism.ru
3. Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма. Резолюция 49/60 Генеральной Ассамблеи ООН, 9 декабря 1994.
4. Дроздов Ю., Егозарьян В. Мировая террористическая... – М.: Бумажная галерея, 2004.
5. Жаринов К.В. Терроризм и террористы: исторический справочник. – Минск: Харвест, 1999.
6. Васильев В.Л. Психология терроризма. Материалы Международной конференции «Серийные убийства и социальная агрессия: что нас ожидает в XXI веке?». – Ростов-на-Дону, 2001.
7. Кожушко Е.П. Современный терроризм: анализ основных направлений. – Минск: Харвест, 2000.
8. Лавров С.Б. Глобальные проблемы современности: Часть 1. – СПб, 1993.
9. Лавров С.Б. Глобальные проблемы современности: Часть 2. – СПб, 1995.
10. Егоров К. Ю. Международный терроризм как глобальная угроза // Власть. 2008. № 6. С. 73–76.

Научный руководитель:

кафедра мировой экономики и международных отношений старший преподаватель Мусаева Э.А.

**Ҳалимжон Жўраев
(Наманган, Ўзбекистон)**

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИДА ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ ТИЗИМИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

Ўзини ўзи бошқариш органлари бир неча асрлар илгари давлатнинг қуйи маҳаллий бошқарув функцияларини бажарувчи сиёсий ташкилот сифатида шакллланган бўлса, улар ХХ асрга келиб фуқаролик жамияти институтига айланишгача бўлган катта тарихий ривожланиш йўлини босиб ўтди. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш (ёки муниципал – «municipal» (инг.) – «ўзини ўзи бошқариш») деб, у ёки бу маъмурий – ҳудудий бирликлардаги аҳолининг ваколатларини ифодаловчи сайланган органлар ва уларнинг маъмурий аппарати томонидан амалга ошириладиган маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларни бошқаришга айтилади²¹.

Ривожланган мамлакатларда муниципал органларни шакллантириш усуллари ҳам ривожланиб борди. 1985 йил 15 октябрда Европа Иттифоқи томонидан қабул қилинган «Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тўғрисидаги Европа хартиясининг 3-моддасида бу тушунча қуйидагича ифодаланади: «Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, деганда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз масъуллигида, маҳаллий аҳоли манфаатлари асосида, қонунлар доирасида давлат ишларининг аксарият қисмини бошқариш ва уни реал уддалай олиш қобилиятига айтилади. Бу ҳуқуқлар эркин, яширин, тенг, тўғридан-тўғри умумий сайловларда сайланган аъзолардан иборат кенгашлар ёки мажлислар томонидан амалга оширилади. Кенгашлар ёки мажлислар ўзларига ҳисоботлар бериб боровчи ёки ижроия органларига эга бўлиши мумкин. Бу қоидалар фуқаролар мажлисларига, референдумларга ёки фуқаролар тўғридан-тўғри иштирок этишининг қонун йўл қўйган бошқа шаклларига мурожаат этишни истисно этмайди»²².

Ўзбекистонда кучли жамиятга ўтиш даврида ўзини ўзи бошқариш органларини замонавийлаштириш ва эркинлаштиришга қаратилган ислохотлар жараёнлари натижасида миллий анъаналар ва халқро тажрибаларни уйғунлаштиришга асосланган фуқаролик жамияти қуришга доир ислохотлар тобора чуқурлашиб бормоқда.

Ўзбекистонда маҳалла қадимги даврлардан бошлаб халқнинг ўзини ўзи бошқариш органи сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. Ўзбекистонда Давлат мустақиллигининг эълон қилиниши билан маҳалла ўзининг қадимий, анъанавий ва ҳуқуқий мақомларига эриша бошлади. Шу билан бирга, давлат ва унинг органлари томонидан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш, маҳалла, қишлоқ, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинларини фуқаролик жамиятининг асосий институтига айлантиришга доир чуқур ислохотлар ҳам амалга оширилди.

Мамлакатда фуқаролик жамияти қуриш мақсадларидан келиб чиқиб, 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонунда мамлакатда ўзини ўзи бошқариш органлари тизими тушунчаси ва унинг ҳуқуқий мақомлари ривожланган демократик мамлакатлардаги ҳуқуқий мезонлар билан деярли бир хил тарзда белгиланди.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органлари – маҳалла, овул, қишлоқ, шаҳарча

21 Қаранг: Основы государственного и муниципального управления. – М.: Институт труда, 1997. 13-14-бетлар.

22 Европейская хартия о местном самоуправлении.//Холлис Г., Плоккер К. На пути к демократической децентрализации: перестройка региональных и местных органов власти в новой Европе. Приложение III.- Brussels:TACIS services DGIA Turpean Commission, 1995. 315-стр.

фуқаролар йиғинлари тизимининг ўзини ўзи бошқаришга доир ваколатлари икки йўналишни назарда тутди: биринчи йўналиш – маънавий соҳадаги вазифалар бўлиб, уларга халқнинг бир неча минг йиллик тарихидаги ноёб, халқчил анъаналарни, қадриятларни қайтадан тиклаш ва ривожлантиришдан иборатдир. Иккинчи йўналиш – сиёсий вазифа бўлиб, ўзини ўзи бошқариш институтларини ҳозирги давр талабларига мувофиқ тарзда қайтадан тиклаш билан бирга, вилоят, шаҳар, туман ҳокимликлари ваколатларининг бир қисмини ўзини ўзи бошқариш органларига, жумладан, маҳаллаларга беришдир. Ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органи сифатида бевосита давлат ва жамият ҳаётига оид бўлган масалаларни мустақил равишда ҳал қилиш қобилиятини эгаллаши уларнинг фуқаролик жамияти институти сифатидаги мақомини белгилаб беради.

Маҳалла, кишлоқ, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинлари фаолият кўрсатаётган ҳудудларнинг кўлами, унда яшовчи аҳолининг миқдори, мазкур йиғинларнинг фуқаролар ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий, сиёсий мафкуравий эҳтиёжларини қондириш йўлидаги фаолиятлари уларни маҳаллий халқ ҳокимияти тизимининг ҳақиқий субъектига айлантирди.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонунида маҳалла фуқаролар йиғини кенгашининг ваколатлари демократик қадриятлар талаблари асосида белгилаб қўйилди. Унга мувофиқ маҳалла оқсоқоли ва унинг маслаҳатчилари фуқаролар йиғини кенгаши қарорларини бажаради ҳамда фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг фуқаролар йиғини мажлиси ўртасидаги даврдаги жорий фаолиятини бошқаради. Маҳалла фуқаролар йиғини кенгаши таркибини йиғин оқсоқоли, унинг маслаҳатчилари, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича тузилган комиссияларнинг раислари, йиғиннинг масъул котибидан иборат жамоавий ўзини ўзи бошқариш вакиллари ташкил этади.

Маҳалла фуқаролар йиғини кенгашининг қонунда белгиланган энг асосий ва муҳим ваколатлари қуйидагилардан иборатдир: фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар ишини мувофиқлаштиради; оммавий-сиёсий, маънавий-маърифий, маданий, спорт тадбирлари ва бошқа тадбирларни ўтказишда маҳаллий давлат ҳокимияти органларига кўмаклашади; мазкур ҳудудда яшовчи фуқароларни иш билан таъминлашга кўмаклашади; болалар спорт майдончаларини жиҳозлаш, йўл, кўприк, кўча, йўлаклар, коммунал тармоқларни қуриш, қайта қуриш, таъмирлаш ва сақлаш, тарих ва маданий ёдгорликларни таъмирлаш ишларида ихтиёрийлик асосида қатнашади, деҳқон ва фермер хўжалиқларини ривожлантиришга кўмаклашади; тегишли ҳудуддаги ерлардан фойдаланиш ва муҳофаза этиш устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади²³.

Маҳалла фуқаролар йиғини кенгаши мавжуд қонунчиликка биноан ижтимоий таъминот органлари ва бошқа ҳомий ташкилотлар билан биргаликда ижтимоий ёрдам, кам таъминланган оилалар ва ёлғиз кишиларга давлат ва маҳалла фуқаролар йиғини номидан моддий ёрдам ажратиш ишининг барча ташкилий жиҳатларини амалга оширадиган.

Шу билан бирга, Олий Мажлис қабул қиладиган қонунлар лойиҳалари, Конституцияга киритиладиган ўзгаришлар юзасидан ўтказиладиган умумхалқ референдумларига тайёргарлик кўриш ва ўтказиш, аввало, маҳалла аҳли ва фаоллари томонидан муҳокама қилинади ва қўллаб-қувватланади. Маҳалла фуқаролар йиғинлари сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнида фуқароларнинг фаол иштироклари учун шарт-шароитлар яратишда муҳим ўрин тутди.

Маҳаллалардаги тинч ва осойишта ҳаётни таъминлаш, оилаларни мустаҳкамлаш чоратадбирларини кўриш, етимлар ва ёлғиз қолган фуқароларга меҳр-мурувват кўрсатиш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришга доир интилишларини қондириш каби серқирра жамоавий бошқарув ҳам маҳалла фуқаролар йиғинлари фаолиятининг асосий йўналишини ташкил этмоқда. Лекин, ўзини ўзи бошқариш органларини демократлаштириш жараёнида ҳали ўз ниҳоясига етгани йўқ. Айниқса, аҳоли ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини ошириш, сиёсий қарорлар қабул қилишда маҳаллаларнинг ўрнини юксалтириш, маҳаллаларни маҳаллий давлат ҳокимияти органларидан тўла мустақил бўлишини таъминлайдиган ҳуқуқий механизмлар яратиш, фуқароларни маҳаллалар воситасида қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёнидаги умумхалқ муҳокамаларида фаол иштирок этишларини таъминлаш каби вазифаларни бажариш қобилиятини шакллантириш яқин истиқболдаги ислохотларнинг асосий вазифасидир. Шу билан бирга, маҳалла фуқаролар йиғинлари фаолиятини молиялаштиришни кафолатлаш, уларни фуқароларга турли ижтимоий ва маиший хизмат кўрсата олишларига имкониятлар яратиш учун солиқ имтиёзларини таъминлаш каби ўз ечимини кутаётган долзарб муаммоларни давлат томонидан «Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамият сари» тамойилини жамият сиёсий соҳасини эркинлаштиришга доир ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида татбиқ этиш асосида ҳал этилиши кутилмоқда.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан маълумки, ўзини ўзи бошқариш органлари ўзларининг молиявий асосларига эга бўлиши, шунингдек уларнинг давлат маҳаллий ҳокимияти билан мустақил орган сифатида ҳамкорлик фаолияти юритишга эришиши натижасида фуқаролик жамиятининг институтига айланади. Шунинг учун ҳам ўзини ўзи бошқариш органларининг жамият ва давлат бошқарувидаги ўрнини юксалтириш ҳозирги даврда давлат томонидан олиб борилаётган ислохотларнинг муҳим ва устувор йўналишларидан бирига айланди.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш мақсадида «Кучли

23 Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуни. // Маҳалла:ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқий кафолати. (Қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар тўплами). -Т., 1999. 69-72-бетлар.

давлатдан кучли жамият сари» сиёсий концептуал дастурнинг қабул қилиниши муносабати билан мамлакатда ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини демократлаштириш соҳасида ҳам ислохотлар бошланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов томонидан илгари сурилган «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси»да (2010 йил 12 ноябрь) маҳалла институтини модернизациялаш жараёнлари тўғрисида қуйидаги фикрларни билдирди: «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш институти – маҳалла фаолиятининг ташкилий асосларини янада такомиллаштириш, унинг вазифалари кўламини кенгайтириш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан ўзаро яқин муносабатларини таъминлаш алоҳида долзарб аҳамият касб этмоқда»²⁴.

Бугунги кунда мамлакатимизда фуқаролар йиғинлари ва ўзини ўзи бошқариш органлари – маҳаллалар сони 10 мингдан (ундан 8500 га яқини маҳалла фуқаролар йиғинлари) ошди. Маҳалла институтини модернизациялаш, унинг фаолиятининг ташкилий асосларини янада такомиллаштириш ҳамда давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан ўзаро яқин муносабатларини таъминлаш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бирига айланди.

Ўзини ўзи бошқариш органларини фуқаролик жамияти институти сифатида ривожланиши мақсадида Концепцияда қуйидаги вазифалар илгари сурилди: «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш мақсадга мувофиқ. Бунда маҳаллани аниқ йўналтирилган асосда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш марказига айлантириш, шунингдек, унинг давлат бошқарув органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати олиб бориш тизимидаги вазифаларини янада кенгайтиришга жиддий эътибор қаратиш лозим. Шу билан бирга, «Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари раислари сайлови тизимини янада такомиллаштириш бўйича оқсоқоллар ва уларнинг маслаҳатчилари энг муносиб фуқаролар ичидан сайланишини, фуқаролар ижтимоий фаоллигини кучайтиришда маҳалланинг аҳамияти ва роли оширилишини таъминлайдиган чора-тадбирларни назарда тутадиган ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тақлиф қилинади»²⁵.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, мамлакада мустақиллик туфайли маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органи тизими – маҳалла институтининг ривожланиши ва мустақамланишига алоҳида эътибор қаратилди. Маҳалла фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувида фаол иштирок иштирок этишига ўзига хос демократик институти сифатида намоён бўлмоқда. Мамлакатимизда кучли ижтимоий сиёсат юргизиш ва химоялашнинг ўхшаши бўлмаган самарали механизмлари ишлаб чиқилди. Маҳалла ўзини ўзи бошқаришнинг ноёб тузилмаси сифатида фуқаролик жамияти қуриш ислохотларида муҳим роль ўйнамоқда.

**Саломат Каримбоева, Равшанбек Йўлдашев
(Наманган, Ўзбекистон)**

XIII-XIV АСРЛАРДА МОВАРОУННАХРДАГИ СИЁСИЙ ВАЗИЯТ

XII асрнинг 40-50 йилларида Чигатой улусининг ғарбий (Мовароуннаҳр) қисмида ҳам, унинг шарқий ва шарқий-шимолий қисми Мўғулистонда ҳам ижтимоий-сиёсий вазият барқарор эмас эди.

Мовароуннаҳрда ўтроқлик ҳаёт тарзи, маҳаллий халқ билан яқинлашиш ва марказлашган давлат тарафдорлари бўлган турк-мўғул феодаллари ва аксинча кўчманчилик ҳаёт тарзини ёқловчи ва феодал тарқоқлик тарафдорлари бўлган феодал гуруҳлар ўртасидаги зиддиятлар кўпайиб кетди. Натижада Чигатой улуси икки мустақил давлатга айланиб кетди.

Шунга қарамай, кўчманчилик ва феодал тарқоқлик тарафдорлари бу билан тиниб-тинчиб кетмадилар. Улар Мовароуннаҳрнинг ўтроқ аҳолисини талон-тарож ва экинзорларни пайҳон қилишда давом этдилар. Бу йилда улар ҳатто ўзаро келишмовчиликлар ва рақобатларни ҳам йиғиштириб қўйиб, кечаги душманлар иттифоққа келишдилар²⁶. 1323 йили элхонийларнинг Хуросондаги ноиб Эсудор ўғли Чигатойхоннинг набираси Никпай билан қўшилиб, бир туман аскар билан Бухоро устига юриш қилади ва уни талон-тарож этди. Сўнгра, улар Кеш (Шаҳрисабз) билан Насар (Қарши)ни ҳам талон-тарож қилдилар.

Лекин, Мовароуннаҳрда ўтроқлик тарзи ва маҳаллий аҳоли билан яқинлашиш сиёсатининг тарафдорлари ҳам топилиб қолди. Бу киши Чигатой улуси ғарбий қисмининг ҳукмдори Қозонхон эди. У улус пойтахтини Еттисувдан Мовароуннаҳрга кўчирди, қаттиққўллик билан мўғул феодалларининг ўзбошимчалигига чек қўйиш, марказий давлат ҳокимиятини мустақамлашга ҳаракат қилди. Қозонхоннинг нияти қатъий эди. У Чигатой улусининг иқтисодий ва ҳарбий стратегик аҳамиятга эга бўлган қисмини ўзи бошқармоқчи эди. Шу мақсадда у ҳозирги Қаршининг ғарб тарафида Занжир Сарой қасрини қурдириб, уни давлатнинг бош қароргоҳларидан бирига айлантирди. Қозонхон ўз олдида қўйган

24 Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

25 Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: – Т.: Ўзбекистон, 2010.

26 Каримов И.А. Амир Темур – фаҳримиз, ғуруримиз. – Тошкент, 1999. – Б. 68.

мақсадига қисман эришди, аммо талон-тарожлик орқасидан бойлик орттирувчи кўчманчиларни тийиб қўёлмади. Улар амир Қозағон билан тил бириктирдилар. Қозонхон ҳам атрофига куч йиға бошлади. Мамлакат уруш хавфи остида қолди. 1339 йили Темур Қолуғ (Бойсунтоғда жойлашган узунлиги тахминан 3 км, эни 20 метр бўлган дара олдига қурилган темир дарвозалар)нинг жануб тарафида жойлашган Дарайи Занг мавзеида Қозонхон билан амир Қозағон ўртасида катта уруш бўлди. Натижа шуки, жангда Қозонхон ғолиб бўлди, амир Қозағон эса, бир умрга кўр бўлиб қолди. Аммо кураш бу билан тўхтамади, иккала томон яна куч йиғишда давом этди. 1346 йили бўлиб ўтган муҳорабада ғалаба амир Қозағонга насиб этди, Қозонхон эса ҳалок бўлди²⁷.

Қарши остонасида 1346 йили қиш этаклаганда бўлган мана шу урушдан кейин Чиғатой улусининг ихтиёри амир Қозағон ва унинг тарафдорлари бўлган кўчманчи феодаллар қўлига ўтиб қолди. Лекин турк-мўғул қавмлари ўртасида ҳукм суриб келаётган эсо ва юсунга кўра, у ўзини хон деб эълон қила олмади.

1346-1348 йилларда чиғатой улуси Угадайхон авлоди Донишмандхон ўтирди, аммо амир Қозағон билан келиша олмагач, унинг ҳаётига нуқта қўйилди. Энди тахтга Чиғатой Баёнқулихон ўтқазилди. Лекин икки ўртадаги адоват кучая бориб 1355 йили Амир Қозағоннинг ўлими билан якун топди. Амирнинг ўғли Абдулла унинг тарафдорлари томонидан отаси ўрнига амир ул-умаро қилиб қўйилди. У эса из навбатида Баёнқулихонни йўқ қилиш пайига тушди. 1358 йили уюштирилган фитна натижасида Баёнқулихон ҳалок бўлди. Тахтга эса Абдуллахон томонидан Чиғатой ҳали балоғатга етмаган Темуршоҳ ўтқазилди. Шунга қарамай ҳокимият учун кураш тўхтамади. Абдуллахоннинг ўзи ўам кўп ўтмай Баён Сулдуз ва Ҳожи Барлос уюштирилган фитна қурбони бўлди.

Ана шундай сиёсий бошбодоқлик шароитида Мовароуннаҳр ўнга яқин мустақил бекликка бўлиниб кетди. Гиёсиддин Хондамир «Ҳабиб ус-суяр» асарида бу жараёни шундай тасвирлайди: «Амирзода Абдулла бинни амир Қозағон (1346-1358) вафотидан сўнг Туркистон аҳволидан харажумараж йил топиб, ҳар шаҳарда мустақил шоҳликка интилишлар майдонга келади. Ҳар қасабада бир уяқиз давлат иқбол ҳавоси билан кўзғолишга оёқ босди. Амир Баён Сулдуз Самарқандда ичкилик, айшуишратга берилди. Амир Шожи Барлос Кеш шаҳрида ҳукумат байроғини кўтарди. Амир Боязид Жалоир Хўжандда давлат маснадига ўлтирди. Илтойту сулдуз Балхда мамлакат ҳукмронлигининг висолига кўнгул боғлади. Муҳаммадхўжа Яздий Шибурғонда ўзини мутлақ шабл қилди. Бадахшон шоҳи Қўхистонда истиқлол камарини белига боғлаб, бошқаларга итоат қилишдан бош тортиди. Амир Хусайн бинни Амир Милал бинни Амир Қозағон ва Амир Хизрий Ясурий Ҳисори Шодмон чегарасида аскар тўплаб, ҳар лаҳзада вилоятларга чопкун ясаб ҳароб қилар эди». Сиёсий парокандалик, ўзаро уруш ва жанжаллар иқтисодий тангликка сабаб бўлиб, улус аҳолисини, айниқса, деҳқончилик хўжалигини хонавайрон қилганди.

XII аср ўрталарида Чиғатой улуси шарқида Дуғлат амирлиги ташкил топади. 1348 йили Чиғатой наслдан бўлган Туғлуқ Темур Мўғулистон хони қилиб кўтарилади. Мўғулистон амирлари Мовароуннаҳрни ҳам босиб олишга ҳаракат қиладилар ва бир неча бор юриш қилиб уни талаб қайтадилар. Мўғулистон амирларининг вайронгарчилик юришларига қарши кураш бошланиб кетади²⁸. 1360 ва 1361 йилларда Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланиб уни бўйсундиришга ҳаракат қилди. У ҳеч қандай қаршиликсиз Қашқадарё воҳасига бостириб киради. Уша вақтларда Қашқадарё вилоятининг ҳокими Ҳожи Барлос, душманга қарши курашиш ўрнига, Хуросонга қочади ва ўша ерда ўлдирилади. Мана шундай ички ўзаро урушлар қизиган, мўғуллар зулмига қарши халқ ҳаракатлари бошланган бир даврда қисқа вақт ичида жаҳон империясини вужудга келтирган соҳибқирон Темур сиёсат майдонига дастлабки қадамларни қўймоқда эди. Амакиси Ҳожи Барлос ўлдирилгач, Амир Темур Кешни қўлдан бермаслик мақсадида Туғлуқ Темур ишончини қозониб, унинг хизматига ўтади ва вилоят ҳокими этиб тайинланади. Туғлуқ Темур ўғли Илёсхўжани Мовароуннаҳр ҳукмдори қилиб юборади. Аммо бу Амир Темурга ёқмайди ва у Балх ҳокими амир Хусайн билан иттифоқ тузган. 1363 йили Туғлуқ Темур вафотидан сўнг тахтга чиққан Амир Қамариддин билан биринчи жанг бўлади. Амударёнинг сўл соҳилидаги Қундуз шаҳрида бўлган мазкур муҳорабада Темур ғалаба қозонади. 1365 йил 22 май куни эса Чиноз ва Тошкент ораллиғида «Жанги лой» бўлиб итади. Иттифоқчилар келишмовчилиги натижасида Илёсхўжа ғалаба қилади ва Мовароуннаҳрга хусусан, унинг марказий шаҳри Самарқандга томон йўл олади. Мўғуллар Мовароуннаҳрнинг марказий вилоятларида одатий талон-тарожни яна давом эттирадилар. Бундай оғир бир сиёсий вазиятда ҳокимиятсиз қолган мамлакат аҳолиси, гарчи ўз ҳолига ташлаб қўйилган бўлса ҳам Она юрт мудофаасини ўз қўлларига олишга ва мўғуллар ҳужумини қайтаришга киришади.

27 «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзудаги халқаро конференция тезислари. – Тошкент, 1996. – Б. 55-62.

28 Муҳаммаджонов А. Темур ва теурийлар салтанати. – Тошкент, 1994. – Б. 45.

Саломат Каримбоева, Гулноза Тошбоева
(Наманган, Ўзбекистон)

МАЪМУН АКАДЕМИЯСИНІНГ ИЛМ-ФАН ТАРАҚҚИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Маълумки, Хоразм Ўрта Осиёдаги қадимий маданият ўчоғидир. Тарихий маълумотларга қараганда, милoddан икки минг йиллар аввал Хоразм қадимий цивилизация ўчоғи бўлган. Қадимий Хоразм воҳасида зироаткорликни ривожлантириш учун каналлар қазилган, кучли муодофаа иншоотлари барпо этилган. Ўрта Осиё мамлакатлари Суғдиёна, Марғиёна ва бошқа мамлакатлар билан бир қаторда Хитой, Ҳиндистон, Кавказ, шарқий Европа мамлакатлари билан ҳам савдо-сотиқ алоқасида бўлган. II-III асрларда Хоразмда катта шаҳарлар пайдо бўлди, улар қаторига кўна Урганжни киритиш мумкин. Шаҳарда рассомлар, ҳунарманду-заргарлар, кулоллару қурувчилар ўзларининг асарлари ва маҳсулотлари билан дунёга машҳур бўлганлар. Хоразм ўзининг ёзувига эга бўлган, табиий фанлардан астрономия, математика, геодезия, география, химия фанлари ривожланган. Ҳатто ўша даврда ойнага гуллар солиш, турли бўёқлар тайёрлашни билганлар.

Лекин, VIII аср бошларида араблар Хоразмни босиб олган. Барча ҳунармандлар, олимлар, заргарлар қул қилиб, олиб кетилган. Хоразм ёзувини билганларни араб саркардаси Қутайба қиличдан ўтказган.

Арабларга қарши кураш салкам юз йил давом этди. Лекин катта ҳарбий кучга эга бўлган араблар Ўрта Осиё даалатларини ўзаро низоларидан фойдаланган ҳолда забт этдилар. Хоразм ҳам араб халифалигига ўтказилди. Давлатларнинг ҳужжатлари араб тилида бажариладиган бўлди. Лекин, бу жангу жадаллар, давлатлардаги сиёсий ўзгаришлар Ўрта Осиё цивилизациясини тўла сўндира олмади.

IX асрга келиб Ўрта Осиё янгитдан гуллаб-яшнаш бошлади, буюк олимлар етишиб чиқди, шулар қаторида Хоразмнинг асл фарзанди, буюк олим – Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийни келтириш мумкин.

X аср бошларида Ўрта Осиё араб истилосидан озод этилди. Давлатлар ерли халқ тилида бошқариладиган бўлди. Бу даврда Хоразм давлати иккига бўлинган бўлиб, жанубий Хоразмнинг пойтахти Кот, шимолий Хоразмнинг пойтахти Гурганж бўлган. 997 йилларга келиб бу иккала давлатни Абу ибн Маъмун (Маъмун I) бирлаштирди ва ягона Хоразм давлатини барпо этди. Шоҳ саройига буюк олимлар йўғила бошладилар. Булар қаторига Беруний, Абу Саҳл Масиҳий, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Али ибн Сино, Ал Хаммор, Ибн Мискавейх, Абу Мансур Саалибий, тарихчи Абдусамадларни киритиш мумкин. 1009 йилда Абу ибн Маъмун вафотидан сўнг Маъмун ибн Маъмун (Маъмун II) Хоразм тахтига ўтирди, бу ўзгариш илмий мактаб фаолиятини янада юқорига кўтарди, чунки мактабдаги олимлар ижодимми иқтисодий жиҳатдан ҳам ҳимоялаш масаласига Маъмун II нинг вазири Муҳаммад ас Саҳлий катта аҳамият берган. У халқ ичига ўзини билдирмай кириб, унинг аҳволдан хабардор бўлган. Саҳлий халқ оғирини енгиллаштириш учун доим ҳаракат қилувчи фозил одам эди. Илмий мактабнинг йирик намоёндаларидан бири Беруний 997 йилларда Хоразмда ой тутилишини кузатган ва кейинчалик бу ҳақида ўзининг йирик асарини ёзган, 997-998 йилларда Ибн Сино билан ёзишмалар олиб борган, ушбу ижодий алықа кейинчалик икки олимнинг бир жойга келишига сабаб бўлган.

Беруний 998 йил Хоразмдан Гургонга (ҳозирги шимолий Эрон) чиқиб кетди ва бу ерда ўзининг буюк асарларидан бири “Ўтмиш ёдгорликлари” ни ёзди. Бу асарда Шарқ мамлакатлари халқлари турмуш тарзи, урф-одатлари, байрам ва бошқа маросимлар, тақвимлар ҳақида фикр юритилган, шунингдек, араблар томонидан қўлгина ёдгорликларимиз, маданиятларимиз, ёзувларимиз, урф-одатларимиз йўқотилгани айтилган. Гургон шоҳи Вушмагир Берунийга вазирлик лавозимини таклиф қилади, лекин Беруний таклифни қабул қилмайди ва Ўз умрини илмга сарфлашини айтади. Натижада улар орасидаги муносабатга совуқчилик тушади ва Беруний 1004 йилда Гургондан Гурганжга қайтади. У Хоразмдаги илмий мактаб фаолиятини кучайтиради, ой тутилишига оид кузатишлар олиб боради. Шу ерда у ўзининг “Хоразмнинг машҳур зотлари” асарни ёзади. Ушбу асарда мактаб фаолиятига ҳам катта ўрин ажратилган.

Мактабнинг яна бир йирик олими Ибн Синодир. Маълумки, 1003-1004 йилларда Сомонийлар сулоласи инқирозга учрай бошлайди ва Бухорони қорахонийлар босиб олади. Халқ учун оғир кунлар бошланади. Бу ҳол отадан ёш ажралган Ибн Сино учун ҳам мустасно эмас эди. Олимнинг илмий ишларни давом эттириши учун шароит йўқлигини сезган онаси Ситорабону ўғли Ибн Синога Бухорони тарк этишни маслаҳат беради. Олимда Беруний билан учрашиш, Хоразм мактабини кўриш иштиёқи бор эди. Шу боисдан 1005 йили Ибн Сино Хоразм мактабига келади.

Олим мактабда риёзиёт билан ҳам қизиқади, тиббиёт соҳасида ги ишларини давом эттиради. Вазир Муҳаммад ас Саҳлий билан шаҳар айланиб, айримларнинг сил касалига чалинганини кўради ва вазир маслаҳати билан бу касални даволаш ва унинг олдини олиш тўғрисида асар ёзади. Мактабда Ибн Сино ва Беруний ҳамда уларнинг шогирдлари математика, тиббиёт, астрономия, тарих, фалсафа, мантиқ, физика каби фанларни ривожлантиришда катта ишлар қиладилар. Лекин мактабдаги осуда ҳаёт 1014-1017 йилларда бузила бошлайди.

Маълумки, бу даврда Ўрта Осиё, Ҳиндистон каби мамлакатлар бошига яна бир оғир кунлар кела бошлади, бу Маҳмуд Ғазнавийнинг шарқ мамлакатларини ўз ҳудудига қўшиб олиш иштиёқи эди. Маҳмуд Ғазнавий ўта диндор – реакцион ва шуҳратпараст шоҳ бўлган. У Маъмун академияси олимларини Ғазнага юборилиши кераклигини бир неча бор Маъмунга хат орқали хабар қилади, лекин Маъмун турли баҳоналар билан бу ишни орқага суради. Бундан хабардор бўлган вазир Муҳаммад ас Саҳлий Ибн Синога шогирди Масҳий билан Қорақумни кесиб ўтишпи таклиф қилади. Чунки йўлларда Маҳмуднинг

чопарлари бўлгани учун шу оғир йўлни танлаши керак эди. Ибн Сино Маҳмуд саройида тутқунликда яшашдан кўра, эркин, озод бўлиб дарбадарликда яшашни афзал кўради. Шоҳ Маҳмуд Ибн Синонинг расмини чиздириб, кўпайтириб Шарқ мамлакатлари ҳудудига тарқатади ва уни ушлаб, Ғазнага юборилишини таъкидлайди. Шу боис Ибн Синонинг кўпгина ҳаёти дарбадарликда ўтади. Бу ҳақда у шундай ёзади: “Мен улуғ бўлганимдан кенг шаҳар ҳам тор бўлиб қолди. Қимматим ошганидан харидорсиз қолдим”.

1017 йили (айрим манбаларда 1014 йили) Маҳмуд Хоразми босиб олади ва мактабни талайди. Мактабдаги буюк олимларни эса Ғазнага олиб кетади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Хоразмдаги илмий мактаб Маъмун Академияси ўн йилдан кўпроқ фаолият кўрсатган бўлса ҳам, бу мактабга жамланган буюк олимларнинг турли аниқ ва ижтимоий, соҳаларда олиб борган чуқур изланишлари туфайли жаҳон илм-фан хазинасига муносиб ҳисса қўшган. Кейинчалик Ўрта Осиёдаги, хусусан, Самарқанддаги илмий мактабнинг пайдо бўлишига замин яратган ва Маъмун Академиясининг 1000 йиллик юбилейининг дунё миқёсида кенг нишонланиши муносиб воқеадир.

**Аліна Кузьменко, Олексій Кузьменко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)**

ВПЛИВ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА ЗБЕРЕЖЕННЯ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ

Предмети матеріального світу схильні до старіння і руйнування. Музейні предмети, як предмети, що відносяться до вищеназваних, на жаль, також. У цьому сенсі властивість музейних предметів старіти і руйнуватися знаходиться у гострому протиріччі із завданням музею – зберегти такий предмет: уповільнити процеси старіння та руйнування, по можливості припинити їх або навіть повернути назад (оновити предмет в процесі реставрації).

Зберігання музейних фондів – напрямок науково-фондової роботи, який здійснюється на основі режиму зберігання та системи зберігання з метою забезпечення фізичного збереження та доступності для використання предметів музейного фонду.

Режим зберігання – сукупність умов, необхідних для забезпечення збереження музейного фонду. Він включає в себе температурно-вологісний режим, світловий режим, заходи щодо захисту від забруднення повітря, біологічний режим, заходи щодо захисту від механічних пошкоджень, захист фондів в екстремальних ситуаціях.

Почнемо із вологості. Вона згубна для всіх експонатів, які здатні вбирати в себе воду. Це – пергамент, шкіра, слонова кістка, дерево, текстиль і т.д. Вони реагують як на підвищену, так і на знижену вологість. При підвищеній вологості такі експонати вбирають воду і змінюють свій розмір. Чим менше предмет, тим швидше він вбирає вологу, і, якщо для дерев'яної скульптури або меблів потрібно кілька місяців, то для аркуша паперу може бути достатньо кількох годин. При зниженій вологості експонати всихають, що може призвести до розшарування і розтріскування. Через це необхідно постійно підтримувати певний рівень вмісту вологи в повітрі.

Наступний вид впливу – хімічний вплив. Він так само пов'язаний з вологістю повітря. Наприклад, при високій вологості кисень починає вступати в реакцію з залізом, в результаті чого виникає іржа. Щоб цього уникнути, вологість повинна дорівнювати нулю, але досягається це нелегко. У такому випадку максимальна допустима вологість повітря – 40 %. Через підвищену вологість й занадто яскраве освітлення на текстильних виробках можуть вицвітати фарби. Волога також є основним компонентом для хімічних реакцій, які відбуваються на склі, через це воно втрачає первісну якість фарби, а іноді й розтріскується.

Ще один тип впливу навколишнього середовища – біологічний. І тут теж багато що залежить від вологості, так як вона сприяє розвитку мікроорганізмів.

Для вивчення проблем біологічної руйнації музейних предметів існує мікологія – наука, яка досліджує гриби, як особливу групу організмів, що утворюють самостійне царство живої природи.

Наприклад, при мікологічному обстеженні приміщень Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» були взяті проби з найбільш ушкоджених стін приміщень, пристосованих під фондосховище, для дослідження мікологічного стану внутрішніх поверхонь.

Відібрані проби, отримані методом культивування мікрофрагментів на стандартні живильні середовища. Культивування проводили в термостаті при температурі 26°C протягом 5 діб.

Таблиця № 1

Результати мікологічного аналізу:

Після мікологічного аналізу встановлено:

Пошкодження, місце відбору проби	№ проби	Виділені мікроорганізми
Лущення побілки	129 ст	Mucor laxorhizus
Білі утворення ліворуч вікна	130 ст	Penicillium simplicissimum Aspergillus versicolor
Темні плями	131 ст	Mucor laxorhizus Penicillium simplicissimum

1. Розвиток мікроміцетів у пробах з ушкоджених внутрішніх поверхонь є наслідком порушення гідроізоляції будівлі (вологість стін). Без усунення першопричини, дезінфекція буде мати тимчасовий ефект, що підтверджується неефективністю застосування протигрибкового засобу «Sniezka».

2. Оскільки пошкоджені стіни є джерелом надходження спор у повітря, для упередження їх розповсюдження до проведення ремонтних робіт у приміщенні, уражені ділянки слід обробити будь-яким дезінфікуючим засобом (біоцидом), що входять до «Державного реєстру дезінфекційних засобів»: гембар, полідез, лізоформін-спеціаль, септодор. Готують водні розчини з вмістом діючої речовини 5%.

Приготування 10 л розчину біоциду: 250 мл засобу + 750 мл води. Обробку проводять зрошенням із розрахунку 150-200 мл/кв.м поверхні чи протиранням ганчіркою чи щіткою, змоченими розчином засобу (норма витрат 100 мл /кв. м поверхні, що обробляється).

Також, експонатам може нашкодити і погано продумана система кондиціонування. Найчастіше проблема полягає в тому, що на експонат дме струмінь повітря відмінного по температурі від повітря в приміщенні. Якщо повітря в кондиціонерах або системах вентиляції погано фільтрується, то в ньому можуть залишитися шкідливі речовини, що викликають хімічні реакції, наприклад, окислення або корозію.

Хімічний склад внутрішнього повітря також впливає на збереження об'єктів, але ця проблема вивчена в меншому обсязі. За кордоном проводяться численні дослідження з впливу хімічного складу атмосфери на стан різних об'єктів. Цій проблемі, наприклад, був присвячений семінар Європейської комісії в 1995 р. [5]. Виконано серйозне дослідження по впливу оксидів сірки, азоту, атмосферного озону на збереження паперу в Голландії [6]. Забруднення повітря сховищ культурних цінностей може відбуватися під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх відносяться: стан навколишнього повітря, близькість промислових підприємств і транспортних магістралей і т.д. До внутрішніх джерел належать: обладнання, інженерні системи та матеріали інтер'єру. Самі об'єкти зберігання, особливо в поставарійних ситуаціях, можуть стати причиною забруднення повітря пилом і шкідливими хімічними речовинами, життєздатними мікроорганізмами. Дані за рівнями концентрацій хімічних речовин усередині установ культури нечисленні. Найбільш досліджена проблема летючих карбонільних сполук (мурашиний і оцтовий альдегіди, нижчі кислоти). Ці речовини викликають корозію металів і пошкодження інших експонатів. За даними вчених з Інституту консервації ім. П. Гетті (м. Лос-Анжелес), концентрації формальдегіду в атмосфері музеїв США коливаються від 0,2 до 1400 ppb [7]. По Санкт – Петербургу ці дані є лише по сховищах Бібліотеки Російської Академії наук і Російської Національної бібліотеки ім.М.С.Салтикова – Щедріна. Висока концентрація формальдегіду (до 1 мг в 1 куб. м) зафіксована в 1995 р. в деяких сховищах Бібліотеки РАН, які були піддані масовій фумігації в травні 1988 р. після пожежі в Бібліотеці [8]. У сховищах Російської Національної бібліотеки ім. Є.М.Салтикова – Щедріна концентрація формальдегіду не перевищувала 0,1 мг / м. Контроль стану навколишнього середовища особливо важливий при експонуванні у вітринах. При вимірі концентрації карбоксилсовмісних сполук у музеях США найбільші рівні карбонільних сполук були зареєстровані у вітринах і шафах для зберігання експонатів [7]. Це пояснюється тим, що дерево і пластики, з яких виготовлена більшість обладнання в закладах культури, здатні виділяти леткі органічні сполуки, в тому числі карбонільні. Сучасні конструкції вітрин дозволяють підтримувати певний температурно-вологісний режим і вживати заходів для очищення повітря від хімічних забруднювачів. Для цього усередині вітрини розміщують певну розраховану кількість силікагелю та активованого вугілля. Велике значення має герметичність вітрин. Прийнято вважати, що якісно виконані вітрини мають коефіцієнт повітрообміну 1 – 2 на добу. Унікальні експонати зберігають у вітринах з інертним газом при низьких концентраціях кисню. Цей же прийом використовують при транспортуванні експонатів. Розроблені також спеціальні конструкції вітрин, що включають устаткування для очищення та підтримання температурно-вологісного режиму внутрішнього повітря.

Велике значення також мають методи пасивного контролю стану навколишнього середовища. Проведення хімічного аналізу повітря за методиками, прийнятими в дослідженні атмосферних забруднювачів, є трудомісткою та дорогою процедурою і не може бути здійснене в широкому масштабі. Тому використовуються різні індикатори, сенсори, тест-матеріали, які змінюють свої властивості при несприятливому впливі навколишнього середовища (їх розміщують в приміщенні або вітрині). Як приклад можна привести розробку сенсорів зі спеціального скла, чутливого до агресивних впливів середовища [5]. Для контролю концентрацій карбонільних сполук використовуються пасивні датчики на основі спеціально підготованих сорбентів. Також, можливе використання спеціальних матеріалів, близьких за хімічним складом до експонованих об'єктів, як контрольних для оцінки стану внутрішнього середовища.

5. Вплив пилу. Запиленість повітря також повинна підтримуватися на можливо якнайнижчому рівні. Розмір часток пилу сильно розрізняється залежно від їхньої природи. Частинки диму, вугілля, морської солі, свічкової сажі мають розмір від 0,01 до 0,5 мк; тальк, пилок, туман, волосся, волокна – від 5 до 100 мк. Пил створює різноманітну шкідливу дію на об'єкти зберігання. Частинки пилу, відкладаючись на об'єктах, ведуть до забруднення, що означає втрату візуальних якостей. А внаслідок абразивної дії частинок пилу, які переносяться потоком повітря, може статися механічне пошкодження. Пил концентрує хімічні речовини, які потрапляли в повітря сховищ в різні періоди життя колекції.

Важливі санітарно – гігієнічні аспекти збереження і експонування. Пил є також джерелом та переносником спор грибів і бактерій. Рівень зараженості повітря і поверхонь у закладах культури ненормований. Найбільш досліджена ця проблема для бібліотек. За даними Ю.П.Нюкша, середній

рівень зараженості сховищ, бібліотек складає 1000 клітин мікроорганізмів в 1 куб. м, приблизно дві третини – це клітини грибів, решта – переважно бактерії [10]. За даними вчених Тартуського університету, середня концентрація мікроорганізмів у бібліотеці університету коливається від 400 до 1644 КУО / м; найвищий рівень зараженості повітря зафіксовано в читальному залі, причому максимальні концентрації досягали 4856 КУО / м. Це пов'язано з більш інтенсивним рухом повітря в даному приміщенні [11]. Присутність великої кількості спор грибів у повітрі становить небезпеку для людей. Відомо, що серед грибів, які ушкоджують папір, більше 20 видів включають збудників або учасників розвитку грибкових хвороб людини. Зараження людей відбувається головним чином через носоглотку і шкіру. Гриби можуть викликати різні захворювання: алергічні, шкірні, легеневі, захворювання очей [10]. Тому проблема очищення приміщень та експонатів від пилу має велике значення не тільки для запобігання пошкодження експонатів, а й для збереження здоров'я людей. Тому слід контролювати внутрішні джерела пилу. Куріння, приготування їжі повинно бути винесено за межі будівлі. Сухе прибирання також може стати джерелом пилу. Для прибирання слід застосовувати тільки пилососи нового покоління, забезпечені фільтрами, які не пропускають дрібні частинки (0.5 мк). Ці пилососи зараз випускаються промисловістю, вони забезпечені мембранними або рідинними фільтрами, дуже ефективні. Для тих працівників, хто приймає або відправляє виставку, важливе дотримання певних правил для забезпечення збереження експонатів. На жаль, єдиної інструкції з організації пересувних виставок в Україні (та й в Росії) поки не існує. Може бути корисна інформація, що міститься в Британських стандартах. Наведемо приклад стандарту «Навколишнє середовище та експонування».

Організатор виставки зобов'язаний:

- Інформувати приймаючу сторону про вимоги до внутрішнього мікроклімату приміщень, в яких експонати будуть знаходитися більше 24 годин;
- Упевнитися, що всі заходи, які вживає приймаюча сторона для захисту експонатів від впливу зовнішніх кліматичних умов, є адекватними;
- Переконатися в ефективності всіх заходів по контролю за природним і штучним освітленням;
- Упевнитися в відсутності різких коливань температури і вологості приміщень для експонування;
- Перевірити адекватність способів контролю забруднень.

Сторона, що надає експонати, зобов'язана узгодити з організатором параметри мікроклімату (допустимі значення температури і вологості), необхідні для кожного експоната. Сторона, яка приймає виставку, зобов'язана: підтримувати будівлю в такому стані, щоб мінімізувати ризик пошкодження виставки від зовнішніх погодних умов; забезпечити необхідні рівні освітленості, температури і вологості на всіх площах, де розміщується виставка; вжити необхідних заходів для захисту виставки від коливань температури і вологості; вжити необхідних заходів для захисту виставки від впливу неприпустимих концентрацій забруднювачів.

Література:

1. Довгалюк В.Б., Комаренко О.І., Митківська Т.І. Мікроклімат музейних приміщень: Методичний посібник / В.Б. Довгалюк, О.І. Комаренко, Т.І. Митківська / ННДРЦУ. – К.: Артанія Нова, 2006. – 112 с.;
2. Збереження, дослідження, консервація, реставрація та експертиза музейних пам'яток: Наукові доповідні VI Міжнародної науково-практичної конференції. Частина I / Київ, 27 – 30 травня 2008 року / – К., 2008. – 319 с.;
3. Збереження, дослідження, консервація, реставрація та експертиза музейних пам'яток: Наукові доповідні VI Міжнародної науково-практичної конференції. Частина II / Київ, 27 – 30 травня 2008 року / – К., 2008. – 367 с.;
4. King S, Colin P. Environmental Control for Cultural Institutions: Appropriate Design and the Use of Alternative Technologies // La Conservation Preventive. Paris, 1992;
5. Uspenskaya S. V., Levashova L. G., Kobiakova V. I. Dust in Storages of Cultural Property // Preprint of European Commission Research Workshop Effects of the Environment on Indoor Cultural Property. Preprints Wurzburg, Germany, 11 – 13 December, 1995;
6. Havermans J. B.G.A. Environmental Influences on the Deterioration of Paper. Rotterdam, 1995;
7. Stu1ik D. and Grzywacz C. Carbonyl Pollutants in the Museum Environment: An Integrated Approach to the Problem // La Conservation Preventive. Paris, 1992. P. 199-205;
8. Kartsova L. A., Stolyarov B. V. Determination of Formaldehyde in Air of Book Storages Room of Library of Russian Academy of Sciences by Gas-Liquid Chromatography // Publication on Chemistry. Tartu, 1995. Vol. XXIII. P. 47 – 49;
9. Левашова Л. Г., Успенская С. В., Кобякова В. И., Густылева Л. К., Севрюков Ю. П. Внутренние и внешние источники загрязнений в хранилищах культурных ценностей // Экологическая химия. 1996. Т. 5, вып. 1;
10. Нюкша Ю.П. Биологическое повреждение бумаги и книг. СПб., 1994;
11. Конса К., Сийнер М. Климатологические и микробиологические исследования воздушной среды в библиотеках // Теория и практика сохранения памятников культуры. СПб., 1995 Вып. 17. С. 9 – 16;
12. Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток. Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції / Київ, 23 – 27 травня 2005 року / – К., 2005. – 419 с.;

Саломат Каримбоева, Ирода Кутбиддинова
(Наманган, Узбекистон)

«АВЕСТО»: УМРБОҚИЙ ҚАДРИЯТ

Кўхна Шарқ жуда катта тарихий-маданий тараққиёт йўлини босиб ўтган, инсоният тафаккур олами тадрижий ривожини рағбатлантирувчи, руҳлантирувчи, бойитиб борувчи омилларига асос солган муқаддас макон. Зотан, ана шу табаррук заминда илк одамлар ибтидоий тасаввурларининг шаклланиши, уларнинг ҳаёт ва яшашга интилиш туйғуларининг ривожланиши, оламни идрок этиш ва тасаввур қилишнинг дастлабки мўъжизавий ҳолатлари юзага келган.

Инсониятнинг тарихий тараққиёти турли даврларда, турли макон ва замонда юзага келган катта силжишлар, ғоявий-маърифий сакрашлар, кучли руҳий таъсирлар орқали такомиллашиш жараёнини бошдан кечирган. Қадимий Туронда эса ана шундай ҳолатлар ва туб бурилиш ҳодисалари бошқа халқларга нисбатан бирмунча олдинроқ, шаклан ва моҳиятан бирмунча хилма-хилроқ тарзда юзага келдики, бу нафақат ана шу ҳудуд, балки бутун дунё халқлари маданий тараққиётида алоҳида воқеа сифатида ижтимоий-тарихий роль ўйнади.

Бундан уч минг йил илгари қадимий Хоразмда дунёга келган «Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас китоби сифатида катта ижтимоий, маънавий, ахлоқий воқеликка айланди. «Авесто»нинг ижтимоий-тарихий ҳодиса сифатидаги қадрияти фақат шугина эмас. Балки у бутун инсоният тараққиётининг янги босқичи, тасаввур ва тафаккур оламининг янги сарчашмаси, инсон, ижтимоий ҳаёт, яшаш завқи ва моҳияти билан боғлиқ бўлган ғоят инсонпарвар ғоя сифатида юзага келди.

«Авесто»даги ижтимоий адолатга йўғрилган, ғоят инсонпарвар қарашлар нафақат инсон, балки бутун борлиқ, тупроқ, ҳаво, сув, коинот, юлдузлар, ҳайвонлар, ҳашаротлар, паррандаю даррандалар яхлит оламининг ўзаро муносабатлари орқали инсон маънавий-ахлоқий меъёрларини илк бор ишлаб чиқди. Инсон фаолияти, хатти-ҳаракатлари ва муносабатларининг қонуниятларини дастлабки кўринишларда, аммо қийматини йўқотмайдиган даражада юзага келтирди. Худди ана шу умуминсоний, дунёвий ғоялар орқали «Авесто»нинг тарихий ҳодиса сифатидаги моҳияти белгиланади.

Кўпдан-кўп қирғин-барот урушлар, маҳв этишлар, вайронагарликларни кўп кўрган Туронда «Авесто» тинчлик ва ҳамкорлик, дўстлик ва ўзаро ҳурмат орқали инсон ва инсоният туб моҳиятини юксак даражада тарғиб қилиш билан бирга ана шу жангу жадалларнинг қурбонига ҳам айланди. Унинг дунёга келиши, яратилиши ва жамиятда тутган мавқеи атрофидаги мунозаралар ҳам турли даврларда турлича шаклга кирди. Бир-бирига зид, қарама-қарши фикрлар ўртага ташланди.

Абу Райҳон Беруний «Авесто» ва унинг аянчли тақдири ҳақида гапирар экан: «Подшоҳ Доро ибн Доро хазиnasiда (Абистонинг) 12 минг қора мол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни куйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақддан бери Абистонинг бешдан учи йўқолиб кетди. Абисто 30 «наск» эди, мажусийлар кўлида 12 наск чамаси қодди. Биз Қуръон бўлақларини ҳафтияклар деганимиздек, наск Абисто бўлақларидан ҳар бир бўлақнинг номидир», – деган эди.

Албатта, Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга юриши нафақат «Авесто»нинг бошига солган кулфат билан, балки бутун Шарқ цивилизациясини издан чиқариб, бу ерда яшовчи халқлар маданияти, маърифати, ижтимоий ҳаёт даражаси ва кишилик жамияти тараққиётига катта зарба бергани билан изоҳланади. Бу тарихий жараён сифатида Ўрта Осиё цивилизациясининг босқинчилар томонидан барбод этилганлиги сингари кўпдан-кўп ва айни пайтда ғоят изтиробли воқеликдир.

«Авесто»нинг яратилиши ва унинг буюк қадрияти ҳақидаги маълумотлар кўп. Жумладан, муаррих Балхийнинг «Форснома» китобида «Авесто» 12 минг ошланган мол терисига битилган ҳикматлар китоби эканлиги қайд этилади. Абу Али Муҳаммад бин Муҳаммад Балъамийнинг «Тарихи Балъамий» китобида эса «Авесто» шоҳ Гуштасб фармони билан 12 минг мол терисига подшоҳ мирзолари томонидан тилло сувида ёзилгани ҳақидаги фикрлар баён этилган.

VII-VIII асрларда Ўрта Осиёга арабларнинг бостириб келиши жуда кўп маданий-тарихий ёдгорликларнинг йўқолишига сабаб бўлди. Жумладан, «Авесто»нинг мавжуд нусхалари ҳам ана шундай фожиалардан, мислсиз жаҳолатдан четда қолмади.

Абу Райҳон Берунийнинг хулосаларига кўра «Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин, ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди... Кейин Қутайба Ибн Муслим ал-Бохилий Хоразм-ликларнинг котибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларини куйдиргани сабабли улар саводсиз қолди. Ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўддилар. Узоқ замон шундай бўлгач, улар ихтилофли нарсаларни унутиб, келишиб олганларини ёдда сақлаб қолдилар».

Ана шу тарзда Ўрта Осиё, жумладан, Хоразм жаҳолат, бидъат ва хурофот ҳукмрон бўлган маконга айлантирилди. Мислсиз маданият, адабиёт, санъат, фалсафа ва тафаккур тараққиётига чек қўйилди. Тобора шаклланиб бораётган ҳаёт, олам, жамият ва унинг моҳияти ҳақидаги тасаввурлар ўрнида фикрламай яшашга маҳкум этилган жамият юзага келди. Бироқ, ҳар қандай зўравонлик, хурофот ўз кучини кўрсатмасин, хотира қуввати, қалб ҳофизаси юксак бўлган ушбу макон одамлари хотирасида «Авесто»нинг инсонпарвар ғоялари сақланиб қолди.

«Авесто» таълимотининг зардуштийлик ғоялари дунёнинг қатор мамлакатларида турли мутахассислар томонидан тадқиқ этилди ва зардуштийлик динининг кишилик жамиятини

такимиллаштириш, инсон-жамият-жараён яхлитлиги ва изчил тараққиёти, инсон ва табиат ўртасидаги юксак ахлоқий муносабатларни ўзида мужассам этган ислоҳчилик жиҳатлари илмий-назарий томондан анча чуқур ўрганилди ва эътироф этилди. Жумладан, В. А. Ливпднинг хулосаларига кўра «Рухоний Зардушт энг қадимги диний тасаввурларни ислоҳ қилган шахс сифатвда майдонга чиқади, унинг яшаган пайти, ватани ва қаерларда ўз таълимотини тарғиб қилгани мунозарали бўлса-да, унинг афсонавий шахс эмас, реал инсон бўлганлигига шубҳа йўқ».

«Авесто» ғояларида инсон ва табиат, ҳаёт ва унинг моҳияти атрофидаги илк тасаввурлар илгари сурилади ва бу ғоялар инсоният цивилизациясининг илк куртаклари сифатида ўзини намоён этади. Дарҳақиқат, тарихий тараққиёт шундан далолат берадики, инсоният тафаккури ва тасаввури эволюцион тараққиётининг илк босқичлари бевосита «Авесто»га бориб тақалади ва ундан етарли даражада қувват олади.

Бундан уч минг йил бурунги одамлар тасавуридаги илк ўзгаришлар бевосита «Авесто» орқали умуминсоний қадриятлар мақомини эгаллади. Жумладан, «Авесто» турли қабилалар, гуруҳлар ўртасида мавжуд бўлган кўпхудолиликка нуқта қўйиб, яккахудолик ғоясини илгари сурди. Бу бевосита диний таълимотда инсон қандай гуруҳ, уруғ, қабила ёки миллатга мансуб бўлмасин, ер юзининг қайси ҳудудида яшамасин, у ёлғиз Аллоҳнинг бандаси ва ягона Аллоҳ унинг асрагувчисидир, деган ғояга олиб келди. Яккахудолик орқали «Авесто» турли қабила ва уруғларни ягона эътиқод, ягона маслак ва ягона ғоя орқали бирлаштириб, умумий манфаатлар атрофида жипслашишига даъват этди.

Иккинчидан, Аллоҳнинг ягоналиги – яккахудолик орқали турли қабила ва уруғлар ўртасидаги низолар, келишмовчиликлар ҳамда манфаатлар тўқнашувига чек қўйиб, умумий мақсадлар, умумий ғоялар, ягона эътиқод атрофида бирлашишга олиб келди. Натижада кишилик жамиятининг илк шаклланиш босқичига асос солиб, илк бошқарув тизимининг вужудга келишига, илк давлатчилик бошқарувининг шаклланишига кучли таъсир кўрсатди.

Учинчидан, одамларни эзгуликка, яхшиликка даъват этувчи илоҳий манба бўлиб дунёга келди: «Зардушт илоҳ Аҳура Маздадан сўради:

– Эй, Аҳура Мазда!

Заминни ҳаммадан ҳам бахтиёр қилувчи зот ким? Аҳура Мазда жавоб берди:

– Эй, Зардушт!

Кимки уни яхшилаб ҳайдаса ва зироатга тайёрласа!..

Эй, Зардушт!

Кимки ғалла экса, у ҳақиқатни экади...»

Ана шу тарзда «Авесто» тупроққа муносабат, заминга меҳр-муҳаббат орқали инсонни эзгуликка даъват этади, бунёдкорлик, яратувчиликка чақиради ва тўкинлик, фаровонлик, ризқу рўз ҳақидаги ғояларни илгари суради. Шу билан бирга эл дастурхонига барака киритувчи ғалла етиштиришни юксак қадрият даражасига кўтардики, унинг моҳиятида меҳнат ва роҳат, яхшилик ва эзгулик, фаровонлик ва тўкин-сочинлик туйғулари ётади.

Зардуштийлик дини инсоният тарихида юзага келган барча динларнинг энг қадимийси, энг кўҳнаси ва айни пайтда инсоният тараққиётига илк рағбатлантирувчи, даъват этувчи маънавий-маърифий, руҳий-ахлоқий қудрат бўлиб дунёга келди. Шарқнинг жуда катта ҳудудидаги халқлар айни ана шу «Авесто» ғоялари орқали ўз турмуш тарзига ахлоқ ва маънавиятнинг, комиллик ва етукликнинг ўзига хос меъёрларини қабул қилдилар ва турмуш тарзига айлантирдилар.

Олов, сув зардуштийлик таълимотида энг муқаддас ва покизалик тимсоли. Уни ифлослаштиришга, булғашга интилишлар ғайриинсоний ва ғайриилоҳий воқелик сифатида талқин этилган. «Покиза сув ва ёниб турган олов қаршисида густохлик қилган зотнинг дўзахда тортувчи жазоси бу дунёнинг жамийки дарду озорларидан мудҳишдир...» Ана шу тарзда сув ва олов руҳ покизалиги, туйғу мусаффолиги, қалб гўзаллиги ва эътиқоду умидларнинг безаволлиги даражасига кўтарилади. Натижада кишилик жамияти маънавий қиёфаси, одамларнинг ички дунёси, фикр-ўйлари ва амалий хатти-ҳаракатларининг маданийлашишига олиб келадиган қудратли мафкурага айланди. Инсон, жамият ва ҳаёт жараёнининг мислсиз равнақиға асос бўлиб хизмат қилди.

«Авесто» ана шу тарзда одамларни эзгуликка даъват этувчи, яхшиликни ҳимоя қилувчи, ёвузлик ва жаҳолатдан узоқлашишга чақирувчи ғояларни илгари сурди:

«Зардушт Аҳура Маздадан сўради:

– Бутун вужуди илоҳий калом – мансаралар билан қуролланган қудратли илоҳ Сурушнинг Сравашаваризи ким?

Аҳура Мазда жавоб берди:

– Эй, Ашаван Зардушт!

У Правдарш қушидир (хўроз)... Бу қуш бомдод маҳали эрта тонгда шундай деб бонг уради:

– Эй инсонлар!

Оёққа қалқинг! Девларни итқитиб ташлагувчи энг гўзал Аша – ҳақиқатни васф айланг!..»

Бир неча минг йилларки, инсоният тонгни хўроз қичқириғи билан кутиб олади. Бомдод пайтида хўрознинг қичқириғи уйқудаги одам юрагига қайсидир ҳолатда сирли, синоатли туйғуларни жунбушга келтиради. Ўша қичқириқ орқали ҳаёт мавжудлигини, ҳаёт давом этаётганлигини, инсон эзгулик, яхшилик ва муҳаббат билан янги кун тон-гида янги қувват ва туйғулар билан қадам ташлаши зарурлигини эслатгандай бўлади. Бу ўзига хос руҳий ҳолат кишини эзгуликка даъват этиши табиий. Ана шу тарзда «Авес-то» инсоннинг энг нозик ҳисларига таъсир этади, уни уйғотади, яхшиликка бошлайди. Зардуштийлик таълимотининг мўъжизавий қудрати ва ижтимоий-тарихий моҳияти ана шунда кўзга яққол

ташланади.

«Ҳақиқат – олий шарофатдир», дейилади «Авесто»да. Зотан, ҳақиқат буюк мўъжиза. У асрлар мобайнида инсониятнинг олий мақсади, инсон қадру қимматининг мислсиз ўлчови бўлиб келди. Одамлар ҳар дақиқада ҳақиқатга интиладилар, ундан нажот излайдилар, Айни ҳақиқат адолатга, шарофатга элтадиган буюк қудрат. Ана шу қудрат «Авесто»да ўзининг бутун моҳияти билан ўз ифодасини топган.

«Мадҳ этаман эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал ила эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амални. Жами эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амалга бағишланаман, жумла ёвуз фикрат, ёвуз калом ва ёвуз амаллардан юз бураман». Бундай мўъжизакор даъват – инсоннинг минг бир ҳужайрасини, тизгинсиз ва чегарасиз хаёлотини, орзу-мақсадларини жунбушга келтирадиган руҳий ҳолат, ахлоқий даъват, маънавий чақириқ ҳар қандай бағритош инсоннинг қалбини юмшатади. Унда меҳр-шафқат, яхшилик хисларини уйғотади. Оқибатда эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал – хатти-ҳаракат, муносабатлар, покиза хаёлот ва яхшиликлар билан яшаш умиди одамни чулғаб олади. Инсон ўзининг ҳаётини, умрини мана шу эзгуликларга бахшида этиб, жамики ёвуз фикрат – ёвуз хаёлот, ёвуз ният, ёвуз калом – ёвуз сўз, муносабатлар, ёвуз амал – ёвуз хатти-ҳаракатлар ва феъл-атворлардан юз буриб, комилликка интилади. Бу инсоннинг ички гўзаллиги, ботиний камолоти ва зохирий амалиёти жамулжами – яхлит қиёфасининг бенуқсон суврати эмасми? Улуғ файласуф Форобийнинг «Инсон моҳияти ақлда, ақлнинг моҳияти хатти-ҳаракатда билинади», деган хикматининг мазмуни ундан икки минг йил бурун дунёга келган ва бугун ҳам ўз қийматини йўқотмаган «Авесто»даги эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал тушунчаларидан келиб чиқмайдими? Бу уч унсурнинг яхлитлиги, уйғунлиги айни инсон моҳиятини, унинг бутун борлигини, қадриятини белгиламайдими?

Қарийб уч минг йил аввал кўҳна Хоразмда дунёга келган, бугунгача нафақат қадимий Шарқ, балки бугун Ер шари аҳлини эзгуликка даъват этаётган мўъжизакор ҳайқириқ-«Авесто»нинг ўлмаслиги, абадийлиги ва буюк қадрияти ана шунда. Зотан, миллат яшар экан, ҳаёт давом этар экан, эзгулик ва яратувчилик абадий. Миллат қонида, халқ қалби ва тафаккурида анъаналар, урф-одатлар, турмуш тарзи қатларида «Авесто» ғоялари яшайверади.

Тетяна Логвинюк
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ЖУРНАЛУ «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО» 1951-1991 рр.

Формування технічного спрямування періодичного видання диктувалося потребами активного розвитку науки і техніки, яка була частково зруйнована в роки Другої світової війни. Журнал засобом слова повинен був допомагати радянським людям долати післявоєнну розруху, відроджувати промисловість і сільське господарство, наукові установи, у нових умовах «холодної війни» вести ідеологічну боротьбу.

Часопис «Наука і суспільство» писав про головне, а різноманітність жанрів і форм публікацій: репортажі, проблемні статті, розширені інформації, фотонариси – сприяла якнайкращому засвоєнню матеріалів.

Популяризатори науки розповідали на сторінках цього видання про ті складні шляхи, якими вчені й цілі наукові колективи приходили до відкриттів, а також про шляхи впровадження результатів досліджень у практику суспільного виробництва. Народного господарській проблематиці приділялося не менше уваги, ніж суто науковій.

Водночас під кутом зору впливу на зміст журнальної публіцистики політичних, ідеологічних чинників слід виділити три історіографічні етапи. Перший охоплює початок – середину 1950-х рр., коли на зміст журналу «Наука і суспільство», як і на всю партійно-радянську пресу, мав визначальний вплив сталінський короткий курс «Історії ВКП(б)». Наступний етап охоплює другу половину 1950-х – 1980-ті рр. У цей період зміст науково-популярного журналу зазнає трансформацій, зумовлених насамперед змінами в політичному керівництві держави. Після сталінського терору прийшла хрущовська «відлига», а згодом – брежнєвські часи «застой». Виступи вчених, журналістів, раціоналізаторів і новаторів виробництва домінували в журнальній публіцистиці, значно розширилося коло науково-технічних тем, які розглядалися на сторінках щомісячника «Наука і суспільство», покращився художньо-естетичний вигляд журналу, збільшився його тираж. Водночас у 1970-ті рр. посилювався наступ тоталітарного режиму на розвиток національної науки, освіти, культури. Кількість книжок, що видавалася наприкінці 1970-х рр. українською мовою, знизилася до рівня середини 1920-х рр. – переддня «українізації», переважна більшість періодичних видань, які читали в УРСР, надходила з Радянської Росії. Слід сказати, що й журнал «Наука і суспільство» також став видаватися двома мовами – українською та російською.

У республіці було запущено маховик цілеспрямованих переслідувань інакодумців: заарештовано В. Чорновола, І. Геля, М. Осадчого, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса та інших представників української інтелігенції. Усе це позначилося на загальному науково-теоретичному рівні журналу «Наука і суспільство», який підпадав під політико-ідеологічний контроль радянської цензури. Усе це відбувалося на тлі зниження з 1961 р. по 1985 р. майже у 2 рази рентабельності підприємств, несприйняття економікою нововведень, досягнень науки і технічного прогресу.

Якісно новий, третій етап у журнальній публіцистиці розпочався з проголошенням незалежної України (1991 р.), коли як історики, так і журналісти зреклися марксистсько-ленінської методології, а читачам був запропонований широкий спектр публікацій, побудованих на принципах наукового і політичного плюралізму.

Одним з головних напрямів журналу була роль науки у створенні нової техніки й технології, у розвитку народного господарства країни. Редакції й редколегії журналу було над чим працювати, щоб далі підвищувати науково-популярний рівень статей, поглиблювати й «осучаснювати» їх тематику, поліпшувати оформлення номерів [1, с. 46].

За 1960-ті р. громадянська ініціатива породила нові, найрізноманітніші форми поширення політичних і наукових знань у масах. Про це, зокрема, йшлося в журнальній статті «Приклади, гідні наслідування» [2, с. 56].

У виданні повідомлялося про достроково пущену в експлуатацію Кременчуцьку ГЕС, збудовану найпотужнішу у світі домну на заводі «Криворіжсталь» [3, с. 30]. Із журналу нам стає відомо, що чавуну в 1960-х рр. УРСР виплавляла більше, ніж Франція й Бельгія разом узяті, а з виплавки сталі на душу населення Україна йшла попереду США, Англії, Франції, ФРН [4, с. 15 – 16], лише протягом одного 1960 р. машинобудівники республіки освоїли випуск 700 нових машин, апаратів, приладів. На своїх сторінках журнал «Наука і суспільство» підтримував творчі починання науково-популярних журналів країн соціалістичної співдружності, а з 1959 р. у травневих номерах уміщував матеріали, які характеризували успіхи в соціалістичному будівництві, розвитку науки і техніки в країнах Ради Економічної взаємодопомоги.

Разом із редакційно-видавничою радою і науково-методичними секціями при правлінні товариства «Знання» УРСР редколегія розробляла перспективні плани навчання авторського колективу журналу, працювала над поглибленням наукової тематики, проводила масові заходи, які сприяли пропаганді видання, кращому використанню його публікацій лекторами республіки у виконанні партійних рішень [5]. Завдання журналу – пропагувати найновіші досягнення суспільних, природничих і технічних наук, розкривати участь науково-дослідних колективів у творенні нового життя, сприяти постійному підвищенню культурного, освітнього та професійного рівня трудящих [6].

За період із 1972 р. по 1977 р. проблемі взаємодії науки і виробництва, за нашими підрахунками, було присвячено близько 300 статей. Зокрема, під названими рубриками публікувалися статті академіка В.М. Глушкова «Прогноз і план», «Єдина загальнодержавна АСУ», «На рівні світових досягнень», статті академіків АН УРСР Г.С. Писаренка «Межа міцності», Я.С. Підстригача «Західний науковий», Б.І. Веркіна «Світ надпровідності», К.Б. Яцимирського «Метали життя», Ю.С. Ліпатова «Армовані полімери», Л.А. Кульського «Чиста вода» та багато інших виступів відомих учених.

Постійними з 1982 р. на сторінках журналу стали публікації з питань упровадження найновіших наукових досягнень у металургію, вугільну промисловість, машинобудування, сільське господарство, у виробництво товарів народного споживання та в інші галузі. До виступів на ці теми, крім учених, редакція залучала керівників міністерств і відомств, партійних працівників, директорів великих підприємств. Зростання уваги журналу до актуальних науково-технічних проблем розвитку народного господарства, до інших важливих проблем дев'ятої і десятої п'ятирічок – одна з характерних особливостей роботи журналу в останні роки. Відтоді в центрі уваги редакції було висвітлення проблем, які ставилися перед наукою і народним господарством країни черговими партійними з'їздами.

У 1980-ті рр. значно більше, ніж у попередні періоди, було надруковано матеріалів, які висвітлювали участь трудящих у революційних подіях 1917 р., документів Великої Вітчизняної війни, трудового ентузіазму народу. Ця проблематика знайшла подальший розвиток у період підготовки до 60-річчя Жовтня. Поліпшився якісний склад авторів журналу за рахунок провідних учених, спеціалістів народного господарства.

З проголошенням у 1991 р. незалежності України часопис практикує висвітлення широкого діапазону тем становлення та розвитку громадянського суспільства, української національної ідеї, пріоритетних напрямів наукових досліджень. Продовжуючи традиції флагмана українського науково-популярного видання, він плекає все нове, що з'являється в царині науки сьогодні, спираючись на підтримку й допомогу авторів, учених-подвижників, справжніх представників української наукової еліти.

Отже, можна відзначити, що журнал «Наука і суспільство» став провідником політичних і наукових знань, пропагандистом природничо-наукового матеріалістичного світогляду, висвітлював досягнення вітчизняної науки і техніки, друкував кращі публічні лекції, методичні поради на допомогу лекторам, рецензії на книги і брошури [7, арк. 6]. Поєднання різноманітних рубрик і жанрів друкованих матеріалів, їх інформаційна насиченість роблять журнал «Наука і суспільство» важливим джерелом вивчення історичного розвитку вітчизняної науки і техніки.

Література:

1. Всехсвятський С. К. «Науці і суспільству» – чверть століття [до ювілею наук.-попул. журн.] // Трибуна лектора. – 1976. – № 4. – С. 46.
2. Приклади, гідні наслідування. Пленум Товариства // Наука і суспільство. – 1961. – № 5 – С. 56.
3. Гарбузов В. Україна індустріальна / В. Гарбузов // Наука і суспільство. – 1961. – № 6 – С. 30.
4. Зінченко Ю. Про що писала зарубіжна преса / Ю. Зінченко // Наука і суспільство. – 1961. – № 6. – С. 15–16.

5. Видання товариства «Знання» української РСР за період між VIII і IX з'їздами Товариства (1972–1977 рр.) / «Знання» Т-во Української РСР. – К., 1977. – 80 с.
 6. Видання товариства «Знання» української РСР за період між X і XI з'їздами Товариства (1982–1986 рр.) / «Знання» Т-во Української РСР. – К., 1987. – 14 с.
 7. Центральний державний архів громадський об'єднань України.
- Ф. 1. Стенограми засіданий секретариата ЦК КП(б) У.
Оп. 8.
Спр. 1045. Протоколи 14-з, арк. 6.

Ботиржон Маллабоев
(Наманган, Ўзбекистон)

БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ (XVI аср – XVIII аср бошлари)

Захириддин Муҳаммад Бобур 1526 йилда Шимолий Ҳиндистонда ўз салтанатига асос солди. Шу даврдан эътиборан Ҳиндистонда янги бир сулола – теурийлар салтанатининг узвий давоми ҳисобланган бобурийлар сулоласига қарор топди. Бобурийлар Ҳиндистоннинг ғоят катта қисмида жуда кучли маъмурий бошқарувни амалга оширдилар. Бу маъмурий тартиб улардан кейин ҳам узоқ йилларгача ўз кучини сақлаб турди. Маъмуриятда араблар ва эронликларнинг кучли таъсири сезилди. Бироқ бу давлатнинг идора усули туркий давлатлар усулидан ҳам фарқ қилар эди. Бобурий ҳукмдорлар Ҳиндистондаги давлат тизимига жуда катта ижобий ўзгаришлар киритдилар. Сулола асосчиси Бобур “подшоҳ” унвонини олгач, унинг ворислари ҳам бу удумни давом эттирдилар.

Бобурий подшоҳлар ўз зиммаларига иккита асосий масъулиятни – давлат сиёсатини қўлда маҳкам тутиш ва салтанатни кенгайтириш масъулиятини олгандилар. Бундан ташқари улар қўл остидаги фуқароларнинг турмуш фаровонлигини яхшилаш чораларини тинмай қидириб топар ва амалга оширдилар. Бобурийлар давлат сиёсатининг яна бир хусусияти шундан иборат эдики, улар давлатни бошқаришда динларга нисбатан беғараз, холис сиёсат олиб борар эдилар. Бу тадбир хилма-хил динларга эътиқод қиладиган Ҳиндистон халқи учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Сулоланинг учинчи вакили Акбар (1556-1605 йиллар) эса барча динларга баробар ҳурмат назари билан қараган. Жаҳонгир (1605-1627) билан Шоҳжаҳон (1627-1658) ҳам Акбар сиёсатига содиқ қолганлар. Фақат Аврангзебгина (1658-1707) Акбар сиёсатининг аксини олиб борди. У давлат бошқарувида ислом дини қонун-қоидаларига қаттиқ амал қилган.

Умуман айтганда бобурийлар сулоласи даврида давлат сиёсатида ижобий ўзгаришлар яққол намоён бўлган.

Бобурийлар салтанатида подшо давлат бошлиғи ҳисобланган. Қонун чиқарувчи ҳам, бош ижрочи ҳам, ҳарбий саркарда ҳам, охириги ҳукми чиқарувчи ҳам подшонинг ўзи эди. Бироқ подшолар ўзларининг энг асосий бурчи деб фуқаролар фаровонлигини назарда тутар ва жоҳиллик ҳамда ўзбошимчаликка йўл қўймас эди. Акбар “Шоҳларнинг улуғворлиги уларнинг адолатлилиги ва давлатни одилона бошқарувидадир” деган қоидага қаттиқ амал қилар эди. Ҳатто ўта диндор Аврангзеб ҳам фуқаролар устидан одилона сиёсат юритишни ўзининг муқаддас бурчи деб ҳисобланган. Бобурий ҳукмдорларнинг барчаси кунига камида 7-8 соат давлат ишлари билан банд бўлган. Аврангзеб эса бир кеча-кундузда бор-йўғи 3-4 соат дам олган холос, қолган пайтда тинимсиз давлат ишлари билан шуғулланган. Бобурийлар салтанатида подшоларнинг ҳуқуқлари чексиздек кўринса ҳам, аслида унинг чегараси ҳам бор эди. Подшолар ўз вазирлари ва обрўли бек-амирларининг фикр-мулоҳазаларини эътибор билан тинглаб, уларнинг маслаҳатларига ҳам амал қилганлар.

Ҳиндистонда бобурийлар давридаги давлат аппаратининг фаолият кўрсатиш тарзини подшонинг ва вазирларнинг ишлаш тарзини кўрсатувчи маълумотлардан билиш мумкин. Бу ҳақдаги маълумотлар Акбар давридан эътиборан кўпайган.

Абул Фазл Аллолий “Ойини Акбарий” асарида Акбар давридаги давлат ташкилоти хусусида батафсил маълумотлар берган. Бу идоровий усул Акбардан кейин ҳам нисбатан ўзгаришсиз сулоланинг барча вакиллари даврида амал қилган.

Абул Фазлнинг ёзишича, мамлакат фуқаролари тўрт тоифага бўлинган: 1. Жангчилар. 2. Олимлар ва ёзувчилар. 3. Санъаткор ва савдогарлар. 4. Деҳқонлар. Шунингдек муаллиф салтанатни тўртта табақа бошқарганини ҳам айтиб ўтади. Биринчи табақа Нўмони давлат бўлиб, бунга беклар ва амирлар кирган. Мазкур табақа ичида бир қанча мансаблар бўлган. Масалан, подшо саройи давлат ишларига раҳбарлик қилган бу кишилар 13 та вазирликда иш олиб борганлар, яъни 13 та вазирлик жорий қилинган. Уларнинг ҳар бири алоҳида жабҳага бош-қош бўлиб ўша соҳанинг ишларини назорат қилиб борганлар. Уларнинг ҳар бирига бир нечтадан ёрдамчи бириктирилган.

Иккинчи табақа Авлиёи нусрат – яъни зафар ёрдамчилари деб аталган. Бу ном вазирга ва молиявий ишлар билан банд бўлган кишиларга берилган. Яъни улар вазирлар қўл остида молиявий ишлар билан шуғулланган маъмурларга берилган.

Асҳоби суҳбат деб номланган учинчи табақага подшонинг доимий суҳбатида бўлиб турувчи кишилар кирган. Улар жумласига садрлар – яъни шариат ишлари бошлиғи, адолат ишлари нодири, қозилар, табиблар ва бошқалар кирган.

Арбоби хизмат деб аталган тўртинчи табақага эса подшога хизмат қилувчилар кирган.

Бобурийлар салтанатида узоқ вақт амалда бўлган мансаб ва идоралар қуйидагилардир: 1. Вакил – бош вазир. 2. Вазир – маънавий ишларнинг бошлиғи, агар бош вазир йўқ бўлса унинг ўрнини эгаллаган. 3. Хони сомон –сарой раҳбари. 4. Мири бахши – аскарларнинг ҳарбий бошлиғи. 5. Садри кул – диний ишлар раҳбари. 6. Қозиул қуззот – адолат ишлари нозири. 7. Муҳтасиб – диний-ахлоқий ишлар тарғиботчиси. 8. Соруға – ахборот ва хабарлашув ишлари бошлиғи.

Бобурийлар салтанати бир неча вилоятларга бўлиниб идора қилинган. Акбаршоҳ даврида вилоятлар сони 15 та бўлган бўлса, Аврангзеб даврига келиб уларнинг сони 20 тага етди. Вилоят маъмурияти бошлиғи “Низом”, “Сипоҳсолар” деб аталган. Ҳар бир вилоятнинг бош шаҳари бўлган. Вилоят маъмурий идоралари ҳам худди марказий маъмурий идоралар тизимига мос равишда қурилган.

Вилоятларнинг молиявий ишларига Девонбеги бошчилик қилган. Бу лавозим эгаси марказий Девонбеги таклифига биноан подшо томонидан тайинланган.

Вилоятлар бир неча саркарларга яъни туманларга ажратилган. Ҳар бир туман эса бир неча парганаларга бўлинган. Саркар ва паргана бошлиқлари вилоят бошлиғига бўйсунса ҳам, уларни лавозимига подшонинг ўзи тайинланган.

Бобурийлар салтанатида шаҳарлар маъмуриятининг барча ишларини қутвол бажарган. Бобурийлар салтанатининг ҳам ички, ҳам ташқи сиёсат олиб борилишида, давлатнинг куч кудратини мустаҳкамлашда лашкарнинг ўрни ниҳоятда катта бўлган. Бобурийлар лашкарининг ҳаммаси тўғридан-тўғри подшонинг хизматида кирган кишилардан иборат бўлмай, бек-амирлар қул остидаги жангчилардан ҳам иборат эди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Бобурийлар салтанати теурийлар салтанатининг узвий давоми сифатида уч юз йилдан ортиқ давр мобайнида мавжуд бўлиб келди ва дунё тараққиётига муҳим ҳисса қўшди.

Javlonbek Mirzavaliyev
(Наманган, Ўзбекистон)

TURKISTONDA MATBAACHILIKNING VUJUDGA KELISH SHART–SHAROITLARI

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda birinchi marta bosma kitob nashr etila boshlandi. Bu g'oyat muhim tarixiy voqea edi. Lekin O'rtasiyoning markaziy shaharlarida bosmaxonalarning tashkil etilishini mustamlakachi ruslarning o'lkaga ko'rsatgan "marhamati" sifatida qabul qilish kerak emas.

Birinchiidan, noshirlik jahon mamlakatlarida keng tarqalib bo'lgan edi.

Ikkinchiidan, Turkiston o'lkasidagi ijtimoiy–siyosiy vaziyat rus hukumatidan bu erda mustamlakachilikka qarshi kurash avj olib ketishini bartaraf etish uchun muayyan jihatdan mahalliy ijtimoiy talablarga yon berishni talab qilar, bu borada bosmaxona kabi ijtimoiy dunyoqarashga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan, lekin mavjud mustamlakachilik siyosatiga halal bermaydigan siyosiy vositalardan foydalanishga majbur etardi.

Uchinchiidan, bosmaxonalar Turkiston o'lkasidagi kitobga bo'lgan yuksak talabdan kelib chiqib, iqtisodiy foyda olishni ko'zlagan holda tashkil etilgan, bu o'rinda Turkistonga sehrli o'lka sifatida qaragan rus burjuaziyasining nafsi ham yaxshigina rol o'ynagan edi. Bosmaxonalarniig tashkil etilishiga, ayniqsa, oxirgi sabab katta turtki berganini bu o'lkadagi noshirlik korxonalarining, asosan rus muhojirlari tomonidan tashkil etilib boshqarilgani ham tasdiqlaydi.

Lekin bu siyosiy jarayonlar O'rtasiyo xalqlarining savodini chiqarish, madaniy merosiga hissa qo'shish, ilm–ma'rifatni oshirish, qo'shni mamlakatlar xalqlari madaniyati bilan tanishtirish, jahonda yuz berayotgan o'zgarishlardan voqif qilish yo'lida olib borilgan harakatlar sifatida baholanishi haqiqiy siyosiy maqsadlarni niqoblash uchungina edi, xolos. To'g'ri, bundan o'lka xalqlariga hech qanday foyda bo'lmadi, deyish xato bo'ladi. Ammo siyosatga berilgan ta'riflardan birida sadaqa berib quldek ishlatish aynan siyosatdagi ifloslik, ya'ni manfaat yo'lida vijdon va axloqni ifloslikka bo'sundirish, deya ta'riflanadi.

Ruslarning Turkistonga ko'rsatgan yonbosishlari xuddi mana shu ta'rif mohiyatiga muvofiq kelar edi. Xullas, Turkistonda rus zodagonlarining manfaatlariga, qolaversa, o'sha mafkuraviy tuzum siyosatiga xizmat qiluvchi ma'naviy qurol sifatida bosmaxonalar tashkil etildi. Bu ayni vaqtda o'zbek madaniyatida kitoblarni bir vaqtning o'zida ko'plab nusxada nashr etilishining boshlanishini bildirar edi [1].

Turkistonda dastlab ish boshlagan bosmaxonalarda avvalo dunyoviy ilm-fan – geografiya, tarix, ma'danshonoslik, bog'dorchilik, dehqonchilik, tabobat, aniq fanlarga oid Yevropa mamlakatlari va Rossiya ilmiy hamda omamaviy jamoatchiligiga noma'lum bo'lgan asarlarga katta e'tibor qaratilgan. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda bu manbalarga talab va ehtiyoj kattaligi e'tiborga olingan. Samarqand universitetining kutubxonasida o'sha vaqtda nashr etilgan bunday kitoblarni ko'plab ko'rish mumkin. Jumladan, 1830 yilda Tohir ibn Qozi Abu Saidxo'ja Samarqandiy tomonidan fors tilida yozilgan Samarqandning bunyod etilish tarixi, shaharning "Samarqand" deb atalishi sababi, jug'rofiy holati va XIX asrning uchinchi choragiga qadar saqlanib qolgan osori–atiqalari, shuningdek, masjid va madrasalar, ko'shklar va mozorlar to'g'risida ma'lumotlar beruvchi "Samariya" asari ham mavjud. Nodir qo'lyozmalar bo'limida saqlanayotgan she'riy arifmetika jamlanmasi muallifi matematik, shoir, tilshunos, XIX asrda yashagan samarqandlik Boboyor Mirzaqulovdir. U geometriya darsligini o'zbek tiliga tarjima qilib, matematik grafika haqida tushuncha bergan, shuningdek, raqamlar turkumini 46 matematik belgiga ajratgan. Muallif qadimiy o'zbek qabilalarining 92 nomini birinchi

bo`lib hisoblab chiqqan edi [2].

Turkistonda kitob bosish Rossiya imperiyasining o`z hukmronligini o`rnatishi bilan keng rivoj topdi. Toshkentda 1868 yilda birinchi bosmaxona harbiy okrug shtabi huzurida tashkil qilindi. Bu bosmaxona dastlabki davrda yaxshi jihozlanmagan edi. Shu sababli bu yerda turli blankalar, ish qog`ozlari bosilgan. Mazkur bosmaxona gazeta nashr qilishga moslashmagani uchun 1869 yilda boshqa bosmaxona tashkil etilgan. Bu erda ishlash uchun Rossiyadan harf teruvchilar ham chaqirildi. Ushbu bosmaxona 1870 yildan arab harfi shriftiga ega bo`ladi.

XIX asr 70-yillaridan boshlab o`zbek tilida ham kitoblar nashr etila boshlanadi. 1872 yili nashr etilgan Shohimardon Ibrohimovning "Kalendar" kitobi ularning dastlabkisi edi. Kitob 500 nusxada, 17x13,5 santimetr o`lchamda, muqovasiz chiqarilgan [3].

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda xususiy bosmaxonalar paydo bo`la boshladi. 1877 yilda S.I. Laxtin tashkil etgan bosmaxona shularning dastlabkisidir. Mazkur bosmaxona litografiya jihozlariga ega bo`lib, mahalliy tilda kitoblar nashr qilgan. Shuni alohida qayd qilish kerakki, Turkistonda, garchi bosmaxona kech tashkil topgan bo`lsada, lekin litografiya yo`li bilan kitob nashr qilish ancha rivojlangan edi. Bunga sabab shuki, litografiya texnikasi uncha murakkab bo`lmay, bosmaxona uskunalariga nisbatan birmuncha arzon edi. O`rta Osiyoda birinchi litografiya Xiva shahrida 1874 yili vujudga keldi. Uning tashkilotchisi Otajon Abdalov edi. Bunga Xiva xoni Feruz katta hissa qo`shdi. Feruz Peterburgdan ikkita litografiyani olib keltiradi va Erondan Ibrohim Sulton degan matbaachini ishga taklif etadi. Otajon Abdalov unga shogird tushadi. Shartnoma muddati tugab, Ibrohim Sulton Eronga ketgach, butun ish Otajonga qoldi. Xalq Otajon bosma, deya ataydigan matbaachining toshbosmasi qanday bo`lgan? 1908-yili Xivaga kelgan rus sharqshunosi A. Samaylovich bu haqda shunday degandi: "Feruz 1900-yili toshbosmani Ko`hna Arkdan Qibla Tozabog`ga ko`chirgan ekan. Toshbosma uch xonadan iborat. Birinchi xonada kotib nashr qilinmish asardan toshbosma siyohi bilan nusxa ko`chirgan, ikkinchi xonada varaqma-varaq yozuvli toshga qo`yib bosilgan va quritilgan, varaqlar uchinchi xonaga, ya`ni omborxonaga o`tkazilgan. Yangi tashkil etilganida, toshbosma faqat bitta varaqqa mo`ljallangan bo`lsa, 1900-yillarning boshiga kelib, tosh hajmi kattalashtirilib, unga to`rtta varaq joylashadigan bo`lgan. Toshbosma dastgohi qo`lda ishlatilgan. Ish jarayonini bir usta boshliq uch kishi bajaradi. Bir kishi toshbosma dastgohining g`ildiragini aylantirib turgan. Ikkinchisi qog`ozni almashtirgan. Uchinchisi esa, alohida stolda valikka bo`yoq surtib turadi" [4]. Biroq, bu ish uzoqqa cho`zilmadi. Xonlikdan moddiy yordam bo`lmagach, uning faoliyati to`xtab qoldi. Keyingi davrlarda tashkil etilgan litografiyalar mahalliy burjuaziya vakillaridan iborat ayrim shaxslar qo`lida edi. Temir sotuvchi Esonboy Husayinboev ham dastlabki o`zbek nashriyotchilaridan biridir. Uning litografiyasi Toshkentda 1883 yilda ishga tushirildi. Mazkur litografiya uchun asbob-uskunalar Rossiyadan 50 dan ortiq tuyada keltirilgan. Ma`rifat yo`lida jon kuydiruvchisi bo`lgan o`zbek nashriyotchisi kitoblarni o`z ona tilida chiqara boshladi. 1888 yilning oxirida Toshkentda S.A. Portsev tomonidan yana bir bosmaxona ishga tushirildi. Umuman, 1868 yildan 1898 yilga qadar Turkistonda matbaa korxonalarining soni 15 ga yetdi. Ulardan 6 tasi bosmaxona bo`lib, qolganlari litografiya yoki tipolitografiyaga ega bo`lgan bosmaxonalardir [5].

1893 yilda Otajon Abdalov yangidan toshbosma tashkil qilishga kirishdi. U o`z hisobidan 200 so`mga toshbosma sotib olib, nashriyotchilik faoliyatini davom ettirdi. O.Abdalov tarixiy asarlarni, Xorazm mumtoz adabiyoti namoyondalaridan Munis, Ogahiy kabi shoirlarning asarlarini toshbosmada ko`paytirib, omma orasiga keng tarqatadi.

Keyinchalik litografiyalar Toshkent, Buxoro, Samarqand, Andijon va boshqa shaharlarda paydo bo`la boshladi. Litografiya uchun asbob-uskunalar Rossiya, Hindiston, Eron, Misr va boshqa mamlakatlardan keltiriladi.

Ilk davrlarda matbaa korxonalarida texnika jihatidan qoloq, mahsulot ishlab chiqarish jihatidan sifatsiz edi. Matbaa sanoati korxonalarida ishlayotgan xodimlarning tarkibi ham o`ziga xos edi, xususan mahalliy millat vakillari 72 kishi bo`lib, bulardan 16 kishigina malakali xodim edi. Bosmaxona va litografiyada ishlayotgan ishchilar orasida birgina ayol bor edi, xolos. Turkiston Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilgach, dastlabki davridayoq kitob bosish uchun moddiy-texnika bazasi yaratildi. Rus burjuaziyasi tomonidan siyosiy maqsadlarda ko`rsatgan tashabbusi tez orada mahalliy ziyolilarning uni o`z qo`llariga olishlariga imkoniyat yaratdi. Mahalliy nashriyot vujudga kelishi Turkistonning o`sha davrdagi madaniy hayotida g`oyat katta voqea bo`ldi.

Kitob nashr qilish yangi ishlab chiqarish munosabatlarining mahsuli bo`lib, uning kashf qilinishi burjua jamiyati vujudga kelishiga muhim shart-sharoit yaratgan edi. Binobarin, Turkistonda kitob bosishning kech rivojlanishi uning iqtisodiy va texnik jihatdan nisbatan qoloqligi natijasidir. Ruslarning joylardagi ma`murlari kitob nashr qilishdan manfaatdormidi? Albatta, manfaatdor edi. Ular kitob nashr qilishdan mustamlaka hokimiyatni mustahkamlash, Turkiston general-gubernatorligining obro`sini oshirish, ruslarning mustamlakachilik siyosatini amalga oshirish uchun foydalanardilar. Buning evaziga ular katta sarmoya ham to`playdilar [6].

Shunday qilib, o`lkadagi ijtimoiy-siyosiy, xarbiy hamda iqtisodiy shart-sharoit kitob nashr qilishga olib kelgan asosiy sabablardan biri bo`ldi.

Turkistonda XIX asrning ikkinchi yarmida kitob bosish keng yo`lga qo`yildi. Natijada, Rossiya imperiyasi hukumati o`z oldiga qo`ygan muhim vazifalarni hal qilish imkoniyatiga erishdi.

Bundan tashqari, Sharqda kitob nashri Yevropadagiga qaraganda, o`ziga xos xususiyatga ega bo`lib, kitoblarning asosiy qismi litografiya usuli bilan chop etilar edi. Matbaa usuli bilan chop etish harf terishni, turli shriftlar, bosma mashina va boshqa texnik vositalar singari rivojlangan matbaa bazasini yaratishni talab qilar edi. Shu bilan birga, joylarda nashr ishlari mutaxassislarini tayyorlash muammosini yuzaga keltirdi, harflarning murakkabligi anchagina qiyinchiliklarni keltirib chiqarar edi. Rus hukumati o`z ehtiyojidan kelib chiqib, kitob

nashri uchun moddiy–texnik baza yaratgan edi, xolos.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 68.
2. Дадахонов Ф. Нодир қўлёмалар хазинаси // Жамият. – Т., 2008. – №5. – Б. 8.
3. Эрназаров Т., Акбаров А. Туркистонда вақтли матбуот. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – Б. 10.
4. Умид Бекмухаммад. Хоразм тарихидан саҳифалар. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 125.
5. Эрназаров Т., Акбаров А. Туркистонда вақтли матбуот. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – Б. 8.
6. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1972. – Б. 26.

Қ. Өбенова
(Қарағанды қаласы, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ БАЙҚОҢЫР ҒАРЫШ КЕШЕНІН ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕСІ

КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстан мен Ресей арасында «Байқоңыр» ғарыш айлағын пайдалану мәселесі туды. 1991 жылы әрбір одақтас республика өзінің жерінде тұрған техникалық құрал-жабдықтарға ие болып қалғанда Байқоңыр түгелдей Қазақстанның меншігіне көшкен. Байқоңыр – жалпы аумағы 6717 шаршы километрді құрайтын жер бетіндегі ең алып ғарыш айлағы. КСРО кезінде космонавтиканы дамытуға көп қаржы бөлінгендіктен 90-жылдары Байқоңыр кешені көптеген жобаларды іске асыруға мүмкіндігі болды. Сондықтан Ресей мен Қазақстанның осы саладағы басты мақсаты «Байқоңыр» ғарыш айлағын сақтап, оның жұмыс істеуін қамтамасыз ету болды [1, б.39].

Қазақстан Республикасының Президенті Н. А. Назарбаев Ресеймен ынтымақтастық арқылы ғана кешенді сақтап және тиімді пайдаланатынын түсініп, Байқоңырды Ресейге жалға беру шешіміне келді. Өйткені Қазақстанның кешенде өз бағдарламаларын жүргізуге біріншіден, Қазақстан мамандары болмады (КСРО ыдырағаннан кейін ресей мамандарының көп бөлігі Ресейге көшіп кетті), екіншіден, кешендегі техниканы сақтауға қаражаты жетпеді. 90-жылдардың бірінші жартысы осы салада құқықтық шарт жасаумен өтті. Нәтижесінде, 1992 жылдың 25 мамырында Қазақстан Республикасының Президенті Н.А. Назарбаев және Ресей Федерациясының Президенті Б. Н. Ельцин «Байқоңыр» ғарыш айлағын пайдалану тәртібі туралы келісімге қол қойды. Ал, 1994 жылдың 21 қарашасында «Байқоңыр» ғарыш айлағын пайдаланудың негізгі принциптері мен шарттары туралы келісімге қол қойды. Шарт бойынша, кешен Ресей Федерациясына 20 жылға, егер екі жақтың бірде-бірі шартты бұзу туралы мәлімдемесе – тағыда 10 жылға жалға беріледі. Жалдау ақысы жылына 115 миллион доллар ретінде белгіленді, оның бір бөлігі екі ел үкіметінің өзара келісуі бойынша өтемдер негізінде жабылуы мүмкін. Бұл орайда, шартта 1991 жылғы тамыздың 31-не дейін Қазақстан жерінде болған Байқоңыр кешенінің объектілері мен мүліктері оның меншігі болып табылатыны көрсетілген. Қол жеткізілген уағдаластықтардың әлемдік практикада ұсас нұсқалары жоқ. КСРО ыдырауынан туындаған күрделі проблемаларды шешу екі жақты қатынастардың ерекше достық сипатына, олардың тұрақтылығына және болжай білуге болатындығына байланысты. Байқоңыр ғарыш айлағының мәртебесіне қатысты құжаттардың тарихи маңызы ТМД аумағында болған оқиғалардың тұрғысында осы күндері айрықша көзге түседі. Атап айтқанда Қара теңіз әскери флоты бойынша Ресей мен Украинаның тайталасы, Армения мен Өзбекстан арасындағы жанжал, Кавказдағы жағдай – мұның бәрі жоғары деңгейде қабылданған, жалға алу шарты мен ғарыш айлағын бірлесіп пайдалану туралы саяси шешімнің ұтымдылығын көрсетеді. Қазақстан мен Ресейдің ғана емес, бүкіл адамзаттың игілігі болып табылатын Байқоңыр ғарыш айлағының мәртебесі жөнінде басқаша шешім қабылдануы мүмкін емес еді. Қалай болғанда да осы күрделі проблемаға өзгеше көзқарас екі елдің ұзақ мерзімді мүдделеріне қайшы келіп, әлемдік космонавтиканың болашағына қатысты қолайсыздық туғызатыны айдан анық.

1999 жылы Қарағанды облысының Қарқаралы және Жаңаарқа аудандарының аумағында “Протон” зымыран тасығышының екі рет апатқа ұшырауы. Аталған апатты зерттеу бойынша үкіметтік комиссия құрылды. Қазақстандық және Ресейлік үкіметтік комиссиялардың бірлескен отырысының хаттамасына сәйкес Ресей жағы біршама шараларды жүзеге асыруға міндеттеме алған еді. Қазақстан Республикасының Төтенше Жағдайлар жөніндегі Агенттіктің хабарлауы бойынша Ресей Федерациясы Қазақстан жағын гептилдің су, ауа, топырақтағы мөлшерін анықтау үшін әдіснамалық материалдармен, лабораториялық құрал-жабдықтармен қамтамасыз етіп, сондай-ақ тұрғындарға дәрігерлік көмек көрсетті. Апат болған жердің 2040 шаршы км жері тексерілді, құрамында гептил табылды, бірақ оның мөлшері зиянды емес деп көрсетілді. Апат болған жерде тұратын 20011 тұрғынның денсаулықтары тексеріліп, апатқа байланысты зиян шекпегендіктері анықталды. Сонымен қатар, ракетаны жасаған кезде апатқа ұшырауы да ескерілген, апатқа ұшыраған кезде гептил 20 км биіктікте тарайды, сондықтан оның ауа, су және топырақта болуы зиянды емес, бірақ бұл зымырандар 80 км биіктікте апатқа ұшырады [2, б.45-46].

Ресей өзінің ғарыштық бағдарламасының 70 пайызын Байқоңыр ғарыш айлағын пайдаланып жүзеге асырады. Бірақ Қазақстанның да ғарыш айлағы – ның арқасында әлемге танылғанын ұмытпау керек. Қазақстанды заңды түрде ғарыштық елдердің қатарына жатқызады. Өйткені, осы «Байқоңырда» Қазақстан Ресеймен бірлесіп, өзінің ұлттық ғарыштық бағдарламасын жүзеге асыруда. Сонымен қатар,

жыл сайын Ресейдің жоғарғы оқу орындарында 20-25 қазақстандықтар ғарыш мамандығын игеруде[3, б.183].

Соңғы жылдары жалға алу шартымен «Байқоңыр» ғарыш айлағының тыныс – тіршілігіне байланысты бірқатар маңызды құжаттарды келісу, әзірлеу және қол қою жөніндегі жұмыстар аяқталды, мұның Қазақстан мен Ресейдің әскери – ғарыштық ынтымақтастығын одан әрі дамыту үшін зор маңызы бар. Атап айтқанда төмендегідей құжаттарға қол қойылды, олар: «Экология және кешен аймағында табиғатты пайдалану туралы», және «Құқық тәртібін қамтамасыз етуде құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылдары туралы», «Байқоңыр» кешеніне Ресей Федерациясынан әкелінетін және «Байқоңыр» кешенінен Ресей Федерациясына әкетілетін тауарларды және көлік құралдарын кедендік ресімдеу мен бақылаудың жеңілдетілген тәртібі туралы», «Ғарыштық және авиациялық техниканы, Жерді дистанциялық зондылау техникасын пайдалану саласындағы ынтымақтастық туралы». Ресей бюджетінде «Байқоңырды» жалға алу төлемі көзделетін болып шешілді. Өкінішке орай, келісімге қол қойғаннан кейін 5 жыл өткен соң ғана Қазақстан ғарыш айлақты жалға бергені үшін ақша алды. Бірақ оған объективті жағдайлар себеп болды. Бірнеше жыл бойы өзара қарыздарды есептеу жұмысы өтті. Мысалы, 1993 жылғы 29 шілдедегі келісімге сәйкес Қазақстанның Ұлттық Банкі Орталық Ресей Банкінен 1992 – 1993 жылы 1250 млн. ақш долларын несиеге алғанын растады. 1997 жылы осы несие және оның проценті 169,1 млн. долларды құрады. Өз кезегінде Ресей Байқоңырға әлі ақша төлемеген еді. Бұл жөнінде келіссөздер 1998 жылы күзде аяқталды және Б. Н. Ельциннің Алматыға сапарында «нәлдік нұсқа» келісіміне қол қойылды. 1999 жылы Ресей 50 млн. долларды ақшалай төледі және 65 млн. долларды ресейлік тауарларды сатып алуға бөлді. 2000 жылы жалға алу төлемі ақшалай нысанда толық төленді. Енді бұдан былай космосқа өз еркімен ұшып барып қайтатын бай туристердің де саны көбейе беретін болар. Бір адам ұшқаны үшін 20 миллион долларға дейін ақша төлейді. Сол қаржыдан да Қазақстан өз үлесін алып отыратын болады деп мәлімдеді Ресей жағы [3,б.201-202].

Ғарыш айлақ бүкіл адамзатқа ортақ. Адам ақыл – ойының жемісі мен жеңісі. Болашақта Байқоңырда қаңтарылып тұрған, қайталап ұшатын «Боран» кемесі мен аса қуатты «Энергия» ракетасы қызу жұмысқа кірісіп, нақтылы істермен айналысатын кездері де келеді. Әлемде жасанды серік ұшырған елдер саусақпен санарлық қана. Көп кешікпей солардың қатарына Қазақстан да қосыла ма деген үміт бар, әрекет жасалып жатыр. Қазір жердің бетін ғана емес, оның ішкі дүниесін ақтарып қазба байлықтарын анықтап, айқындау ғарыштан жүргізген барлаудың ғана қолынан келеді. Сондықтан біздің өз спутнигіміз болуы қажет. Ресеймен, Украинамен бірігіп жасанды серік жасасақ, оны ұшаратын отын өзімізде бар. Оның аттанатын мекені де біздегі «Байқоңыр»[4].

Сонымен тәуелсіздік алғалы бері Қазақстан өз жеріндегі ғарыш айлағын сақтап қана қоймай, оны тиімді пайдалана білді. Сол Байқоңырдан құтылайық деген адамдар да бар. Бірақ, 2002 жылы Комкон – 2 Еуразия” компаниясының жүргізген әлеуметтік сұрауының нәтижесінде, Байқоңырды сату керек пе деген сұраққа адамдардың 76 пайызы «жоқ» деп жауап берген. Ал көпшілігі Қазақстан космодромынан Ресейдің кетуі біздің республикамызға тимсіз деп пікірлерін білдірді. Шынында көзі қарақты адамдар осылай ойлайды.

Қазақстан мен Ресей ғарыш саласындағы ынтымақтастығын әрі қарай дамытуда. 2002 жылдың желтоқсанында екі президент Н. Назарбаев пен В. Путин Мәскеуде кездескенде «Байқоңыр» ғарыш айлағын Ресейге жалға беруді 50 жылға ұзартуға, сөйтіп екі жақ та алаңдамай бірлесіп қызмет етуге бел байлағандарын білдірді[5,б.183-184].

2004 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев пен Ресей Президенті В. В. Путин «Байқоңыр» ғарыш алаңында «Бәйтерек» ғарыштық ракеталық кешен құру жобасын жүзеге асыруды бастауға тапсырма берді. Ал «Байқоңыр» ғарыш айлағын одан әрі пайдалануды қамтамасыз ету жөніндегі бірлескен қызмет шеңберінде өзара тиімді ынтымақтастықты дамыту мақсатында Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы 2004 жылғы қаңтардың 9-ында «Байқоңыр» кешенін тиімді пайдалану жөніндегі ынтымақтастықты дамыту туралы келісімге қол қойған. Келісімде «Байқоңыр» ғарыш айлағының инфрақұрылымын жаңғыртудың және оның тарихи маңызы бар нысандарын сақтаудың маңыздылығы танылады. Қазақстандық және ресейлік мамандар мен ұйымдар бірлескен жобаларды іске асыруға бірдей шарттармен қатысатын болады. Қазақстан мен Ресей Келісім шеңберінде зымыран-ғарыш қызметін жүзеге асыруға байланысты экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және қоршаған ортаны қорғау проблемаларын шешу жөнінде бірлескен жұмыстар жүргізу қажеттігін қарастырады. Ғарыш алаңының пайдаланудан шығарылған ұшыру алаңының орнында бір ұшыру қондырғысынан барлық «Ангара» ракета-тасушылар тобын ұшыруға мүмкіндік беретін әмбебап ұшыру үстелі бар жаңа ұшыру кешені салынып жатыр.

Қазіргі уақытта «Байқоңыр» ғарыш алаңының жалға алынған нысандарының басым көпшілігі Федералды ғарыш агенттігінің иелігіне берілді («Союз» ҰК ракета-тасушыларының 2 ұшыру кешені, «Зенит» ҰК, «Циклон-М» ҰК, «Энергия» ҰК және ССӨК, «Протон» ракета-тасушысының екі ұшыру кешені, техникалық кешендері, технологиялық жабдықтары мен өмір сүруін қамтамасыз ету жүйелері бар барлық монтаждық-сынақ корпусы, барлық ЗНС, оттегі-азот зауыты, КРТ сақтау орны, газотурбиналық электр станциясы және т.б.). Казкосмосом Роскосмоспен бірлесе отырып, «Байқоңыр» ғарыш алаңының 250, 250А (ССӨК) алаңдары базасында «Бәйтерек» ҒПК құру туралы бірлескен Шешімге келісім беру бойынша жұмыс жүргізілуде.

Осы жылдың ақпараттарына жүгінсем Байқоңыр түйткілі әлі түбегейлі шешілмеген. Кейбір өзекті мәселелер шешімін тапқанымен, Талғат Мұсабаевтың Байқоңырды Ресейге жалға беру мәселесін 2013 жылдың аяғына дейін қайта қарау туралы мәлімдемесі шындыққа айналған секілді. Осы мәселеге

байланысты ресейлік «Известия» газетінде «Россия согласилась отдать Байконур» атты мақала жарияланды. Бұл мақаладағы деректерге сүйенсек, Байқоңыр ғарыш айлағындағы нысандарды біртіндеп Ресей меншігінен шығарып, оларды Қазақстан мен Ресей бірге пайдалануға көшпек. «Известия» газетіне сұхбат берген «Роскосмос» төрағасының орынбасары Сергей Савельев бұл мәліметті растап отыр[6].

Ақпан айының 7-сінде Ресейге арнайы ат басын бұрған Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың РФ президенті Владимир Путинмен арадағы әңгімелері жайында ақпарат құралдары тым сараң мәлімет таратты. Тек аталған кездесуден бір апта өткеннен соң ғана «Известия» газетінде екі ел басшыларының Байқоңыр мәселелері төңірегінде қалай келіскені мәлім бола бастады. Біріншіден, Ресей Қазақстан тарапы ұсынған шарттарды қабыл алды. Демек Ресей Байқоңырдағы объектілердің біразын өз меншігінен шығаратын болады. Бұдан былай бұл объектілерді бірге пайдалану және қазақ мамандарын оқыту көзделіп отыр. Ал Қазақстан бұған жауап ретінде Байқоңырдан ұшырылатын «Протон» зымыран-тасығыштарының санын Ресейдің қалағанындай қалдыруға келісті. Сонымен қатар, Қазақстан Байқоңырдан ұшырылатын «Протондарды» біртіндеп азайта отырып, 2020 жылға қарай мүлдем тоқтатылатындығын ескерткен. Бұл жолғы келісім бойынша, «Протондарды» ұшыруға тыйым салудың уақыты әзірге беймәлім уақытқа... созылуы,,, мүмкін[7,б.5].

Ресейге жалға берілген нысандардан бірінші болып «Зенит» зымыран тасығышын ұшыру кешені шығарылатындығын айтады ресейлік шенеунік. Қазақстан осы кешенді өз меншігіне алу арқылы «Ангараны» «Зенитке» ауыстыруды көздеген еді. Бұл «Бәйтерек» жобасының аясында жүзеге асырылуы тиіс болатын. Қазақстан осы жоба арқылы ғарыштық держава дәрежесіне жетуді мақсат етіп отыр. Әрі бұл бағдарламаға қазақ мамандарын көптеп тарту да басты мақсаттардың бірі. Өйткені қазақстандық мамандардың ғарыш зымырандарын дайындауға және оның ұшырылуына қатысуы өте маңызды. Сөйтіп қазақ мамандары Ресей мамандарымен тең дәрежеде ғарыш кешенін жасақтауға атсалысады. «Роскосмос» басшысының орынбасары Сергей Савельев биылғы наурыз айында Байқоңыр жөніндегі үкіметаралық комиссия әрі қарайғы өзара іс-қимыл жөнінде жаңа жол картасын жасау үшін кездесетіндігін мәлім еткен. Бұл құжат бойынша, Байқоңырды пайдалану жөнінде жаңа үкіметаралық келісім жасалмақ. Бұл келісім Байқоңырды Ресейдің 2050 жылға дейін жалға алу туралы бұған дейінгі келісімінің күшін жояды. Алайда бұл келісімнің қашан жасалатыны туралы әзірге беймәлім. Қазақстан жаңа келісімнің 2013 жылдың соңына дейін жасалуын қалайды.

Қорытындылай келе екі елге ғарыш саласындағы ынтымақтастық тиімді екенін айтуға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 «Байқоңыр» кешенін жалға беру Шартын бекіту, ҚР Президенті 1995 ж. 17 сәуір N 2195 Жарлығы, – 75 б.
- 2 Абсалямова Н. Байконур тревоги нашей // Казахстанская правда. – 2012. – № 009, – 50 б.
- 3 Актуальные проблемы внешней политики Казахстана. Сборник статей. Астана, Фолиант.: 2010, – 300 б.
- 4 egemen.kz/category/news/sayasad.kz.
- 5 Назарбаев Н. А. На пороге XXI века. Алматы, Эксмо.:2008, – 355 б.
- 6 Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрлігінің ресми сайты, [http:// www. mfa. Kz](http://www.mfa.kz).
- 7 Мансуров Т. А. Взаимодействие Казахстана и России будет крепнуть // Независимая газета. 2011,25 января, – 5 б.

Abdujabbor Nurmatov
(Наманган, Ўзбекистон)

XITOI VA O`RTA OSIYO O`RTASIDAGI O`ZARO ALOQALARNING VUJUDGA KELISHI VA OMILLARI

Istiqloq qo`lga kiritilgach, O`zbekiston Respublikasi mustaqil davlat sifatida dunyo mamlakatlari orasida o`zining mustahkam o`rnini egalladi va tashqi siyosatning xalqaro huquq me`yorlariga asoslangan, jahon hamjamiyatiga asta-sekin integratsiyalashuv strategiyasiga mos keladigan huquqiy tizimni yarata boshladi. Prezidentimiz I.A. Karimov haqli ravishda ta`kidlaganidek: “Biz istiqbolimizni taraqqiy topgan davlatlar tajribasidan foydalanib, davlat va jamiyat boshqaruvinini erkinlashtirish, inson huquq va erkinliklarini, fikrlar rang-barangligini o`z hayotimizga yanada kengroq joriy qilishda ko`ramiz. Biz butun ma`rifatli dunyo, xalqaro hamjamiyat bilan tinch-totuv, erkin va farovon hayot kechirish, o`zaro manfaatli hamkorlik qilish tarafdorimiz”²⁹.

O`zbekiston o`zining tashqi siyosatida Osiyoning taraqqiy topgan mamlakatlari, xususan, Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi Janubi-Sharqiy va Janubiy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik qilishga katta e`tibor bermoqda. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov bu xususda: “Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari – Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy, V`etnam, Malayziya, Hindiston, Indoneziya va boshqa mamlakatlar bilan aloqalarimiz mustahkamlanib borayotganligini alohida mamnuniyat bilan ta`kidlab o`tmoqchiman”³⁰, – degan fikrni bildirgan edi.

29 Каримов И. А. Юсак маънавият-енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 114.

30 Каримов И. А. Жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. –

Vatanimizning ko`hna tarixini o`rganishda yunon, forsiy, turkiy yozma manbalar bilan bir qatorda xitoy manbalarining tutgan o`rni ham alohida diqqatga sazovordir. Garchand, Xitoy manbalari miloddan ilgari yozila boshlagan bo`lsa-da, 5000 yilik tarixni o`zida mujassamlashtirgan. Bu manbalar yillarning aniq ko`rsatilishi, voqealarning tadrijiy holda yozilishi bilan boshqa manbalardan ustunlikka ega. Shuningdek, mazkur manbalarda Xitoy bilan qo`shni mamlakatlar va xalqlar bilan aloqalar natijasida Turkiston va uning xalqlari tarixiga oid boy ma`lumotlar yozilgan.

Xitoy manbalarida miloddan avvalgi II asrdan Farg`ona Dayyuan (Davan)³¹ deb nomlanib, Davan davlati ya`ni Farg`ona mamlakati yoxud davlati deb tilga olinadi.

Qadimgi Farg`ona davlatiga oid ma`lumotlar asosan mashhur “24 tarix”³² ning 1-2 jildi “Shiji” (Tarixiy xotiralar) va “Xan shu” (Xan sulolasining tarixi) da beriladi. Bu ikki asarning xitoy tilidan boshqa tillarga to`liq tarjimasi mavjud emas. “Tarixiy xotiralar” 130 bobdan iborat bo`lib, “uning asosiy qismi”, ya`ni 12 bobi dastavval Eduard Shavan (1865-1919) tomonidan to`la tarjima qilingan. R.V.Vyatkin “Tarixiy xotiralar”ning rus tilida 8 jildli izohli tarjimasini tayyorlashni rejalashtirgan bo`lsa-da, 5-6 jildini nashr etib, olamdan o`tgan. Natijada asarning Markaziy Osiyoga tegishli qismi tarjima qilinmay qoladi. Shuning uchun N. Ya. Bichurin tomonidan (1777-1853) “24 tarix”ning Markaziy Osiyo tarixiga oid bo`laklaridan qilingan rus tiliga tarjimasi uzoq vaqt muhim manba bo`lib keldi. 1987 yildan beri “24 tarix”ning 1-3 jildidagi Markaziy Osiyo tarixiga oid qismi uyg`ur va xitoy mutaxassislari tomonidan uyg`ur tiliga tarjima qilindi.

Farg`ona-Xitoy munosabatlariga oid ma`lumotlar “Tarixiy xotiralar” dagi “Xan Udi tazkirası”, “Farg`ona tazkirası”, “Xunlar tazkirası” va “Xannoma”da “Xan Udining tarjimai holi”, “Xan Vendi tazkirası”, “Jang Chyan, Li Guanli tarjimai holi”, “G`arbiy yurt tazkirası”, “Xunlar haqida qissa”, “Nag`ma nova tazkirası”, “Besh unsur tazkirası” kabi boblarda o`z aksini topgan.

O`rta Osiyo va Xitoy o`rtasidagi ilk aloqalar eramizdan avvalgi III asrga borib taqaladi. Xitoyliklarning G`arbiy o`lkalar – Farg`ona vodiysiga bo`lgan qiziqishlari, bu o`lka haqida ma`lumot to`plashga bo`lgan intilishlari natijasida O`rta Osiyo –Xitoy munosabatlariga tamal toshi qo`yilgan. Eramizdan avvalgi II asrga kelib Xitoydagi siyosiy vaziyat G`arbiy o`lkalar bilan tashqi dushmanga – xunlarga qarshi harbiy ittifoq tuzishni taqozo etdi. Shu sababdan Xan xonadoni imperatori U Di ilk bor g`arbiy o`lkalarga Chjan Szyanni elchi qilib yuborgan³³.

Xitoydan O`rta Osiyo orqali G`arbiga o`tgan o`tadigan savdo karvon yo`llari qadimgi davrda doimo sug`diylar nazorati ostida bo`lgan. Sug`d savdogarlari o`zlarining bu yo`ldagi hukmronliklarini saqlab qolish uchun Sharqiy Turkistonda, Yettisuvda, Oltoydan to` Enisey sohillariga qadar bo`lgan hududlarda, Shimoliy Xitoyning Shamsiy viloyatida, Dunxuan shahrida III – IV asrlarda ming xo`jalikdan iborat sug`d qishloqlari qad ko`targan. Sug`dlar IV-V asrlarda tarkib topgan va Turfondan Shimoliy Mo`g`ulistonga tomon ketgan uyg`ur yo`li, VIII asrda qaror topgan va Sharqiy Turkistondan Jung`oriya orqali Xakasiyaga borib yetgan qirg`iz yo`lidan ham foydalanganlar³⁴. Bu yo`llar ichida Dunxuandan shimoli-g`arbiga ketgan ipak yo`li alohida ahamiyatga ega bo`lgan. Bu yo`lning ahamiyati Xitoy hukumatiga Xan sulolasining hukmdori U Di tomonidan sharqiy Turkiston xunlariga qarshi ittifoq izlab Qang`uyga yuborilgan Xitoy elchisi va sayyohi, saroy zobiti Chjan Szyan orqali ma`lum bo`lgan. Bungacha Xitoy G`arbiy meridional yo`lidan foydalanilgan. Bu yo`l orqali Xo`tan nefriti Xitoyning markaziy viloyatlariga miloddan avvalgi 2 ming yillikdayoq kela boshlagan. Nefrit savdosida yuyechji qabila ittifoqi asosiy vositachi bo`lgan³⁵. Xan sulolasi davrida ana shu nefrit savdo yo`li orqali Sharqiy Turkistonga ko`plab ipak matolari borardi. Xitoy bu yo`lni iqtisodiy zaruriyat tufayli qo`lga kiritishga harakat qildi. Biroq miloddan avvalgi 165 yilda bu yo`l xunlar qo`liga o`tdi. Ular bu yo`l uchun kurashib yuyechjilarni Xo`tan, Turfon, Qoshg`ar vohasidan g`arbiga siqib chiqardilar. Natijada Xitoy o`sha davrning qudratli davlatlaridan biri bo`lgan Qang`uyga yaqinlashishga majbur bo`ldi. Shu boisdan ham Xitoy hukmdori U Di Chjan Szyanni miloddan avvalgi II asrda Qang`uyga yuborgan.

Taxminan miloddan avvalgi 129-128 yillarda Farg`onaga Xitoy elchisi Chjan Szyan keladi. Uning asl maqsadi mintaqaning Baqtriya qismida hukmron yuechjilar bilan xunlarga qarshi ittifoq tuzish bo`lib, yo`l-yo`lakay Farg`onaga ham kirgan va shu tariqa bu o`lka bilan ilk bor tanishgan. Farg`ona hukmdori uni yaxshi qabul qilib, kyetar chog`ida unga yo`l ko`rsatuvchi aloqa xizmatchilarini hamroh qilib beradi³⁶.

Chjan Szyanni xunlar qo`lidagi asirlikdagi davrida Shanyuk ismli hukmdorning nazariga tushib, nufuzli davlat lavozimlaridan biriga tayinlanadi. Ammo, Shanyuk vafotidan kyeyin xunlar o`rtasida chiqqan o`zaro urushlardan foydalanib, Chjan Szyan xunnlardan bo`lgan xotini bilan birga ikkinchi marta qochgan va umrining o`n uch yilini sayoxatda o`tkazib, oxiri Xitoyga qaytgan.

“Chjan-Szyan baquvvat va qo`li ochiq kishi edi, chet elda hammaning ishonchiga sazovor bo`ldi, shuning uchun xam chet ellilar uni sevar edilar”. Xitoy yilnomasi bu jasur sayoxatchini ana shunday deb ta`riflaydi. Chjan-Szyan o`zi impyeratorga qilgan taklifiga binoan, bir oz vaqtdan keyin yana O`rta Osiyoga elchi bo`lib jo`naydi. Bu safar o`sha vaqtda hozirgi Yettisuv hududida yashagan Usun xalqi bilan aloqa

Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 250.

31 Xitoy manbalaridagi “Davan” atamasi rus va o`zbyek adabiyotida “Farg`ona” dyeb byerilgan. Davan qadimda “Dayyuan” dyeb talaffuz qilingan. “Dayyuan” atamasi “Katta bo`stonlik” dyegan ma`noda bo`lib, Farg`ona vodiysiga nisbatan ishlatilgan. Ilgari Farg`ona so`g`d yozuvlarida “Parg`ana” shaklida yozilgan bo`lib, fors tilida tog` oralig`idagi vodiy, atrofi byerk soylik dyegan ma`noni anglatgan.

32 “24 tarix” miloddan avvalgi II asrdan boshlab yozilib kyelingan Xitoy sulolalarining tarixi. Unda mil.avv. 3000 yillikdan milodiy 1644 yilgacha bo`lgan voqyelar bayon etilgan.

33 Мавлонов Ў. Ўрта Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академија, 2008. – Б. 112.

34 Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. – T.: Sharq, 2010. – B. 91

35 Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. – T.: Sharq, 2010. – B. 91

36 Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 55.

o'rnatmoqchi bo'ladi. Uni bir necha yordamchilar kuzatib boradi. Chjan Szyan bularni xar turli mamlakatlarga: Davan, Kangyuy, Daxa, Ansi, Katta Yuechjiga va boshqa mamlakatlarga elchi qilib yuboradi. Bu xitoycha nomlar Farg'onada, Sirdaryoning o'rta oqimida, shimoliy Afg'oniston va Eronda o'sha vaqtda mavjud bulgan davlat birlashmalariga to'g'ri keladi.

Chjan Szyanning yozib qoldirgan sayohatnomasi ayniqsa muhimdir. Bu sayohatnoma elchining shaxsan o'zi bo'lgan mamlakatlar va davlatlar to'g'risida qisqa, lekin juda qimmatli ma'lumotlar beradi. Bular orasida uning boshqa mamlakatlar va davlatlar haqida to'plashga muvaffaq bo'lgan ma'lumotlari ham bor. Bu ma'lumotlar O'rta Osiyo tarixshunoslari uchun juda katta axamiyatga egadir.

Xitoy Chjan Szyangacha O'rta Osiyo xalqlari bilan bevosita bo'lmasa ham, boshqa yo'llar bilan aloqa qilgan, chunki uning "Tarixiy xotiralar"ga qo'shimcha qilingan xisobotida bunday deyiladi: "... Men Daxa (Baqtriya)da bo'lgan vaqtimda bambukdan qilingan Syun hassalarini va shu matolarini ko'rdim va bu narsalarni qayoqdan keltirasiz, deb so'radim. Daxa podsholigining aholisi menga Daxa savdogarlarining Shyendu (Hindiston)ga qatnashlarini aytdi. Shyendu esa Daxanning janubiy-sharqidan bir necha ming li³⁷ narida joylashgan. U yerning aholisi o'troq bo'lib hayot kechirishlari Daxadagiga o'xshaydi"³⁸. Shunday qilib, Hindiston va sharqiy Turkiston orqali qilingan bu aloqalar Chjan Syan elchiligidan ancha ilgari bo'lgan deb faraz qilishga asos bo'ladi.

Xitoy "G'arbiy o'lkaning ochilish" gacha ming yillik yuqori madaniyatga ega edi. Zamindor aristokratiya tomonidan qul qilingan xalq ommasining og'ir turmush, kechirishiga qaramay, mamlakatning ishlab chiqarish kuchlari ancha rivojlangan edi. Juda katta sug'orish inshootlari vujudga kyeltirilgan edi. Bu inshootlardan eng mashhuri Sin zamonasida qurilgan 300 li uzunligidagi kanal, ko'pgina shaharlar bo'lib, qishloq xo'jaligi va sanoatning turli tarmoqlari rivojlangan edi, jumladan, xitoylar o'sha vaqtlarda juda chiroyli ipak matolar to'qib chiqarar ediki, bu ipak matolar keyingi asrlarda xalqaro savdoning asosiy buyumi bo'lib qoldi.

Xitoylar O'rta Osiyoga kelganlarida, bu yerda ham eskidan dexqonchilik bilan shug'ullanuvchi o'troq aholi borligini ko'rganlar. Bu aholi xitoylar kyelmasdan ancha ilgari Sirdaryoda, Farg'onaning tog' daryolari bo'ylarida, Zarafshonda, Amurdaryo etaklarida, hozirgi Surxondaryo viloyatida va boshqa yerlarda kuchli sug'orish tizimlarini qurganlar. "Tangri o'g'lining olgan ma'lumotiga qaraganda, – deb yozadi xitoy yilnomasi, – Davan (Farg'ona), Ansi (Arsakid Parfiya davlati bo'lib, bu davlatga hozirgi janubiy Turkmaniston ham kirar edi) va Daxa (ilgarigi grek – Baqtriya podsholigi hududi)– bularning hammasi katta-katta davlatdir, ularda kamyob narsalar ko'p, xalqi o'troq va san'atkorligida "o'rta xoqonlik" (Xitoy)ga ko'p jihatdan o'xshaydi"³⁹. Shuning bilan birga O'rta Osiyoning juda keng, asosan, dashtlik tumanlarini ko'chmanchi xalqlar egallagan edi. Bu ko'chmanchi xalqlar orasida eng yirigi Yettisuv hududida yashagan usunlar va Sirdaryoning o'rta oqimida va Orol dengizining sharqida yashagan qang'uylardir.

O'rta Osiyoning o'troq xalqlari ko'p shaharlarga va mustahkamlangan qishloqlarga ega edi. Qishloq xo'jaligida – dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan edi. Shaharlarda juda mohir hunarmandlar ishlar edi.

"Elchilar, tabiiy, birinchi navbatda, siyosiy maqsadni ko'zda tutar edilar. Xitoy hukumati xunnlarga qarshi ittifoqchi topishga va g'arbga o'zining siyosiy ta'sirini o'tkazishga intilar edi. Bir necha yuz kishidan iborat elchilar, mahalliy boylarga atab keltirilgan ajoyib sovg'alar, usun, kangyuy hokimlariga va boshqa hokimlarga Xitoy imperatori tomonidan beriladigan faxriy unvonlar bu maqsadga erishish uchun vosita bo'lib xizmat qilar edi. Mahalliy boylarga Xitoy xoqonlarining qizlarini erga berish kyeng tarqalgan diplomatiya usullaridan biri hisoblanar edi. Bu esa imperator saroyi bilan mahalliy hokimlar o'rtasida qarindoshlik aloqalarini o'rnatishga yordam byerar edi. Bu tadbirlar Xitoydan uzoq yerda xoqon qizi va unga qo'shib byerilgan mulozimlardan ayg'oqchi sifatida foydalanish, shuningdyek, davlatlarning ichki ishlariga bevosita aralashish imkoniyatini tug'dirar edi.

Chjan-Szyanning sayohatlari va undan keyin o'rnatilgan diplomatik aloqalar bir yarim ming yil qizg'in davom etgan savdo-sotiq asos soldi⁴⁰. Bu aloqalar Tinch okeani qirg'oqlaridan tortib, Uzoq Sharqni O'rta dengiz bilan bog'lovchi katta karvon yo'li orqali davom etib keldi. Eski vaqtda mashhur bo'lgan bu karvon yo'li Xitoyning o'zining iqtisodiy va madaniy hayotini yuksaltirishga qanday yordam qilgan bo'lsa, bu karvon yo'li bo'ylab joylashgan mamlakatlarning, birinchi navbatda, rivojlanib borayotgan xalqaro savdo ishlarida bevosita va faol qatnashgan O'rta Osiyo xalqlarining ham iqtisodiy va madaniy hayotini yuksaltirishga shunday yordam qildi. Xitoydan kyeltiriladigan muhim mol – Xitoy ipagi nomi bilan atalgan "Ipak yo'li" bo'ylab katta-katta savdo shaharlari va shaxobchalar vujudga kyelgan edi. Savdo shaharlari va shohobchalarda yuk ortish va ularni saqlash, shuningdek, mollarni sotish ishlari bilan juda ko'p kishi – savdogarlar va ularning gumashtalari, tuyakashlar, turli kasbdagi ishchilar shug'ullanar edi.

Shundan ko'rinib turibdiki, Xitoy bilan G'arb o'rtasidagi savdo aloqalarning dengiz yo'li orqali rivojlanishiga Buyuk ipak yo'lidagi murakkab siyosiy vaziyat turtki bo'lgan. Dengiz yo'lining rivojlanishi, albatta, ushbu davrda jahon miqyosida kemasozlikning rivojlanishi bilan xam bog'liq edi. O'z navbatida, dengiz yo'li orqali xalqaro savdo aloqalarning rivojlanishi Buyuk ipak yo'li axamiyatining pasayishiga olib keldi.

37 Ли – Хитой узунлик ўлчови, 579 метрга яқин.

38 Шишкин В. А. Урта Осиё халқларининг... – Б. 5.

39 Шишкин В. А. Урта Осиё халқларининг... – Б. 6.

40 Буюк ипак йўли –мулоқот йўли. – Т.: А. Навоий номидаги миллий кутубхона нашриёти, 2003. – Б. 14.

АНТИК ДАВРДА ДАСТЛАБКИ СИЁСІЙ ҚАРАШЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Қадимги шарқ малакатлари Миср, Ҳиндистон, Хитой, Эрон ва антик Греция, Римда ҳам илк сиёсий қарашларнинг шаклланиши синфий жамиятнинг ва давлатнинг вуждга келиши билан боғлиқдир.

Қадимги ҳинд сиёсий қарашларида уч олий варна шудраларнинг тўртинчи варнасига қарама қарши қилиб қўйилади. Оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қадимги афсоналарда даставвал брахманлар, кшатриялар ва вайшиларнинг худо яратган уч варнаси санаб ўтилади, сўнгра халқ ва ҳайвонлар яратилган дейилади.

Конфуцийликда жамиятни бошқаришга катта эътибор берилган. Бунда конфуцийликгача бўлган ҳукмдорнинг ҳокимияти илоҳийлаштирилган. Ҳоким осмон фарзанди – айна вақтда “халқнинг ота ва онасидир”. Давлат жамият билан айниёлаштирилган, ижтимоий алоқалар эса шахслар аро муносабатлар билан тенглаштирилган. Уларнинг асоси эса оилавий тузилишга таққосланган ва бунда Ота ва Ўғил муносабатига ўхшатирилган. Конфуций нуқтаи назарига кўра ОТА-ХУДО деб қаралса, ХУДО-ОТА деб талқин қилинган. Конфуций таълимотида ҳар бир кишини ижтимоий тизимда ўз ўрни, ўз исми бўлиши лозим деган ғоя муҳим ўрин тўтади. Яъни ҳукмдор – ҳукмдор бўлиши, диндор – диндор, ота – ота, ўғил – ўғил, тобе – тобе бўлиши керак.

Қадимги грек мутафаккирлари учун характерли нарса шу эдики, улар сиёсий ғояни дунёнинг бир бўтунлиги тўғрисидаги умумий қарашларга фазонинг жамият ва инсоннинг алоқаларига, борлиқнинг барча даражада ўзаро умумий асос борлиги тўғрисидаги ғояга бўйсундиришга уринган эдилар. Софистларнинг йирик номоёндаларидан Горгий (м.а. 483-373 й.), Пратагор (м.а. 481-411 й.), Фразимах, Критий, Алкидам, Ликофрон ва Полемонларни санаб ўтиш мумкин.

Софистлар инсон – барча нарсаларнинг ўлчови, деб кўрсатадилар. Дунё сиёсати кишиларнинг ўзлари қўлидаги иш, адолатлилик бўтунлай табиатдан берилган эмас, балки қонунлар одамлар томонидан белгилангандир, тасодифга қараб, улар доимо ўзгартириб келганлар. Шу сабабдан сиёсат ва давлат сунъий соҳа сифатида қарама-қаршиликлардан иборат бўлган ҳамда такомиллаша боргандир.

Сиёсий ғоялар ва таълимотлар қадимги Юнонистонда Афина демократияси гуллаб яшнаган даврда ривожланиди, ер юзи бўлаб бошқа халқлар орасида кенг тарқалди.

Сократ (м.а. 469-339 й.) юнон файласуфи. Отаси хайкалтарош бўлган. Унинг ҳаёти ва таълимоти тўғрисидаги маълумотлар шогирдлари Ксенофондан ва Платон асарлари орқали етиб келган. У баҳс орқали ҳақиқатни аниқлаш мумкин деб ҳисоблаган. Эзгулик билимдир, донишмандлик, яхшилиқни билувчи киши яхшилик қилади, ёмонлик қилувчи эса яхшилиқни ё билмайди ёки пировардида яхшилиқни тантанаси учун ёмонлик қилади. Унинг фикрича, ақл ва ахлоқ ўртасида зиддият бўлиши мумкин эмас. Сократнинг сиёсий идеалига кўра жамиятни ақилли, билимдон оқсуяклар – аристократлар бошқариши лозим.

Платон (м.а. 427-347 й.) аристократ оиласида таваллуд топган. Афина шаҳрида Платон академияси номи билан танилган файласуфлар мактабига асос солган. Платон дунёнинг тузилишидаги бирлик, яхлитлик, умумийлик принципларини бузди. Мавжуд ҳар қандай давлат шаклларини Платон адолатли давлатни узлуксиз емирилиши сифатида қаради. Ҳукмронликнинг турли шакллари Типократия – шўҳратпарастлар ҳокимияти, Олигархия – бир гуруҳ бойларнинг ҳукмронлиги, Демократия – барчанинг ҳукмронлиги, Тирания – демократия шароитида вужудга келган, ўз эркини ҳукмрон қилиш, вақти вақти билан емирилади деб ҳисоблайди. Платоннинг фикрича идеал давлатда ҳамма нарса бўтун ҳолда гўзал, давлат принципининг умумийлиги давлатнинг шахсга нисбатан эрки саналади. Унда уч табақа – ҳукмронлар, посбонлар ва хунармандлар мавжуд. Платон идеал давлатда аёлларнинг ҳуқуқлари эркакларники билан тенглашиши лозим деб ҳисоблаган.

Аристотель – Арасту номи билан машҳур (м.а. 384-322 й.) унинг отаси Македония подшосининг саройида табиб эди. Аристотель Афинада Платон мактабида таълим олган. Кейинчалик ўзи ҳам Ликей (Лицей) мактабини ташкил қилади. У жамоа билан давлат ижтимоий алоқанинг олий шакли деб ҳисоблаган. У давлатни тўғри ва айниган шаклларга бўлади. Давлатнинг тўғри шакллари: монархия ва аристократия. Айниган шакли: тирания, олигархия, демократия. Аристотель фақат қонун куч ҳисобланган давлатни орзу қилади.

Цицерон Марк Туллий (м.а. 106-43 й.) римлик. У монархия, аристократия ва демократиянинг қўшилишидан бўлган давлат идеалдир деб ҳисоблайди. Давлатнинг вужудга келишининг асоси бу хусусий мулкдир. Ҳуқуқ асосида адолат етиб, унинг биринчи талаби бошқаларга зарар келтирмаслик ва ўзгалар мулкни бузмасликдир. 44 йилда Цезар ўлими тарафдори 43 йилда цезарчилар томонидан ўлдирилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, қадимги шарқ ва антик давр Греция ва Рим файласуф олимларининг ижтимоий сиёсий қарашлари турли илғор ижтимоий кучлар томонидан фойдаланиб келинди, таълимотлари тарғиб қилинди. Юқоридаги олимлар ва уларнинг таълимотлари араб халифалигида кенг тарқалди ва улар орқали Ўрта Осиё ҳамда дунёнинг бошқа халқларига ҳам етиб борди.

Бекзот Турсунов
(Наманган, Ўзбекистон)

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА ҲАРБИЙ БОШҚАРУВ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Давлатчилик тарихи нуқтаи назаридан ҳарбий иш давлатнинг ажралмас бўғини ҳисобланади. Ўрта Осиё тарихида ҳарбий соҳа доим ҳукмдорлар диққат марказида бўлган. Улар ўзларининг ички ва ташқи сиёсатларини амалга оширишда муҳим омил ҳисобланган ҳарбий кучларга таяниб иш кўрганлар. Асрлар давомида бу кучларни бошқаришнинг муайян тизими, унинг турли бўғинлари шаклланиб борган. Уларга мос равишда давлат ҳарбий қудратини сақлаш учун маъсул этилган шахсларга бериладиган мансаблар кўлами ҳам аниқланиб борган. Асрлар давомида шаклланган бу тизим ўзининг асосий хусусиятларини XVIII – XIX аср биринчи ярмида ҳам сақлаб қолган. Буни Қўқон хонлигида тадқиқотга тортилган давр чегарасида мавжуд бўлган ҳарбий мансаблар ва улар эгалари вазифаларини таҳлил этиш орқали кузатиш мумкин. Гарчи, Қўқон хонлигидан олдинги даврларда Ўрта Осиёда, хусусан, Амир Темур давлатида мавжуд бўлган ҳарбий бошқарув соҳасидаги махсус девон бўлмаган бўлсада, турли тоифадаги ҳарбий амалдорлар бўлиб, давлат томонидан улар зиммасига юклатилган вазифалар аниқ тизимга солинган эди. Тарихий манбалар маълумотларига асосланган ҳолда Қўқон хонлигида уч тоифадаги – олий, ўрта, қуйи даражадаги ҳарбий мансаб ва унвонлар борлигини кузатиш мумкин.

Олий даражадаги ҳарбий мансаб ва унвонлар тоифасига – мингбоши, амирлашкар, кушбеги, ботирбоши, волий (ноиб), қалъабон, кўрбоши, ёвар, тўпчибоши, тўқсоба, понсодбошилар кирган.

Ўрта даражали мансаб ва унвонлар сирасига эса юзбоши, элликбоши, даҳбоши, қоровулбегиларни киритиш мумкин.

Қуйи даражадаги ҳарбий мансаб ва унвонлар аскар, сарбоз, навкар, мерган, маҳрам, ботур, жазоилчи, тўпчи, кўрчи, қоровуллардан иборат эди.

Бу мансаб ва унвонларга даъвогарлик қилувчи шахслар хон томонидан тайинланган. Тарихий манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, хонликдаги барча табақа ва уруғ вакиллари турли ҳарбий мансаб ва унвонларга эгаллик қилишлари мумкин бўлган. Ҳ.Бобобековнинг қайд этишича, Қўқон хонлигида маъмурий ва ҳарбий мансабларнинг биринчи даражасидан то еттинчи даражасигача асосан ўзбеклар вакиллари тайинланган⁴¹. Олимнинг бу фикрлари ҳамма манбаларда ҳам ўз тасдиғини топмайди. Ёзма манбалар маълумотларининг кўрсатишича, хонликдаги энг юқори ҳарбий лавозим ҳисобланган мингбошиликка XIX асрнинг 50-60 йилларида тожик Шоди, қирғиз Алиқули, Тошкент ҳокими этиб эса, келиб чиқиши қул бўлган Лашкарбекларбеги тайинланган эди.

Хонликдаги ҳарбий мансаб ва унвонларнинг энг юқориси мингбошилик ҳисобланган. Мингбоши – минг нафар аскарнинг бошлиғи. Маъмур сифатида у минг кишилик аскар берадиган мулкнинг ҳокими ҳисобланган. Қўқон хонлигида у хондан кейинги иккинчи шахс эди. Тарихий манбалар маълумотларининг кўрсатишича, бу мансаб Қўқон хонлигида Олимхон даврида жорий этилган. Мингбоши зиммасига юклатилган вазифалар ҳақида Мулла Олим Маҳдум Ҳожи: «... бу мансаб военный министрлик қаторида бўлиб, ондин бошқа ҳукуматнинг ҳамма ишига муҳодаласи, чунончи хорижия, дохилия ишлариға томом дахли бўладур»,⁴² – деб кўрсатади. Бундан кўриниб турибдики, мингбоши хондан кейинги чекланмаган ҳокимиятга эга шахс ҳисобланган. Бухоро амирлигида бу вазифани кушбеги амалга оширган. Қўқон хонлигида мингбоши олий кўмондон вазифасини бажарган. Ҳарбий юришлар вақтида мингбошига амирлашкар унвони ҳам берилган ва хонликнинг ҳаракатдаги барча кўшини унга бўйсунган. Буни Қўқонда яшаган ва кўрган кечирганларини ёзиб қолдирган В.П.Наливкиннинг қуйидаги маълумоти ҳам тасдиқлайди: «Қўқонда яшаган сарбоз ва тўпчилар фақат алоҳида вазифадаги ноиб, додҳоҳнинг доимий тасарруфида бўлганлар. Уруш даврида ноиб, додҳоҳ ўз қисмига ҳаракатдаги кўшиннинг ҳамма сарбозларини қабул қилган, унга вақтинчалик бошчилик қилишни махсус тайинланган амирлашкар (бош кўмондон)га топширарди».⁴³ Ҳарбий ҳаракатлар вақтида кўшиннинг барча бўлинмалари бир лашкарбоши қўли остида бирлашганлиги Ҳакимхон ибн Саййид Маъсумхоннинг «Мунтахаб ут-таворих» асарида ҳам тасдиқланади. Муаррих: «Муҳаммад Алихон буларнинг сўзларини айни салоҳият билиб, ҳукм қилдиким «ҳар нимарсаким давлатхонадин анжом – аслаҳа ташса, ҳаммасини Ҳаққули мингбошига топширинглар» ва яна ҳукм қилдиким «ҳар нимарсаки ғазот тараддуида ростлаб чиқибдур, булар ҳаммаси Ҳаққули мингбошиға тааллуқ бўлсин», – деб қайд этган⁴⁴. Қўқон хонлигини Султон Саййидхон (1863-1865) бошқарган даврда хонликнинг ижтимоий, сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган моҳир ҳарбий кўмондон Алиқули «амирлашкар» унвонини доимий равишда ўзида сақлаб турган⁴⁵.

Мингбоши мансаби хонликда фақат бир кишига берилган. Қўқон хонлигида мингбоши амали Шералихон даврида юқори даражадаги вазифага айланиб кетган⁴⁶. Мингбоши ҳарбий соҳадан ташқари сиёсий ва иқтисодий фаолиятда ҳам фаол иштирок этган. Буни қуйидаги мисол орқали ҳам кузатиш

41 Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. - Т., 1996. 43-бет.

42 Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон... 104-бет.

43 Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства... С. 209.

44 Ҳакимхон ибн Саййид Маъсумхон. Мунтахаб ут-таворих.... 153а – varaқ.

45 Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шахроҳи» как исторический источник... С. 68.

46 Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигидаги унвон ва мансаблар. - Т., 1996. Б. 6.

мумкин. Тошкент ҳокими томонидан йиғилган ва хонлик хазинасига топшириладиган 80 минг тилла миқдоридаги закот солиғи понсадбоши ва юзбоши ҳамкорлигида Қўқон хонига жўнатилган ва мингбошига топширилиб, хонга мингбоши орқали маълум қилинган⁴⁷. Демак, хонликнинг иқтисодий ҳаёти ҳам маълум маънода мингбошининг назорати остида бўлган. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, мингбошилиқ лавозими уни эгаллаган шахсга катта сиёсий ҳуқуқлар ҳам берган. Мингбоши лавозимига эгалик қилган шахс, хонликдаги юқори мансабларга иложи борича уруғ-аймоқчилик анъаналарига мувофиқ ўзининг яқинларини тайинлашга ҳаракат қилган. Бу ҳолатни XIX аср ўрталарида Қўқон хонлиги бошқарув тизимида муҳим ўрин тутган Мусулмонқул мингбоши фаолияти орқали кузатиш мумкин. Келиб чиқиши асли қипчоқлардан бўлган Худоёрхоннинг қайнотаси ва унинг номидан давлатни бошқарган Мусулмонқул мингбоши лавозимини эгаллаб турган вақтида қипчоқлар турли мансабларга тайинланибгина қолмай, балки, қўшиннинг асосий қисми ҳам улардан ташкил топган эди⁴⁸.

Мингбошилиқнинг уни эгаллаган шахсга берадиган чексиз имтиёзлари табиий равишда ушбу мансабни эгаллаш учун турли уруғлар ўртасида курашни келтириб чиқарар эди. Қўқон хонлигида мингбошилиқ мансабини эгаллаган шахс айрим ҳолларда хонликнинг тўлақонли ҳукмронига ҳам айланган. Бундай мингбошилар жумласига вояга етмаган Худоёрхонга оталиқлик қилган Мусулмонқул ва Султон Саидхонга (1863-1865) васийлик қилган Алиқулини киритиш мумкин. Уларнинг чексиз ҳокимиятга эга бўлганликлари, айрим ҳолларда эса ўз ҳуқуқларини суиистеъмол қилганликларини тарихий далиллар ҳам тасдиқлайди. Мусулмонқул олий ҳукмдор Худоёрхоннинг укаси Маллахонни ҳарбий саркардалар қаторида қолдиради ва 200 кишилиқ қорақалпоқлардан иборат ҳарбий бўлинмани унга топширган. Лекин, у Маллахон ҳуқуқларини чеклаб, унга ёрдамчи сифатида қипчоқлардан бўлган Жабборқули қипчоқни тайинлаган. Бўлинма эса амалда фақатгина Жабборқулининг буйруғига бўйсунган.⁴⁹ 1863 йилга оид архив ҳужжатлари маълумотларининг тасдиқлашича, Алиқули мингбоши эса бу лавозимни эгаллагандан сўнг ўз ҳоҳиш ва иродаси билан барча шаҳар ва қалъалар ҳокимларини тайинлаган.⁵⁰

Қўқон хонлиги ҳарбий мансаб ва унвонлар тизимида мингбошидан кейинги ўринни қушбеги лавозими эгаллар эди. Олий ҳарбий унвонлардан бири бўлган бу лавозим эгаси мингбошилиқ лавозимига даъвогарлик қиларди. «Тарихи Туркистон» асари муаллифи олий ҳарбий мақомга эга бу мансаб баёнини қуйидагича изоҳлайди: «қушбегилик мансаби, бу мансабдаги одамлар доимо хон ҳузурида маслаҳатчи қаторида туруб ва ёки бирор катта шаҳарга ҳокими бил-истиқлол насиб қиладур»⁵¹. Қушбеги лавозимга тайинланган шахслар алоҳида вилоятга ҳокимлик қилиши ҳам мумкин бўлган. Бу шахслар уларга топширилган вилоятлар ҳарбий кучларига бош бўлган ҳолда, ўзларининг ихтиёридаги ҳудудлар муҳофазасига ҳам жавобгар эдилар. Шунингдек, бу лавозим Ш.Воҳидовнинг ёзишича, кўп ҳолларда ҳарбий юришлар ва жанг вақтида ҳам берилар эди⁵².

Бухоро хонлигидан фарқли ўлароқ қушбеги лавозимига Қўқон хонлигида тўрт киши тайинланган. Қўпчилик ҳолларда қушбеги мансабини эгаллаган шахслар Тошкент вилоятининг ҳокими этиб тайинланганлар. Қўқон хонлигида иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан муҳим ўрин тутган ва хонликнинг шимолий сарҳадларида жойлашган мудрофаа тизимининг асоси ҳисобланган Тошкентга ҳокимлик қилган қушбеги катта имкониятларга эга бўлган. Тошкент ҳокими этиб тайинланган қушбеги ҳарбий қудрат борасида бошқа вилоят ҳокимларидан устун турган. Тошкент ҳокимига айрим ҳолларда бекларбеги унвони ҳам берилган.

Бекларбеги унвони темурийлар даврида олий бош қўмондонга берилган⁵³. Қўқон хонлигида шундай унвонга Тошкент ҳокими Лашкар бекларбеги (1810-1812 ва 1813-1831) сазовор бўлган. Лашкар бекларбегининг ижтимоий келиб чиқиши қул бўлиб, у Қўқонга Читралидан келтирилган⁵⁴. Бекларбеги унвонига Қаноатшоҳ оталиқ ҳам муносиб топилганлиги ва бу унвон унга Маллахон томонидан берилганлиги ҳақида 1861 йилга оид архив ҳужжатлари ҳам мавжуд. Архив ҳужжатида бу ҳолат қуйидагича баён қилинади: «Русларни бошқа ҳудудларни босиб олишига имконият бермаслик ҳақидаги Қаноатшоҳ оталиқнинг ваъдасини хон Маллабек жуда илиқ кутиб олди унга бекларбеги унвони бериб, хонликдаги барча ҳарбий имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқи билан бир қаторда, нафақат ўзи ҳокимлик қилаётган Тошкент вилояти ҳамда Қўқон округига кирувчи бир неча қалъалар гарнизони ва ҳимоясини ҳам унга топширди»⁵⁵. Қаноатшоҳ оталиқ тожиклардан бўлиб, Қўқон хонлигида ҳарбий ва сиёсий арбоблардан бири эди. У 1846-47 йилларда Тошкент ҳокими Саримсоқхоннинг ўлимидан сўнг Бухорога кетган. 1861-1862 йилларда у Қўқон қўшинининг Туркистон, Янгикўрғон, Жулек қалъаларига ҳужум қилган русларга қарши ҳаракатларига бошчилик қилган.⁵⁶ Бошқа Ўрта Осиё хонликларида бу унвон эгалари зиммасига юклатилган вазифа бир оз ўзгачароқ эди. Жумладан, Хива хонлигида

47 Показания сибирских казаков Милюшина и Батарышкина, бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 год // Туркестанский сборник. Т. 384. - Спб., 1883. С. 134.

48 Султон Нуркен. Очерк истории Коканда. С 1841 по 1864 гг. // Туркестанские ведомости. 1872, № 5.

49 Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. - Т., 1973. С. 39.

50 ЎзР МДА, И-715-йиғма жилд, 1-рўйхат, 26а-иш, 116-варақ.

51 Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон... Б. 104-105.

52 Воҳидов Ш.Ҳ. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигидаги унвон ва мансаблар. Б. 7.

53 Бекмушаммедов Х.Ю. Тарих терминларининг изоҳли луғати. - Т., 1986. Б. 27

54 Бейсембиев Г.К. Высшая администрация юга Казахстана в период Кокандского ханства... С. 4.

55 ЎзР МДА, И-715-йиғма жилд, 1-рўйхат, 25-иш, 132-варақ.

56 Валиханов Ч.Ч. Записка о Кокандском ханстве / Собр. соч. в пяти томах. - Алма Ата, 1985. Т. 3. С. 380.

Қўқондагидан фарқли равишда бекларбеги қорақалпоқ ва бошқа кўчманчи халқларнинг оқсоқолларига бериладиган фахрий унвон ҳисобланган⁵⁷.

Қўқон хонлиги ҳарбий тизимида муҳим ўрин тутган лавозимлардан бири – ботирбоши эди. Хонлик вилоятларида беш юз нафардан кўп аскарлар бўлинмаси – даста ёки тубга бошчилик қилувчи ботирбоши бўлиб, у вилоятдаги кўшин ишларига маъсул эди. Буни Тошкентга оид куйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди. Унга кўра Тошкент ҳокимининг иккита ўринбосари бўлиб, бири солиқларни йиғиш ва фуқаролик ишлари билан шуғулланган саркор бўлиб, иккинчиси кўшин ишларига бошчилик қилган ботирбоши эди.⁵⁸ Ботирбоши кўшиннинг тайёргарлиги ва тартиб интизоми учун жавоб берган.

Юқорида таъкидланганидек, вилоятлардаги лашкар вилоят ҳокимига итоат этган. Ҳоким вилоятнинг ҳарбий ва маъмурий ишларига бошчилик қилган. Пойтахт ноиби эса, артиллерияга жавоб берган⁵⁹. Яъни, ҳаракатдаги кўшиннинг тўпи, унинг сақланиши ва манзилга етиб боришига маъсул ҳисобланган.

Қўқон хонлигида ҳарбий бошқарув тизими кўп жиҳатдан Бухоро ва Хива хонликларидагига ўхшаш бўлсада, унинг ҳам ўзига хос жиҳатлари бўлган. Қўшбеги, девонбеги, оталик, парвоначи, додхоҳ каби мансабларнинг мавқеи юқори бўлгани ҳолда, Қўқон хонлигида уларга нисбатан айрим ҳарбий лавозим эгаларининг, хусусан, мингбошининг ўрни юқори бўлган. Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтмоқ лозимки, Қўқон хонлигида бошқа Ўрта Осиё хонликлари каби ҳарбий бошқарувда марказлашган бошқарув тизими ўша давр ривожланган Европа давлатларидаги сингари йўлга қўйилмаган эди. Шундай бўлсада мансабдор шахслардан тортиб оддий аскаргача, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш учун бирдек хизмат қилганлар.

Дилдора Ҳакимова
(Наманган, Ўзбекистон)

НАМАНГАН ВИЛОЯТИ ТАРИХИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Мамлакатимизнинг мустақиллик йиллари нафақат юртимиз тараққиётида янги даврни бошлаб берди, шу билан бирга халқимизнинг ўз ўтмишини, ўз маданияти, ўз тарихини билиш йиллари сифатида қимматлидир.

Таъкидлаш жоизки, истиқлол йилларида Ватанимиз, унинг барча ҳудудлари тарихини ўрганиш, уларни жамоатчиликка тақдим қилиш борасида саъй-ҳаракатлар қилинмоқда, кўпгина шаҳарларнинг юбилейлари ўтказилмоқда. Шу маънода Ватанимизнинг гўзал гўшаларидан бири Наманган вилояти тарихини яратиш борасидаги ҳаракатлар юртимизнинг яхлит тўлақонли тарихини яратишдаги амалий қадамлардан бири дейиш мумкин. Зеро, Наманган деганда ҳар бир киши кўз ўнгида аввало кўчалар, гулларга бурканган ям-яшил равон йўللари, “Тинчлик майдони”дек бетакрор хиёбону, бинолари замонавий архитектура намуналарини ўзида мужассамлаштирган гўзал маскан келади.

Хусусан, давлатимиз раҳбари таъбири билан айтганда **“Наманганнинг кўҳна тарихи ва маданияти, гўзал ва ҳақиқатдан ҳам бетакрор табиати, ер ости ва ер усти бойликлари ўз йўли билан, лекин Наманганга барчанинг эътиборини тортиб, ўзига мафтун этадиган бебаҳолиги, авваламбор, шу юртни обод қилиб яшаётган халқи, унинг юксак маънавияти, ширинсўзлиги, ўзига хос хусусият ва фазилатлари”**, дейиш мумкин.

Аввало **“Наманган”** этимологиясининг келиб чиқиш тарихига тўхталиб ўтиш жоиз. Афсуски шу пайтга қадар қадар тарихчи ва тилшунослар ўртасида **“Наманган”** этимологияси тўғрисида аниқ бир тўхтама келинмаганлигини таъкидлаш лозим. Ҳамон илмий адабиётларда **“Наманган”** этимологияси умумий маълумотларга, турли талқинларга эга ҳисобланади. Бу хусусда Ҳ.Ҳасанов, Й.Қосимов, Э.Мирзалиев, М.Бозорова ва бошқалар ўзларигача бўлган талқинларга тўхталиб ўтадилар. Хусусан, шу пайтга қадар **“Наманган”** номи **“Намаккон”** яъни форсча **“туз кони”** талқини билан кўп тарқалган. Аммо XX аср 70-йилларида Наманганда олиб борилган археологик қазишлар чоғида ва мустақиллик йилларидаги шаҳар ободончилиги билан боғлиқ қазишмаларда ҳеч қандай туз кони қолдиқлари ёки аломатлари топилмади. Шулардан келиб чиқиб Наманганни туз кони дейиш масаласини ўйлаб кўриш керак. Аммо бу дегани туз кони талқинига охириги нуқта қўйилди дегани ҳам эмас. Чунки бу борада ҳали тарихий тадқиқотлар олиб бориш давом этиши керак ва шундагина маълум бир хулосаларга келиш мумкин. Айрим тарихчилар Наманганни этимологик жиҳатдан **“Навмакон”** яъни **“янги жой”** талқинида ҳам изоҳлайдилар. Шунингдек, Наманганга нисбатан **“азиз номдор кишилар шаҳри”** деган талқин ҳам мавжуд ва ўз навбатида **“Наманг-маржон”, “Намангон-маржон кони”** тариқасидаги изоҳлар ҳам бор. Юқорида келтирилган турли талқинларга асосланиб Й.Қосимов **“Наманган”** номига нисбатан **“қора марварид”, “маржон”** ёхуд **“кўзмунчоқ”** тайёрловчиларга нисбатан айtilган дейиш билан бирга, яна рамзий жиҳатдан **“қора кўзлилар юрти”** деган маънода ўз талқинини келтиради. Юқорида келтирилган тарихий талқинлар қанчалик ҳақиқатга яқин эканлиги шу кунга қадар ўз илмий асосига эга эмас. Шунинг учун ҳам ҳозирга қадар турли талқинларга эга бўлиб келаётган **“Наманган”** сўзининг этимологияси тарихи жумбоқлигича қолмоқда...

57 Йўлдошев М.И. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. - Т., 246-бет.

58 Бейсембиев Т.К. Высшая администрация юга Казахстана в период Кокандского ханства ... С. 10.

59 Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шахрохи» как исторический источник... С. 68.

Наманган вилояти худуди энг қадимги аҳоли яшаган ва жойлашган масканлардан бири ҳисобланади. Аҳолининг ўтроқ ҳаёт кечирishi ва дастлабки суғорма деҳқончилик тўғрисидаги маълумотлар милоддан аввалги VI-IV асрларга бориб тақалади. Бу вақтларда Фарғона водийси сиёсий-маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази сифатида Косон шаҳри (ҳозирги Косонсой) эътироф этилган. Эрамизнинг I асридан бошлаб Фарғона Буюк Кушон империяси таркибига кирган ва унинг маркази Косон шаҳри бўлган.

Бу худудлар V-VI асрларда Эфталитлар, VI-VII асрларда Турк ҳоконлиги, VIII-IX асрларда Араблар, IX-X асрларда Сомонийлар, сўнгра Қорахонийлар томонидан бошқарилган. XIII асрда жанубий Фарғона Хоразм шоҳи Муҳаммад, Шимолий Фарғона Найманлар шоҳи Кучлукхон томонидан босиб олинган.

Фарғона водийси XIV асрнинг 2-ярмидан бошлаб Темурийлар томонидан бошқарилади. XVI асрда Марказий Осиё худудида Бухоро ва Хива хонликлари, XVII аср бошларида эса Фарғона водийсида маркази Қўқон шаҳри бўлган Қўқон хонлиги юзага келади.

Қўқон хонлиги даврида маъмурий-худудий бошқарув вилоят, беклик ва саркорларга бўлинган. Наманган вилояти таркибига Косон, Наманган, Чортоқ бекликларидан ташқари шимоли-ғарбий Қирғизистон худудидаги Кетмонтепа чўкмаси ва Чотқол худудлари ҳам кирган.

1876 йили Қўқон хонлиги Россия томонидан босиб олинади ва Умумроссия маъмурий-бошқарув тизими жорий қилинади. Фарғона вилояти таркибида уездлар ташкил этилади. Дастлаб Наманган ва Чуст уездлари тузилади.

Наманган 1918-1924 йилларда Туркистон АССР Фарғона вилояти таркибига кирган. 1924 йили Туркистонда миллий чегараланиш ўтказилиши муносабати билан Ўзбекистон ССР ташкил топди. Фарғона вилояти таркибига 1926 йили тузилган Косонсой, Наманган, Норин, Чуст, Янгиқўрғон туманлари кирди.

1941 йил 6 мартда Ўзбекистоннинг Фарғона вилояти худудида Наманган ва Андижон вилоятлари тузилди. Аммо, Наманган вилояти 1960 йил 25 январда тугатилди. 1967 йил 18 декабрда эса қайтадан ташкил этилди.

Наманган вилоятида 85 та археологик, 15 га яқин меъморий ёдгорлик бўлиб, шулардан қадимги шаҳар ва истехкомлар қолдиқлари: Ахсикент (мил. авв. III-XVIII аср), Мунчоқтепа (жез даври), Ойритом, Муғтепа (антик давр) ва бошқалар; меъморий ёдгорликлардан Жомеъ масжиди (XVIII аср), Чодак мадрасаси (XVIII аср), Шайх Исҳоқ Эшон (XIX аср), Ота Валихон Тўра (XX аср), Ҳаққуллобод (1903 йил) масжидлари, Юсупхон Эшон (XVIII аср), Мавлоно Лутфулло Чустий (1913 йил) меъморий мажмуалари, Ғойиб Назар (1892 йил), Мулла Қирғиз (1911-1912 йиллар) мадрасалари, Хўжа Амин (XVII аср), Бой Хамадоний (XIX аср), Мавлоно Намангоний (1907 йил) мақбаралари, Юсуфбой Ҳожи уйи (XX аср бошлари) ва бошқалар машҳурдир.

Наманган вилоятига маъмурий-худудий жиҳатдан Наманган шаҳри ва 11 та туман, 7 та туманга бўйсунувчи шаҳарлар, 120 та шаҳар посёлкалари, 99 та қишлоқ фуқаролик йиғини, 403 та қишлоқ аҳоли пунктлари ва 745 та маҳаллалар киради.

Наманган шаҳри – Наманган вилоятининг маъмурий маркази. Тарихий манбаларда 1610 йилдан тилга олинади. Наманганнинг шаҳар сифатида шаклланиши ва аҳоли сонининг ортиши 1620 йилдаги Фарғона водийсининг маркази ҳисобланган Ахсикат (Ахсикент) шаҳридаги кучли zilзила билан боғлиқ бўлиб, унинг аҳолиси Наманган шаҳрига кўчиб ўтган. 1643-1650 йиллардаги вақф мулклари ҳужжатларга Наманган ҳокими сифатида Низомиддин Оқил оталиқ султон муҳр босган.

Наманган шаҳри ҳақидаги маълумотлар ўрта асрларга оид тарихий ҳужжатларда биринчи марта тилга олинади. Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида Наманган қишлоғи ҳақида гапириб ўтган. В.П.Наливкин эса “Қўқон хонлигининг қисқача тарихи” асарида ёзишича, Наманган шаҳри 1643 йилларга мансуб вақф ҳужжатларида тилга олинади.

Хитой манбаларида ҳам 1759-1760 йилларда Наманган (хитойча Намугон) алоҳида беклик сифатида тилга олинган. Жумладан, “Наманган Қўқон сингари йирик шаҳарлардан бўлиб, унинг аҳолиси 10 минг кишини ташкил этган”. Шунингдек, бу манбада мазкур даврда Андижон аҳолиси минг киши эканлигини ҳисобга олинса, ўз даври учун Наманган йирик шаҳар бўлган.

XVIII асрда Наманган шаҳри Қўқон хонлиги даврида беклик қароргоҳи сифатида ривожланди. 1817-1822 йилларда Наманган аҳолиси кучи билан катта Янгиариқ канали қазилиб, сув таъминоти яхшиланади. 1842-1845 йилларда шаҳар атрофи баланд мудофаа девори билан ўраб олинган. Маълумотларга қараганда, XIX аср 20-йилларида Наманган шаҳрида тахминан 5 минг хонадон бўлган ва уларда 25 мингдан ортиқ аҳоли яшаган.

Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона маъмурий вилояти тузилгач, Наманган шаҳри уезд маркази бўлиб қолди. 1917-1941 йилларда Фарғона вилоятига қарашли шаҳар, 1941 йил 6 мартда Наманган вилоятининг ташкил этилиши билан вилоят маркази, 1960 йил 25 январдан Наманган вилоятининг Андижон вилоятига қўшиб юборилиши натижасида Андижон вилоятига қарашли шаҳар ва 1967 йилнинг 18 декабрида Наманган вилояти қайта ташкилланиши билан яна вилоят маркази мақомига эга бўлди.

Наманган фақат шаҳар аҳолисигина эмас, балки атрофдаги туманлар аҳолисига ҳам хизмат қилувчи ҳунармандчилик маркази ҳисобланган. Деҳқонлар Наманган бозорларида ип ва ипак газламалари, мис идишлар, заргарлик буюмлари ва меҳнат қуролилари сотиб олишган. Хусусан, Наливкин шаҳарда 5 та бозор бўлганлигини таъкидласа, 1875 йил А.Л.Кун Қўқон хонлигига келган даврда Наманганда 1000 дан ортиқ савдо дўкони бўлганлигини ёзиб қолдирган.

Шахарда меъморчилик сезиларли даражада тараққий этган. Хўжа Амин мақбараси (XVII аср), Мулла Қирғиз мадрасаси (1911-1912 йиллар) ва Ота Валихон тўра масжиди (XX аср) каби меъморий ёдгорликлар ҳозиргача сақланиб қолган.

1902 йил Наманганга илк автомобил кириб келган. Бу машинани Москва савдо-саноат ширкатининг Намангандаги ишончли вакили Дмитрий Иванович Бакланов Петербургдан биринчи бўлиб олиб келди.

1904 йилда Наманганда рус-тузем мактаби очилади. 1910 йилда биринчи бўлиб Хусаин Мақаев томонидан янги усул мактаби ташкил этилади.

1912 йилда Наманганда темир йўл тўла битказилиб, ишга туширилади.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик йилларида Наманган вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси жиҳатидан таниб бўлмас даражада ўзгарди ва қишлоқ хўжалиги минтақасидан замонавий саноат тармоқлари, хизмат кўрсатиш соҳалари, шунингдек, бозор таркиби жадал ривожланиб бораётган ҳудудга айланди.

**Маҳмуджон Ҳайдаров, Ғайрат Сотиболдиев
(Наманган, Ўзбекистон)**

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» ҲУҚУҚИЙ МАНБА СИФАТИДА

XIV-XV асрларда вужудга келган Амир Темур салтанатининг ҳуқуқ манбалари республикамизнинг ҳуқуқшунос олимлари асарларида батафсил таҳлил этилган⁶⁰. Темур давлатида ҳаракатда бўлган ҳуқуқ манбалари қуйидагилардан шаклланган:

1. Мусулмон ҳуқуқидан.
2. Амир Темурнинг ҳуқуқ яратиш ижодидан – «Темур тузуклари», ёрлиқ ва фармонлардан.
3. Амир Темур давлати таркибига кирган турли минтақа ва жойлардаги ҳуқуқий нормалар ва институтлардан;
4. Марказий Осиё ва бу минтақа таркибида яшаётган халқларнинг одат ва удумларидан.
5. Шу халқларнинг бир-биридан фарқ қилувчи диний нормаларидан.
6. Шу халқлар ва давлатларнинг сиёсий удумлари таркибига кирувчи одатлардан.
7. Маҳаллий ҳоким, раислар, маъмурий доиравий бирликлар, мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий ижодидан.
8. Суд ва маъмурий амалиётлардан иборат бўлган.

Шунингдек, қисман Ясо («Ясоқ») қонунлари таъсири ҳам бўлган, албатта. Ўрта аср мутлоқий монархиясини ташкил қилган бундай улкан давлат механизми ички тартиб ва интизомни таъминлаб турадиган қонунчиликсиз фаолият кўрсатиши мумкин эмас эди. Буни ҳукмдорнинг ўзи ҳам чуқур тушуниб етиб «Тузуклар»да кўрсатиб ўтган эди. Жумладан, у бу борадаги тажрибаларни хулосалаб, «тажрибамдан кўриб билдимки, давлат агар дину тартиб асосида қурилмас экан, тўра ва тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи ва қудрати тартиби йўқолади. Ёхуд қаланғи-қасанғи одамлар кириб чиқадиган шифтсиз, усти очиқ, эшиги, тўсиғи йўқ уйга ўхшайди»⁶¹. Бунда дини-ойин, диний тартиб ва қоидалар, интизом ва урф-одатлар, уларнинг бажарилиши бўлса, тўра-одат ҳуқуқлари, тузук ҳукмдорларнинг дунёвий қонунчилик фаолияти натижасида қабул қилинган актлари тушунилган. Демак, бу хулоса ўша даврдаги ҳаракатда бўлган ҳуқуқ манбалари тизимини ўзида акс эттирган.

Фикримизча, Амир Темур давлатида ҳаракатда бўлган асосий ҳуқуқ манбаларини қуйидагича гуруҳлаш мумкин: 1. Амир Темур давлатида ислом дини ҳукмрон мавқега эга бўлганлиги, унинг таркибига кирган халқларнинг асосан шу динга эътиқод қилганлиги учун ҳам ҳуқуқнинг асосий манбаи мусулмон ҳуқуқи ҳисобланган.

Мусулмон ҳуқуқи – мусулмон дини ва араб теократик давлати ташкил топиши билан Ўрта асрларда вужудга келган, ўзида диний (каноник) ва дунёвий ҳуқуқ (фиқҳ)ни бирлаштирган ҳуқуқий тизимдир. Амир Темур давлати доирасида кўпроқ исломнинг ҳанафийлик мазҳаби кенг тарқалган, чунки бу ҳуқуқий мактаб асосан туркий халқлар ичида кенг ёйилган. Бу ўринда шуни таъкидлашимиз лозимки, мусулмон ҳуқуқи барча мусулмон давлатларида, жумладан, Амир Темур давлатида ҳам ўзгаришсиз, бир хилда амалда бўлган деган фикрни қувватлай олмаймиз. Мусулмон ҳуқуқи худди Амир Темур тузуклари сингари дунёвий қонунчилик нормалари билан тўлдириб борилган.

2. Бу давлат ҳарбий-монархик давлат бўлганлиги учун ҳамда армия ва аҳолининг хизмат қилувчи табақаси кўпроқ турк ва турк-мўғул уруғларидан келиб чиққан кишилар бўлганлиги туфайли қадимги турк ҳуқуқий одатлари (тўралар) ҳуқуқнинг иккинчи манбаини ташкил қилган. Айниқса, давлат бошлиғини сайлаш, армия ва унинг тузилиши ҳақидаги қоидалар, оила ва никоҳнинг баъзи масалалари (масалан, есирлик), сувдан фойдаланиш борасида кўплаб ҳуқуқий одатлар мавжуд бўлган. Кейинчалик «Тузуклар» ёзилганда, бу одатларнинг, айниқса, ҳарбий қурилишга оид масалалари ёзма қонунчилик билан мустаҳкамланган.

60 Муқимов З. Амир Темур давлатида ҳуқуқнинг манбалари. //Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни. Конференция тезислари. – Самарқанд, 1996, 67-68-б.; Темурбек тузуклари ҳуқуқининг тарихий манбаи сифатида. // Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси. – Самарқанд, 1996. 136-б.

61 Темур тузуклари. 1996. 72-б.

3. Дунёвий қонунчилик бу давлатда турк-чиғатой ва форс тилларида битилган якка тартибда, субъектив ҳуқуқни вужудга келтирадиган фармон ва тархон ёрлиқлари билан бирга норматив (умумий) Конституциявий аҳамиятга молик актлар – «Темур тузуклари» ҳам қабул қилинган. «Тузуклар», унинг келиб чиқиши, ёзилиш тили тўғрисида олимлар ўртасида турли фикрлар мавжудлигини кўриб ўтдик. Бундан ташқари унинг ўзи қандай ҳужжат, автобиографик асарми, тарихий манбами ёки тарихий юридик манбами? – деган масала ҳам бор. «Тузуклар»ни нашрга тайёрлаган олимлардан Н.П.Остроумов⁶², уни ўрганган олимлардан О.Эшонов, Х.С.Саматова, Ш.З.Уразаевлар⁶³ уни Ўрта асрларнинг ўзига хос ҳарбий-маъмурий кодекси сифатида характерлайдилар. «Темур тузуклари, – деб ёзади Ҳ.Бобоев, – Темур кодекси, яъни Амир Темурнинг давлатни ва уни идора қилиш қонун-қоидаларининг тамойиллари тўпламидир»⁶⁴. Асримиз бошида протекторат остидаги Бухоро амирлигини ўрганган Д.И.Логофет эса, уни Конституцион ҳужжат деб атайди ҳамда шу фикрга таянган ҳолда Конституцион Кодекс Туркистонда 600-500 йиллар илгари пайдо бўлган деб ҳисоблайди.⁶⁵ Темур тузуклари Конституциями ёки бошқа ҳужжатми? – деган саволга жавобни ушбу атаманинг маъносини таҳлил қилиш орқали билиб олиш мумкин. «Конституция» сўзи латин тилида «Тузиш», «Тузилиш», «Яратиш», «Низом» каби маъноларни англатса-да, бу, аммо узоқ тарихий ривожланишга эга. Қадимги (антик) даврларда, «Конституция» атамаси сиёсий тузумни англатган бўлса, XVII асрларда бу сўз орқали «рента», «шартномавий рента» маънолари англашилган. Кейинчалик уни яна қадимги грекча мазмунига қайтиб, «Конституция» деганда, давлатнинг ҳуқуқ билан аниқланадиган таркибий тузилишини назарда тутганлар. Буюк француз буржуа инқилоби арафасида эса «Конституция» атамаси «давлатнинг ҳолати» мазмунини англатган. «Ана шу маънода шуни таъкидлаш мумкинки, – деб ёздилар профессорлар У.Тожихонов ва А.Саидовлар, – Шарқ ва Осиё цивилизациясига хос бўлган, шариат билан бир қаторда XIII-XIX асрларда Ўрта Осиё халқларида давлатнинг ҳолатига ҳал қилувчи таъсир кўрсатган, алоҳида шакл ва характердаги конституциявий ҳужжат Чингизхоннинг «Ясо»си ва Амир Темурнинг «Тузуклари» бўлган»⁶⁶.

Агар Конституцияни юридик акт – ҳуқуқнинг асосий манбаи деб оладиган бўлсак ва унда давлат бошқаруви, тузилиши ҳамда қонунчилигининг асосий принциплари мустақамлаб қўйилиши, давлатнинг ҳокимият ва идора органларининг тузилиши вазифалари, суд ва ҳарбий қурилиш, шунингдек, молия тизимларини ҳуқуқий тартибга солишидан келиб чиқсак, «Тузуклар» ҳеч, шубҳасиз, Конституцион ҳужжатдир. Чунки мана шу масалаларнинг барчаси «Тузуклар»да акс этган ва уларни ҳуқуқий тартибга солиш чоралари белгиланган. Ундаги ҳуқуқий нормаларни ҳозирги замон ҳуқуқ тармоқлари бўйича тасниф этганда, қуйидагича гуруҳланишни кўриш мумкин: а) давлат ҳуқуқий нормалар – давлат бошлиғи, вазирлар, девонлар (тармоқ бошқарув органлари) девонбеги, давлатни бошқарув принциплари (машварат-кенгаш), маслаҳат, тўра ва тузукка асосланиш, маҳаллий бошқарув, чегара вилоятларини ҳарбий ва фуқаро бошқарувини амалга ошириш учун суюрғал (ҳадя) қилиб бериш ва ҳоказо, б) фуқаролик ва молия ҳуқуқи нормалари – ер, мулкнинг шакллари – суюрғол, иқто, танҳо; уларни бериш тартиби, тушунчаси, бундай мулкларни олганларнинг мажбуриятлари, омонатлар, солиқлар, жангда ярадор ва ҳалок бўлган аскарлар таъминоти ва бошқалар; в) жиноят ва жиноят-процессуал ҳуқуқи – жиноятларга жазо бериш, ҳар бир шаҳарда адолат уйлари, қозихона-дорул аморат ташкил қилиш, қози аскар, аҳдос ва раият қозилари, уларни тайинлаш, ёлғон гувоҳлик учун жазо тайинлаш ва бошқалар; г) ҳарбий-ҳуқуқий нормалар – армияни тузиш, унинг қўмондон таркиби ва таъминоти, ҳарбий хизмат ва хизматчиларни моддий-маънавий рағбатлантириш, ҳарбий гуруҳлар, тўплар ва бўлимларни тузиш каби масалаларни ўз ичига олади.

Юқоридагиларга асосланиб, Д.И.Логофетнинг Туркистонда ғарбий Европадан 600-500 йил олдин Конституция вужудга келган, деган фикрни ҳам адолатли деб биламиз.

«Тузуклар», бундан ташқари, XIV асрнинг иккинчи яримига оид ижтимоий-сиёсий воқеаларни ўрганишда қўл келувчи Темур салтанати, унинг давлат тизими, бошқарилиши, суд қурилишига оид жуда муҳим қоидалар ва маълумотларни ўзида акс эттирган тарихий ҳужжатдир. Ёки, юридик тилда айтганда, маъмурий-сиёсий ва ҳарбий Кодексдир. Унинг тузилишига келганимизда, икки қисм (икки мақола)дан иборат бўлиб, биринчи қисми таржимаи ҳол характерига эга. Бунда 150 йил давом этган мўғул-чиғатой сулоласининг истибдодидан қутулиш, Ўрта Осиёдаги марказлашган давлатни тузиш билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий воқеалар баён этилади.

Иккинчи қисмида эса, улкан давлатнинг валиаҳд ва амирзодалар томонидан қай тарзда бошқарилиши, йирик мансабдорларни тайинлаш, ҳарбий қурилиш, суд юритиш, армияни тузиш, сафлаш, таъминоти масалаларини ўз ичига олади. «Салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка боғладим ва салтанатда бошқариш ҳақида қўлланма ёзиб қолдирдим», – деб ёзилади «Тузуклар»да⁶⁷.

62 Уложение Темура факсимилние издание Казанского Университета, изданного Н.П. Остроумовым 1894. – Ташкент: Фан, 1968. – С.4.

63 Ишанов А.И., Саматова Х.С., Уразаев Ш.З. История государства и права Узбекистана. Учебник, Часть 1. – Ташкент: Ўқитувчи, 1969. – С.39.

64 Бобоев Ҳ.Б. Амир Темур ва темурийлар салтанати (XIV-XV асрларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихидан). – Тошкент: Камалак, 1996. 73-б.

65 Логофет Д.И. Страна безправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – Петербург. 1909. – С.206.

66 Тажихонов У.Т., Саидов А.Х. Общая характеристика конституций мира. Конституция мира. Т.1. – Ташкент: Академия МВД, 1997. – С.4.

67 Темур тузуклари. – Тошкент, 1996. 68-б.

Биринчи мақолада 13 кенгаш санаб кўрсатилади, қолганлари эса саналмасдан фақат Кенгаш деб номланади. Юқорида келтирганимиздек, «Тузук» деган сўз қонунлар тўплами маъносида ишлатилган. Шунинг учун ҳам уни қонун кучига эга бўлган акт, Ўзбекистон доирасида Ўрта аср давлати ва ҳуқуқининг бизгача тўла етиб келган тўплам ҳолидаги ягона йирик манбаи, дунёвий ҳуқуқ ёдгорлиги деб қаралмоғи лозим.

Амир Темур ўз давлатида қадимий турк-мўғул анъаналари удумларига риоя қилганлиги учун, унинг давлатида Чингизхоннинг Ясо (Йосо) қонунлари ҳам ҳуқуқ манбаи сифатида қўлланилганми? Ёки унинг айрим қоидалари рецепция қилиб (ўзлаштириб) олинганми? – деган масала ҳам ҳуқуқ тарихи фанида мавжуд. Чингизхон билан Туркистонга келган турк – мўғуллар ва туркий қабилалар дастлаб мусулмон бўлмаганлар. Шунинг учун улар мусулмончиликни қабул қилгунларича Ясо ва ҳуқуқий одатлар амалдаги ҳуқуқнинг асосий манбаини ташкил қилган. Амир Темур давлати эса мусулмон давлати эди. Шунинг учун Ясонинг ҳаракатдаги ҳуқуқ манбаи деб қаралиши шариат ҳуқуқига хилоф ҳисобланар эди. Аммо жиноят ва жазо масалаларида Ясога ҳам амал қилинганлигини кўриш мумкин. Шу билан бирга ҳарбий қурилиш масалаларида Ясодан рецепция (ўзлаштирилган)ланган ҳукмлар ҳам йўқ эмас. Масалан, сипоҳнинг яроқ жабдуқлари ва анжом жиҳозлари тузуги⁶⁸ Ясо билан бир хил талабларни қўйган.

Турк-мўғул давлатчилигидаги кўпгина асослар, жумладан, ўнлик тизими асосида ҳарбий-маъмурий бўлиниш, салтанатни икки қанотга бўлиш, олий ҳокимиятнинг барча зарур белгиларини қамраган концепцияси, шунингдек, тахтга ворислик каби мўғулларнинг ҳарбий санъати илдишлари хунлар ва қадимги турклар даврига бориб тақалади. «Яса», «Ясо», «Ясоқ» – мўғулча шакли «дзасоқ» сўзи-қонун», «қарор», «бошқариш» маъноларини англатиб, аслида кўпгина сиёсий-ижтимоий, ҳарбий ва иқтисодий атамалар сингари туркий тилдан олинган (Сўз ўзаги, туркий сўз – «ясанақ»).

Ясо, Ясоқ Темурийлар давридаги кўпгина манбаларда учрайди. Мўғуллар ҳукмронлик қилган даврда амалда бўлган кўпгина эски тартиблар ва анъаналар Темур томонидан қисман мерос қилиб олинди. Бу, энг аввало, давлатчилик, ҳарбий ишга оид айрим «Тузуқлар»да намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқига келганда, Темурийлар давлатида Ясога таянилмаган, бу масалалар шариат қонунлари асосида ҳал этилган. Баъзи олимларнинг ушбу фикрини қувватлаган ҳолда, «жиноий-ҳуқуқий масалаларда Ясо «Ясоқ» Темур давлатида қўлланилмаган»⁶⁹, деган фикрларига қўшилиб бўлмайди. Чунки «Тузуқлар»нинг ўзида тўғридан-тўғри – «Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, тутуб олинса, Яса бўйича жазолансин» деб мустаҳкамлаб қўйилган⁷⁰.

Амир Темур қадимий туркий удумларга кўра, а) марказлашган давлатни тузиш жараёни; б) уни бошқариш тамойиллари; в) қонун-қоидаларини ўз ичига оладиган қўлланма – «Тузуқлар»ни яратди. Бу ўша давр давлатлари учун муҳим аҳамиятга эга ҳужжат эди. Темур тузуқлари Амир Темур раҳбарлиги остида, унинг девонида, туркий тилда яратилган ҳақиқий, тарихий, сиёсий юридик ҳужжатдир. Ундаги нормаларни ҳозирги замон ҳуқуқ тармоқларига қиёслаб таҳлил этсак, конституциявий ҳужжат эканлиги яққол кўзга ташланади. Давлатда ҳуқуқий муносабатлар нуқтаи назаридан олиб қаралса, у мусулмон ҳуқуқидан кейинги асосий манба ҳисобланган.

Наталія Юхименко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОГО ОДЯГУ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

Народний одяг становить одну з найважливіших галузей традиційної культури етносу. В ньому відображені природно – географічні умови в яких проживає етнічна спільнота, специфіка господарської діяльності етносу чи його окремого підрозділу, етнічні традиції та контакти з іншими народами, світоглядні уявлення, вірування, естетичні смаки і вподобання, соціальна та статеві – вікова структура народу на певному історичному етапі його буття.

Традиційна культурна спадщина Полісся завжди викликала помітний науковий інтерес, як зона де побутовали реліктові етнографічні явища, і як така, що найбільше постраждала від аварії на ЧАЕС.

Одним з яскравих витворів культури поліщуків є народне вбрання, яке зберігає для сучасників і майбутніх поколінь величезну інформацію про традиції цього регіону.

Класичний комплект одягу Київського Полісся містить традиційні складові частини: сорочка, плечовий, поясний, верхній одяг, головні убори, прикраси, взуття.

Сорочка є одним з найдавніших елементів вбрання. Її локальна специфіка виявлялася у засобах з'єднання плечової вставки та рукавів зі станом, у розмірах та формах плечової вставки, рукавів та ласток (клинців, які розширювали пройму), у характері призбирування верхньої частини рукава та горловини, в оформленні коміра та манжетів, у горизонтальному чи вертикальному членуванні стану сорочки [1, с. 60].

68 Тошев Н. Ясо мўғуллар ва темурийлар даври ёзма манбаларида. // «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги Халқаро конференция тезислари, 1990, 23-26 октябрь. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 96-б.

69 Тошев Н. Ясо мўғуллар ва темурийлар даври ёзма манбаларида.// «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги Халқаро конференция тезислари. 1990, 23-26 октябрь. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 96-б.

70 Темур тузуқлари. – Тошкент, 1996. 94-б.

На території Київського Полісся сорочки шили з уставками, пришитими по пітканню [2, с. 123]. Уставки (полики) – це прямокутні або трапецієвидні шматки полотна, що пришивалися між передньою і задньою пілками по основі або пітканню стану сорочки та розширювали плечову частину сорочки і давали можливість зробити об'ємнішими горловину та рукава. Ширина вставки дорівнювала або половині ширини саморобного полотна, або всій його ширині. У першому випадку вставка разом з рукавами вшивалася я по основі, так і по пітканню стану, у другому – лиш по основі. Рукав до вставки пришивали, не призбираючи, або закладали у дрібні збори – пухлики. На Поліссі переважали сорочки з пришитими по пітканню вставками, до яких гладко приєднані рукава, що утворюють зі станом прямий кут.

Одним із моментів, що визначали локальні особливості сорочок, було оформлення горловини [1, с. 64]. Пришивали комір стійку («сторчовий»), пазушний розріз прикривали спеціально викресленим прямокутником полотна («манишкою»), який нашивали до станка поверх розрізу з трьох сторін, залишаючи місце для застібки.

Стан сорочки міг бути суцільним (додільна сорочка) або відрізним (сорочка до підтички). Сорочка з відрізним станом складалася з двох зшитих частин: верхньої (станка, чохла), виконаної з тонкого саморобного або фабричного матеріалу, та нижньої (підтички) з грубого домашнього полотна, оскільки остання швидше зношувалася [1, с. 62].

Рукави на зап'ястях збирали під прямі манжети («чохла») [2, с. 123].

Вишивали сорочки лляними та конопляними нитками домашнього виготовлення, пізніше – фабричними бавовняними нитками.

Окрім крою, локальної своєрідності сорочкам надавала орнаментация [1, с. 64]. Сорочки вишивали, в основному, червоними та чорними нитками. Іноді вкраплювали сині та зелені кольори [3, с. 28].

Наприкінці XIX – початку XX ст. на Київському Поліссі були поширені безрукавки – керсетки, які шили з тонкововняних та бавовняних (сатину) тканин чорного, темносинього кольорів.

Поширеною на Київському Поліссі була куртка. Це зручний для праці жіночий одяг з білого або сірого домашнього сукна – короткий, прямоспинний, розширений клинами, вшитими в бокові шви від пройми до низу. Горловина обшивалася чорною тканиною, на правому полі була накладна кишеня [1, с. 80].

Як легкий утеплений плечовий одяг у перші десятиліття XX ст. носили саки або сачки піджачного типу. Шили їх з фабричних, вовняних тканин на підкладці, деколи утеплених. Носили його поверх сорочки навипуск до спідниці [2, с. 127].

Серед поясного одягу можна виділити два види: незшитий, що складається з одного чи двох полотнищ, та зшитий. На Київському Поліссі відомі назви спідниць – «літник», «саян», «андарак». Шили їх з трьох – чотирьох пілок домотканої тканини шириною 60 – 80 см. На поясі пілки збирали в дрібні складки, а частину передньої пілки залишали незібраною. Зліва на пілці робили отвір для одягання.

Розповсюдженою була запаска. На Поліссі вона згадується як робочий одяг жінок похилого віку або як широкий фартух з домотканого полотна, який використовували як буденну одіж. Невід'ємним елементом одягу поліщуків був фартух з білого полотна, прикрашений вишивкою, тканим візерунком, стрічками.

Традиційним верхнім одягом поліщуків були свити з доморобного сукна. Верхня частина свити була прямоспинною, а нижня розширювалася за допомогою клинів, що вшивалися по боках від лінії талії.

Взимку носили кожухи. Вони могли бути довгі, середньої довжини, а також короткі, які називалися напівкожушки.

Верхній одяг підперізували поясом. Пояси плели з червоних вовняних ниток, а викінчували китичками. Підперізуючись, підтикали китички з боку. До святкового строю намагалися придбати тонкововняні фабричні пояси. Жіночі пояси були вузькими, а чоловічі широкими.

Головним убором жінок і дівчат були хустки. Щоденно носили хустки з домотканих лляних чи вовняних тканин. Влітку, захищаючи голову від спеки і пилу, одягали легкі лляні хустини, зав'язуючи передні кінці ззаду на потилиці, проте старші жінки і в спеку не відкривали шиї, а зав'язували кінці під підборіддям, або довкола шиї. Взимку носили хустки великих розмірів, які не зав'язували, а накидали на голову, щоб кінці вільно звисали на спину та груди. Деколи один кінець закидали через плечі на спину або закладали його під пахву, притримуючи рукою. Під такою хусткою обов'язково мала бути «заматанка» – хустка значно менших розмірів, яку загинали у два ріжки на скронях, насуваючи на чоло, кінцями обвивали шию і зав'язували ззаду [3, с. 139]. Також одягали каптур або чіпець, який мав вигляд маленької шапочки з вузьким денцем і вузькою смужкою, яку стягували по об'єму голови мотузочком.

Жінки носили багато разків дрібного намиста. Справжні коралі мали лише заможні жінки. До коралів дочіплювали хрестики і монети.

Чоловіки носили вишиту сорочку з коміром стійкою, нагрудною манишкою, рукавами на манжетах. Сорочку могли заправляти в штани або носити навипуск, підперезавши поясом. Вишивка на чоловічих сорочках нагадувала вишивку на жіночих. Штани шили з домотканого полотна білого кольору. Заможніше населення використовувало куповану тканину.

Типовим нагрудним чоловічим одягом були жилетки. В холодну пору чоловіки одягали піджаки, а взимку кожух, який мало чим відрізнявся від жіночого. Чоловіки рідко ходили з непокритими головами. Влітку носили солом'яні брилі, а взимку смушеві шапки сторчового типу.

Традиційним взуттям для поліщуків були плетені з рослинних стебел та деревної кори личаки. Це взуття складалося з підшви та петель обабіч ступні. На нозі личаки трималися за допомогою мотузки з лика або конопель, яка протягувалася крізь петлі. На початку ХХ ст. жінки носили високі чорні шнуровані черевики, а чоловіки – чоботи.

Отже, народний одяг Київського Полісся, зберігаючи зв'язок з іншими регіональними комплексами одягу, водночас мав свої особливості крою, колориту, назв.

Література:

1. Николаєва Т. Історія українського костюма / Т. Николаєва. – К.: Либідь, – 1996. – 170 с.
2. Полісся України: матеріали історико – етнографічного дослідження/ Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; Інститут народознавства НАН України. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся. 1994. – 360 с.
3. Біль наш і гордість – Полісся. Нариси з історії та про славних людей Поліського району Київської області. – Іванків.: «Полісся-телепресінформ». 2003. – 592 с., іл.

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

**A.E. Madrahimov, M.K.Ahmadjonova
(Фергана, Узбекистан)**

TO'PLAMIY KORRELLATSIYA NAZARIYASINI MATEMATIK STATISTIKANING BIR MASALASIGA TATBIQI

Maqolada to'plamiy korrelyatsiya nazariyasini qo'llab uchta X, Y, Z tasodifiy miqdorlarning korrelyatsion bog'lanish tenglamasida qatnashgan miqdorlar orasidagi bog'liqlikni statistik kriteriya tanlash va chiqarilgan xulosani statistik gipotezani tekshirish yordamida o'rinligini tasdiqlash masalasi o'rganiladi.

Ma'lumki, to'plamiy korrelyatsiya nazariyasiga asosan n marta katta X, Y, Z miqdorlar ustida o'tkazilgan statistik ma'lumotlar asosida Z ni X va Y miqdorlarga bog'liqligi,

$$Z = ax + by + c \tag{1}$$

ko'rinishda izlab eng kichik kvadratlar usuliga asosan korrelyatsion bog'lanish tenglamasi

$$Z - \bar{Z} = a(x - \bar{x}) + b(y - \bar{y}) \tag{2}$$

ko'rinishida bo'lib, bu yerdagi no'malum koeffitsiyentlar

$$\left. \begin{aligned} a &= \frac{r_{xz} - r_{xy}r_{yz}}{1 - r_{xy}^2} \cdot \frac{\sigma_z}{\sigma_x} \\ b &= \frac{r_{yz} - r_{xy}r_{xz}}{1 - r_{xy}^2} \cdot \frac{\sigma_z}{\sigma_y} \\ c &= \bar{Z} - a\bar{x} - b\bar{y} \end{aligned} \right\} \tag{3}$$

formular orqali topiladi.

Bu yerda r_{xy}, r_{xz} va r_{yz} lar mos holda x va y, x va z hamda y va z miqdorlar orasiga korrelyatsiya koeffitsientlari bo'lib, ular

$$\begin{aligned} r_{xy} &= \frac{\overline{xy} - \bar{x}\bar{y}}{\delta_x \delta_y}; \quad r_{xz} = \frac{\overline{xz} - \bar{x}\bar{z}}{\delta_x \delta_z}; \quad r_{yz} = \frac{\overline{yz} - \bar{y}\bar{z}}{\delta_y \delta_z}; \quad \overline{xy} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i y_i n_i; \\ \bar{x} &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i n_i; \quad \bar{y} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i n_i; \quad \overline{xz} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i z_i n_i; \quad \overline{yz} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i z_i n_i; \\ \bar{z} &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n z_i n_i; \quad n = n_1 + n_2 + \dots + n_n, \\ \overline{x^2} &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i^2 n_i, \quad \overline{y^2} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i^2 n_i, \quad \overline{z^2} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n z_i^2 n_i, \\ \delta_x &= \sqrt{\overline{x^2} - (\bar{x})^2}, \quad \delta_y = \sqrt{\overline{y^2} - (\bar{y})^2}, \quad \delta_z = \sqrt{\overline{z^2} - (\bar{z})^2}, \end{aligned}$$

formular yordamida hisoblanadi.

Bundan tashqari Z va X, Y larni chiziqli zichligini o'lchovi sifatida

$$R_{z,xy} = \sqrt{\frac{r_{xz}^2 + r_{yz}^2 - 2r_{xy}r_{yz}r_{xz}}{1 - r_{xz}^2}}, \tag{4}$$

alohida faktorlarning ta'sirini aniqlash uchun xususiy korrelyatsiya koeffitsientlari $r_{xz(y)}, r_{yz(x)}$ ishlatiladi va ular quyidagicha;

$$\left\{ \begin{aligned} r_{xz}(y) &= \frac{r_{xz} - r_{xy}r_{yz}}{(1 - r_{xy}^2)(1 - r_{yz}^2)} \\ r_{yz}(x) &= \frac{r_{yz} - r_{xy}r_{xz}}{(1 - r_{xy}^2)(1 - r_{xz}^2)} \end{aligned} \right. \tag{5}$$

tengliklardan topiladi.

Ushbu to'plamiy korrelyatsiya nazariyasining quyidagicha statistik masalaga tatbiqini ko'rib chiqamiz.

X, Y, Z lar 50 ta talabadan bitta yo'nalishda o'tkazilgan reyting natijalari quyidagi I-jadvalga

joylashtirilgan.

1-jadval.

X	10	10	15	15	15	20	20	20	20	25	25	30	30	35	40	45	50
Y	40	45	45	40	45	45	45	50	50	25	55	55	55	60	65	65	60
Z	5	5	5	10	10	10	15	15	20	20	30	35	40	45	45	45	45
n	8	1	7	4	7	2	1	2	2	1	3	2	3	4	1	1	1

Z va X, Y miqdorlardan chizili chizig'i o'lchovi $R_{z,xy}$ va alohida faktorlarning ta'sirini belgilovchi xususiy

korrelyatsiya koeffitsientlari $r_{xz(y)}$, $r_{yz(x)}$ lar topilsin.

$R_{z,xy}$, $r_{xz(y)}$, $r_{yz(x)}$ lar topilsin, hamda to'plamiy korrelyatsiyaning H_0 noldan sezilarli farq qilish

haqidagi asosiy H_0 statistik gipoteza tekshirilsin.

Bu yerda X birinchi sinov, Y-ikkinchi sinov, Z esa uchinchi sinov natijalarini ifodalaydi.

$R_{z,xy}$, $r_{xz(y)}$, $r_{yz(x)}$ larni hisoblashlarni quyidagi II – jadval asosida amalga oshiramiz.

Izoh: Hisob kitoblarni qanday tarzda bajarilganligi jadvaldan tushintirish unchalik qiyin emasligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Hisob-kitoblarni soddalashtirish uchun quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

i	x	y	z	n	x'	y'	z'	nx'	nx' ²	ny'	ny' ²	nz'	nz' ²	nx'y'	nx'z'	ny'z'
1	10	40	5	8	-4	-2	-4	-32	128	-16	32	-32	128	64	128	64
2	10	45	5	1	-4	-1	-4	-4	16	-1	1	-4	16	4	16	4
3	15	45	5	7	-3	-1	-4	-21	63	-7	7	-28	112	21	84	28
4	15	40	10	4	-3	-2	-3	-12	36	-8	16	-4	36	24	36	24
5	15	45	10	7	-3	-1	-3	-21	63	-7	7	-7	63	21	63	21
6	20	45	10	2	-2	-1	-3	-4	8	-2	2	-2	18	4	12	6
7	20	45	15	1	-2	-1	-2	-2	4	-1	1	-2	4	2	4	2
8	20	50	15	2	-2	0	-2	-4	8	0	0	-4	8	0	8	0
9	20	50	20	2	-2	0	-1	-4	8	0	0	-2	2	0	4	0
10	25	25	20	1	-1	-5	-1	-1	1	-5	25	-1	1	5	1	5
11	25	55	30	3	-1	1	1	-3	3	3	3	3	3	-3	-3	3
12	30	55	35	2	0	1	2	0	0	2	2	4	8	0	0	4
13	30	55	40	3	0	1	3	0	0	3	3	9	27	0	0	9
14	35	60	45	4	1	2	4	4	4	8	16	16	64	8	16	32
15	40	65	45	1	2	3	4	2	4	3	9	4	16	6	8	12
16	45	65	45	1	3	3	4	3	9	3	9	4	16	9	12	12
17	50	60	45	1	4	2	4	4	16	2	4	4	16	8	16	8
Σ				50				-95	371	-23	138	-68	538	173	406	234

$$r_{xy} = r_{x'y'}, \quad r_{xz} = r_{x'z'}, \quad r_{yz} = r_{y'z'}, \quad \delta_x = 5\delta_{x'}, \quad \delta_y = 5\delta_{y'}, \quad \delta_z = 5\delta_{z'}$$

Hisoblarshlarni bajaramiz:

$$\bar{x} = \frac{-95}{50} = -1,9; \quad \bar{y} = \frac{-23}{50} = -0,46; \quad \bar{z} = \frac{-68}{50} = -1,36$$

$$\overline{x^2} = \frac{371}{50} = 7,42; \quad \overline{y^2} = \frac{138}{50} = 2,76; \quad \overline{z^2} = \frac{538}{50} = 10,76$$

$$\delta_x^2 = 7,42 - (-1,9)^2 = 3,81; \quad \delta_{x'} = 1,91$$

$$\delta_y^2 = 2,76 - (-0,46)^2 = 2,5484; \quad \delta_{y'} = 1,60$$

$$\delta_z^2 = 10,76 - (-1,36)^2 = 8,9104; \quad \delta_{z'} = 2,99$$

$$\overline{x'y'} = \frac{173}{50} = 3,46 \quad \overline{x'z'} = \frac{405}{50} = 8,10 \quad \overline{y'z'} = \frac{234}{50} = 4,68$$

Soddalik uchun jadvalda

$$x' = \frac{x-30}{5} \quad y' = \frac{y-50}{5} \quad z' = \frac{z-25}{5}$$

almashtirishni bajardik. Oxirgidan va oldingi hisoblashlarni e'tiborga olsak,

$$\bar{x} = 5\bar{x}' + 30; \quad \bar{x} = 30 - 5 * 1,9 = 20,5$$

$$\bar{y} = 5\bar{y}' + 50; \quad \bar{y} = 50 - 5 * 0,46 = 47,7$$

$$\bar{z} = 5\bar{z}' + 25; \quad \bar{z} = 25 - 5 * 1,36 = 18,2$$

larga ega bo'lamiz.

$$r_{xy} = \frac{3,46 - (-1,9)(-0,46)}{1,95 \cdot 1,60} = 0,83$$

$$r_{xz} = \frac{8,10 - (-1,9)(-1,36)}{1,95 \cdot 2,99} = 0,87$$

$$r_{yz} = \frac{4,48 - (-0,46)(-1,36)}{1,60 \cdot 2,99} = 0,83$$

(7),(8),(9) formulalarga asosan

$$R_{z,xy} = \sqrt{\frac{0,81^2 + 0,85^2 - 2 \cdot 0,81 \cdot 0,85 \cdot 0,83}{1 - 0,83^2}} = \sqrt{\frac{0,2357}{0,3111}} \approx 0,87$$

$$r_{xz,(y)} = \frac{0,81 - 0,83 \cdot 0,85}{\sqrt{(1 - 0,83^2)(1 - 0,85^2)}} \approx 0,23 \quad r_{xz,(y)} = \frac{0,81 - 0,83 \cdot 0,81}{\sqrt{(1 - 0,83^2)(1 - 0,81^2)}} \approx 0,54$$

To'plamiy korrelyatsiya ko'rsatkichi zichlik o'lchovi noldan sezilarli farqli bo'lishi shartini tekshirish ushun

$$F_{kuz} = \frac{R^2(n-p)}{(1-R^2)(p-1)}$$

Fisher-Snedokop kriteriyasidan foydalanamiz.

Ma'lumki, Pirson teoremasiga asosan F ozodlik darajalari k_1, k_2 bo'lgan F_{k_1, k_2} miqdorga intiladi

Teorema: Agar $F_{kuz} > F_{\alpha, k_1, k_2}$ bo'lsa, asosiy gipoteza qabul qilinadi, ya'ni zichlik o'lchovi noldan sezilarli farqli bo'ladi. Bu yerda α qiymatdorlik darajasi, $F_{\alpha; k_1; k_2}$ -kritik nuqta qiymati ozodlik darajalari $k_1 = p - 1$; $k_2 = n - p$ bo'lganda Fisher jadvalidan topiladi.

Misolimizda $p = 3$; $n = 50$; $k_1 = 2$; $k_2 = 50 - 3 = 47$; $\alpha = 0,05$, jadvaldan $F_{0,05; 2; 47} = 3,2$ ni topamiz

$$F_{kuz} > F_{\alpha, k_1, k_2}$$

Demak, asosiy statistik gipoteza o'ringa ega ya'ni chiqarilgan xulosa to'g'ri ekan.

Худди шу каби $z_{xz}(y)$, $r_{xz}(y)$ хусусий корреляция коэффициентлар боғлиқлигини характерловчи мос критерияларни танлаб, қўйилган статистик гипотезаларни текшириш ва тегишли хулосаларни чиқариш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Н.Ш. Кремер. Теория вероятностей и математическая статистика. – М.: Наука. 2007. – 550 с.
2. Л.Г. Бирюкова, Г.И. Борбик, В.И. Ермаков. Теория вероятностей и математическая статистика. – М.: Наука. 2010. – 288 с.
3. В.А. Семенов. Теория вероятностей и математическая статистика. – М.: Наука. 2013. – 192 с.

Наталія Бережна
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

КОМП'ЮТЕР ЯК ЗАСІБ НАВЧАННЯ МАТЕМАТИКИ

Пошук нових форм і прийомів вивчення математики в наш час – явище не тільки закономірне, але й необхідне. І це зрозуміло: у школі, до якої ми йдемо, кожен не тільки може, а й повинен працювати так, щоб використовувати всі можливості особистості.

Уміння організувати роботу на уроці, створити умови невимушеності й зацікавленості у всіх учнів дозволяє вчителю використати додаткові можливості (наприклад, застосування ПК) для розвитку кожної дитини та ще глибшого засвоєння матеріалу.

У сучасній школі комп'ютер є важливою складовою для вивчення математики. Комп'ютер як засіб навчання підвищує якість засвоєння матеріалу, розвиває мислення у дітей. Застосування його на уроках призводить до якісних змін у змісті, методах і формах навчання. Він є не лише об'єктом вивчення, а і засобом формування навичок обчислення, складання алгоритмів, розвитку творчих здібностей, а також є засобом контролю знань учнів. За допомогою комп'ютера діти можуть робити безліч корисних справ: ознайомлюватись з інформацією, вивчати різні іноземні мови, в тому числі і свою мову, малювати, створювати музику і багато іншого.

В основі комп'ютерних програм, які використовуються в школі, лежить навчальний матеріал. А саме тексти, завдання, схеми, малюнки, довідкова інформація. На даний час дуже поширені такі програми як, наприклад, Mathematica, Maple, MathCAD.

Значно збільшується необхідність в допомозі учням вчителем, при використанні комп'ютера, тому що організація є основними завданнями самостійної пізнавальної діяльності школярів. При цьому вчитель може співпрацювати з кожним учнем окремо.

Мультимедійні технології дають багато можливостей як для вчителя, так і для дітей: бачити текст, створювати і переглядати ілюстрації, чути звуки, проглядати відео матеріали.

Застосування комп'ютера і комп'ютерних технологій підвищує ефективність навчання. Діти (школярі), що працюють з комп'ютером, зацікавлюються цією роботою. Це посилює їх мотивацію до подальшої роботи з комп'ютером і комп'ютерними програмами, що призначені для вивчення математики, стимулює самоаналіз результатів цієї роботи. Комп'ютер дає учневі умови для проведення дослідницьких робіт, розширює можливості програмового та дистанційного навчання. Технічні можливості комп'ютера оптимізують вчителя до викладання нового матеріалу на уроках математики [1, с. 65].

Нині помітно зросла кількість досліджень, предметом яких стало використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі. Цій темі в Україні присвячені дослідження таких науковців, як В.Ю. Биков, Я.В. Булахова, О.М. Бондаренко, В.Ф. Заболотний, Г.О. Козлакова, О.А. Міщенко, О.П. Пінчук, О.В. Шестопап та інші [5].

Найбільші зміни в наслідок розвитку інформаційних технологій відбулися на думку Б.М. Влахович в таких напрямках:

- Модернізація макро – і мікроструктур;
- Диференційована спрямованість на індивідуальні та групові методи навчання;
- Ефективне використання сучасних засобів комунікацій в навчальному процесі;
- Розширене використання різних засобів навчання та форм так званого «мобільного навчання».

В даний час розробкою і впровадження у навчальний процес нових інформаційних технологій активно займаються такі дослідники як Полат Е.С., Дмитрієва Е.С., Новіков С.У., Полілова Т.А., Цветкова Л.А і т.п.[2]

В цій статті показується, навіщо взагалі потрібен комп'ютер в школі. Чим він допомагає на уроках математики.

На даний час сучасні технології, новітні комп'ютерні програми дозволяють легко працювати з комп'ютером як вчителям так і учням, організувати найпростіші тести, моделювати навчальні ситуації.

Можна виділити такі позитивні особливості роботи з комп'ютером на уроці:

- Скорочення часу вироблення технічних навичок учнів;
- Збільшення кількості тренувальних завдань;
- Досягнення оптимального темпу роботи учня;
- Перетворення учня на суб'єкт навчання;
- Застосування в навчальній діяльності комп'ютерного моделювання реальних процесів;
- Забезпечення навчання матеріалами із віддалених баз даних, використовуючи засоби телекомунікацій;

• Набуття діалогу з комп'ютерною програмою, що має характер навчальної гри; за допомогою цієї особливості у більшості учнів підвищується мотивація до навчальної діяльності.

Також є такі недоліки:

- відсутність емоційності діалогу з програмою;
- не завжди враховані програмістами особливості конкретної групи учнів;
- майже повна відсутність розвитку мовлення, графічної та писемної культури учнів;

- виникнення, крім помилок у вивченні навчального предмету, яких учень допускається і на традиційних уроках, також технологічних помилок – помилок роботи з комп'ютерною програмою;
- подання навчального матеріалу, як правило, в умовній, надто стиснутій та одноманітній формі;
- обмеження контролю знань кількома формами – тестами або програмованим опитуванням;
- наявність спеціальних знань самого вчителя.

Можна виділити три основні задачі, які необхідно розв'язати вчителю для успішного проведення комп'ютеризованого уроку: дидактичну, методичну та організаційну. Під дидактичним забезпеченням розуміють навчальні матеріали уроку, конкретна навчальна програма та апаратура. Методична задача – визначення методів використання комп'ютерів при викладанні теми, аналіз результатів уроку і постановка наступної навчальної мети. Організаційна задача, яка легко вирішується під час традиційного уроку, стає головною. Вона полягає в тому, щоб виробити і закріпити в учнів навички роботи з навчальною програмою, організувати роботу, уникаючи перевантаження учнів та нераціонального використання часу [3, с. 2].

Відмовлятися від комп'ютера не потрібно, але і зловживати його використанням теж не потрібно. Основна перевага, яку дає комп'ютер на уроці є те, що учень сам визначає темп своєї роботи з програмою.

На даний час існує багато інформаційних засобів (програм), що спрощують складні математичні розрахунки, громіздкі геометричні побудови. За їхньою допомогою учні створюють зображення самостійно за вказаним зразком. Навідміну від традиційних побудов, таке зображення є динамічним. Перевага такого методу полягає в тому, що учень, змінюючи один з параметрів, отримує нове зображення відповідно до введених відношень між об'єктами зображення.[4, с. 11]

В цій статті було розглянуто таке питання, яке на даний час є дуже актуальним – використання комп'ютера на уроці математики. Комп'ютер дуже спрощує роботу як вчителя так і учнів на уроці. За допомогою спеціальних програм робота на уроці стає цікавішою, яскравішою, легшою для сприймання учнями. Комп'ютер допомагає вчителю зацікавити дітей у вивченні предмету, дати мотивацію на подальшу роботу.

Література:

1. Антипова О., В. Паламарчук. У пошуках нестандартного уроку. – Рад. школа, 1991. – №1 – 65-69с.
2. Використання інформаційних технологій в навчальному процесі [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.0zd.ru/programmirovanie_kompyutery_i/vikoristannya_informacijnix_tehnologij_v.html
3. Думанська Г.О. Застосування комп'ютерних технологій у навчальному процесі. – К: Математика в школах України, 2009. – №4. – 2-4с.
4. Корольський В.В., Крамаренко Т.Г., Семеріков С.О., Шокалюк С.В. Інноваційні інформаційно-комунікаційні технології навчання математики. Підручник. – К: Вища освіта, 2009. – 11-21с. – (Книжкове видавництво Киреєвського).
5. Ставицька І.В. Інформаційно-комунікаційні технології в освіті [Електронний ресурс]. – Вища освіта. – 2012. – Режим доступу: <http://confesp.fl.kpi.ua/node/1103>

Науковий керівник:

викладач Бобовський Роман Петрович.

**Сайдазим Кубаев, Илхом Рахматуллаев,
Низомиддин Зиёдуллаев., Бобмурот Тошбоев
(Самарканд, Узбекистан)**

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ КОМПЛЕКСА ПРОГРАММ ОЦЕНКИ РУЛЕВОГО УПРАВЛЕНИЯ КОЛЕСНЫХ МАШИН

Управляемые колеса с рулевым управлением представляют собой сложную колебательную систему. Как показала практика, при движении хлопкоуборочной машины, даже по ровной дороге со скоростью, превышающей некоторое критическое значение, случайные возмущения со стороны дороги вызывают у некоторых конструкций хлопкоуборочных машин колебания управляемых колес с нарастающей амплитудой. В результате в системе могут установиться устойчивые колебания. Колебания управляемых колес, как известно, служат причиной повышенного износа шин и деталей рулевого управления, а также могут привести к потере устойчивости хлопкоуборочных машин и их управляемости.

Важным фактором для оценки управляемости является реакция на быстрое изменение положения управляющего органа, т. е реакция на управляющий сигнал – поворот рулевого колеса.

Такие характеристики определяются при переходных режимах, среди которых: быстрый поворот рулевого колеса из нейтрального положения на определенный угол, освобождение рулевого колеса во время стационарного кругового движения и поворот рулевого колеса по синусоидальному закону.

Одна из таких характеристик механического движения машин – траектория. Колесные машины могут совершать поворот тремя основными способами [1,2,5]:

- 1) изменением углов между плоскостями вращения колес и продольной осью машины за счет поворота управляемых колес;
- 2) изменением этих же углов за счет изменения положения одной части машины относительно другой (сочлененные машины);
- 3) изменением величины скоростей колес разных сторон. Так совершают поворот гусеничные машины. Этот способ называют бортовым поворотом.

Для разработки алгоритма оптимального рулевого управления движением хлопкоуборочных машин в процессе испытания рассмотрим стендовый комплекс (рис. 1). Он состоит из передней 1 и задней платформы 3 и испытываемой хлопкоуборочной машины

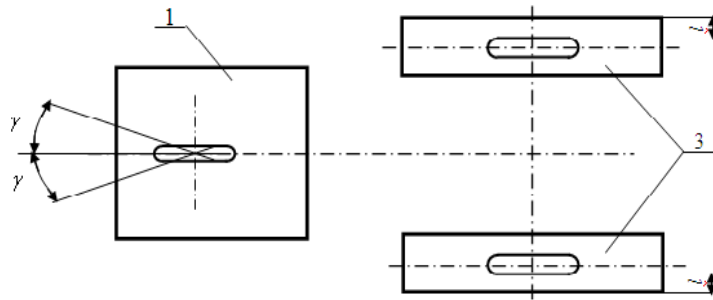

Рис1. Общая схема рулевого управления хлопкоуборочной машины в процессе испытания.

Как видно из схемы (см. рис.1), переднее колесо хлопкоуборочной машины имеет угол поворота γ , которое меняется в пределах $\gamma = \pm 10^0$ при изменении расстояния колес от стендового барьера. Роль рулевого управления играет электродвигатель, соединенный с рулевым управлением машины. Колесо поворачивается направо при приближении колес хлопкоуборочной машины к левому барьеру и налево – при приближении колес к правому барьеру задней платформы стендового комплекса. Модель рулевого управления описывается уравнением [3,4]

$$j_c \ddot{\varphi} = M_o - M_c, \text{ или } \ddot{\varphi} = j_c^{-1} [M_o - M_c]. \quad (1)$$

Здесь $\varphi = \gamma$ – угол поворота вала электродвигателя; J_c – момент инерции вращающихся масс системы рулевого управления стенда; M_o, M_c – движущий момент двигателя и момент сопротивления. Для обеспечения устойчивости угла поворота для уравнения (1) дополнительно потребуются условия:

$$\dot{\varphi}(0) = 0, \dot{\varphi}(T) = 0, \varphi(T) = \max. \quad (2)$$

Введем следующие обозначения:

$$\varphi(t) = x_1(t), \quad \dot{\varphi}(t) = x_2(t).$$

Тогда задача (1) – (2) сводится к решению следующей задачи:

$$\dot{x}_1(t) = x_2(t), \quad \dot{x}_2(t) = |u|, \quad u = u_o - u_c \sin \omega t, \quad |u| \leq b = 1, \quad (3)$$

$$\dot{x}_1(0) = x_2(0) = 0, \quad (4)$$

$$x_2(T) = 0, \quad x_1(T) = \max. \quad (5)$$

Здесь u – приведенный вращающий момент; T – заданное время окончания поворота. Требуется выбрать управление $u(t)$ так, чтобы в момент времени T угловая скорость вала электродвигателя была равна нулю, а угол поворота при этом был максимальным. Для того чтобы можно было воспользоваться методами настоящей работы, сведем задачу (3)-(5) к задаче Майера с помощью введения штрафной функции [5].

Отметим, что метод штрафных функций достаточно часто используется для учета различных ограничений.

Введем функционал

$$J_k(u) = \varphi(x_1(T), x_2(T)) = -x_1(T) + \frac{k}{2} \cdot x_2^2(T) \rightarrow \min. \quad (6)$$

Здесь $k \geq 1$ называется коэффициентом штрафа. Ясно, что при $k \rightarrow \infty$ оптимальное управление в задачах (3), (4), (6) должно стремиться к оптимальному управлению в задаче (3)-(5).

Для задач (3),(4),(6) на основании принципа максимума Понтрягина получаем

$$H = \psi_1 x_2 + \psi_2 (u_o - u_c \sin \omega t)$$

$$\begin{aligned} \dot{\psi}_1(t) &= -\frac{\partial H}{\partial x_1} = 0 \Rightarrow \psi_1(t) = C_1, \quad \psi_1(T) = -\frac{\partial J_k(u)}{\partial x_1(T)} = 1 \\ \dot{\psi}_2(t) &= -\frac{\partial H}{\partial x_2} = -\psi_1, \quad \dot{\psi}_2(t) = -1, \Rightarrow \psi_2(t) = -t + C_2, \quad \psi_2(T) = -\frac{\partial J_k(u)}{\partial x_2(T)} = -kx_2(T) \\ \max_{u_{\dot{a}}, u_c} \psi_2(u_{\dot{a}} - u_c \sin \omega t) &= \max_{u_{\dot{a}}} \psi_2 u_{\dot{a}} - \min_{u_c} \psi_2 u_c \sin \omega t, \quad |u_{\dot{a}}| \leq b_1, |u_c| \leq b_2. \quad (7) \end{aligned}$$

Согласно равенству (7), оптимальное управление имеет вид

$$\begin{aligned} \psi_1(t) &\equiv 1, \quad \psi_2(t) = C_2 - t, \quad u_0(t) = b \operatorname{sign} \psi_2(1 - \sin \omega t), \\ (u_{\dot{a}})_0^k(t) &= \begin{cases} b_1, & 0 \leq t \leq \tau_{\dot{a}}, \\ -b_1, & \tau_{\dot{a}} \leq t \leq T. \end{cases} \quad (8) \\ (u_c)_0^k(t) &= \begin{cases} -b_2, & 0 \leq t \leq \tau_c, \\ b_2, & \tau_c \leq t \leq T. \end{cases} \end{aligned}$$

Здесь τ – момент переключения, для которого $\psi_2(\tau_{\dot{a}}) = 0, \psi_2(\tau_c) \sin \omega \tau_c = 0$; он будет определен далее. Из уравнений (3) для $x_1(t)$ и $x_2(t)$ при управлении (8)

$$\begin{aligned} x_2(t)_{\dot{a}} &= \begin{cases} b_1 t, & 0 \leq t \leq \tau_{\dot{a}}, \\ 2b_1 \tau_{\dot{a}} - b_1 t, & \tau_{\dot{a}} \leq t \leq T. \end{cases} \quad (10) \\ x_1(t)_{\dot{a}} &= \begin{cases} b_1 \frac{t^2}{2}, & 0 \leq t \leq \tau_{\dot{a}}, \\ b_1 \frac{t^2}{2} + 2b_1 \tau_{\dot{a}}(t - \tau_{\dot{a}}) - \frac{b_1}{2}(t^2 - \tau_{\dot{a}}^2), & \tau_{\dot{a}} \leq t \leq T. \end{cases} \end{aligned}$$

При управлении (9)

$$\begin{aligned} x_2(t)_c &= \begin{cases} \frac{b_2}{\omega}(1 - \cos \omega t), & 0 \leq t \leq \tau_c, \\ \frac{b_2}{\omega}(\cos \omega t - 2 \cos \omega \tau_c + 1), & \tau_c \leq t \leq T. \end{cases} \quad (12) \\ x_1(t)_c &= \begin{cases} -\frac{b_2}{\omega}t + \frac{b_2}{\omega^2} \sin \omega t, & 0 \leq t \leq \tau_c, \\ \frac{b_2}{\omega}(2t - \tau_c) - \frac{2b_2}{\omega}(t + \tau_c) \cos \omega \tau_c - \frac{b_2}{\omega^2} \sin \omega \tau_c, & \tau_c \leq t \leq T. \end{cases} \end{aligned}$$

Для нахождения момента переключения τ используем краевое условие $\psi_2(T) = -kx_2(T)$. Отсюда следует, что

$$\psi_2(T) = C - T = -k(2b\tau - bT), \quad C = T - k(2b\tau - bT).$$

Поскольку $\psi_2(\tau_{\dot{a}}) = 0$ и $\psi_2(\tau_c) \sin \omega \tau_c = 0$, имеем

$$T - k(2b_1 \tau_{\dot{a}} - b_1 T) - \tau_{\dot{a}} = 0.$$

$$T - k(2b_2 \tau_c - b_2 T) - \tau_c = 0, \quad \text{или} \quad \sin \omega \tau_c = 0 \Rightarrow \tau_c = 0.$$

Отсюда следует, что $\tau_{\dot{a}} = \tau_c$. Таким образом, для определения момента переключения получаем формулу

$$\tau_{\dot{a}} = T(1 + b_1 k)(1 + 2b_1 k)^{-1}. \quad (14)$$

Из равенства (15) видно, что $\tau_{\dot{a}} \rightarrow \frac{T}{2}$ при $k \rightarrow \infty$. Далее, так как

$$x_2(T) = b_1 T(1 + 2b_1 k)^{-1},$$

то $x_2(T) \rightarrow 0$ при $k \rightarrow \infty$. Следовательно, оптимальное управление $(u_\delta)_0^k(t) = (u_c)_0^k(t)$ найдено и при достаточно большом k близко к оптимальному управлению $u_0(t)$ в задачах (3) – (5), которое равно

$$u_0(t) = \begin{cases} b, & 0 \leq t \leq T/2, \\ -b, & T/2 \leq t \leq T. \end{cases}$$

В качестве примера приведем результаты программы вычисления приведенного вращающего момента, оптимального управления и угла поворота в зависимости от времени. При вводе времени $0 \leq t \leq T/2$ и следующих параметров получим следующий расчет Рис.2 и график расчета имеет вид Рис.3.

При вводе времени $T/2 \leq t \leq T$ и следующих параметров получим следующий расчет Рис.4. и график расчета имеет вид Рис.5. При вводе времени в Рис.2,5 предусмотрена 1/1000 доля времени в (7).

Рис.2. Ввода параметров при $0 \leq t \leq T/2$.

Рис.4. Ввода параметров при $T/2 \leq t \leq T$

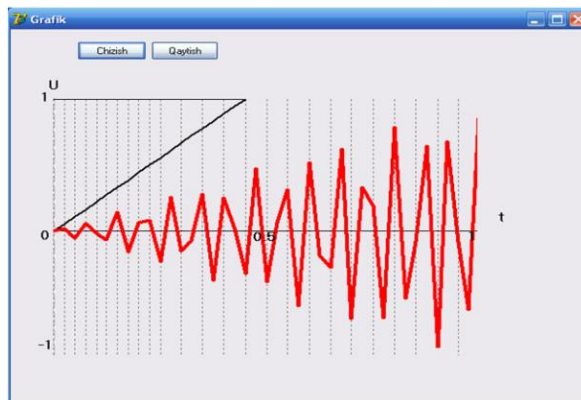

Рис.3. График расчета при $0 \leq t \leq T/2$.

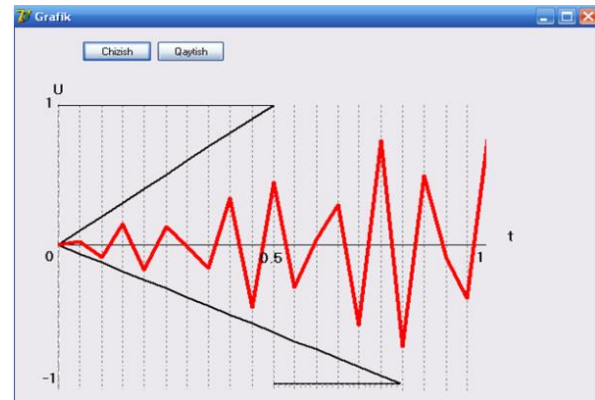

Рис.5. График расчета при $T/2 \leq t \leq T$

Литературы:

1. Алексеев А.А. и др. Теория управления. Слб.:ЛЭТИ,1999. – 434с.
2. Смирнов Г.А. Теория движения колесных машин. М.: Машиностроение, 1990.с.173-278.
3. Азимов Б.М. Моделирование состояния и оптимальное управление машиноиспытательным комплексом. // Узб. журнал “Проблемы информатики и энергетики” – Ташкент, 2004. №5 с.39-46.
4. Азимов Б.М., Кубаев С.Т. Моделирование и управление испытательными системами хлопкоуборочных машин при различных состояниях их равновесия. // Узб.журнал “Проблемы информатики и энергетики” – Ташкент, 2009. № 3. с.3-10.
5. Р.Дорф., Р.Бишоп. Современные системы управления. М.; Юнимедиастилл 2002, 822с.

Фаррух Мурадов, Азиз Худойбердиев, Илхом Рахматуллаев
(Самарканд, Узбекистан)

ЧИСЛЕННЫЙ АНАЛИЗ ЗАГРЯЗНЯЮЩИХ ВЕЩЕСТВ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ РЕКИ ЗАРАФШАН САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Качество воды в модели верхнего уровня характеризуется приведенными и характерными загрязнителями [1]. Первый из этих показателей является обобщенным, измеряется в долях ПДК и определяется по формуле

$$\sum_{i=1}^p \frac{C_i}{ПДК_i},$$

где p – число учитываемых примесей; C_i и $ПДК_i$ – фактическая и предельно допустимые концентрации i -го загрязняющего вещества. В качестве второго – выбран фенол как наиболее токсичный загрязнитель, отсутствующий в природной «чистой» воде.

Состояние водной среды можно рассматривать с различных позиций: санитарно-гигиенических норм, рекреационного освоения, хозяйственно-бытового, промышленного или сельскохозяйственного водопользования, сохранения экосистемы и т.д. Поэтому в зависимости от целей моделирования состояние водной среды можно характеризовать различными наборами показателей.

Для Зарафшанского региона запасы (объемные характеристики) водных ресурсов не являются лимитирующими, поэтому ограничимся показателями качества водных ресурсов.

С промышленными стоками предприятий в реку Зарафшан поступает большое количество различных веществ, разнообразие которых постоянно увеличивается. При этом, вряд ли возможно и целесообразно рассматривать каждое из них отдельно. Поэтому, наиболее рациональным подходом является интегральная оценка загрязнений по обобщенным гидрохимическим характеристикам качества, которые для веществ одного лимитирующего признака вредности (ЛПВ) являются долями их концентраций от предельно допустимых. Применение ЛПВ позволяет заменить множество значений концентраций сотен веществ несколькими величинами.

Поясним суть интегральной оценки качества воды. В его основу положен метод «баланса использования водных объектов для сброса сточных вод». Все вещества распределяются на группы, объединенные по рыбохозяйственному и токсикологическому показателям вредности. Каждой группе ставится в соответствие число r , определяемое по формуле

$$r = \sum_i \frac{C_i}{ПДК_i},$$

При $r=1$ качество воды соответствует норме, при $r < 1$ в водном объекте имеется резерв дополнительного допустимого загрязнения, при $r > 1$ в водном объекте наблюдается перенасыщение загрязнениями.

Количество загрязняющего вещества органического происхождения в водоеме обычно характеризуется количеством кислорода, необходимого для полного его окисления. Среди других показателей качества воды рассматривается концентрация взвешенных веществ.

Таким образом, для характеристики качества водных ресурсов в модели второго уровня будем рассматривать следующий набор показателей: R_1 – взвешенные вещества; R_2 – биохимическое потребление кислорода (БПК); R_3 – рыбо-хозяйственный ЛПВ (фенолы, нефтепродукты); R_4 – токсикологический ЛПВ (азот аммонийный, азот нитритный, медь, цинк); R_5 – санитарно-токсикологический ЛПВ (азот нитратный, хром VI, фтор); R_6 – общие требования (кислород, минерализация); R_6 – железо.

Результаты расчетов вычислительного эксперимента по оценке состава и общей характеристики учитываемых примесей, представленных Узгидрометцентром, приведены в таблицах 1, 3 и 5. Для определения невозмущенного состояния R_k^* , $k = \overline{1,7}$ учитываются сведения о концентрациях ингредиентов в природной воде (см. табл. 1,3,5) и данные Узгидрометцентра для фоновых постов наблюдений. Показатель R_k^H определяется по данным Узгидрометцентра за выбранный начальный год:

$$R_k^H = \sum_{i=1}^{p^k} \frac{C_i^H}{ПДК_i}$$

где p^k – количество учитываемых ингредиентов в показателе R_k^H , $ПДК_i$ – их предельно допустимые концентрации, C_i^H – концентрация i -го вещества в контрольном створе.

Таблица 1. Состав и общая характеристика учитываемых примесей

Показатель	Ингредиент	Концентрация в «чистой» воде, мг/л	ПДК, мг/л
R_1	Взвешенные вещества	1109	0,75
R_2	БПК	0,49	3
R_3	Фенолы	0	0,001
	Нефтепродукты	0,02	0,05

Продолжение табл.

R ₄	Азот аммонийный	0,03	0,39
	Азот нитритный	0,007	0,02
	Медь	1	0,001
	Цинк	2,7	0,01
R ₅	Азот нитратный	0,51	9
	Хром VI	0,4	0,001
	Фтор	0,17	0,75
R ₆	Кислород	9,49	6
	Минерализация	290,9	1000
R ₇	Железо	0,05	0,5

Для Зарафшанского региона (р.Зарафшан, нижний бьеф Первомайской плотины Самаркандской области) R_k^H приведены в табл. 2.

Таблица 2. Невозмущенное и начальное состояния водных ресурсов

№	Показатель	R_k^H , доли ПДК
1.	Взвешенные вещества	1478,667
2	БПК	0,163333
3	Рыбно-хозяйственный ЛПВ	0,4
4	Токсикологический ЛПВ	1270,427
5	Санитарно-токсикологический ЛПВ	400,2833
6	Общие требования	1,872567
7	Железо	0,1

Таблица 3. Состав и общая характеристика учитываемых примесей

Показатель	Ингредиент	Концентрация в «чистой» воде, мг/л	ПДК, мг/л
R ₁	Взвешенные вещества	658,3	0,75
R ₂	БПК	0,49	3
R ₃	Фенолы	0	0,001
	Нефтепродукты	0,02	0,05
R ₄	Азот аммонийный	0,05	0,39
	Азот нитритный	0,009	0,02
	Медь	1	0,001
	Цинк	2,3	0,01
R ₅	Азот нитратный	0,55	9
	Хром VI	0,6	0,001
	Фтор		0,75
R ₆	Кислород	9,54	6
	Минерализация	275,1	1000
R ₇	Железо	0,06	0,5

Для Зарафшанского региона (р.Зарафшан, (рук. Карадарья), г.Самарканд, Аккарадарьинский вододельитель Самаркандской области) R_k^H приведены в табл. 4.

Таблица 4. Невозмущенное и начальное состояния водных ресурсов

№	Показатель	R_k^H , доли ПДК
1	Взвешенные вещества	877,7333
2	БПК	0,163333
3	Рыбно-хозяйственный ЛПВ	0,4
4	Токсикологический ЛПВ	1230,578
5	Санитарно-токсикологический ЛПВ	612,7811
6	Общие требования	45,85006
7	Железо	0,1

Таблица 5. Состав и общая характеристика учитываемых примесей

Показатель	Ингредиент	Концентрация в «чистой» воде, мг/л	ПДК, мг/л
R ₁	Взвешенные вещества	990,7	0,75
R ₂	БПК	0,61	3
R ₃	Фенолы	0,002	0,001
	Нефтепродукты	0,03	0,05
R ₄	Азот аммонийный	0,21	0,39
	Азот нитритный	0,063	0,02
	Медь	1,2	0,001
	Цинк	2,5	0,01

Продолжение табл.

R ₅	Азот нитратный Хром VI Фтор	1,46 0,8 0,23	9 0,001 0,75
R ₆	Кислород Минерализация	8,58 398,3	6 1000
R ₇	Железо	0,03	0,5

Для Зарафшанского региона (р.Зарафшан (рук. Карадарья), г.Самарканд (ниже кол. Сиаб) Самаркандской области) R_k^H приведены в табл. 6.

Таблица 6. Невозмущенное и начальное состояния водных ресурсов

№	Показатель	R_k^H , доли ПДК
1	Взвешенные вещества	1320,933
2	БПК	0,203333
3	Рыбно-хозяйственный ЛПВ	2,6
4	Токсикологический ЛПВ	1453,688
5	Санитарно-токсикологический ЛПВ	800,4689
6	Общие требования	1,8283
7	Железо	0,06

Литература:

1. С.Н. Васильев. Моделирование и управление процессами регионального развития. М.: ФИЗМАТЛИТ, 2001. – 432 с.

Альона Семененко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

РОЛЬ, МІСЦЕ ТА ЗМІСТ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ

Сучасне суспільство ставить перед системою освіти нові завдання, пов'язані з розробленням педагогічної стратегії за умов комп'ютеризації та інформатизації всіх сфер життя суспільства.

Істотні зміни в інформаційному середовищі людини призвели до зниження ефективності використання традиційних підходів до навчання. Ці зміни пов'язані з упровадженням комп'ютерної техніки в різні сфери діяльності людини, що спричинює структурні зміни цієї діяльності. Можливості застосування комп'ютера в навчальному процесі перебивають традиційну сферу переважно алгоритмічної діяльності учня, яка дотепер була базою формування математичної культури покоління, що підростає [3, с. 108].

Можливості інформаційних технологій є безмежними, виникає проблема інформаційної (комунікативної) адаптації людини в соціумі. Сучасне суспільство усвідомило, що майбутнє немислиме без інформатизації всіх сфер людської діяльності. Потік інформації, з яким щодня, щогодини стикається людина, стає все більш потужним. Стрімко зростаючий потік інформації призводить до того, що з кожним роком збільшується розрив між загальною кількістю наукових знань і тієї їх частиною, яка засвоюється в навчальному закладі.

Нині важливого значення набувають проблеми інтенсифікації й оптимізації навчально-виховного процесу, активізації пізнавальної діяльності, розвитку творчого мислення учнів. Сучасні інформаційні технології навчання (СІТН) значною мірою сприяють розв'язуванню цих та інших завдань, які постають перед системою освіти.

Сучасні інформаційні технології – це сукупність методів, засобів і прийомів, що використовуються для забезпечення ефективності діяльності людей в різноманітних виробничих і невиробничих процесах [1, с.26].

Використання сучасних інформаційних технологій в освіті сприяє:

- розкриттю, збереженню і розвитку індивідуальних здібностей учнів, притаманного кожній людині унікального поєднання особистісних якостей;
- формуванню пізнавальних інтересів, прагненню до самовдосконалення та самореалізації школярів;
- забезпеченню комплексності вивчення явищ дійсності, нерозривності взаємозв'язку між природознавством, технікою, гуманітарними науками і мистецтвом;
- постійному динамічному оновленню змісту, засобів, форм і методів навчання і виховання [4, с. 10].

Інформаційні технології, найбільш уживані у навчальному процесі, можна розділити на дві групи:

- мережеві технології, які використовують локальні мережі та глобальну мережу Internet (електронні варіанти методичних рекомендацій, посібників, сервери дистанційного навчання, що забезпечують інтерактивний зв'язок з учнями через Internet, в тому числі в режимі реального часу);
- технології, орієнтовані на локальні комп'ютери (навчальні програми, комп'ютерні моделі реальних процесів, демонстраційні програми, електронні задачки, контролюючі програми, дидактичні матеріали).

Навіть не зважаючи на те, що більшості шкіл усе ще не вдалося знайти необхідні засоби, вже сьогодні можна говорити про успіх ряду новаторських програм:

- *GRAN 1, GRAN-2D, GRAN-3D*, розроблених у Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова під керівництвом Жалдака М. І.;
- *DG*, розробленої у Харківському національному педагогічному університеті під керівництвом Ракова С. А.;
- *HDC*, розроблених у Донецькому національному університеті під керівництвом Скафи О. І.;
- «*Математика, 5-6 клас*», розроблених підприємством «Контур» (м. Рівне) під керівництвом методистів А. М. Капіносова, Г. М. Янченко та ін.;
- *ТерМ*, розробленої у Херсонському державному університеті під керівництвом О. В. Співаковського та М. С. Львова;
- «*Бібліотека електронних наочностей «Алгебра 7-9 клас»* для загальноосвітніх навчальних закладів України» (ЗАТ «Мальва», керівники О. В. Співаковський, М. С. Львов);
- «*Бібліотека електронних наочностей «Геометрія 7-9 клас»* для загальноосвітніх закладів України» (ЗАТ «Мальва», методисти М. І. Бурда, О. П. Вашуленко);
- «*Алгебра, 10 клас*», (ДП НВП «Укрприборсервіс»);
- «*Алгебра, 11 клас*», (ДП НВП «Укрприборсервіс»);
- «*Геометрія, 10 клас*», (ЗАТ «Мальва»);
- «*Геометрія, 11 клас*», (ЗАТ «Мальва»).

Інформаційні технології можуть використовуватися для висвітлення теми уроку: тема уроку представлена на слайдах, у яких сформульовані завдання уроку та ключові моменти питання, яке вивчається. Етапи уроку, основні тези і весь необхідний ілюстративний матеріал чітко і наочно виконані на слайдах сприяють концентрації уваги учнів і активізації їх діяльності. Мотивація учбової діяльності зростає в декілька разів. Презентація звільняє учителя від традиційного використання дошки.

Як супровід пояснення вчителя: можна використовувати створені спеціально для конкретних уроків мультимедійні конспекти-презентації, що містять короткий текст, основні формули, схеми, малюнки, демонстрацію послідовності дій для виконання практичної частини роботи.

Найбільш продуктивним є використання мультимедійних засобів на уроках геометрії, особливо при побудові перерізів фігур, тіл обертання та на уроках алгебри при вивченні геометричних перетворень графіків функцій, обчисленні визначених інтегралів, знаходженні площ плоских фігур та об'ємів тіл обертання. Для цього використовуються різні версії програми GRAN та багато інших. Програми GRAN 1, GRAN-2D, GRAN-3D відносяться до імітаційно-моделюючих програм. Використання цих ППЗ дає можливість учням вирішувати окремі завдання, не знаючи відповідного аналітичного апарату та ін.

Для контролю знань використовують комп'ютерне тестування, яке підвищує ефективність навчального процесу, активізує пізнавальну діяльність школярів. Використовують різноманітні навчально-тестуючі комплекси в залежності від поставлених задач. Програми Тест-W, Тест-W2 дають можливість перевірити теоретичні знання та просторове уявлення учнів. Робота з тестуючими програмами є актуальною у зв'язку з використанням тестів під час державної підсумкової атестації та на зовнішньому незалежному оцінюванні.

За допомогою комп'ютера легко створити на уроці цікаву ігрову ситуацію. Учні з захопленням відправляються на пошуки виходів з лабіринтів, у фантастичні подорожі, коли для цього їм доведеться засвоїти певні математичні знання та отримати необхідні математичні навички. Для створення кросвордів, пазлів використовують різні програмні продукти, наприклад Crossword-Forge, GCompris та багато інших.

Для різноманітності інформації та видів роботи на заняттях з математики розробляють уроки, гурткові заняття, позакласні заходи з математики з використанням інформаційних технологій. Для відпрацювання різних математичних навичок: виконання тренувальних вправ типу: «знайди помилку», «встанови закономірність», «знайди зайвий елемент», вдосконалення усного рахунку, тренування обчислювальних навичок, вправи для тренування пам'яті та уваги. До багатьох тем з математики у 5 – 11 класах розроблені конспекти уроків, позакласних заходів, практичні завдання та контрольні роботи засобами MicrosoftOffice.

У навчанні особливий акцент ставитиметься на власну діяльність дитини з пошуку, усвідомлення, переробки нових знань. Такі посібники мають важливе значення як на уроці так і в організації позакласних заходів, підготовці до олімпіад та зовнішнього незалежного тестування. На заняттях гуртка учитель використовує електронні навчально-методичні комплекси, наприклад, «Планета цілих чисел», «Теорія ймовірностей», які дають змогу докладніше вивчити певні розділи математики.

Популярними є електронна енциклопедія Кирила і Мефодія, серії енциклопедій «Хочу все знати», а також інформаційно-пошукові системи глобальної мережі Інтернет.

При використанні інформаційних технологій в процесі навчання відбувається суттєва зміна навчального процесу:

- переорієнтація на розвиток мислення, уяви як основних процесів пізнання, необхідних для якісного навчання;
- забезпечується ефективна організація пізнавальної та самостійної діяльності учнів;
- виявляється здатність до співпраці, самовдосконалення, творчості та ін.

На уроках математики за допомогою комп'ютера можна вирішити проблему дефіциту рухливої наочності, коли діти під керівництвом вчителя на екрані монітора порівнюють способом накладання геометричні фігури, аналізують взаємовідносини множин. Комп'ютер є і найпотужнішим стимулом для творчості дітей. Екран притягує увагу, якого часом не можна добитися при фронтальній роботі з класом. На екрані можна швидко виконати перетворення в деформованому тексті, перетворивши розрізнені пропозиції в зв'язний текст. Але для того, щоб учні початкової школи могли відповідно до своїх бажань використовувати комп'ютер як помічник у навчанні, треба подбати про універсальність їхніх користувальницьких навичок. Діти мають право користуватися сучасними засобами праці вже сьогодні. За допомогою сучасних технічних і аудіовізуальних засобів та інтенсивних методів навчання можна зацікавити учнів, полегшити засвоєння матеріалу.

Використання СІТН під час вивчення шкільного курсу математики дає змогу поєднати високі обчислювальні можливості у процесі дослідження різних функціональних залежностей, звільнивши учнів від рутинних обчислень, з перевагами графічного поєднання інформації, розвитку графічних інтуїцій, графічних навичок, евристичної діяльності, врахування індивідуальних здібностей і можливостей учнів. Комп'ютери створюють нову технічну основу для здійснення в розумних межах програмованого навчання, організації індивідуальних і групових форм навчальної діяльності на уроці, своєчасного контролю успішності учнів і надання педагогічної підтримки, створення умов для випереджувального навчання тих, хто має здібності й інтерес до математики [3, с. 109].

Таким чином, інформаційні технології навчання в системі комп'ютерних комунікацій стали невід'ємною складовою процесу інформатизації освіти. Ключовим напрямом є інструментально-технологічна інформатизація, пов'язана з використанням можливостей засобів інформатики та інформаційних технологій для підвищення ефективності системи освіти [2, с. 30]. Впровадження сучасних інформаційних технологій в освітній процес дає змогу підвищити ефективність та урізноманітнити форми й методи навчання і виховання учнів, забезпечити високий науковий рівень викладання навчальних предметів, підвищити якість реалізації міжпредметних зв'язків.

Література:

1. Інноваційні інформаційно-комунікаційні технології навчання математики: навчальний посібник / В.В. Корольський, Т.Г. Крамаренко, С. О. Семеріков, С. В. Шокалю; науковий редактор академік АПН України, д.пед.н., проф.. М. І. Жалдак. – Кривий Ріг: Книжкове видавництво Кириєвського, 2009. – 324 с.
2. Інформатика та інформаційні технології: науково-методичний журнал. – №1, 2012. – 57 с.
3. Слєпкань З. І. Методика навчання математики: Підручник. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Вища шк., 2006. – 582 с.: іл.
4. Співаковський О.В. Теорія і практика використання інформаційних технологій у процесі підготовки студентів математичних спеціальностей: монографія. – Херсон: Айлант, 2003.

Науковий керівник:

кандидат фізико-математичних наук, доцент, Філоненко Надія Василівна.

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Sherzodbek Farmonov, Javlonbek Jumayev
(Ferghana, Uzbekistan)

UNRIGHT TRIGONOMETRIC FUNCTIONS AND THEIR MAIN CHARACTERS

On the books of "Unright trigonometric functions" which published according secondary schools, lyceums and colleges. Haven't enough information about solving tasks which take difficult. On this work given the notes to the unright trigonometric functions and their main character with proving and show with the solving of tasks and examples. For the studying this theme pupils must train on it. Because to the proving the unright trigonometric functions and their main characters uses from general characters of the unright function.

I. The main characteristics of the function $y = \arcsin x$.

Knows that on the theorem for the unright function of the growing of $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ in the function $y = \sin x$

must present the trigonometric functions.

The unright function of the $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ of the function $y = \sin x$ is

$$y = \arcsin x \quad (1)$$

Notes on demonstration:

According to the notes of the Unright functions on the formula (1) must be taken the quantity of the $\sin x$ the y must be approach to the quantity of the angle and its show on the angle $y = \arcsin x$

1- **example:** $\arcsin \frac{1}{2} = 30^\circ$ $\arcsin \frac{-\sqrt{3}}{2} = 60^\circ$

Basing on the uppers the function $y = \arcsin x$ may characteristics on the following.

Characterizing: $y = \arcsin x$ is the lining angle which lines $y = \arcsin x$ and equal to the $\sin x$ uses of the characteristics of the unright function and $\arcsin x$ we prove following opinions to the $\arcsin x$ function.

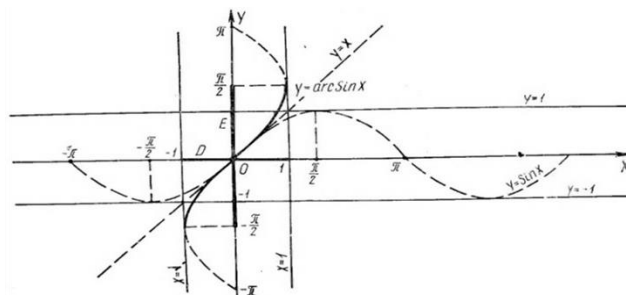
1) The defining sphere of the function is $D(x) = [-1; 1]$

2) The quantaties sphere of the function is $E(y) = \left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$

The proving of these two characteristics comes from the characterizing.

3) To the graphics of the $y = \arcsin x$ according to the characterizing of the unright function of the $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ graphics of $y = \sin x$ we move to the right line symmetrically.

Graphics:

1) Shows on graphics that the function on the $[-1; 1]$ grow.

$$x_1 < x_2 \Leftrightarrow \arcsin x_1 < \arcsin x_2 \quad (2)$$

Shown from the (2) the $\arcsin x$ which taken on the un equality that offs from the two sides of $\arcsin x$ and on this position the un equality not change.

2-example: Solve the un equality of the $\arcsin(5x - 4) < \arcsin x^2$

Solving: According to the 1 – characteristic

$$\begin{cases} -1 \leq 5x - 4 \leq 1 \\ -1 \leq x^2 \leq 1 \\ 5x - 4 < x^2 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \frac{3}{5} \leq 5x \leq 1 \\ -1 \leq x^2 \leq 1 \\ x^2 - 5x + 4 > 0 \end{cases}$$

We solve the un equality and get the answer $\left[\frac{3}{5}; 1\right)$

2) $y = \arcsin x$ is an un pair function $\arcsin(-x) = -\arcsin x$

3) $\sin(\arcsin x) = x \quad x \in [-1; 1]$

4) $\arcsin(\sin x) = x \quad x \in \left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ (3)

The proving of 5-7 comes from the graphics.

The changing x from the formula (3) when out from the $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ may counts with 2 methods

1-method: According to the characterizing of the angle`s trigonometric character is lessing and take in the $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$

3-example: $\arcsin(\sin 517^\circ) = \arcsin(\sin 23^\circ) = 23^\circ$

4-example: For the counting of $\arcsin(\sin 12)$ must be fined the angle in $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ which approaching to the 12 radiand if sinus.

Knows that the number of $12 - 4\pi$ lies on the $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ and take place the equation

$$\sin 12 = \sin(12 - 4\pi)$$

Then, $\arcsin 12 = \arcsin(\sin(12 - 4\pi)) = 12 - 4\pi$

On the second method can uses the formula (4) $\arcsin(\sin x) = (-1)^n (x - \pi n)$

The number (n) defined number of the root of the 1-st part of the 1-st addition and as to the equation $\frac{(2k-1)}{2}\pi = x$ to k.

$$n = \left[\frac{x}{\pi} - \frac{1}{2} \right] + 1 \quad (5)$$

There $[x]$ must prove to the whole part formula (4) and for the proving of having nothings of x. Trully

$$\begin{aligned} \sin((-1)^n (x - \pi n)) &= \sin((-1)^n x - (-1)^n \pi n) = \\ &= \sin(-1)^n x \cos(-1)^n n\pi - \cos(-1)^n x \sin(-1)^n \pi n = \sin(-1)^n x \cos n\pi \end{aligned}$$

If the n is un pair, $\sin(-x) \cos n\pi = \sin x$

If n is pair number $\sin(x) \cos n\pi = \sin x$

On the n equal x, gets following concern

$$(-1)^n (x - \pi n) \in \left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right] \quad (6)$$

Because the (5) supporting with x and supply the $\left(\frac{(2n-1)}{2} \leq x \leq \frac{(2n+1)}{2}\right)\pi$ if we minus πn from the whole part of un equality gets the relation (6).

That`s why according to the (3) proves the formula (4)

$$\arcsin(\sin x) = \arcsin(\sin(-1)^n (x - \pi n)) = \sin(-1)^n (x - \pi n)$$

We count 2 – example with this method:

$$\arcsin(\sin 12) =$$

Solving: $x = 12 \quad n = \left\lceil \frac{2x - \pi}{2\pi} \right\rceil + 1 = \left\lceil \frac{24 - \pi}{2\pi} \right\rceil + 2 = 3 + 1 = 4$ According: to the formula (3)

$$\arcsin(\sin 12) = (-1)^n (12 - 4\pi) = 12 - 4\pi$$

II. The main characters of the function $y = \arccos x$

The $y = \cos x$ is decreasing on the $[0; \pi]$ and appeared the unright function and notes as
 $y = \arccos x$

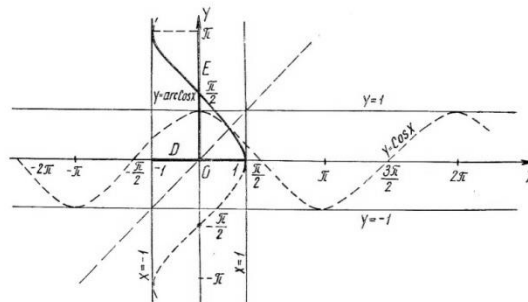
That's why to the $\arccos x$ gives the following characteristic:

Characteristic: $\arccos x$ is the angle which lying on the $[0; \pi]$ with the cosines unknown (x)

As looks liking to the character and to the $\arcsin x$ function may proved $y = \arccos x$

- 1) Defined sphere $D(x) = [-1; 1]$
- 2) Summary sphere $E(y) = [0; \pi]$

Graphics

- 3) Decreasing $x_1 < x_2 \Rightarrow \arccos x_1 > \arccos x_2$
- 4) $\arccos(\cos x) = x \quad x \in [0; \pi]$
- 5) $\cos(\arccos x) = x \quad x \in [-1; 1]$
- 6) Not pair and un pair numbers. But taken place the formula

$$\arccos(-x) = \pi - \arccos(x)$$

If the x is the desirable number for the counting $\arccos(\cos x)$ we use the following formula

$$\arccos(\cos x) = \begin{cases} x - n\pi, n - \text{juft} \\ (n+1)\pi, n - \text{toq} \end{cases} \quad n = \left\lceil \frac{x}{\pi} \right\rceil$$

The proving of it solves as the prove of the formula (4)

III. The main characters of the function $y = \arctg x$

The function $y = \operatorname{tg} x$ in the $\left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right)$ as the decrease, it is the unright function and notes as

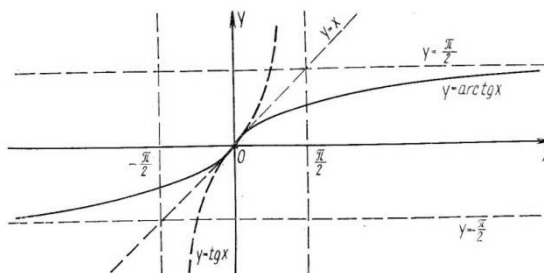
$y = \arctg x$ thus, the function $y = \arctg x$ characterized followingly.

Characteristic: $\arctg x$ is the angle which lies between $\left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right)$ and tg unknown (x)

From the characterizing of the unright function $y = \arctg x$ may taken following prove

- 1) Defining sphere $D(x) = \mathbb{R}$
- 2) Summary sphere $E(y) = \left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right)$

Graphics:

- 3) Growing function $x_1 < x_2 \Rightarrow \operatorname{arctg}x_1 < \operatorname{arctg}x_2$
- 4) Un pair function $-\operatorname{arctg}x = \operatorname{arctg}(-x)$
- 5) $\operatorname{arctg}(\operatorname{tg}x) = x \quad x \in \left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right)$
- 6) $\operatorname{tg}(\operatorname{arctg}x) = x \quad x \in R$
- 7) $\operatorname{tg}(\operatorname{arctg}x) = x \quad x \in R$
- 8) $\operatorname{arctg}(\operatorname{tg}x) = x - n\pi \quad x \in Z \quad n = \left[\frac{2x - \pi}{2\pi}\right] + 1$

IV. The characteristics of the $y = \operatorname{arctg}x$ function

If the $y = \operatorname{ctg}x$ grown in $(0; \pi)$ there appeared the unright function

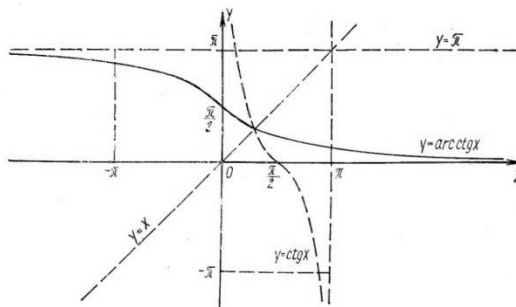
The characterizing of this function is following:

Characteristic: $\operatorname{arctg}x$ is the function which lies between $(0; \pi)$ and ctg unknown (x) .

From the characteristic and totality of the unright function can proves the function $y = \operatorname{arctg}x$

- 1) Defined sphere $D = R$
- 2) Summary sphere $E(y) = (0; \pi)$

Graphics:

- 3) The function $y = \operatorname{arctg}x$ decreasing $x_1 < x_2 \Rightarrow \operatorname{arctg}x_1 > \operatorname{arctg}x_2$
- 4) Not pair and unpair
- 5) $\operatorname{arctg}(\operatorname{ctg}x) = x. \quad x \in (0; \pi)$
- 6) $\operatorname{ctg}(\operatorname{arctg}x) = x \quad x \in R$
- 7) $\operatorname{arctg}(\operatorname{ctg}x) = x - n\pi, \quad x \in R \quad n = \left[\frac{x}{\pi}\right]$

Bibliographies

1. A. Umirbekov, Sh. Shoabzalov "Repeat mathematics" Tashkent. 1989
2. A. Abduxamidov X. Nasimov "Algebra and basics of the mathematics analyses". For the academic lyceums, 2-part Tashkent 2003

**Isayev Ne'mat, Nurmatova Shaxnoza
(Samarqand, O'zbekiston)**

“SOG`LOM BOLANING TARBIYASIDA MILLIY O`YINLARNING AHAMIYATI”

Muhtaram yurtboshimiz tomonidan 2014-yilni "Sog`lom bola" yili deb e`lon qilinishi o`sib kelayotgan yosh avlodni sog`lom, komil inson qilib, voyaga yetkazish ishining uzluksiz davomi bo`ldi..

"Sog`lom bola yili" boshqa kasb egalariga nisbatan sport sohasida faoliyat yuritayotgan mutahassislar, ming-minglab yosh sportchilarni tarbiyalayotgan ko`plab ustoz va murabbiylarni yanada yangi marralar sari chorladi. Bolalarimizni sog`lom va barkamol bo`lib voyaga yetishi, ularning baxtu iqbolini ko`rish har bir ota-ona, har qaysi oilaning eng ulug` va muqaddas orzusidir.

Jismoniy va ma`naviy jihatdan yetuk, zamonaviy bilimga, o`z fikr va qarashlariga ega bo`lgan, Vatanimizning taqdiri va kelajagi uchun ma`suliyatni o`z zimmasiga olishga qodir bo`lgan yangi avlodni kamol topdirish biz ko`zlagan obod va farovon hayot barpo etishning asosiy hal qiluvchi sharti bo`lib maydonga chiqmoqda.

Prezidentimiz ta'kitlaganidek: "Sog'lom avlodni tarbiyalash buyuk davlat poydevorini, farovon hayot asosini qurish deganidir". Hozirgi kunda jismoniy tarbiya va sportning o'rni kelajak yosh avlodni jismonan, ruhan tetik, kamolotga erishishida va har tamonlama shakllanishida ta'lim tarbiya sohasidagi eng asosiy vositalardan biri bo'lib hizmat qiladi..

Jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida barkamol insonni tarbiyalash eng asosiy muhim vazifalardan biridir.

Sog'lom avlodni o'stirish sog'lom jamiyat yaratish masalasi hisoblanadi. Sog'lom avlodni tarbiyalashda eng avvalo sog'lom turmush tarzini tashkil qilish va ilk yoshlik chog'idan boshlab singdirib borishimiz, yomon illatlarga qarshi kurashda faollikni oshirishimiz, bolalar va yoshlarni har tomonlama asrab avaylashimiz, ularni mehnatsevarlik, vatanparvarlik, ruhida tarbiyalashimiz va sport bilan muntazam shug'ullanishini ta'minlashimiz zarur.

Ma'lumki istiqloq yillari ona – Vatanimizda bolalar sportini rivojlantirish, yosh avlodni jismonan va ma'nan sog'lom voyaga yetkazish yo'lida keng ko'lamli ishlar olib bormoqda.

Respublikamizning barcha viloyat, shahar va tumanlarida barpo etilgan ixtisoslashtirilgan sport zallari, o'yingohlar, sport maydonchalari bolalar va yoshlarning ixtiyorida. Bunday imkoniyat va sharoitlardan foydalanib ulg'ayotgan yosh avlod jismonan baquvvat, aqlan teran, sog'lom voyaga yetishida hizmat qilmoqda.

Ommaviy sportni ayniqsa bolalar sportini rivojlantirish maqsadida. O'zbekiston bolalar sportni rivojlantirish jamg'armasi" ning tashkil qilinganligi "Sog'lom avlod uchun" davlat dasturi, "Alpomish" va "Barchinoy" mahsus sinov miyorlari, maktab o'quvchilari uchun "Umid nihollari", kollej va letsiy o'quvchilarining "Barkamol avlod", hamda oliy o'quv yurti talabalarining "Unversiada", uch bosqichli sport musoboqalari va boshqa nufuzli ommaviy sport tadbirlari yosh avlod jismoniy barkamolligini taminlashda muhim rol o'ynomoqda.

Bunday ko'p bosqichli va keng qamrovli sport tadbirlari mamlakatimizda bolalar sportini rivojlantirishni taminlash uchun sinov vazifasini bajarmoqda. Bu esa o'z o'rnida istidodli sportchilarni tanlab olib, ularning eng iqtidorlilarini tarbiyalash va halqaro miqyosdagi sport musoboqalariga olib chiqish imkonini bermoqda. O'z navbatida "Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi" tashabbusi bilan 2013 yilning o'zida mamlakat miqyosida tashkil etilgan ellikga yaqin yirik musoboqada besh ming nafardan ortiq o'quvchi ishtirok etganini ta'kidlash joiz.

Bundan tashqari, mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanib, o'z iqdidor va mahoratini muttasil oshirib borayotgan yoshlarimiz mamlakatimiz terma jamoalari tarkibiga qabul qilinib, halqaro musoboqalarda munosib ishtirok etmoqdalar.

O'zbekiston Respublikasi Prizedenti Islom Karimov "Biz sog'lom avlodni tarbiyalab yetkazishimiz kerak. Sog'lom kishi deganda faqat jismoniy sog'lomlikni emas, balki sharqona odob-axloq va umumbashariy g'oyalar ruhida kamol topgan insonni tushinamiz", – deydi. Bu so'zlar shundan dalolat beradiki vatanimiz kelajagi poydevori bo'lgan farzandlarimizni har tamonlama yetuk, komil insonlar bo'lib, shakllanishi asosida, yurt ravnaqi yo'lida hizmat qilishi, ularning kamol topishida qulay sharoit yaratish, sog'lom tarzda voyaga yetishi bizning oldimizda turgan eng ustuvor masalalardan biridir.

"Sog'lom bola" yilida bolalarga berilayotgan e'tibor yanada kuchaydi. Sog'lom bolani rivojlantirish borasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bola organizmining shakllanishida jismoniy tarbiya va sportning ta'siri beqiyos hisoblanadi. Organizmning intensiv o'sish va rivojlanish davri bolalik va o'spirinlik vaqtiga to'g'ri keladi. To'g'ri tashkil etilgan jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining bolalar sog'lig'i va tashqi muhitning noqulay ta'sirlariga qarshi turish qobiliyatiga muhim ta'sir ko'rsatish to'g'risida ilmiy asoslangan tadqiqotlar mavjud.

Bolalarni asrab-avaylashimiz sog'lom voyaga yetkazishimiz, ularda Vatanni sevish his to'yg'ularini shakllantirish biz kattalarning burchimizdir. Shu o'rinda yana muhtaram yurtboshimizning bir so'zlarini eslashni joiz deb bildim zero bu so'zlar "Sog'lom bola" yilinig shioriga aylansa ajab emas "Farzandlari sog'lom yurt qudratli bo'lur, qudratli yurtning farzandlari sog'lom bo'lur".

Milliy o'yinlar bolalar va o'smirlarni tarbiyalashda eng muhim va amaliy vositalardan biri bo'lib hisoblanadi. Bolani tarbiyalashda ham bog'chada tarbiyalashda ham uning tevarak – atrofdagi olamni bilishga faol intilishi dastlab o'yinda namoyon bo'ladi. O'yin jarayonida ularning borliq haqidagi tushunchalari chuqurlashadiva mustahkamlanadi.

Bolalar o'zlari o'ynaydigan o'yinlariga keng o'rin berilishi zarur, ammo bunday o'yinlarni ota onalar hamda tarbiyachilarning e'tibori va rahbarligidan chetda qoldirib bo'lmaydi. Bolalar o'yinlarida milliy va harakatli o'yinlarni asta-sekin to'g'ri yolg'a solish bilan bolalarda kuzatuvchanlik, tashabbuskorlik, mustaqillik, mehnatsevarlikni o'stirish va ularni atrofdagi vaziyatga, o'zining va o'rtog'larining harakatlariga to'g'ri baho bera olish hamda shaxsiy mofaqqiyatsizlikga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash lozim. Shunday tarbiyalash bilan bola asta-sekin zaruriy malakalarga ega bo'lib boradi va shu malakalar tufayliu o'z kuchini tug'ri sarflay oladigan, o'yin paytidagi turli vaziyatlarda o'ylab harakat qila olish qobiliyatlari rivojlanib boradi.

Milliy o'yinlar bola harakatlarini o'stirish va takomillashtirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan yurish, yugurish, sakrash, biror narsani irg'itish yoki ulotqirish, biror narsaga tirmashib chiqish kabi mashqlarni o'z ichiga oladi. Bolalarda harakatlarning takomillashi bilan birga, jismoniy qobiliyati ham rivojlanadi, bundan tashqari yurak va nafas olish sestimasining faoliyati yaxshilanadi.

Milliy o'yinlar bolalarni jismoniy jihatdan ustirishgina emas, balki aqliy va ahloqiy jihatdan tarbiyalash uchun ham muhimahamiyatga egadir. Jamoa bo'lib o'ynaladigan o'yinlarda bolalarda maqsadga erishish uchun emas, balki o'rtog'larining hatti harakatlari uchun ham ma'suliyatni sezish hislatlari ham tarbiyalanadi.

Milliy o'yinlar bolalarda sportga bo'lgan qiziqish ishtiyoqini oshiradi va sportga hos bo'lgan harakat mahoratini shakllantiradi. Yosh bolalarda sportga oid jismoniy sifatlar kuchlilik, tezkorlik, epchillik, chidamkorlik, egiluvchanlik kabi sifatlarni rivojlanishida milliy va harakatli o'yinlarni ahamiyati cheksizdir.

Shu boisdan milliy va harakatli o`yinlarni o`z yo`nalishlari bo`yicha va har bitta o`yin avzallik tomonlarini ajrata bilishlik zarur o`rin egallaydi. Hayotiy zarur harakat malakalarini shakllantiruvchi o`yinlar "Oq ayiqlar", "Quvlashmashoch", "Tovuq va tulkilar", "Qarmoqcha". Jismoniy sifatlarni rivojlantiruvchi o`yinlar "Tortishmashoch", "To`p uchun kurash", "Quvub yet", "Ko`prik va mushik " o`yinlari. Aqliy –ruhiy qobiliyatlarni rivojlantiruvchi o`yinlar "Taqiqlangan harakat", "Daqiqa", "To`xta" va "Shaxmat " kabi o`yinlar.Nutq talaffuzni shakllantiruvchi o`yinlar "Kim oladi", "Oq terakmi ko`k terak".Yilning turli fasllarida o`ynaladigan o`yinlar "Yomg`ir yog`oloq", "Chillak", "Topishmashoch top", "Tez ayt"o`yinlari.

Bunday milliy va harakatli o`yinlarni kun davomida qo`llash bolalarda katta qiziqish uyg`otadi, ularning kayfiyatlari va boshqa ruhiy sifatlariga ijobiy ta`sir ko`rsatadi. Ushbu holatlar esa bolalar organizmda charchash asoratlarini ertaroq vujudga kelishiga yo`l qo`ymaydi, zo`riqish holatlarini oldini oladi.Milliy o`yinlar bolalarni charchashdan chalg`ituvchi tarbiyaviy va ijtimoiy mazmunga ega bo`lgani uchun bolalar organizmga ancha yengilroq ta`sir etadi.

Adabiyotlar.

1. Karimov I A "Ijobiy ishlarimizni ohiriga yetkazaylik". T 1994y
2. Qosimova M U. "Milliy va haraatli o`yinlar". T 2009 y
3. "Kadrlar tayyorlash molliiy dasturi" T 1997 y

Ra`no Qosimova
(Samarqand,O`zbekiston)

MEHNAT BOZORI INFRATUZILMALARIDA KADRLARGA EHTIYOJLIKNI O`RGANISH MASALALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada turli sohalarda xalqaro munosabatlarning kengayishi, qo`shma korxonalarining tashkil etilishi tufayli ularga kadrlar ehtiyojining ortib borayotganligiga alohida e`tibor qaratilgan.

Shuningdek, maqolada ijtimoiy mehnat infratuzilmalari haqidagi faoliyatlar. Jismoniy tarbiya va sport faoliyati bo`yicha mutaxassis tayyorlash vazifalari, Jismoniy tarbiya va sport xodimlarini ish bilan ta`minlanishiga oid tavsiyalarga ham alohida e`tibor berib o`tilgan.

Kalit so`zlar. Mehnat bozori, infratuzilma, texnologiya, innovatsiya, jismoniy tarbiya, resurs sohalari, sport va boshqalar.

Ijtimoiy mehnat va turmush madaniyatimiz mazmuniga zamonaviy munosabatlar texnologiyalari chuqur singib,turli atamalar va iboralar mustahkam maqomga ega bo`lmoqda. Ayniqsa,mehnat bozori,infratuzilma,texnologiya, innavatsiya, valeologiya resurs sohalari turli tarmoqdagi kabi jismoniy tarbiya va sport olamida ham keng qo`llanilmoqda.

Mazkur iboralar aslida unchalik yangilik emas,ya`ni ularni ishlab chiqarish va mehnat jarayonlarida u yoki bu yo`nalishda oddiy so`lar bilan nomlanadi.

Mamlakatimizdagi turli sohalarda xalqaro munosabatlarning kengayishi,qo`shma korxonalarining tashkil etilishi tufayli yuqorida zikr etilgan nomlar tobora chuqur singib, o`rnashib bormoqda. Bu jarayonlarni rahbar hodimlar,ilm ahllari o`zlariga "ilgak" (yangi odat) qilib olish yo`li bilan zamon bilan hamnafas bo`lmoqda.Shu sabali bo`lsa kerakki,leksikamizni boyitish maqsadida nashriyot,matbuot,teleradio va sahna asarlarida ham xorijiy so`z iboralari ko`proq qo`llanilmoqda.Bu muammolar mavzumizga to`la aloqador bo`lmasada,mehnat bozorining turli tarmoqlari (infratuzilmalar) da jismoniy tarbiya va sport mutaxassislariga bo`lgan talab va ehtiyojlarni o`rganish va ularning natijalarini ifodalash tadqiqotimizning dolzarbligini asoslash maqsadga muvofiqdir.Shu asosda quyidagi vazifalarni o`z oldimizga qo`ydik.

1. Ijtimoiy mehnat infratuzilmalari haqidagi faoliyatlarni ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilish;
2. Jismoniy tarbiya va sport faoliyati bo`yicha mutaxassis kadrlar tayyorlashning hozirgi davr usullarini o`rganish;

3. Mehnat bozori va jismoniy tarbiya hamda sport hodimlarini ish bilan ta`minlashdagi o`zaro munosabatlarni o`rganish va tavsiyalar ishlab chiqish;

Tadqiqot jarayonida mehnat bozori va kadrlar tayyorlash hamda ular bilan bog`liq bo`lgan faoliyatlarni o`rganishda davlat qonunlari,rasmiy manba`laryazirliklarning statistik hisobotlari bilan tanishish,o`quv muassasalarining rahbar hodimlari va ilg`or tajribaga ega bo`lgan mutaxassislar bilan suhbat kabi usullardan maqsadli foydalanish mumkin.

Ma`lumotlarni yig`ish va sotsiologik tadqiqotlarni o`tkazishda O`zDJTI,viloyatlardagi jismoniy tarbiya fakultetlari,pedogogika va olimpiya zahiralari kollejlari hamda Toshkent,Samarqand,Sirdaryo,Jizzax viloyatlari, Farg`ona vodiysidagi,ba`zi bir muassasalari,korxonalari tadqiqot manzili bo`lib xizmat qildi.

Tadqiqot natijalarining asosiy yo`nalishlari quyidagicha qisqa ravishda ifoda etiladi.

1.O`zbekiston Respublikasining "mehnat qonunlari kodeksi","kadrlar tayyorlash milliy dasturi", "ta`lim to`g`risida (1997),"jismoniy tarbiya va sport to`g`risida"gi (2000) qonunlarda mehnat qilish jarayonlarining yo`nalishlari va ularga yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlab berish vazifalari oldingi qatorga qo`yilgan.Shu asosda mehnatkashlar,o`quvchi va ishchi yoshlarning sihat-salamatligini saqlash, jismoniy barkamollklarini tarbiyalash, asosida ularning mehnat qobiliyatini oshirish,mudofaa ishlariga doim tayyor turishlarini ta`minlash ishlari yuklatilgan.Bu ijtimoiy tarbiyaviy jarayonlar mehnat bozori infratuzilmalari bilan chambarchas bog`langan.ya`ni

mutaxassis kadrlar tayyorlash ularni kasbiy yo'nalishlari bo'yicha ish bilan ta'minlash mehnat bozorining tabiiy tuzilishlaridan biridir.

Ta'kidlash lozimki oddiy kishilar, "bozor" iborasini asosan bozorlar, do'konlarda sotiladigan va xarid qilinadigan faoliyatlarni tan olishadi. Lekin, hozirgi zamon iqtisodiyoti va mehnat jarayonlarida xalqaro qo'llanmalar asosida faoliyatlarning o'zaro aloqadorligi va mutanosibligiga asoslanib "mehnat bozori"ni tashkil qilmoqda. Buning mazmunida infratuzilmalar, baholash (attestatsiya) kabi qamrovi keng ish usullari mujassamlashgan.

Mehnat bozorining asosiy yo'nalishlarini qiyidagilarga ajratish mumkin:

- Yuridik shaxs yoki jismoniy shaxs yoshlarni (farzandlar) shartnoma (kontrakt) yoki davlat granti hisobida o'qishga yo'llanma (rozilik) berish;

- O'quv jarayonida bakalavr va magistr larga o'zaro (o'quv muassasa va yuridik shaxs jismoniy shaxs) o'quv yordam berish (shartnoma asosida)

- Talabalarning kasbni egallashdagi faoliyatlarini nazorat qilish va sifat darajalarini oshirish;
- Talabalarga bo'lajak ish joyini tanlashga yo'l-yo'riq ko'rsatish va amaliy ko'maklashish;
- Jismoniy tarbiya va sport sohasida bo'lajak mutaxassislarni tanlangan yoki talab etilgan maktablar, o'rta maxsus o'quv yurtlari, sport maktablariga o'quv amaliyotlarini o'tkazishga ijozat berish;

- Davlat attestatsiyasi muvafaqiyatli o'tgan mutaxassis yoshlarni kelishilgan shartlar asosida rejalashtirilgan joyga yo'llanma berish;

- O'quv muassasalari, sport maktablari va korxonalarda awalgi shartnomalar asosida mutaxassis kadrlarni ish bilan ta'minlash;

1. E'tirof etish lozimki, yuqoridagi infratuzilmalar mehnat bozorida 100% amalga oshirilmogda deb kafolatlash qiyin. Chunki mehnat jamoasi (o'quv muassasa yoki tashkilot) u yoki bu sabablar bilan vaziyatlarni o'zgartirish holatlari yuz bermoqda. Shu sababli yoki tajribali (stajga ega) mutaxassislarning shaxsiy faoliyatlari asosida ish joyini topish va shartnomalar tuzishga to'g'ri keladi.

2. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi oily va o'rta maxsus (kollejlar) o'quv yurtlarida kadrlar tayyorlash Davlat ta'lim standartlari asosida davr talabiga mos ravishda amalga oshirilmoqda. Ularda asosan sport faoliyati, kasb ta'limi yo'nalishlarida bakalavr, magistr larning sportning 20 dan ortiq turi bo'yicha ixtisoslikni egallashmoqda. Ular asosan o'qituvchi, murabbiy, tashkilotchi (menejer, sport psixologiyasi) kasbini to'la o'rganmoqdalar.

3. O'zDJTI, Samarqand Davlat universiteti va bir qator viloyatlardagi jismoniy tarbiya fakultetlarining mutaxassis kadrlar tayyorlash va ularni ishga taqsimlash jarayonlarini o'rganish natijasida hozirgi davr mehnat bozori shartnomalari talablar asosida amalga oshirilayotgan tadbirlarni namuna qilib ko'rsatish mumkin, ya'ni:

- O'qishga kirgan talabalar (1-bosqich) bilan alohida shartnomalar tuzilib, unda kelgusi ish faoliyati joyi (yashash hududi) belgilanadi;

- Talaba 3-bosqichda o'qish davrida o'zi istiqomat qiladigan joy yoki kelishuv asosida boshqa hududlarga borib, ish bilan ta'minlashga kafolatlovchi rasmiy hujjatlar to'plab (maktab, sport maktabi, sport tashkiloti va h.k) fakultet (o'quv muassasa) rahbariyatiga topshiradi;

- O'qishni bitirish arafasida talaba avvalgi rasmiy hujjatlar (taklif-buyurtma, o'zaro kelishuv va h.k) asosida shartnomalar tuzadi;

Davlat attestatsiyasidan keyin o'quv muassasi talabaga yuqorida ta'kidlangan rasmiyatchiliklar asosida yo'llanma beriladi;

Yo'llanmalar yoki o'z xoxishi bilan ishga kelgan yosh mutaxassislarni ish joyi bilan ta'minlashda xalq ta'limi, sport tashkilotlari rahbarligi va nazorati ostida ular aniq joyga taqsimlanadi va o'quv muassasalarida shartnomalar imzolanadi.

Mazkur jarayonlar mehnat bozorining rasmiy ravishdagi tartib qoidalaridir. Ammo hamma bitiruvchi kadrlar shu yo'sinda ish bilan to'la va uzoq muddatga (4-5 yil) ta'minlanayotir, deyish qiyin. Ya'ni, yuqorida ta'kidlanganidek, ushbu sabablar (oilaviy sharoit, rejani o'zgartirish, ish joyi yo'qligi va h. k) bilan o'z sohasi bo'yicha mehnat qilayotgan kadrlar ko'paymoqda.

Xulosa tariqasida ta'kidlash lozimki jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlashda barcha viloyatlar o'z imkoniyatlari va shart-sharoitlaridan maqsadli foydalanmoqda va mutaxassislarni ishga yo'llash va mehnat bozori qonuniyatlarini asosida ularni ish bilan ta'minlashda mutasaddi davlat idoralari va jamoat tashkilotlari o'z ma'suliyatlarini amalga oshirmoqda.

Aholining salomatligini yaxshilash, mehnatkash, ishchi-xizmatchi, ijodkorlarning mehnat faoliyatlarini oshirish va o'quvchi yoshlarning jismoniy barkamolligini tarbiyalashdagi mutaxassis kadrlarning faoliyat sifatlarini yanada yuqori darajaga ko'tarish. Eng muhimi esa ularni ish bilan to'g'ri ta'minlashda mehnat bozori munosabatlarini doimiy nazorat qilish hozirgi davr talablaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. I.A. Karimov "Barkamol avlod orzusi" Toshkent. 2000 y.
2. I.A. Karimov "Yukasak ma'naviyat yengilmas kuch" Toshkent 2011 y.
3. "Ta'lim to'g'risidagi qonun" Toshkent 1997 y.
4. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" Toshkent 1997 y.

HOZIRGI ZAMON O`QITUVCHISI VA UNGA QO`YILADIGAN TALABLAR

Ma`lumki, hamma kasblarni ham avvalo ustoz-muallim o`rgatadi. Dastlabki saboqni ham o`qituvchi beradi. Dastlabki ona-Vatan so`zlarining ma`nosini, mohiyatini ham o`qituvchi o`rgatadi. Shuning uchun ham barcha kasblar ichida o`qituvchilik-muallimlik kasbi o`ta sharaflı va mas`uliyatli hisoblanadi. Mana shu o`rinda tabiiy ravishda savol tug`iladi. Xo`sh, o`qituvchi kim? U qanday sifatlarga ega bo`lmog`i lozim? Xususan, bugungi kun o`qituvchisi qanday malakalar bilan qurollantirilmog`i darkor? va boshqalar.

O`qituvchi jamiyatning yosh avlod ta`lim-tarbiyasiga qo`yilgan ijtimoiy buyurtmasining asosiy ishtirokchisidir. Shuning uchun ham respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov "Tarbiyachi-ustoz bo`lish uchun, boshqalarning aql-idrokini o`stirish, ma`rifiy ziyosidan bahramand etish, haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun eng avvalo tarbiyachining o`zi aynan shunday yuksak talablarga javob berishi lozim," – degan edi. Darhaqiqat, o`qituvchilik kasbida chuqur bilimdonlik, zukkolik o`z kasb mahoratini muntazam shakllantirib borishga ishtiyoq bo`lmas ekan, u yaxshi ustoz-o`qituvchi bo`la olmaydi. Zero, davlatimizning istiqboli, Prezidentimiz tomonidan olg`a surilayotgan barcha islohotlarning ijobiy yechimi va ana shu ko`p mingyillik ziyokorlik ishining samarasi bo`ldi. Shuning uchun ham bugungi mustaqillik sharoitida o`qituvchilik kasbiga bo`lgan e`tibor va ehtiyoj har qachongiga nisbatan ortib bormoqda. Shuning bilan birga o`qituvchi oldiga qo`yiladigan talablar ham o`zgacha bo`lmoqda. Chunki bugun O`zbekiston mustaqil davlat sifatida jahonga yuz tutar ekan, bu borada pedagog o`qituvchilarning o`z o`rni, o`ziga xos mohiyati borligini unutmaslik lozim.

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ko`tarilgan barcha tadbiru amallar respublikamizning aqliy salohiyatini oshirishga qaratilgan ekan, bu eng avvalo, o`qituvchi kasbiga bo`lgan munosabatni tub jihatdan o`zgartirishni, uning ma`naviy – axloqiy va aqliy kamolotini oshirish lozimligini taqozo etadi.

Demak, bu fikrlarni ilmiy-nazariy tahlil qilish, shunday xulosalarga olib keladi:

Birinchidan – o`qituvchi o`z kasbini sevmog`i, pedagogik faoliyatga qobiliyati bor, ijodkor, ishbilarmon, bolajon bo`lmog`i;

Ikkinchidan – milliy va umuminsoniy qadriyatlarni yaxshi anglaydigan va mukammal egallagan, diniy va dunyoviy bilimlardan ogoh, ma`naviy-axloqiy barkamol inson sifatida obro` e`tiborga ega bo`lmog`i;

Uchinchidan – imyon-e`tiqodi butun, har qanday oqimlarga va ko`rinishlarga o`zining qat`iy munosabatini bildira oladigan, eng muhimi O`zbekistonning mustaqil davlar sifatida maydonga chiqishiga ishonadigan va boshqalarni ham ishontira oladigan bo`lishi;

To`rtinchidan – o`qituvchi vatanparvarlik g`oyasi bilan sug`orilgan bo`lmog`i va o`z tarbiyachilarini ham ana shu yo`lda fidokorlikka undamog`i;

Beshinchidan – pedagoglik kasbiga doir bilimlarni, ya`ni psixologik, pedagogik mahoratni, ilmiy-nazariy va amaliy bilimlarni puxta egallagan bo`lishi;

Oltinchidan – bolalarni sevish, ular ruhiyatini yaxshi bilishi, shuningdek, ularning yoshi va individual xususiyatini hisobga olgan holda, ular bilan muomalaga kirisha olishi;

Yettinchidan – o`qituvchi erkin va ijodiy fikrlay olishi, talabchan, adolatli bo`lmog`i;

Sakkizinchidan – o`qituvchi odobli, iboli va hayo sohibi bo`lish bilan birga, o`z tarbiyachilarini ham ana shunday sifatlardan qurollantirishga harakat qilmog`i;

To`qqizinchidan – o`z so`ziga va qilayotgan ishiga bolalarni ishontira oladigan, obro`-e`tiborli shaxs bo`lmog`i;

O`ninchidan – o`qituvchi o`tkir suxandon, mantiqiy fikrlovchi, o`qituvchilarga berilishi lozim bo`lgan ma`lumotni izchil va ketma-ketlik prinsipi asosida yetkazishi;

O`n birinchidan – o`qituvchi madaniyatli, estetik didli bo`lishi bilan o`zining tarbiyalanuvchilari uchun ibrat bo`lib qolmog`i lozim;

O`n ikkinchidan – o`qituvchi zamon bilan hamnafas tarzda barcha sohada bo`layotgan yangiliklardan boxabar va axborot texnologiyalaridan samarali foydalana olishi kerak.

Agar o`qituvchi ana shunday sifatlarni o`zida mujassam qila olsa, Kadrlar tayyorlash milliy modelida qayd etilgan qo`yilgan talablarga to`liq javob bera oladi deyish mumkin.

O`qituvchilik kasbini egallash uchun, albatta, tabiiy qobiliyatlar bilan birga, jismoniy, ruhiy hislatlar ham shakllangan bo`lmog`i darkor. Aks holda o`qituvchilik kasbini tanlagan bunday shaxslardan na jamiyatga, na o`zgalarga hech qanday manfaat bo`lmasligi turgan gap.

Pedagogik faoliyatning mazmuni asosan yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun xalq oldida, davlat oldida javob beradigan, bolalarga tarbiya berish uchun layoqatli, talab doirasida barcha aqliy va axloqiy salohiyatga ega bo`lgan, maxsus tayyorgarlikdan o`tgan shaxslarning alohida faoliyatiga aytiladi. Aniqroq qilib aytganda, o`qituvchilarning mehnat faoliyati komil insonni tarbiyalashga qaratilgan murakkab va ziddiyatli va uzoq davom etadigan jarayondir.

O`qituvchilik kasbini egallagan har bir inson, avvalo, o`qituvchi shaxsiga xos xususiyatlarni o`zida mujassam etishi; shuningdek, o`qituvchining ruhiy-pedagogik tayyorgarligiga qo`yiladigan talablarni atroflicha o`zlashtirgan bo`lishi; tanlangan ixtisos yuzasidan kerakli doirada pedagogik mahorat, texnika, takt, ziyraklik, kuzatuvchanlik, bilimlarni bolalarga yetkaza olish qobiliyatiga ega bo`lmog`i juda muhim.

O`qituvchi go`zallik sohibidir. U olijanob sharaflı kasb egalari haqida ne-ne aziz odamlar qo`llariga qalam olib jo`shqin hislarini, eng yaxshi ezgu tilaklarini oq qog`ozlar betiga bitmagan deysiz. Hayot abadiy.

Ammo, yosh avlod bilan barhayot. Avlod bor ekan, unga ta'lim va tarbiya beradigan mehri daryo o'qituvchilar ham abadiy barhayot yashayveradi. Hayotning bu sharaflil kasb egaloriga bo'lgan ehtiyoji ham abadiydir.

O'qituvchi bamisoli bog'bon. U yoshlik gulshanining bog'boni. Maktab, o'quv yurti— o'quv gulshani, yosh avalod uning bebaho nihollari, ustoz — o'qituvchilar esa bu bog'ning oqil, mirishkor, mehribon bog'bonlaridir. U o'z bog'idagi mevalarning rango-rang va sog'lom bo'lishi uchun kurashadi. Har bir shogirdini baxtiyor ko'rishni orzu qiladi. Daraxtni shirin meva, o'qituvchini esa oqil, barkamol shaxs bezaydi.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук, доцент Эргашев Рустам Наджимович.

Віталіна Перевертень

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

АКТИВІЗАЦІЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Роль математики в сучасній науці невідмінно зростає. Це зумовлено насамперед тим, що, по-перше, без математичного опису цілої низки явищ навколишньої дійсності важко досягти їх повного розуміння, а по-друге, розвиток фізики, лінгвістики, економіки та інших наук неможливий без застосування математичного апарату. В зв'язку з цим виникає необхідність якомога тісніше пов'язати шкільний курс із сучасною математикою. Проте самих лише змін у програмі, якими б значними вони не були, завжди буде не достатньо. Очевидно, що найактуальнішою проблемою сучасної школи є питання: як навчати?

Математика дає великі можливості для навчання учнів методів наукового прогнозування діяльності людини, явищ і процесів природи та суспільства. Вона відзначається високим рівнем абстракції і великою кількістю прийомів, методів, програм (схем) діяльності. У зв'язку з цим її вивчення в школі має здійснюватись на рівні формування вмінь та навичок і, звичайно, вимагає піднесення ролі самостійної роботи учнів.

Організація цілеспрямованої, мотивованої, творчої діяльності учнів у процесі вивчення кожного навчального предмета сприяє посиленому розвитку особистості, формуванню самостійності, зокрема самоконтролю, самовдосконаленню. Вміння прогнозувати творчу діяльність учнів та керувати нею в процесі вивчення кожної теми характеризує найвищий рівень фахової майстерності вчителя. [1, с. 3]

Пізнавальний інтерес — інтерес учнів до пізнавальної діяльності, у процесі якої вони оволодівають змістом навчального предмета і необхідними вміннями та навичками, є фактором не тільки успішного навчання; він необхідний і для розвитку, і для формування особистості школяра в цілому.

Розрізняють три основні рівні розвитку пізнавального інтересу:

- безпосередній інтерес до нових фактів та явищ, пов'язаних з інформацією, яку учні дістають на уроці (елементарний рівень);
- інтерес до пізнання істотних властивостей предметів і явищ;
- інтерес до причинно-наслідкових зв'язків, до виявлення закономірностей та встановлення загальних принципів, що стосуються різного роду явищ.

Слід зазначити, що на пізнавальний інтерес учнів впливають не тільки зміст навчального предмета, а й усі компоненти методичної системи вчителя: цілі навчального процесу, форми, засоби, методи навчання (з урахуванням вікових особливостей учнів) [2, с. 5].

Активність в педагогічній науці розглядається, по-перше, як якість особистості, її соціальна особливість і, по-друге, як діяльний її стан. Перше розуміння терміна «активність», очевидно, пов'язане з виховними завданнями сучасної школи і суспільних вимог до шкільної підготовки підростаючого покоління, що постійно ускладнюються.

Активність школярів як соціальна особливість особистості людини формується в процесі їхньої інтенсивної цілеспрямованої діяльності в праці, громадському житті, навчанні, спорті та ін., в тому числі на уроках, оскільки формування активної життєвої позиції особистості несумісне з орієнтацією на пасивне сприймання «готової» математичної або іншої навчальної інформації.

Зокрема, пізнавальну активність розглядають і як мету діяльності, і як засіб її досягнення, і як результат цієї діяльності.

Пізнавальна активність учня виявляється:

- у його ставленні до змісту і процесу учіння;
- у прагненні до ефективного оволодіння знаннями і способами діяльності за оптимальний час;
- у мобілізації морально-вольових зусиль на досягнення навчально-виховної мети.

Виділяють три рівні пізнавальної активності учнів:

перший рівень — відтворююча активність — характеризується прагненням учня зрозуміти, запам'ятати і відтворити знання, оволодіти способами їх застосування за зразком;

другий рівень – інтерпретуюча активність – характеризується прагненням учня пізнати зв'язки між явищами і процесами, оволодіти способами його застосування в змінених ситуаціях, умовах;

третій рівень – творча активність – характеризується інтересом і прагненням не тільки глибоко проникнути в суть явищ, які вивчаються, а й знайти для цього новий спосіб [3. с. 45].

*Пізнавальна активність має індивідуальний характер. Щоб краще розвинути цю якість, побачити і виправити недоліки в її формуванні, тобто керувати цим процесом, потрібна **самостійна пізнавальна діяльність учнів.***

Самостійна робота ніби є каталізатором активних розумових і практичних дій учнів. До того ж вона – засіб оцінювання і самооцінювання ефективності їхньої активної роботи.

Щоб матеріал, який вивчається, став предметом розумових і практичних дій кожного учня, у нього має бути сформоване вміння сприймати, переробляти і фіксувати нову навчальну інформацію, самостійно керувати процесом її вивчення.

Зокрема, про рівень сформованості в учнів таких розумових операцій, як порівняння, аналіз, синтез, узагальнення, можна судити за їхнім умінням виділяти істотне. Це вміння є інтегральним: воно широко спирається на інші процеси і властивості мислення.

Опрацьовуючи нову інформацію учні мають виконувати значну аналітико-синтетичну роботу, виділяти вузлові моменти, зіставляти й пов'язувати їх.

При цьому виявляються ефективними такі прийоми, як розв'язування однієї задачі різними способами, перенесення знань і навичок у нову ситуацію, знаходження раціонального методу розв'язування задачі або виконання практичних робіт, наведення власних прикладів, що ілюструють те чи інше теоретичне положення.

Успіх у вивченні залежить також від сформованості в учнів загальних навчальних умінь, зокрема уміння планувати майбутню роботу, раціонально організувати її виконання, здійснювати самоконтроль і працювати у певному темпі. Найбільш важливими вміннями для самоуправління учінням є планування і самоконтроль [2, с. 9].

Досить важливим для управління процесом власного учіння є самоконтроль, який ґрунтується на умінні співвідносити здобуті результати з поставленою метою. Наприклад, на уроках математики під час розв'язування задач з фізичним і хімічним змістом вдаються до такого прийому, як прикидання результату – числове чи графічне.

Сила і слабкість мислення школярів виявляється не в тому, які компоненти – практичні, образні чи вербальні – переважають. А насамперед у загальному рівні розвитку їхнього продуктивного мислення. Перевантаження того чи іншого типу мислення позначається на способі дій, якому надається перевага – з опорою на образ чи в абстрагуванні від нього.

Література:

1. Касьяненко М. Д.. Підвищення ефективності навчання математики. – К.: Рад. шк., 1980. – 139 с.
2. Хабіб Р. А.. Активізація пізнавальної діяльності учнів на уроках математики. – К.: Рад. шк., 1985. – 152 с.
3. Шамова І. Т.. Активізація учения школьникова. – М.: Педагогика., 1982. – 208 с.

Науковий керівник:

доцент, кандидат педагогічних наук Довбня Петро Іванович.

**Оксана Подольская
(Гомель, Беларусь)**

РОЛЬ КАДРОВОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В ИНФРАСТРУКТУРЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕГИОНА

Решение самых важных социально-экономических проблем в условиях глобального экономического кризиса делает проблему активизации инновационной деятельности весьма актуальной для подавляющего большинства стран, в том числе и для Республики Беларусь. Это требует того, чтобы все составные элементы национальной экономики были активными участниками разработки и внедрения в практику различных нововведений, дающих существенный социально-экономический эффект. Добиться этого можно лишь тогда, когда инновационная политика будет в центре внимания не только в масштабах всей республики, но и каждого региона, отрасли, хозяйствующего субъекта.

Активизация инновационной деятельности в регионе является одним из основных факторов его устойчивого социально-экономического развития. Взаимосвязь инноваций и экономического развития уже давно стала предметом пристального внимания ученых. Данной проблеме посвящены труды таких ученых, как Н. Д. Кондратьев, В. И. Вернадский, Й. Шумпетер, Г. Менш и др. Учеными неоднократно показано, что инновации находятся в центре экономического прогресса. Данный тезис можно в полной мере применить и к региону, экономическое развитие которого напрямую зависит от интенсивности инновационной деятельности на его территории. В связи с этим вопрос о путях активизации инновационной деятельности в регионе является весьма актуальным. Региональная инновационная

система, являясь, с одной стороны, элементом социально-экономической системы региона, позволит учесть особенности его инновационного потенциала, с другой стороны, являясь частью национальной инновационной системы, обеспечит инновационное развитие региона в соответствии с общереспубликанским вектором [1, с. 214].

Главной задачей при формировании региональной инновационной системы является создание инфраструктуры инновационной деятельности в регионе. На сегодняшний день в инфраструктуре инновационной деятельности выделяют производственно-технологическую, консалтинговую, финансовую, кадровую, информационную и сбытовую составляющие [1, с. 215]. Влияние кадрового потенциала на развитие инновационной деятельности обусловлено тем, что инновационный потенциал включает кадровую составляющую. В свою очередь, формирование кадрового потенциала региона во многом обусловлено кадровой политикой. Ее интенсивность, определяющаяся количеством мероприятий по поддержке молодых ученых и аспирантов, варьируется от региона к региону. Кадровый потенциал каждого региона различен, различно и его влияние на результативность инновационной деятельности [2, с. 66].

Происходящие сегодня процессы в экономических системах на основе принципов инновационной экономики требуют постоянного обновления профессиональных навыков, переподготовки и повышения квалификации кадров, организации их непрерывного образования. Новая модель экономического развития, утверждающаяся в информационном обществе, вызывает необходимость для работников несколько раз в течение жизни менять профессию, постоянно повышать свою квалификацию. В связи с этим весьма актуальной является проблема развития системы непрерывного профессионального образования, особенно в условиях формирования инновационной экономики. Именно система непрерывного образования играет ключевую роль при формировании кадров для инновационного развития региона [3, с. 167].

Согласно автору статьи [4, с. 469], под системой непрерывного профессионального образования (далее – СНПО) понимается совокупность учебных заведений разного уровня, обеспечивающих формирование и развитие профессиональных качеств в течение всего периода обучения, профессиональной подготовки, деятельности и переподготовки. В основе функционирования СНПО лежит принцип непрерывности образования, признанный мировым сообществом, который позволяет четко определить место системы подготовки, повышения квалификации и переподготовки профессиональных кадров в региональной системе.

Создание системы непрерывного образования будет способствовать наращиванию кадрового потенциала в сфере науки, образования, технологий и инноваций, что в свою очередь, является одним из ключевых направлений инновационного развития региона. Необходимыми условиями эффективного функционирования и развития системы непрерывного профессионального образования представляются следующие:

- 1) постоянно действующая система мониторинга текущих и перспективных потребностей экономики региона в кадрах различной специализации и квалификации;
- 2) активное взаимодействие системы с субъектами инновационной деятельности, предприятиями инновационной направленности, в том числе, в части формирования заказов на подготовку соответствующих специалистов;
- 3) широкое использование современных образовательных технологий, в т.ч. интерактивных форм обучения, кейс-технологий, проектных и других методов;
- 4) формирование эффективных механизмов взаимодействия между государством, бизнесом, наукой и образованием;
- 5) образование как информационный процесс должно в равной степени сочетать традиционную (повторение и тиражирование известного) и инновационную составляющие для адекватного удовлетворения современных и будущих потребностей общества [3, с. 170].

Переход Республики Беларусь на инновационный путь развития экономики ставит перед системой профессионального образования новые цели, решение которых – в глубоких преобразованиях системы профессионального образования. Данные преобразования целесообразно представлять в виде двух взаимосвязанных процессов: совершенствование существующей образовательной системы и формирование новых концептуальных подходов и условий ее развития на основе прогнозных оценок и стратегических направлений в соответствии со структурными сдвигами в экономике и социальной политике государства. Новая система профессионального образования должна обеспечить развитие и становление личности человека как профессионала в течение всей его жизни [4, с. 472].

Опираясь на все вышесказанное, можно сделать вывод о том, что именно непрерывное образование, благодаря многоуровневости, мобильности и четкости его структуры, призвано обеспечить не просто поэтапное, а целостное развитие, так как оно максимально использует сложившиеся звенья образовательной сферы. Главная идея существования СНПО базируется на том, что образование сопровождает человека всю сознательную жизнь: каждый человек должен обладать возможностью совершенствоваться в какой-либо из его форм. Во всем мире, в том числе и в нашей стране, эта система находится в стадии становления, и ее совершенствование требует проработки экономических, социальных, демографических, психологических и чисто педагогических вопросов. Однако стоит отметить, что при формировании региональной системы непрерывного профессионального образования необходимо учитывать особенности социально-экономического развития конкретного

региона, что реально позволит соотнести потребности в образовательных услугах и реальные возможности их удовлетворения соответствующими специалистами [4, с. 471].

Литература:

1. Морозов С. И. Пути активизации инновационной деятельности в регионе // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 1. – С. 214-216.
2. Сергеева В. В., Ширяев А. А. Кадровый потенциал региона и кадровая политика как факторы результативности инновационной деятельности // Социология науки и технологий. – 2012. – Том 3. – № 1. – С. 65-78.
3. Андреев В. Н. Система непрерывного образования как ключевая составляющая обеспечения инновационного развития региона // Псковский регионологический журнал. – 2013. – № 15. – С. 167-172.
4. Дмитриев Н. А. Непрерывное образование как основа формирования региональной системы непрерывного профессионального образования // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2010. – № 2. – С. 467-473.

Научный руководитель:

доктор экономических наук, профессор Давыденко Леонид Николаевич.

Катерина Поступасва
(Донецк, Украина)

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Сучасні умови розвитку суспільства заклали нові вимоги до спеціалістів, яких почали більш спрямовано готувати за різними інтегрованими програмами. Зараз в умовах глобалізації та трансформації суспільства актуальною постає проблема формування сучасного викладача вищого навчального закладу, який відповідав би запитам і вимогам цього суспільства. Питання якими мають бути умови формування педагогічної майстерності викладача вищого навчального закладу залишається актуальним і потребує ґрунтовної відповіді.

Постановка проблеми. Сьогодні вимагає від працівників практично всіх сфер діяльності високого рівня творчої активності та самостійності, уміння цікавитись досягненнями науки, опановувати нові технології, відповідально ставитись та використовувати набуті знання в своїй практичній діяльності, постійно самовдосконалюватися. Реалізація цих завдань багато в чому залежить від особистих якостей людини та її професійної майстерності. Ця проблема ще більше актуалізується, коли мова йде про професійну діяльність викладача, котрий в певній мірі забезпечує формування інтелектуального потенціалу нації, адже лише творчість самого викладача, його педагогічна майстерність в змозі розвивати творчі здібності у тих, щонавчається, готувати їх до самостійного вирішення життєвих проблем.

Перед навчальними педагогічними закладами стоїть не простезавдання, оскільки зазначена проблема вимагає підготовки не просто освічених, озброєних знаннями викладачів, а фахівців-майстрів, готових до творчого розв'язання великого розмаїття поставлених перед ними задач.

Аналіз літературних джерел щодо ступеня розробленості проблеми. Проблема вдосконалення педагогічної майстерності вчителя, викладача вищої школи завжди була досить актуальною і досліджувалася та розроблялася впродовж всієї історії освіти (Я. Коменський, Й. Герbart, Г. Сковорода, К. Ушинський, Д. Дьюї, Л. Макаренко, В. Сухомлинський, М. Данилов, Б. Єсіпов, І. Лернер, І. Скоткін, Ю. Бабанський та ін.). Разом з тим, вона і зараз досить часто обговорюється на сторінках наукових та навчально-методичних видань (Є. Барбіна, І. Зязюн, С. Єлканов, В. Пилипчук, І. Кривонос, О. Руденко та ін), однак є щенедостатньо теоретично та методологічно розробленою. На наше велике переконання, сучасним студентам необхідна психолого-педагогічна допомога, створення сприятливих умов, що забезпечуватимуть їхню успішну адаптацію та професійну діяльність.

Тому, **метою статті** є визначення умов формування потреб професійного розвитку, підвищенні професійної культури та педагогічної майстерності викладача вищої школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під педагогічними умовами формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя, ми розуміємо такі спеціально створені умови, які необхідні і достатні для забезпечення продуктивності перебігу навчально-виховного процесу та досягнення його мети. На нашу думку, такими умовами є: створення культурно-освітнього середовища як осередку духовного життя студентів; забезпечення організації вивчення передового педагогічно досвіду; формування позитивної мотивації до педагогічної професійної діяльності; уведення методики активного включення в навчально-виховний процес у ВНЗ; участь у загально-університетських науково-методичних заходах, семінарах; формування в студентів потреб у постійному самовдосконаленні.

У переліку педагогічних умов, які на нашу думку, забезпечують ефективність формування педагогічної майстерності майбутнього викладача, ключовою умовою виступає створення культурно-освітнього середовища як осередку духовного життя студентів. Культурно-освітнє середовище – досить

нове поняття в науково-педагогічному обігу, яке досі не має загально прийнятого тлумачення. Проте, аналіз багатой вітчизняної історико-педагогічної спадщини дає підстави стверджувати, що окремі його аспекти вже були предметом роздумів видатних українських освітян. Зокрема, на особливу увагу заслуговують педагогічні ідеї і досвід В. Сухомлинського зі створення в керованій ним Павлівській школі єдиного культурно-освітнього простору.

У своїй новаторській педагогічній практиці В. Сухомлинський виходив з ідеї про те, що навчальний заклад має бути «осередком, вогнищем духовного життя». Такий підхід видатного українського педагога-гуманіста до ролі культурно-освітнього середовища навчального закладу в становленні особистості педагога і учня має багато спільного з поглядами відомого антрополога К. Клакхона, який вважав, що «культура – це частина оточуючого світу, створена самою людиною». Як указує науковець, безперечно, мається на увазі далеко не тільки матеріальне середовище – будівлі, побутові речі та ін. «Створена людиною частина оточуючого світу» обов'язково передбачає ще наявність специфічного духовного довкілля – системи норм і цінностей, менталітету, традицій тощо. Основою виступає навчально-професійна діяльність студентів. Саме в такому середовищі майбутні викладачі залучаються до різноманітності відносин, пов'язаних із професійною діяльністю та формують навички педагогічної майстерності. Цьому сприяє використання таких форм та методів організації навчальної діяльності як ділові та рольові ігри, навчальні конференції, методичні семінари, лекції-діалоги, захист творчих проєктів, самостійна робота студентів по написанню рефератів, доповідей, наукових статей, пошуковий і дослідницький підходи до засвоєння знань, умінь та навичок тощо. Тривале залучення майбутніх викладачів шляхом моделювання до реальної професійно-педагогічної діяльності сприяє їхній адаптації до умов та вимог майбутньої професії, демонструє сильні й слабкі сторони особистості, сприяє реалізації творчого потенціалу.

У ході наукового пошуку встановлено другу умову зростання професійної майстерності викладача – забезпечення організації вивчення передового педагогічного досвіду. Педагогічний досвід викладача є підґрунтям, на якому зростає його педагогічна майстерність. Водночас він є і джерелом розвитку педагогічної науки, зростання професіоналізму [5].

В аспекті досліджуваної проблеми вважаємо за необхідне визначити наступну умову, що забезпечує зростання педагогічної майстерності майбутнього викладача – *формування позитивної мотивації до педагогічної професійної діяльності*. Мотив спонукає людину ставити й досягати різних цілей, виконувати відповідні дії, дозволяє відповісти на запитання: чому ми виконуємо ті або інші дії, чому робимо ті чи інші вчинки.

На основі системного аналізу дослідницею А. Анастасі були сформульовані основні чинники, що сприяють зростанню інтересу до процесу навчання [1]. Автор зазначає, що найважливішою передумовою створення інтересу до навчання є виховання широких соціальних мотивів діяльності, розуміння їхнього сенсу, усвідомлення важливості процесів, що вивчаються, для власної діяльності.

Необхідною умовою для створення в студентів інтересу до змісту навчання і до самої навчальної діяльності є *можливість проявляти в навчанні розумову самостійність та ініціативність*. Велику роль у цьому відіграє створення проблемної ситуації, зіткнення студентів з труднощами, які вони не можуть вирішити за допомогою наявного запасу знань [4].

Можна погодитись з науковцями в тому, що важливе місце серед педагогічних умов формування мотивації займають *ігрові технології*. Саме вони об'єднують у собі як емоційні стимули (ситуація успіху, інтерес до матеріалу, що подається, моменти змагань), так і проблемно-пошукові (постановка ситуації вибору, самоаналіз, нестандартність запропонованих у грі завдань, поступове підвищення їхньої важкості).

Варто зазначити четверту умову формування педагогічної майстерності майбутнього викладача – уведення методики активного включення в навчально-виховний процес у ВНЗ. Підкреслимо, що на сучасному етапі виділяють кілька підходів до здійснення активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів. Так, Т. Веретенко пропонує залучати студентів до активної діяльності через розв'язання навчальних завдань, які постійно ускладнюються. Проблемний виклад матеріалу заохочує студентів до самостійного пошуку інформації, самостійних висновків, узагальнень. Це сприяє розвитку особистості студента, його самосвідомості, самооцінки. Саме діалог є ефективним методом активізації навчання студентів [3].

Наступним шляхом вирішення проблеми активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів є *втілення новітніх педагогічних технологій, форм і методів в організацію навчально-пізнавальної діяльності майбутніх викладачів*. Серед методичних прийомів психолого-педагогічної підтримки слід виокремити наступні: заохочення, створення ситуації успіху, проблемних ситуацій, навчально-пізнавальна гра, спонукання до пошуку альтернативних рішень, виконання творчих завдань, робота в мікрогрупах.

Змістом проведення практичних (групових) занять, як однієї з основних форм навчальних занять у ВНЗ, є *моделювання й обговорення різних ситуацій, відпрацювання практичних дій, що виникають у реальному житті, у тому числі в навчальній та професійній діяльності*. Провідне місце в них мають займати *творча пошукова діяльність студентів, евристична бесіда, діалог, дискусія, симпозиуми, «мозкова атака», метод «круглого столу», метод проєктів, рольові ігри, навчання в співробітництві, драматизація, психолого-педагогічні тренінги, семінари, диспути, у ходячих студент набуває досвіду вирішення проблем, пов'язаних з особливостями майбутньої професійної діяльності*.

Серед ефективних способів формування професійних умінь та навичок слід відзначити *метод відкритих питань*. Вони передбачають різні відповіді студентів.

Необхідність поставити студента в центр навчального процесу, зробити його активним суб'єктом процесу навчання, організувати його взаємодію з іншими студентами вказує на бажаність використання такої технології навчання, як *навчання в співробітництві*. У таких технологіях навчання студенти оволодівають конкретними соціально-психологічними знаннями, відбувається корекція професійної поведінки особистості, формуються навички спілкування, розвиваються рефлексорні здібності (наприклад, здатність аналізувати ситуацію й власну поведінку), уміння реагувати на ситуацію. Тож, основною ідеєю цієї технології є створення умов для активної спільної навчальної діяльності студентів у різних ситуаціях.

Участь у загальноуніверситетських науково-методичних заходах, семінарах не менш важлива умова формування педагогічної майстерності, яка сприяє розвитку методологічних і теоретичних аспектів психолого-педагогічної культури; стимулює процес професійного самовдосконалення і розвиток професійної майстерності майбутніх викладачів; знайомить учасників з сучасними технологіями і інтерактивними методами навчання, з вимогами до конструювання і організації сучасного уроку; дозволяє формувати в студентів уявлення про сучасні концепції виховання і навчання, основні підходи до їхнього здійснення.

Успішність професійного становлення студентів залежить і від того, який сенс має для них професія викладача, яким чином розкриваються й реалізуються їхні потенційні сили в навчально-виховному процесі. Тому, необхідно зазначити, що формування в студентів потреб у постійному самовдосконаленні є однією з провідних умов формування педагогічної майстерності.

Висновок. Не претендуючи на повноту викладу проблеми дослідження та висловлюючи нашу точку зору в її розумінні, вважаємо за необхідно наголосити, що об'єднавши вище зазначені умови, будемо мати потужний інструмент для формування педагогічної майстерності майбутнього викладача, що, безсумнівно, є важливим чинником ефективності навчально-виховного процесу, який позначається на результатах навчання студентів, на формуванні їх як особистостей. У свою чергу, розвиток педагогічної майстерності майбутнього викладача тісно корелює з його ставленням до себе, вимогами до своєї діяльності, особистісними якостями.

Література:

1. Анастасі А. Психологическое тестирование / А. Анастасі, С. Урбіна. –СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
2. Біда О. Відеотека як ефективний засіб підготовки вчителів / О. Біда // Рідна школа. – 2002. – № 5. – С. 64-66.
3. Веретенко Т. Шляхи підвищення активності навчально-пізнавальної діяльності студентів / Т. Веретено // Збірник наукових праць: Вісник Запорізького національного університету. – № 1. –2008. – С. 53-57.
4. Орлов В. Професійне становлення вчителя як предмет педагогічних досліджень / В. Орлов // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1 (46). – С. 42-51.
5. Отич О. Зміст, форми і методи використання мистецтва у розвитку педагогічної майстерності вчителя в радянській педагогіці першої третини ХХ століття / О. Отич // Збірник наукових праць: Витоки педагогічної майстерності. – Полтава. – 2010. – №7. – С. 145-150.

СЕКЦІЯ: ПОЛІТОЛОГІЯ**Олена Пак
(Миколаївська, Україна)****ПРАЙМЕРІЗ ЯК ВИБОРЧА ТЕХНОЛОГІЯ В США**

Постановка проблеми. Феномен виборів є складним політичним процесом та явищем, яке потребує ґрунтовного вивчення. Віддаючи голоси за своїх представників, народ обирає лідерів, від яких залежить майбутнє суспільства їх майбутня доля. В США процедура виборів є досить складною, вона передбачає існування двох основних видів виборів – первинні партійні вибори (праймеріз) та загальні вибори. Відповідно виникає нагальна потреба у вивченні специфіки використання праймеріз як політичної технології та окремого інституту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням праймеріз займається певна кількість спеціалістів таких як І. Міннікен [4], К. Кендалл [9], М. Баглай [1], М. Вот'є [12], М. Хіночоса [6], Н. Палмер [10], С. Джеффри [8], і ін. Поряд із цим, ступінь вивчення праймеріз як виборчої технологія в США і використання цього досвіду в Україні знаходиться на початковому етапі.

Метою даної статті є дослідження появи та еволюції технології праймеріз, процесу формування та використання її на території США.

Виклад основного матеріалу. Те, що сьогодні відомо як «кокус», насправді, можна віднести до праймеріз. Але коли праймеріз, про які нам відомо зараз, вперше почали використовувати на початку ХХ ст., стара система почала називатися «непрямі праймеріз» щоб розрізнити їх від нових «прямих праймеріз».

Аж до виборів 1976 року, які збільшили кількість штатів, що почали використовувати праймеріз, метод кокусів був звичайним методом для обрання делегатів до Національної конвенції: це була просто контрольована система – і в багатьох випадках керована партійною ієрархією. У 1960 р. було лише 16 президентських праймеріз: до 1980 р. – 35, у 2000 р. – 45 і лише 7 штатів будуть використовувати кокус – методи.

Перш ніж інститут праймеріз утвердився в усій країні, кандидатів для участі в американських виборах визначали на нарадах і з'їздах партій. Цей процес не вирізнявся демократичністю і прозорістю, оскільки в ньому домінували думки політичних лідерів, що й стало поштовхом до запровадження попередніх виборів. Цей період реформ у США називають «Прогресивною ерою» (1890–1920 роки), головною ідеєю якої було обмежити вплив партійних босів, представників великого бізнесу, членів Конгресу, могутніх губернаторів та інших посадових осіб на формування виборчих списків партії. Крім того, за задумом ця процедура мала стати інструментом, який міг допомогти:

- відсіяти явних аутсайдерів, які можуть більше зашкодити інтересам партії, аніж допомогти їй;
- підвищити ротацію посадових осіб (знижити рівень переобрання вірних прихильників партії);
- підвищити лояльність виборців.

У цей час попередні вибори поширюються буквально на всі виборні посади у сфері законодавчої і виконавчої влади на федеральному, регіональному і місцевому рівнях. У середньому в країні вибирають близько 500 тис. посад, з яких на федеральному рівні лише 542: президент, віце-президент, 100 сенаторів і 435 членів Палати Представників, 5 територіальних делегатів. Проведення праймеріз передбачено Конституцією, а процедура варіюється від штату до штату і регулюється законодавством кожного штату, а також внутрішньопартійними правилами і сформованими традиціями [3, с. 53].

Таким чином, *праймеріз* – це попередні вибори партійних кандидатів на публічні представницькі посади, які дають змогу збільшити рівень участі громадян у процесах формування органів влади, відкривають для виборця партійний «чорний ящик», наближають людей до політики і породжують почуття причетності до ухвалення рішень.

Особливістю американської політичної системи є те, що у них немає централізованих загальнофедеральних партій. У кожному штаті є своя партія, зі своїм лідером. В Америці налічується 50 демократичних і 50 республіканських партій [2]. Процедура висування кандидата на посаду президента і віце-президента однозначно не прописана в конституції або федеральних законах США, і тому кожен штат проводить її зі своїми особливостями. В залежності від законодавства штату виборці можуть віддавати голоси безпосередньо за самих кандидатів в президенти або опосередковано – за делегатів партконференцій і з'їздів, які зобов'язані підтримувати кандидатів.

Вільні вибори розглядаються в США як важливий елемент демократії. Конституція США в своєму першочерговому вигляді разом з конституціями штатів створили далеко не демократичну виборчу систему, і лише у другій половині ХХ ст. після багатьох реформ ця система зуміла позбавитися від найбільш суттєвих своїх недоліків [1, с. 99-100].

Так в деяких штатах зберігається архаїчна система висування кандидатів на партійні збори і з'їзди різних рівнів. Ця система, яка домінувала довгий час, викликала гостру критику внаслідок необмеженого засилля партійних босів і повного відсторонення рядових членів партії від висування кандидатів на виборні посади всіх рівнів. Тому стосовно до висування кандидата від партії на пост Президента США вона була замінена системою первинних виборів (праймеріз), хоча в деяких штатах збереглась схожа система – кокусів.

Праймеріз існують тепер в більшості штатів США. В різних штатах ця система має свої особливості, але в основному на первинних виборах, які організуються у зв'язку з виборами глави держави, виборцями штату утверджується з числа декількох претендентів один партійний кандидат на пост Президента США, якого потім партійна організація штату зобов'язана представити національному з'їзду партії (цей з'їзд обирає одного кандидата для участі у «вторинних» виборах, тобто у власне виборах) [1, с. 104].

Праймеріз є першим серйозним кроком у виборчій кампанії будь-якого кандидата, і їх результати є багато в чому визначальними для результату виборів. Тому кандидати ретельно готуються до первинних виборів і приділяють особливу увагу штатам, де вони будуть брати участь у виборах (кандидат не зобов'язаний брати участь у всіх праймеріз, що проходять в США). Найбільше від цього виграють штати Айова і Нью-Гемпшир, в яких праймеріз проходять на кілька тижнів раніше, ніж в інших місцях. Результати первинних голосувань у цих штатах детально обговорюються у ЗМІ, і до моменту проходження інших праймеріз громадську думку з приводу основних кандидатів уже сформовано. Бажаючи отримати не менше уваги від учасників передвиборчої гонки, деякі штати кооперуються і проводять праймеріз в один день – так званий «супервівторок». Зазвичай в кожен виборчу кампанію проходить кілька таких «супервівторка».

Після проведення праймеріз партійні організації штату підраховують голоси і розподіляють ті місця, які штат отримав на партійній конференції між делегатами, що представляють різних кандидатів. Фактична чисельність делегації штату на національному партійному з'їзді розраховується за встановленою партією формулою, що враховує такі фактори, як населення штату, надана їм підтримка на минулих виборах, кількість обраних посадових осіб і т.п.

Штати зацікавлені проводити вибори за партійними правилами, так як штати, які проводять вибори без урахування цих правил, стикаються з тим, що на загальнонаціональних з'їздах повноваження їх делегатів не будуть визнані.

За ступенем обмеження доступу до голосування праймеріз діляться на більш поширені закриті (в них беруть участь тільки зареєстровані члени партії) і відкриті (в них можуть брати участь всі бажаючі, незалежно від партійної приналежності). При цьому в обох випадках кожен житель штату може брати участь в праймеріз лише однієї партії, проте існують також загальні праймеріз (blanket primaries), що дозволяють виборцям обирати кандидатів обох партій. У випадку, коли в праймеріз однієї з партій можуть брати участь прихильники іншої партії, національний партійний комітет може не визнати результати голосування [7].

У деяких штатах США – наприклад, в Колорадо і Коннектикуті – місцеві партійні організації проводять особливі конвенції, на яких визначають перелік політиків, які можуть бути допущені до участі в праймеріз. І в цьому випадку умови в різних штатах різняться. Приміром, в штаті Юта, якщо на конвенції кандидат отримує 70% голосів і більше, праймеріз можуть не проводитися, оскільки партія схвалює кандидатуру цього політика. У штатах Північна Дакота і Род-Айленд партійна конвенція автоматично дає «добро» на участь в праймеріз всім кандидатам, висунутим місцевими партійними структурами.

Первинні вибори проходять раз на чотири роки, в один рік з основними президентськими виборами. Формально представник кожної партії на основних виборах, що проходять в листопаді, визначається в кінці літа – за результатами національної партійної конвенції. Число делегатів, що підтримують того чи іншого претендента на національній конвенції, безпосередньо залежить від обсягу підтримки, яку він отримав на праймеріз і кокусах в штатах [7].

Голосування в штатах тривають з січня по червень, проте, як правило, вже в середині цього терміну виявляється переможець. Тим не менш, теоретично можливий випадок, при якому до завершення первинних виборів єдиного кандидата не визначено: тоді вирішальну роль відіграє голосування на національній конвенції. Втім, подібна ситуація з 1970-х років не виникала ні разу.

Вихід праймеріз може визначатися різними способами. Демократи завжди керуються пропорційним принципом: частки делегатів від штату, що представляють різних кандидатів, відповідають часткам отриманих цими кандидатами голосів. Республіканці надають штатам право вирішувати, який принцип використовувати: пропорційний чи мажоритарний. У другому випадку всі делегати від штату підтримують кандидата, який набрав в цьому штаті найбільше число голосів.

Сьогодні у Сполучених Штатах на повну потужність триває процес за технологією праймеріз, суть якого – вибрати у межах партії серед багатьох кандидатів на посаду президента одного найбільш достойного, який складе конкуренцію нині діючому президенту США Бараку Обамі, які мають відбутися у 2016 році.

Таким чином, проведене дослідження з використання такої виборчої технології як праймеріз дозволяє зробити наступні **висновки**:

- праймеріз є ефективною політичною технологією, якою треба вміти користуватися. Усе залежить від вибору моделі праймеріз і того, наскільки відкритими вони є і як сильно партія може впливати на їхній результат;
- попередні вибори стали таким механізмом, який вперше застосували у США і який тривалий час не мав аналогів в інших країнах світу;
- праймеріз дають змогу збільшити рівень участі громадян у процесах формування органів влади; мають високий ступінь відкритості внутрішньопартійних виборів і процедурою їх проведення, в якій партія може вирішувати свої внутрішньопартійні проблеми.

Перспективи подальших досліджень. Подальших розробок потребує аналіз механізмів здійснення технології праймеріз на різних рівнях функціонування держави та суспільства, зокрема його використання в Україні.

Література:

1. Баглай М.В. Президенты Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки. Роль, порядок выборов, полномочия / М.В. Баглай. – М.: Норма. – 2008. – 144 с.
2. Избирательная система США. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pda.tr200.biz/referat_gosudarstvo_i_pravo/?referat=250450&page=1
3. Круглий стіл «Уроки демократії: світовий досвід для України». – Міжнародний центр перспективних досліджень. – Назва з титул. екрану. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/pub/files/46/66/Lessons%20of%20Democracy%20U.pdf>
4. Минникен И.В. Выборы в истории Российского государства в XI – нач. XIX века. /И.В. Минникен. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс». – 2010. – 538 с.
5. Система первичных выборов (праймериз) в США. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ria.ru/spravka/20120111/36888038.html>
6. Hinojosa M. The Paradox of Primaries: Candidate Selection Processes and Women's Representation in Chilean Municipalities / М Hinojosa // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/4/0/3/3/p40330_index.html?hpssid=8np1lfpv3p3jrgkakomcvp9sm7
7. How Does the Primary Process Work? – Project Vote Smart. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://votesmart.org/education/presidential-primary#.U1onlv_v7c
8. Jeffery S. FAQ: The US primaries / S. Jeffry // // Guardian Unlimited. – January 4. – 2008.
9. Kendall K. Communication in the Presidential Primaries: Candidates and the Media / K. Kendall // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.questia.com/read/9180752/communication-in-the-presidential-primaries-candidates>
10. Palmer N. The New Hampshire Primary and the American Electoral Process / N. Palmer // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.questia.com/read/29043269/the-new-hampshire-primary-and-the-american-electoral>
11. The Primaries. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historylearningsite.co.uk/primaries.htm>
12. Wattier M. Presidential Primaries and Frontloading: An Empirical Polemic / M. Wattier // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uakron.edu/bliss/docs/state-of-the-parties-documents/Wattier.pdf>
13. Warre A. The American Direct Primary Party Institutionalization and Transformation in the North / A. Warre // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.questia.com/read/105149213/the-american-direct-primary-party-institutionalization>

Науковий керівник:

д.політ.н., професор кафедри державної служби, Євтушенко Олександр Никифорович.

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Олександр Бабенко
(Київ, Україна)

МЕХАНІЗМ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що вказуючи на стан сильного душевного хвилювання, законодавець не розкриває його суті, а без цього важко правильно визначити юридичну природу складу злочину. Неоднозначність трактування відповідних положень у науці позначається і на правозастосовній практиці.

Проблемам кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання присвячені праці О.В. Авраменка, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, М.І. Дубініної, В.О. Навроцького, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, С.С. Яценка та інших.

Не зважаючи на велику кількість досліджень науковців щодо визначення поняття «стан сильного душевного хвилювання», до цих пір так і не вироблено єдиного підходу щодо тлумачення даного поняття. Дослідивши сучасні підходи науковців до розуміння поняття «стан сильного душевного хвилювання» можна виділити три підходи щодо визначення:

1. До першої групи відносяться науковці (В.В. Сташис, М.І. Бажанов), які говорять, що стан сильного душевного хвилювання – це стан фізіологічного афекту.

2. Науковці наступної групи вважають, що стан сильного душевного хвилювання – це стан афекту, не акцентуючи увагу на те, фізіологічний це стан чи ні.

3. Науковці третьої групи вважають, що поняттям «стан сильного душевного хвилювання» охоплюється не тільки стан афекту, але й інші емоційні стани, які є сильними за своїм впливом на психічну діяльність.

Для того, щоб усунути розбіжності в тлумаченні поняття «стан сильного душевного хвилювання» у Верховному Суді України було розглянуто проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення механізму кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання», внесений на розгляд Верховної Ради України народним депутатом Прокопчуком Ю.В.

Даним проектом передбачається доповнення КК України ст. 25¹ «Стан сильного душевного хвилювання» в наступній редакції:

1. *Станом сильного душевного хвилювання визнається емоційний стан особи у виді афекту, стресу чи фрустрації, котрий значною мірою обмежує її здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними під час вчинення нею передбаченого Кримінальним кодексом суспільно небезпечного діяння.*

2. *Кримінальна відповідальність за заподіяння в стані сильного душевного хвилювання шкоди правоохоронюваним інтересам потерпілого, якщо такий стан був обумовлений протизаконним насильством, знущанням або тяжкою образою з його боку, настає лише у випадках, передбачених в Особливій частині цього Кодексу.*

3. *При вчиненні в стані сильного душевного хвилювання, обумовленого протизаконним насильством, знущанням або тяжкою образою діянь, проти правоохоронюваних інтересів третіх осіб, а також, якщо такий стан був обумовлений іншими обставинами, кримінальна відповідальність настає на загальних підставах, а цей стан враховується як обставина, яка пом'якшує покарання.*

Та даний законопроект має певні недоліки та викликає сумнів не тільки Верховного Суду України, але й багатьох науковців.

Великий сумнів та дискусії викликає саме розташування статті в Кримінальному Кодексі. Знаходження даної статті в розділі V «Вина та її форми» має на увазі, що стан сильного душевного хвилювання є однією з форм вини на рівні з умислом та необережністю. Але вина (умисел та необережність) це психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, а стан сильного душевного хвилювання – це емоційний процес, який впливає на здатність особи усвідомлювати свої дії або керувати ними. За своєю природою стан сильного душевного хвилювання є близьким до обмеженої осудності, таким чином норма, яка регулює стан сильного душевного хвилювання доцільно було б розмістити поруч з нормою, яка регулює обмежену осудність, а точніше в розділі IV КК України «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)».

Однак, таке порівняння понять «стан сильного душевного хвилювання» та «обмежена осудність» викликає невдоволення деяких вчених.

О.В. Зайцев знайшов таке порівняння в самому тексті законопроекту, а саме «стан особи ..., котрий значною мірою обмежує її здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними під час вчинення нею передбаченого Кримінальним кодексом суспільно небезпечного діяння».

Той же Зайцев вважає пропозицію законопроекту в даній частині не зовсім коректною.

По-перше, на його думку, запропоноване визначення поняття сильного душевного хвилювання вважається таким, що значною мірою обмежує здатність особи усвідомлювати своє діяння. Але специфіка психологічних станів, які можуть бути в основі сильного душевного хвилювання полягає не в обмеженні здатності особи до усвідомлено-вольової поведінки. Такий стан характеризується якісними

змiнами свiдомостi, порушенням цiлiсного сприйняття ситуацiї i мiсце самого злочинця в нiй, але при цьому особа здатна усвiдомлювати власну поведiнку.

По-друге, стверджувати про iстотне обмеження здатностi особи до усвiдомленого керування своєю поведiнкою при сильному душевному хвилюванні є недоречним, оскiльки це може сприяти неправомiрному ототожненню таких понять як «сильне душевне хвилювання» та «обмежена осуднiсть».

Л.А. Остапенко та А.В. Байлов стверджують, що слiд розрiзняти «стан сильного душевного хвилювання» та «обмежена осуднiсть», оскiльки обов'язковою умовою першого є раптовiсть виникнення внаслiдок протизаконного насильства, систематичного знуцання або тяжкої образи з боку потерпiлого. З цiєю думкою важко не погодитись.

Хоча, такий науковець як А.А. Музика вказує, що «особа в станi фiзiологiчного афекту є, по сутi, обмежено осудною». Цiєї думки дотримується i В.М. Бурдiн, який аргументує її тим, що є доцiльним поширення положень статтi про обмежену осуднiсть у частинi можливостi застосування примусових заходiв медичного характеру до осiб, якi вчинили в станi сильного душевного хвилювання суспiльно небезпечного дiяння за вiдсутностi вини. Але це суперечить КК України, а саме, за вiдсутностi вини вiдсутнiй i склад злочину.

Також не можна не звернути увагу на те, що визначення запропоноване народними депутатами мiстить такi термiни, як «афект», «фрустрацiя», «стрес», якi самi потребують самостiйного тлумачення.

Бiльшiсть вчених не вважають доцiльним таке розмежування, обгрунтовуючи це тим, що саме поняття «афект» охоплює всi iншi, ранiше зазначенi поняття i багатьом не зрозумiло, чому в законопроектi вживаються такi поняття як «фрустрацiя» та «стрес», а не ввійшли такi як «емоцiйне збудження» та «емоцiйна напруга», хоча саме вони тривалий час використовуються при характеристицi пiдстав сильного душевного хвилювання.

Але деякi науковцi не погоджуються з думкою, що «фрустрацiя» є одним з елементiв «афекту». Оскiльки «афект» це таке збудження, яке виникає раптово, а «фрустрацiя» виникає внаслiдок тривалого блокування цiлеспрямованих дiй та вчинкiв певними труднощами, таким чином вона не може бути елементом «афекту». Це стосується i стресу, оскiльки «стрес» – це тривала психологiчна напруга, що не властиво афекту.

На мою думку, наведення конкретного перелiку психологiчних станiв для виникнення психологiчної передумови сильного душевного хвилювання неможливо, оскiльки вони не можуть охопити всi можливи варiанти психiчного стану.

Таким чином, оскiльки у психологiї не iснує єдиного термiну, який би позначав усi психiчнi стани, якi зменшують здатнiсть особи усвiдомлювати свої дiяння або керувати ними, варто замiсть слiв «афект», «фрустрацiя» та «стрес» використати «психiчнi стани, якi зменшують здатнiсть особи усвiдомлювати свої дiяння або керувати ними».

Також варто звернути увагу на те, що норми Загальної частини КК України покликанi регулювати вiдносини, що виникають при вчиненi переважної бiльшостi злочинiв i їх змiст не повинен бути пов'язаний з конкретним злочином. А як впливає з ч.2 ст.25¹ законопроект стосується лише двох злочинiв, що не властиво для структури Загальної частини. Що стосується Особливої частини, то в нiй регулюється конкретний склад злочину, що нiяк не пiдходить до змiсту ст. 25¹.

Недолiки є i в ч.3 ст.25¹, а саме вчинення в станi сильного душевного хвилювання, зумовленого iншими обставинами, окрiм протизаконного насильства, знуцання або тяжкої образи. Застосування такого словосполучення як «iншi обставини», можуть бути необмежено розширено тлумаченi i призвести до необгрунтованого пом'якшення покарання у тих випадках, де це неприпустимо.

Вiдповiдно до наведеного вище, можна зробити висновок, що на даний час запропонований законопроект не може бути схвалений, перш за все, тому що він недосконалий. А в подальшому при знайденнi єдиного пiдходу до зазначених проблем та вирiшеннi всiх поставлених питань, можна буде внести новий законопроект, щодо вирiшення цього питання.

**Оксана Камышанская
(Россия, Краснодар)**

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В РФ ЗА УКЛОНЕНИЕ РАБОДАТЕЛЯ ОТ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА И ФАКТИЧЕСКОЕ ДОПУЩЕНИЕ К РАБОТЕ

Преобразования, которые происходят в России в связи с переходом к рыночной экономике, требуют существенных изменений в правовом регулировании трудовых отношений. Формирование и развитие рынка труда сопровождается реформированием законодательства, в том числе и трудового, усиливается роль и значение трудового договора. Из положений части 2 статьи 15 Конституции Российской Федерации (далее – Конституция РФ) [1] вытекает обязанность соблюдать трудовое законодательство работодателями и работниками. Специальная обязанность соблюдать трудовое законодательство и иные акты, содержащие нормы трудового права, установлена законодателем в отношении работодателей.

Часть 3 ст. 11 Трудового кодекса Российской Федерации (далее – ТК РФ) (в редакции Федерального закона от 02.04.2014 № 55-ФЗ) [2] обязывает всех работодателей в отношении с работниками руководствоваться положениями трудового законодательства и иных актов, содержащих

нормы трудового права, а часть 2 ст. 22 ТК РФ (в отношении обязанностей работодателя) предусматривает основной обязанностью работодателя соблюдение трудового законодательства и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права, локальных нормативных актов, условий коллективного договора [3].

Таким образом, ТК РФ обязывает работодателей в трудовых отношениях и связанных с ними отношениях с работниками правильно и обоснованно применять трудовое законодательство и иные акты, содержащие нормы трудового права.

Статья 419 ТК РФ содержит указания на пять видов юридической ответственности: дисциплинарная, материальная, гражданско-правовая, административная, уголовная ответственность за нарушение трудового законодательства [4]. Из этого следует, что институт юридической ответственности за нарушение трудового законодательства не относится исключительно к отрасли трудового права. Этот правовой институт является межотраслевым, поскольку ответственность за нарушение трудового законодательства установлена не только ТК РФ (иными федеральными законами), но также и иными кодифицированными нормативно-правовыми актами: Гражданским кодексом Российской Федерации, Кодексом Российской Федерации об административных правонарушениях (далее – КоАП РФ) и Уголовным кодексом Российской Федерации.

Федеральным законом от 28.12.2013 № 421-ФЗ (далее – ФЗ № 421) внесены изменения в отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с принятием Федерального закона «О специальной оценке условий труда» [5]. В соответствии с ч. 2, 3 статьи 15 данный документ вступил в силу с 01.01.2014 года, за исключением пункта 4 статьи 9 и статьи 11 указанного Федерального закона, вступающих в силу с 01.01.2015 года [6]. Статья 11 ФЗ № 421 содержит указание на внесение изменений в КоАП РФ. В частности, текст статьи 5.27 КоАП РФ изложен в следующей редакции.

«Статья 5.27. Нарушение трудового законодательства и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права»

1. Нарушение трудового законодательства и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права, если иное не предусмотрено частями 2 и 3 настоящей статьи и статьей 5.27.1 настоящего Кодекса, – влечет предупреждение или наложение административного штрафа на должностных лиц в размере от одной тысячи до пяти тысяч рублей; на лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность без образования юридического лица, – от одной тысячи до пяти тысяч рублей; на юридических лиц – от тридцати тысяч до пятидесяти тысяч рублей.

2. Фактическое допущение к работе лицом, не уполномоченным на это работодателем, в случае, если работодатель или его уполномоченный на это представитель отказывается признать отношения, возникшие между лицом, фактически допущенным к работе, и данным работодателем, трудовыми отношениями (не заключает с лицом, фактически допущенным к работе, трудовой договор), – влечет наложение административного штрафа на граждан в размере от трех тысяч до пяти тысяч рублей; на должностных лиц – от десяти тысяч до двадцати тысяч рублей.

3. Уклонение от оформления или ненадлежащее оформление трудового договора либо заключение гражданско-правового договора, фактически регулирующего трудовые отношения между работником и работодателем, – влечет наложение административного штрафа на должностных лиц в размере от десяти тысяч до двадцати тысяч рублей; на лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность без образования юридического лица, – от пяти тысяч до десяти тысяч рублей; на юридических лиц – от пятидесяти тысяч до ста тысяч рублей.

4. Совершение административного правонарушения, предусмотренного частью 1 настоящей статьи, лицом, ранее подвергнутым административному наказанию за аналогичное административное правонарушение, – влечет наложение административного штрафа на должностных лиц в размере от десяти тысяч до двадцати тысяч рублей или дисквалификацию на срок от одного года до трех лет; на лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность без образования юридического лица, – от десяти тысяч до двадцати тысяч рублей; на юридических лиц – от пятидесяти тысяч до семидесяти тысяч рублей.

5. Совершение административных правонарушений, предусмотренных частью 2 или 3 настоящей статьи, лицом, ранее подвергнутым административному наказанию за аналогичное административное правонарушение, – влечет наложение административного штрафа на граждан в размере пяти тысяч рублей; на должностных лиц – дисквалификацию на срок от одного года до трех лет; на лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность без образования юридического лица, – от тридцати тысяч до сорока тысяч рублей; на юридических лиц – от ста тысяч до двухсот тысяч рублей.[7]»

Таким образом, с наступившим 2014 годом появились новеллы, ряд серьезных изменений в сфере трудового законодательства, которые призваны существенно изменить отдельные аспекты взаимодействия работников и работодателей. Но, обобщающий вывод, можно будет сделать при их правоприменении.

Обратимся к некоторым новеллам действующего законодательства.

В частности, статья 5.27 КоАП РФ дополнена частью 3, предусматривающей ответственность за уклонение от оформления или ненадлежащее оформление трудового договора либо заключение гражданско-правового договора, фактически регулирующего трудовые отношения между работником и работодателем [8].

С 1 января 2015 года за уклонение от оформления или ненадлежащее оформление трудового договора, либо заключение гражданско-правового договора, фактически регулирующего трудовые отношения между работником и работодателем, административная ответственность усиливается, так должностное лицо будет нести ответственность в виде штрафа в размере от 10 000 до 20 000 рублей, индивидуальный предприниматель без образования юридического лица – от 5 000 до 10 000 рублей, юридическое лицо – от 50 000 до 100 000 рублей. За совершение аналогичного правонарушения повторно для должностного лица предусмотрена дисквалификация на срок от одного года до трех лет, для индивидуального предпринимателя без образования юридического лица – штраф от 30 000 до 40 000 рублей, для юридического лица – штраф от 100 000 до 200 000 рублей.

ФЗ № 421 был нацелен на внесение в законодательные акты Российской Федерации изменений, препятствующих уклонению работодателей от заключения трудовых договоров путем необоснованного использования договоров гражданско-правового характера, применения механизмов «заемного труда» или другими способами. Тем не менее, необходимо учитывать, что на практике часто возникают сложности с установлением неправомерности отказа работодателя от заключения трудового договора, т.е. доказыванием объективной стороны правонарушения. С учетом действующего законодательства отказ (уклонение) в заключение трудового договора является неправомерным в случае его несоответствия требованиям законности и обоснованности. В зависимости от того, какое именно из этих требований нарушено, различаются и правовые режимы оспаривания соответствующих отказов. Так, работодатели на практике всячески избегают выдачи мотивированного в письменной форме отказа от заключения трудового договора, либо совершение каких-либо аналогичных действий. Связано это со значительными недостатками правового регулирования.

Не определены правовые последствия уклонения работодателя от выдачи мотивированного в письменной форме отказа от заключения трудового договора. Отсутствие письменного отказа в значительной степени затрудняет обжалование действий работодателя. Другой пример – фактическое допущение к работе. Дело в том, что при фактическом допущении к работе зарплата нередко выплачивается в конвертах, без ведомости и без росписи, и при возникновении спора доказать размер заработной платы, а равно обосновать принципы расчёта размера вознаграждения (если каждый месяц платили по-разному) оказывается затруднительным. Практика в таких случаях иногда руководствуется минимальным размером оплаты труда, что представляется неверным.

С другой стороны, практические сложности связаны с особенностью трудовых отношений, которые предполагают определённую зависимость работника от работодателя. Так, в ситуации фактического допущения к работе, а также при найме по гражданско-правовому договору работник часто заинтересован в большей степени в получении вознаграждения и сохранении рабочего места. Именно поэтому он не стремится внести правовую определённость в свои отношения с работодателем, так как судебное разбирательство, даже если и завершится в пользу работника, зачастую будет означать для него фактическую невозможность продолжения работы у этого же работодателя.

Таким образом, новелла, связанная с ужесточением и введением (такой трактовки) административной ответственности за фактическое допущение к работе лицом, не уполномоченным на это работодателем, в случае, если работодатель или его уполномоченный на это представитель отказывается признать отношения, возникшие между лицом, фактически допущенным к работе, и данным работодателем, трудовыми отношениями (не заключает с лицом, фактически допущенным к работе, трудовой договор) будет гарантией защиты работниками своих прав и интересов и способствовать соблюдению работодателями действующего трудового законодательства, но не сможет в полной мере восполнить пробелы трудового законодательства.

В завершении необходимо указать, что введение ФЗ № 421 новых составов административных правонарушений в сфере трудовых отношений и усиление административной ответственности вызвано следующими.

Нормы трудового законодательства о неправомерном отказе в заключение трудового договора по-прежнему относятся в большей степени к области теории и на практике реализуются сравнительно редко. Это связано как с недостатками правового регулирования, так и с рядом других обстоятельств.

Кроме того участились ситуации, когда физическое лицо было фактически допущено к работе не уполномоченным на это работодателем, и работодатель отказывается признать трудовые отношения, возникшие между ним и лицом, фактически допущенным к работе.

В заключение следует отметить, что защита работниками в РФ своих прав и интересов в каждой из рассмотренных выше ситуаций на практике часто вызывает значительные сложности. Связано это с несколькими обстоятельствами. На практике встречаются случаи, когда люди выполняют определенные работы без оформления трудового договора. Причем, зачастую делают это без соответствующих выводов о правовых последствиях таких действий.

Таким образом, они не приобретают статус работника, содержание которого определяется положениями статьи 37 Конституции РФ и ТК РФ. Их статус крайне спорный как субъекта трудовых правоотношений. Возможность таких злоупотреблений это «пробел действующего трудового законодательства». Поэтому, введение новых составов (с такими формулировками объективной стороны) административных правонарушений, усиление административной ответственности не восполнит правовой вакуум действующего трудового законодательства. В преодолении, этих негативных тенденций важная роль принадлежит суду в защите трудовых прав граждан в соответствии с Конституцией РФ, гарантирующей каждому право на судебную защиту (ст.46) [9].

Представляется, что особое внимание к данной проблеме должно проявляться со стороны правовой науки, судебной практики, и в первую очередь законодателей, так как ужесточение административной ответственности это определенный шаг вперед, но это не восполнит пробелы в действующем трудовом законодательстве РФ.

Литература:

1. Конституция Российской Федерации, принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г. (с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30.12.2008 № 6-ФКЗ, от 30.12.2008 № 7-ФКЗ, от 05.02.2014 № 2-ФКЗ) // Российская газета, 1993 – 25 декабря; Российская газета, № 7, 21.01.2009; Собрание законодательства РФ, 26.01.2009 – № 4 – Ст. 445; СЗ РФ. – 2014. – № 9. – Ст. 851.
2. Официальный интернет-портал правовой информации <http://www.pravo.gov.ru>, 02.04.2014.
3. СЗ РФ. – 2002. – № 1 (ч.1). – Ст. 3.
4. СЗ РФ. – 2002. – № 1 (ч.1). – Ст. 3.
5. СЗ РФ. – 2013. – № 52(часть I). – Ст. 6986.
6. СЗ РФ. – 2013. – № 52(часть I). – Ст. 6986.
7. СЗ РФ. – 2013. – № 52(часть I). – Ст. 6986.
8. СЗ РФ. – 2013. – № 52(часть I). – Ст. 6986.
9. Конституция Российской Федерации, принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г. (с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30.12.2008 № 6-ФКЗ, от 30.12.2008 № 7-ФКЗ, от 05.02.2014 № 2-ФКЗ) // Российская газета, 1993 – 25 декабря; Российская газета, № 7, 21.01.2009; Собрание законодательства РФ, 26.01.2009 – № 4 – Ст. 445; СЗ РФ. – 2014. – № 9. – Ст. 851.

Научный руководитель:

кандидат юридических наук, старший преподаватель Васильева Евгения Григорьевна.

Наталія Козинець
(Чернігів, Україна)

ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАНДАРТИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Послідовна інтеграція у світове економічне співтовариство як обраний Україною шлях розвитку однією з умов передбачає проведення цілеспрямованої політики щодо створення державної системи стандартизації, гармонізованої з відповідними міжнародними системами та системами окремих зарубіжних країн. При цьому пріоритетним завданням має бути розроблення дієвого механізму правового регулювання, що забезпечував би оптимальне функціонування стандартизації як основи надійного захисту прав споживачів, ефективної роботи, захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання.

Окремі аспекти правової регламентації стандартизації в Україні розглянуті у працях таких науковців, як М. Мухаровський, Д. Сакоян, В. Тетера та ін. Дослідження правового регулювання стандартизації посідає важливе місце серед багатьох інших питань, що потребують вдосконалення правового забезпечення. Все це свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Метою даної статті є дослідження та аналіз правових основ стандартизації в Україні.

Держава у відповідному нормативному документі надає технічній нормі обов'язкову юридичну силу, що перетворює її на правову норму. Правильне, уміле використання правових норм сприяє розвитку ініціативи та заповзятливості підприємств до задоволення потреб промисловості, сільського господарства і громадян продукцією високої якості, закріпленню законності та підвищенню відповідальності за якість продукції, забезпеченню надійного захисту інтересів споживачів. Закріплюючи у правових нормах визначені вимоги до якості товарів та послуг у цілому чи до окремих його властивостей, держава тим самим регулює суспільні відносини, які пов'язані з виробництвом, обігом і споживанням продукції належної якості. У правових нормах закріплюються такі вимоги, які відповідають потребам суспільства і можуть бути виконані на даному етапі розвитку науки і техніки [2, с. 18].

Стандартизація є регулюючим видом діяльності для упорядкування, введення визначених правових норм технічного прогресу, науки, техніки, управління виробництвом. Вона є найкращим методом прямого, безпосереднього впливу права на технічний прогрес, забезпечення якості продукції, що дозволяє підвищувати ефективність виробництва та суспільної праці. Стандартизація як засіб державного нормування вимог до технічного рівня становить адміністративно-правову основу управління якістю продукції. Тому стандартизація посідає міцні позиції в економіці країни, у вирішенні вузлових її проблем і фактично є технічним законодавством [6, с. 348].

Важливе місце в системі стандартизації посідає правове забезпечення. За допомогою правових засобів здійснюється вплив на суспільні відносини, які пов'язані зі стандартизацією товарів та послуг. Правове забезпечення стандартизації є однією із функцій державної системи управління якістю товарів та послуг.

На нашу думку, не зайвим є нагадати, що правове забезпечення включає такі види діяльності: правове регулювання – це розробка та затвердження правових норм (нормативних документів, зразків тощо); правозастосовна діяльність – це забезпечення ефективного застосування чинних норм та правил, що наводяться у нормативних документах, їх упровадження і додержання; правоохоронна діяльність – це юридична відповідальність за дотриманням норм, які затверджені законодавчим шляхом.

Вважається, що особливість правових норм нормативних документів полягає у тому, що вони складають техніко-юридичні норми і в них не закладена міра відповідальності за недотримання цих норм. Міра відповідальності передбачена в нормативних актах чинного законодавства України. Це обумовлено тим, що нормативні документи та технічні вимоги є частиною єдиного механізму регулювання і діють тільки у сукупності з іншими нормативними та законодавчими актами. Їх розробка, затвердження, використання і державна охорона забезпечуються за допомогою різних норм права: адміністративного, цивільного, фінансового, трудового, кримінального [3, с. 29].

На практиці та в науковій літературі проблема стандартизації розглядається головним чином у техніко-економічному аспекті. Значення правового аспекту стандартизації, на нашу думку, – недооцінюється. Передбачена лише відповідальність підприємств і робітників за випуск недоброякісної продукції. Проте правовий аспект цієї проблеми значно ширший і не обмежується питаннями відповідальності.

Недооцінювання правового аспекту нормативних документів призвело до того, що правові засоби забезпечення якості продукції застосовуються на практиці неефективно. Усталений в економіці «правовий нігілізм», перебільшення ролі правової заборони та недооцінка права як конструктивного, творчого, регулюючого фактору є гальмом для розвитку вітчизняного виробництва. Підприємства, в основному, тільки сплачують штрафи і не відшкодовують збитків, які заподіяні внаслідок постачання та використання недоброякісних товарів чи послуг.

Розглядаючи питання правового регулювання стандартизації, слід враховувати, що роль права не вичерпується лише встановленням та закріпленням технічних вимог. Значення правового регулювання полягає також у впливі на поведінку окремих людей у суспільстві, що забезпечило б здійснення і додержання закріплених в правових нормах технічних вимог. Для цього:

- встановлюється загальний порядок приймання сировини, матеріалів і готової продукції визначеного рівня якості;
- регулюються відносини, які виникають у зв'язку з використанням вимірювальної техніки;
- передбачається відповідальність за порушення нормативних документів і метрологічних правил;
- регулюються відносини щодо якості товарів та послуг.

Роль правового регулювання в цьому аспекті виявляється в закріпленні у правових нормах певних технічних вимог та забезпеченні правовими засобами їх додержання при виготовленні й обігу продукції. При додержанні технічних вимог промисловість виробляє і постачає у торговельні організації доброякісну продукцію. А доброякісна продукція – це відповідність сукупності властивостей продукції вимогам стандартів та іншої нормативної документації, а також умовам договору постачання.

Законодавство в галузі стандартизації має такі завдання:

- регулювання діяльності державних органів, підприємств, організацій різних форм власності та громадян з розробки, виробництва, реалізації і використання продукції;
- установа прав, обов'язків і відповідальності усіх учасників суспільного виробництва з метою найбільш повного задоволення потреб людей, трудових колективів та всього суспільства в продукції високої якості, яка відповідає вимогам безпеки життя і здоров'я людей та збереженню навколишнього середовища [6, с. 349].

Таке законодавство поділяється на дві групи:

- 1) нормативні акти, спеціально видані з питань стандартизації, які визначають політику держави в галузі управління якістю;
- 2) правові норми щодо якості продукції, які містяться в нормативних актах з широкого кола питань.

До першої групи належать нормативні акти, які є правовою базою проведення робіт зі стандартизації в Україні.

Так, Закон України «Про стандартизацію» від 17.05.2001 року визначає стандартизацію як діяльність, що полягає у встановленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у певній сфері, результатом якої є підвищення ступеня відповідності продукції, процесів та послуг їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі й сприянню науково-технічному співробітництву. Він регулює відносини, пов'язані з діяльністю у сфері стандартизації та застосуванням її результатів, і поширюється на суб'єкти господарювання незалежно від форми власності та видів діяльності, органи державної влади, а також на відповідні громадські організації.

Закон України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» від 02.12.2010 року встановлює правові та організаційні засади здійснення державного ринкового нагляду та контролю нехарчової продукції.

Закон України «Про метрологію та метрологічну діяльність» від 11.02.1998 року визначає правові основи забезпечення єдності вимірювань в Україні, регулює відносини у сфері метрологічної діяльності

та спрямований на захист громадян і національної економіки від наслідків недостовірних результатів вимірювань.

Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23.12.1997 року установлює правові та організаційні засади введення в обіг в Україні нехарчової продукції і забезпечення її безпечності.

Закон України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» від 01.12.2005 року визначає правові та організаційні засади розроблення і застосування національних стандартів, технічних регламентів та процедур оцінки відповідності, а також основоположні принципи державної політики у сфері стандартизації, технічного регулювання та оцінки відповідності.

Указ Президента України «Про Положення про Державну інспекцію України з питань захисту прав споживачів» від 13.04.2011 року встановлює правовий статус Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів як центрального органу виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра економічного розвитку і торгівлі України [4, с. 42].

До нормативних актів другої групи належать правові норми і нормативні акти, що регулюють відносини щодо якості товарів та послуг.

Так, Господарський кодекс України від 16.01.2003 року у статті 15 зазначає, що технічне регулювання у сфері господарювання здійснюється через застосування: технічних регламентів, стандартів, кодексів ustalеної практики, класифікаторів, технічних умов.

Норми щодо якості товарів та послуг також вміщують: Закон України «Про захист прав споживачів» від 01.12.2005 року, Закон України «Про забезпечення санітарного й епідеміологічного благополуччя населення» від 24.02.1994 року, Закон України «Про ветеринарну медицину» від 25.06.1992 року, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 26.06.1991 року та інші.

Порушення норм чинного законодавства може бути встановлено шляхом проведення екологічної експертизи згідно із Законом України «Про екологічну експертизу» від 09.02.1995 року.

Спеціальними нормативними актами у сфері стандартизації є нормативні документи Державної інспекції з питань захисту прав споживачів України. До цих актів належать нормативні документи на продукцію, послуги, процеси, а також організаційно-методичні нормативні документи.

Служби захисту прав споживачів Державної інспекції з питань захисту прав споживачів України постійно виявляють у торговельній мережі різні фальсифіковані продукти і вживають попереджувальні заходи щодо запобігання появи таких товарів на ринку. Серед лідерів фальсифікованої продукції – лікєро-горілчані вироби, бо саме їх фальсифікація сприяє отриманню величезних прибутків [1, с. 341].

На підставі зазначеного вище можна стверджувати, що стандартизація відіграє важливу роль у забезпеченні виробництва конкурентоспроможної та якісної продукції, захисту довкілля, ощадливого використання природних та інших ресурсів як основи сталого розвитку національної економіки. Законодавча основа стандартизації на сучасному етапі в Україні одержала розвиток, однак вдосконалення правової регламентації цієї категорії здійснюється повільно. Тому, вважаємо за потрібне, прискорити процес гармонізації національного законодавства у сфері стандартизації з міжнародним, що забезпечить зміцнення конкурентоспроможності національної економіки, сприяння глобалізації торгових відносин, взаємопроникнення технологій, знань та досвіду в різних галузях економіки, а також істотне розширення внутрішнього попиту на товари вітчизняного виробника.

Література:

1. Бичківський Р. В. Метрологія, стандартизація, управління якістю і сертифікація: підручник / Р. В. Бичківський, П. Г. Столярчук, П. Р. Гамула. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львів, політехніка», 2004. – 500 с.
2. Мухаровський М. Адаптація загального законодавства України до вимог законодавства Євросоюзу та Угода СОТ «Про технічні бар'єри в торгівлі» / М. Мухаровський, К. Романько, В. Михайлов // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2008. – № 3 (52). – С. 17-39.
3. Сакоян Д. І. Правове регулювання розроблення державних стандартів України / Д. І. Сакоян // Право України. – 2007. – № 9. – С. 27-31.
4. Тетєра В. Гармонізація нормативної бази на основі сучасних міжнародних та європейських стандартів / В. Тетєра, А. Нєлєпов, О. Цициліано // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2008. – № 3. – С. 40-46.
5. Щєрбина В. С. Господарське право України: підруч. / В. С. Щєрбина. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 600 с.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, господарського та кримінального права ЧДІЕУ, Шпомер Алла Іванівна.

Сергій Кулик
(Київ, Україна)

ПІДГОТОВКА ДО КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

Із розвитком комп'ютерних технологій поширилася практика використання злочинцями засобів комп'ютерної техніки при здійсненні розкрадань⁷¹. Для грамотного отримання та використання фактичних даних при розслідуванні злочинів, вчинених з використанням комп'ютерів, інформаційно-технологічних систем та мереж, а також мереж електрозв'язку, необхідне використання спеціальних знань [1, с. 2]. У зв'язку з цим, при розслідуванні злочинів даної категорії виникає потреба призначення експертизи засобів електронно-обчислювальної техніки і програмного забезпечення [2, с. 205]. З огляду на це, дослідження особливостей підготовки до комп'ютерно-технічної експертизи при розслідуванні розкрадань набуває особливої актуальності.

Питання, що стосувались підготовки до комп'ютерно-технічної експертизи розглядалися низкою авторів, серед яких С.П. Дідковська, І.В. Європіна, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, Г.М. Надгорний та інші.

Метою даного дослідження є аналіз підготовки до комп'ютерно-технічної експертизи, як слідчої дії, що забезпечує виявлення і фіксацію відомостей про обставини, що мають значення для розслідування розкрадань.

Слід зазначити, що при розслідуванні розкрадань слідчий постійно стикається з необхідністю встановлення обставин, що потребують застосування різних спеціальних знань. Найбільш ефективною і відпрацьованою формою застосування спеціальних знань є призначення експертизи [3, с. 97].

Експертиза комп'ютерної техніки та програмних продуктів призначається з метою визначення статусу об'єкта як комп'ютерного засобу, отримання доступу до інформації на носіях та її всебічного дослідження [4, с. 83]. У ході цієї експертизи здійснюється пошук, виявлення, аналіз і оцінка інформації, підготовленої користувачем або породженої програмами для організації інформаційних процесів. Об'єктами таких досліджень є і документи, підготовлені з використанням комп'ютерних технологій [5, с. 122].

Саме проведення цього виду експертизи супроводжується найбільшими ускладненнями при розслідуванні розкрадань, на думку практичних працівників слідчих підрозділів МВС України, опитаних нами в ході анкетування. Так, при відповіді на питання про те, проведення яких експертиз при розслідуванні злочинів даної категорії викликає найбільші ускладнення, 227 осіб (75% проанкетованих) відзначили комп'ютерно-технічні експертизи; 181 (60%) – економічні експертизи; 160 (53%) – криміналістичні експертизи документів.

На думку С. Дідковської, Н. Клименка і В. Лисиченка, слідчий при підготовці до призначення експертиз повинен: виділити обставини справи, що підлягають дослідженню, визначити завдання і вид експертизи; зібрати необхідні матеріали для дослідження; вибрати експертну установу або експерта; процесуально оформити призначення експертизи та направити постанову експерту [6, с. 32].

Крім цього, при підготовці комп'ютерно-технічної експертизи під час розслідування розкрадань слід враховувати наступні положення:

1. Вирішуючи питання про необхідність і доцільність призначення експертизи, слідчий повинен з'ясувати, чи не буде більш раціональним встановити даний факт за допомогою інших джерел доказів [7, с. 75]. До винесення постанови про призначення відповідної експертизи слід проконсультуватися з фахівцями про доцільність її проведення, правильність формулювання питань, які потребують дослідження [1, с. 4].

2. Прийнявши рішення про призначення експертизи, слідчий повинен правильно встановити її вид, сформулювати питання, які потрібно вирішити і забезпечити надання експерту відповідних матеріалів справи [7, с. 74]. Щодо матеріалів, які необхідно подати експерту, доцільно проконсультуватися з фахівцем [4, с. 87]. Це можуть бути документи, виявлені ревізією, інші документи, матеріали, зібрані слідчим при проведенні слідчих дій. Як правило, направляються оригінали документів, але при їх відсутності можна подати і копії [8, с. 42].

3. Речові докази з моменту їх вилучення та до подання на експертизу повинні зберігатися з дотриманням правил, що виключають їх заміну, пошкодження або втрату.

4. У розпорядження експерта повинні бути надані в необхідній кількості якісні порівняльні зразки, які відповідають досліджуваному об'єкту за якомога більшою кількістю ознак, включаючи час, умови походження тощо.

5. При формулюванні питань, які виносяться на вирішення експерта, слід чітко визначити конкретне завдання і безпосередній об'єкт дослідження, не допускаючи включення до постанови про призначення експертизи завдань і обставин, що не стосуються розслідування.

⁷¹ У цьому дослідженні термін «розкрадання» використовується для зручності, як узагальнююче поняття для позначення всіх форм привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

6. При наданні речових доказів та інших матеріалів справи на експертизу повинні бути дотримані всі правила упакування та пересилання, що забезпечують їх збереження, цілісність і доставку до відповідного підрозділу в незмінному вигляді [7, с. 75].

7. Для дослідження інформації, що міститься на комп'ютерних носіях, експертові необхідно надавати сам комп'ютерний носій, а також комп'ютерний комплекс, до складу якого входить досліджуваний носій. У деяких випадках можна обмежитися наданням лише комп'ютерного носія. Про можливість проведення такого дослідження слід заздалегідь проконсультуватися з експертом (спеціалістом).

8. Для встановлення відповідності програмних продуктів певним параметрам, а також вартості програмного продукту, експерту надається носій з копією досліджуваного програмного продукту і еталонна (дистрибутивна) копія програмного продукту. У разі відсутності дистрибутивної копії програмного продукту не слід відмовлятися від призначення експертизи, оскільки в окремих випадках її можна провести за наявності копії програмного продукту.

9. Для дослідження технічного стану і визначення вартості комп'ютерної техніки експертові надається сама комп'ютерна техніка, а також технічна документація до неї. Видалення блоків комп'ютерної техніки слід доручати експертові (спеціалісту).

10. Для встановлення авторства досліджуваного програмного продукту експертові надаються самі програми у вигляді вихідних текстів, бібліотечних та виконуваних модулів, а також програми (вихідні тексти, бібліотечні та виконувані модулі), створені особою, щодо якої перевіряється версія: чи не вона є автором досліджуваного продукту [3, с. 98].

Таким чином, вагоме значення для ефективності розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, має ретельна підготовка до проведення такої слідчої дії як комп'ютерно-технічна експертиза, оскільки саме з її допомогою забезпечується виявлення і фіксація відомостей про обставини вчинення злочинів цього виду, що вимагають використання спеціальних технічних знань, і які не можна отримати за допомогою проведення інших процесуальних дій.

Література:

1. Європіна І.В. Роль і значення судової експертизи у розслідуванні кримінальних правопорушень, що вчинюються у сфері високих технологій / І.В. Європіна // Часопис Академії адвокатури України. – №16 (3'2012). – С. 1-5.
2. Салтевский М.В., Эрнест А.В., Ясинов И.И. К вопросу о методике судебно-экспертного исследования программного продукта для ЭВМ с целью установления автора программ / М.В. Салтевский, А.В. Эрнест, И.И. Ясинов // Роль судебной экспертизы и криминалистики в раскрытии и профилактике преступлений: Тез. науч.-практ. конф. Одесса. – 1994. – С. 205-207.
3. Волобуєв А.Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: дис.... доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 / А.Ф. Волобуєв. – Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2001. – 426 с.
4. Чичиркіна С.П. Організація і тактика розслідування службових підроблень [Текст]: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Чичиркіна Світлана Павлівна ; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. – К., 2012. – 222 с.
5. Россинская Е. Р. Судебная компьютерно-техническая экспертиза / Е. Р. Россинская, А. И. Усов. – М.: Право и Закон, 2001. – 224 с.
6. Дидковская С.П. Подготовка и проведение отдельных видов судебной экспертизы: Учебное пособие / С.П. Дидковская, Н.И. Клименко, В.К. Лисиченко; МВ и ССО УССР. КГУ им.Т.Г.Шевченко. – Киев, 1977. – 79 с.
7. Паламарчук Л. Використання спеціальних знань при розслідуванні порушень авторського права щодо незаконного відтворення та розповсюдження комп'ютерних програм / Л. Паламарчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 84. – С. 73-76.
8. Джига М.В., Пошибякін О.С., Ухаль А.М. Розслідування посадових злочинів і вимагательства / М.В. Джига, О.С. Пошибякін, А.М. Ухаль. – Київ, МВС України та Ужгородський Державний інститут інформатики, економіки і права, 1998. – 196 с.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник Чернявський С.С.

Юлия Ланцедова, Александра Тунтула
(Николаев, Украина)
Андрей Виноградов
(Одесса, Украина)

СУЩНОСТЬ АНТИКРИМИНАЛЬНОЙ ОТРАСЛИ ПРАВА УКРАИНЫ КАК АНТИДЕЛИКТНОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ

Сущность антикриминальной отрасли права Украины как антиделиктной юридической науки строится на трех новых классификациях юридических наук [1, с. 23; 2, с. и др.], одну из последних вариаций которых Ю. А. Ланцедова и А.С. Тунтула представляют следующим образом.

Классификация юридических наук на основе их гипергрупповых задач с учетом уточненного наименования, понятия, системы, иных основ существующих и перспективных юридических наук:

1. **Теорологические юридические науки**, призванные разработать философские, экономические, социологические, политологические, филологические, психологические, теорологические, исторические и иные теоретические основы для рационального, эффективного и качественного проведения каждого из направлений юридической деятельности, а также для развития в контексте выполнения этих задач иных юридических наук:

1.1. Мононауки: Философия юриспруденции (философия права), Экономика юриспруденции (на основе политэкономии), Политология юриспруденции (теория государства), Социология юриспруденции (социология права), Психология юриспруденции (юридическая психология), Теорология юриспруденции (теория права), История отечественной юриспруденции (история государства и права Украины), История зарубежной юриспруденции (история зарубежных государств и права), История правовых учений (история правовых и политических учений) и др.

1.2. Полинауки: Филология юриспруденции, Энциклопедия юриспруденции, Сравнительная юриспруденция (сравнительное правоведение), Педагогика юриспруденции и др.

2. **Регулятивные юридические науки**, которые должны разработать правовое регулирование «безделиктных» (положительных, неконфликтных) сторон общественной жизни:

2.1. Теорология государственно-правового управления (государственное управление, которое как систему наук необходимо возвратить в «лоно» юриспруденции).

2.2. Внутренние Антиделиктная (правоохранительное право – далее в аналогичных ситуациях термин «право» опускается), Атмосферная, Банковская, Бюджетная, Водная, Жилищная, Земельная, Лесная, Налоговая, Вузовская, Пенсионная, Семейная, Страховая, Таможенная, Финансовая, Экологическая (природоохранное) и др. отрасль права Украины (всего около 50-ти наук).

2.3. Международные: Атмосферная, Дипломатическая, Космическая, Морская, Экологическая и др. отрасль права (всего около 20-ти наук).

3. **Антиделиктные юридические науки:**

3.1. **Базисноантиделиктные юридические науки**, которые должны разработать правовую основу (базис) для рационального, эффективного и качественного преодоления каждого из видов правонарушений:

3.1.1. Внутренние:

3.1.1.1. **Сопутствующая:** Конституционная отрасль права Украины.

3.1.1.2. **Моноантиделиктные:** Антикриминальная (уголовное) и Административная отрасль права Украины.

3.1.1.3. **Регулятивно-антиделиктные:** Трудовая (трудовое), Де-факто имущественно-договорная (гражданское) и Де-юре имущественно-договорная (арбитражное, хозяйственное) отрасль права Украины.

3.1.2. Международные: Антикриминальная, Де-факто имущественно-договорная и Де-юре имущественно-договорная отрасль права.

3.2. **Процедурные юридические науки**, на которые возлагается задача по разработке правовой формы (процедуры, порядка) рационального, эффективного и качественного преодоления каждой из разновидностей правонарушений:

3.2.1. Внутренние:

3.2.1.1. **Полинауочное направление:** Теорология антиделиктных сведений (теория доказательств).

3.2.1.2. **Сопутствующее:** Конституционное судопроизводство Украины.

3.2.1.3. **Моноантиделиктные:** Антикриминальное (уголовное процессуальное) и Административное (административный процесс) судопроизводство Украины.

3.2.1.4. **Регулятивно-антиделиктные:** Трудовое (частично – процедурная часть Кодекса законов о труде, в основном – ряд иных дисциплинарных правовых актов), Де-факто имущественно-договорное (гражданское процессуальное) и Де-юре имущественно-договорное (арбитражное процессуальное, хозяйственное процессуальное) судопроизводство Украины.

3.2.1.5. **Дополнительные:** Ордиристическое (процедурная часть теории ОРД), Исправительно-трудовое (уголовно-исполнительное) и Исполнительное (ряд исполнительных правовых актов по иному, нежели антикриминальное, судопроизводству) судопроизводство Украины.

3.2.2. Международные: Антикриминальное, Ордиристическое, Де-факто имущественно-договорное и Де-юре имущественно-договорное судопроизводство.

3.3. **Методические юридические науки**, задача которых состоит в разработке составных частей гласной (криминалистической) и негласной (ордиристической) методики (технических средств, общий правил обращения с ними; тактических приемов проведения практических действий; методических рекомендаций по проведению каждой из стадий такого преодоления) преодоления правонарушений:

3.3.1. Мононауки: Криминалистика, Ордиристика (методическая часть теории ОРД).

3.3.2. Полинауки: Деликтология (криминология), Юридическая медицина (судебная медицина), Юридическая психиатрия (судебная психиатрия), Юридическая бухгалтерия (судебная бухгалтерия), Юридическая статистика (судебная статистика), Юридическая кибернетика (судебная кибернетика) и др.

3.3.3. Полинаучные направления: Юридическая экспертология, Юридическая одорология, Юридическая микрообъектология и др.

Классификацию юридических наук в контексте задач правотворчества и правоприменения указанные авторы представляют таким образом: 1. **Правовые юридические науки** (базисноантиделиктные, процедурные, регулятивные) [основным «научным продуктом» которых должна стать разработка соответствующего кодифицированного правового акта (кодекса)]. 2. **Условно внеправовые юридические науки** (теорологические, методические), задачи которых уже находятся в контексте методико-антиделиктных и связанных с ними иных внеправовых задач юридической деятельности, а **классификация юридических наук в контексте задач антиделиктологии** таким: 1. **Антиделиктные юридические науки** (базисноантиделиктные, процедурные, методические). 2. **Условно «безделиктные» юридические науки** (теорологические, регулятивные).

Исходя из этого, **сущность Антикриминальной отрасли права Украины как моноантиделиктной юридической науки** состоит в том, что Антикриминальная и обновленная Административная отрасль права и судопроизводство Украины должны разработать кодифицированное правовое регулирование базиса и процедуры (порядка, формы) привлечения к антикриминальной и административной карательно-воспитательной, восстановительной и/либо сопутствующей ответственности в виде: 1. Наложения наказаний, паранаказаний, квазинаказаний и квазипаранаказаний. 2. Предъявления иска о восстановлении правового статуса в антикриминальном и административном судопроизводстве посредством: 2.1. Возмещения физического, имущественного или морального вреда. 2.2. Иного восстановления нарушенного правового статуса потерпевшего.

Для сравнения целесообразно рассмотреть сущность и наиболее родственной гипергруппы антиделиктных юридических наук – **регулятивно-антиделиктных юридических наук**, которая сводится к тому, что Трудовая, Де-юре имущественно-договорная и Де-юре имущественно-договорная отрасль права и судопроизводство Украины, которые регулируют как положительные (регулятивные), так и антиделиктные правоотношения, должны разработать два вида кодифицированного правового регулирования базиса и процедуры (формы, порядка) в виде соответственно Трудового, Де-факто имущественно-договорного и Де-юре имущественно-договорного кодексов Украины и Кодексов трудового, де-факто имущественно-договорного и де-юре имущественно-договорного судопроизводства Украины.

В таком случае названные науки и кодексы обеспечивали бы аналогично:

1. Моноантиделиктным юридическим наукам: 1.1. Привлечение виновного к дисциплинарной, де-факто имущественно-договорной или де-юре имущественно-договорной карательно-воспитательной, восстановительной и/либо сопутствующей ответственности, прежде всего, в виде наложения наказаний, паранаказаний, квазинаказаний и квазипаранаказаний. 1.2. Предъявление иска о восстановлении нарушенного правового статуса через возмещение ущерба или иное восстановление правового статуса.

2. Сопутствующим антиделиктным юридическим наукам: 2.1. Признание легитимным или нелегитимным деяний, решений и правовых актов администрации в области трудовых прав, свобод, интересов и обязанностей подчиненных субъектов, когда установление нелегитимности такого рода деяний, решений и правовых актов администрации должно кроме восстановления нарушенного правового статусу подчиненного субъекта влечь дисциплинарную карательно-воспитательную ответственность администрации и, не исключено, и наоборот – дисциплинарную карательно-воспитательную ответственность подчиненного лица. 2.2. Предъявление иска о восстановлении нарушенного правового статуса через возмещение ущерба или иное восстановление правового статуса.

3. Регулятивным юридическим наукам – урегулирование позитивных соответственно внутренних государственно-управленческих, де-факто имущественно-договорных и де-юре имущественно-договорных правоотношений должно осуществляться одной юридической наукой и одним кодексом наряду с выполнением иных, в данном случае антиделиктных, указанных выше задач.

В традиционном административном праве и процессе совместное нахождение базиса и процедуры, с одной стороны, антиделиктных правоотношений, а с другой стороны, положительных правоотношений, уже сейчас выглядит достаточно алогичным (тем более, при наличии еще и не присущих им конституционных и трудовых антиделиктных правоотношений) и подлежит надлежащему разрешению.

Не будет лишним и рассмотрение сущности и **дополнительных антиделиктных юридических наук**, которая состоит в том, что Ордиристическое, Исправительно-трудовое и Исполнительное судопроизводство Украины призваны разработать кодифицированное правовое регулирование дополнительных процедур преодоления правонарушений, а именно:

1. Кодекс ординістического судопроизводства України – должен презентовать процедуру применения составных частей негласной методики противодействия каждому из разновидностей правонарушений параллельно соответствующей как моноантиделиктной и регулятивно-антиделиктной процедуре противодействия правонарушениям, т. е. в рамках антикриминального, административного, трудового, де-факто имущественно-договорного и де-юре имущественно-договорного судопроизводства, так сопутствующей процедуры установления факта легальности или нелегальности деяний, решений и правовых актов субъектов властных полномочий, т. е. в рамках конституционного и трудового судопроизводства, последнее в части восстановления трудовых прав, свобод, интересов и обязанностей подчиненного субъекта и, не исключается, и администрации. Этим самым осуществляется так называемое «ординістическое сопровождение» всех названных видов судопроизводства.

2. Кодекс исправительно-трудоого судопроизводства Украины – продолжение процедуры Кодекса антикриминального судопроизводства Украины на стадии исполнения окончательных следственных и судебных решений по антикриминальным делам, прежде всего, в виде лишения свободы.

3. Кодекс исполнительного судопроизводства Украины – продолжения процедур иных процедурных кодексов, т.е. Кодекса конституционного, административного, трудового, де-факто имущественно-договорного и де-юре имущественно-договорного судопроизводства, на стадии исполнения окончательных внесудебных и судебных решений по соответствующим антиделиктным делам.

Литература:

1. Кириченко А. А. Сто десять лучших доктрин и концепций научной школы профессора Аланкира (приглашение к дискуссии): научный доклад [кол. авт. под науч. ред. А. А. Кириченко] / 54 489 слов / Европейская международная научная лига юристов. – К.: ЕМНЛЮ «Consensus omnium», 2013. – 160 с.
2. Кириченко А. А. Около двухсот лучших доктрин и концепций юриспруденции научной школы профессора Аланкира (приглашение к дискуссии): научный гипердоклад [кол. авт. под науч. ред. А. А. Кириченко] / 57 543 слова // Четвертый Пермский конгресс ученых-юристов. Международн. науч.-практ. конференция, 18.10.2013 г., Пермский национальный исследовательский университет. Российская Федерация [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://permcongress.com/4thcongress/tezis>

**Елена Семенова
(Днепропетровск, Украина)**

ОБРАЩЕНИЕ НАЛИЧНОСТИ У СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

С возникновением товарно-денежных отношений каждый субъект хозяйствования в той или иной мере использует наличные денежные средства (наличность). Во всех странах обращение наличности регламентировано на законодательном уровне. На территории Украины обращение наличности у субъектов хозяйствования регулируется Положением о ведении кассовых операций в национальной валюте в Украине № 637 от 15 декабря 2004 года (далее Положение о ведении кассовых операциях).

Согласно данному положению субъекты хозяйствования осуществляют расчеты наличными между собой и с физическими лицами через кассу как за счет наличной выручки, так и за счет средств, полученных из банков, путем перевода наличности для уплаты соответствующих платежей. Субъекты хозяйствования имеют право осуществлять расчеты наличными между собой и/или с физическими лицами в течение одного дня по одному или нескольким платежным документам в пределах предельных сумм расчетов наличными, установленных соответствующим постановлением Правления Национального банка Украины. Платежи сверх установленных предельных сумм проводятся через банки или небанковские финансовые учреждения. Количество субъектов хозяйствования и физических лиц, с которыми осуществляются расчеты, в течение дня не ограничивается.

Если субъект хозяйствования и физические лица осуществляют наличные расчеты без открытия текущего счета путем внесения в банки наличности для дальнейшего ее перечисления на счета других субъектов хозяйствования или физических лиц, то такие расчеты для плательщиков средств являются наличными, а для получателей средств безналичными.

Кассовые операции оформляются кассовыми ордерами, расходными ведомостями, расчетными документами, документами по операциям с применением электронных платежных средств, другими кассовыми документами, которые согласно законодательству Украины подтверждали бы факт продажи (возврата) товаров, предоставления услуг, получения (возврата) наличных средств. Вся наличность, поступающая в кассы, должна своевременно (в день получения наличных средств) и в полной сумме оприходоваться. Прием наличных в кассу производится по приходным кассовым ордерам, подписанным главным бухгалтером или лицом, уполномоченным руководителем предприятия. Выдача наличных денег из касс производится по расходным кассовым ордерам или расходным ведомостям. Документы на выдачу наличности должны подписывать руководитель и главный бухгалтер или работник предприятия,

уповноважений на это руководителем. К расходным ордерам могут прилагаться заявление на выдачу наличности, расчеты и тому подобное.

В случае выдачи отдельным физическим лицам наличных (в том числе работникам предприятия) по расходному кассовому ордеру или расходной ведомости кассир требует предъявить паспорт или документ, который его заменяет, записывает его наименование и номер, кем и когда он выдан. Физическое лицо расписывается в расходном кассовом ордере или расходной ведомости о получении наличности с указанием полученной суммы (гривен – прописью, копеек – цифрами), используя чернильную или шариковую ручку с чернилами темного цвета. Для вывода остатка наличности в кассе не принимаются расходные кассовые ордера или расходные ведомости, в которых выдача наличности из кассы не подтверждена подписью получателя.

С целью обеспечения осуществления расчетов наличностью хозяйственные субъекты должны иметь кассу, а их руководители должны обеспечить надлежащее обустройство этой кассы и надежное хранение наличных средств в ней. Если по вине руководителей не были созданы надлежащие условия для обеспечения сохранности средств при их хранении и транспортировке, то они несут за это ответственность в установленном законодательством Украины порядке.

Хранение в кассе наличных денег и других ценностей, не принадлежащих данному предприятию, запрещается. Все поступления и выдачу наличности в национальной валюте предприятия отражают в кассовой книге. Каждый субъект хозяйствования, имеющий кассу, ведет одну кассовую книгу для учета операций с наличностью в национальной валюте (без учета касс обособленных подразделений). Обособленные подразделения предприятий, страховые агенты, брокеры, распространители лотерей, которые осуществляют наличные расчеты с применением регистраторов расчетных операций (РРО), но не проводят операций по приему (выдаче) наличности по кассовым ордерам, кассовую книгу не ведут.

В случае проведения наличных расчетов с применением РРО или использованием РК оприходованием наличности является осуществление учета указанных наличных средств в полной сумме их фактических поступлений в книге учета расчетных операций на основании фискальных отчетных чеков РРО. Суммы наличности, которые оприходуются, должны соответствовать суммам, определенным в соответствующих кассовых (расчетных) документах.

Сроки сдачи субъектами хозяйствования наличности для ее зачисления на счета в банках определяются предприятием и устанавливаются по согласованию с банком (в котором открыт счет предприятия, на который зачисляются средства). Если предприятия работают в выходные и праздничные дни и не имеют возможности сдать полученную ими за эти дни наличную выручку, то она должна сдаваться предприятиями в банк в течение операционного времени следующего рабочего дня банка и предприятия. Если предприятие в отдельные дни не имеет превышения лимита кассы, то такое предприятие может в эти дни не сдавать в установленные сроки наличность.

Установление лимита кассы проводится предприятиями самостоятельно на основании расчета установления лимита остатка наличности в кассе, который подписывается главным бухгалтером и руководителем предприятия. В расчет принимается срок сдачи предприятием наличности для ее зачисления на счета в банках, определенный соответствующим договором банковского счета. Для каждого предприятия и его обособленного подразделения составляется отдельный расчет установления лимита остатка наличности в кассе. Лимит кассы предприятия устанавливают на основании расчета среднедневного поступления наличности в кассу или ее среднедневной выдачи из кассы, по решению руководителя предприятия.

Каждое предприятие определяет лимит кассы с учетом режима и специфики его работы, удаленности от банка, объема кассовых оборотов по всем счетам, установленных сроков сдачи наличности, продолжительности операционного времени банка, наличия договоренности предприятия с банком на инкассацию и т.п. Наличность превышающая установленный лимит кассы, обязательно сдается в банки для ее зачисления на банковские счета. Обособленные подразделения предприятий – юридических лиц могут сдавать наличность непосредственно в кассы таких юридических лиц или в любой банк для ее перевода и зачисления на банковские счета указанных юридических лиц.

При отсутствии банков наличность для перевода на банковские счета субъекта хозяйствования может сдаваться операторам почтовой связи и небанковских финансовых учреждений самостоятельно или через инкассаторские службы.

Субъект хозяйствования имеет право хранить в кассе наличность для выплат, относящихся к фонду оплаты труда и осуществляемых за счет выручки, сверх установленного ему лимита кассы в течение трех рабочих дней со дня наступления сроков этих выплат в сумме, указанной в переданных в кассу ведомостях на выплату денег.

Субъекты хозяйствования при осуществлении расчетов с потребителями за наличные обязаны принимать в уплату за продукцию без ограничений банкноты и монеты всех номиналов, выпускаемые Национальный банк Украины в обращение. В случае получения от потребителей в оплату за продукцию изношенных и/или значительно изношенных банкнот субъекты хозяйствования обязаны не выдавать таких банкнот на сдачу и в дальнейшем сдать их вместе с наличными в обслуживающие банки [1].

Исходя из норм Положения о ведении кассовых можно сказать, что необязательно отводить отдельное помещение для кассы, ведь здесь главное обеспечить сохранность наличных и кассовых документов. Для этого нет необходимости устанавливать отдельный сейф, достаточно использовать

тот, где хранятся важные документы, марки, билеты, печати, штампы. Для большей безопасности по желанию и необходимости можно установить на окна решетки и бронированные двери.

Необходимо позаботиться о приказе относительно организации кассовой дисциплины на предприятии. Данный приказ поможет наладить ведение кассовых операций и обеспечит лучшее соблюдение работниками норм Положения о ведении кассовых операций и других нормативных актов. Такой документ обезопасит вас от непредвиденных последствий, действий, даже больше – бездеятельности кассира или главного бухгалтера. Приказ о кассовой дисциплине будет касаться только работников, имеющих отношение к кассовым операциям или же временно выполняющих такие функции.

Проблемой является то, что на законодательном уровне требований по составлению приказа о кассовой дисциплине нет, поэтому из сложившейся практики применения данного приказа необходимо внести изменения в законодательство Украины, путем формирования наиболее важных для безопасности бизнеса и ответственности сотрудников положений о данном приказе.

Литература:

1. Положением о ведении кассовых операций в национальной валюте в Украине № 637 от 15 декабря 2004 года

Научный руководитель:

кандидат юридических наук, доцент, Несинова Светлана Васильевна.

Арсен Терованесов
(Донецк, Украина)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОБРОВІЛЬНОГО МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ

Як відомо, одним зі шляхів реалізації права громадян на медичну допомогу є надання можливості громадянам користуватися правом на медичне страхування. Відповідно до світової практики існує дві форми медичного страхування: обов'язкове і добровільне. В Україні набуло поширення добровільне медичне страхування.

Але як форма медичного страхування добровільне страхування має ряд недоліків, що пов'язані з правовим забезпеченням договірних вимог щодо захисту інтересів фізичних осіб і забезпечення якісної медичної допомоги. Закон України (ЗУ) «Про страхування» передбачає, що медичне страхування є одним з видів добровільного страхування. Ст.6 даного Закону закріплює загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування, які визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно відповідно до вимог ЗУ «Про страхування» [1].

Правила страхування розробляються страховиком для кожного виду страхування окремо, підлягають реєстрації в Уповноваженому органі при видачі ліцензії на право здійснення відповідного виду страхування, та повинні містити положення, які мають захищати права страхувальника і гарантувати йому право на якісну медичну допомогу. Але на практиці страхова компанія встановлює такі правила страхування, які не дають можливості особі отримати страхову суму внаслідок непередбачуваного страхового випадку.

Юридичним документом, що встановлює умови страхування, зобов'язання сторін (страхувальника і страховика) договір між страховою компанією і фізичною особою, і він є обов'язковим для виконання сторонами.

Ст. 981 ч.2 ЦК України передбачає, що договір страхування може укладатись шляхом видачі страховиком страхувальникові страхового свідоцтва (поліса, сертифіката)[2]. Ст.16 ЗУ «Про страхування» встановлює, що Договори страхування укладаються відповідно до правил страхування.

Тобто договором страхування можуть бути передбачені такі винятки, при наявності яких особа не може в повному обсязі реалізувати своє право на охорону здоров'я, оскільки це не є порушенням ЗУ «Про страхування».

Дослідивши правила надання добровільного медичного страхування різних страхових компаній, можна дійти висновку, що деякі страховики вважають винятками із страхових випадків такі події, як захворювання туберкульозом, інфекційні захворювання, ушкодження шкірного покриву, венеричні захворювання, онкологічні захворювання або псоріаз та інші. Також при розробки правил страхування деякі страхові компанії закріплюють положення щодо неможливості бути застрахованим інвалідам 1-ї, 2-ї, 3-ї групи, що є порушенням прав громадян, оскільки відповідно до ст.1 ЗУ «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» встановлює, що інваліди в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»[3].

Захворювання на одну із вище перелічених хвороб або присвоєння групи інвалідності можуть стати, внаслідок нещасного випадку або збігу обставин (тобто підкорюються випадковим і ймовірним величинам). Виходячи із загальноновизнаного факту, практично неможливо спеціально захворіти на туберкульоз, або онкологічне захворювання для того, щоб отримати страхову суму. Відповідно до ст.17

ЗУ «Про страхування», уповноважений орган має право відмовити у видачі ліцензії та реєстрації правил чи змін та (або) доповнень до них, якщо подані правила страхування або зміни чи доповнення до них суперечать чинному законодавству, порушують чи обмежують права страхувальника або не відповідають вимогам цієї статті.

Досліджуючи відмови страховиків зробити виплати в даних випадках, можна дійти висновку, що це не може бути обґрунтовано захистом від шахрайських дій застрахованої особи, і порушує право особи на медичне страхування.

Відповідно до чинного законодавства страхові компанії не обмежені в виборі виключень із страхових випадків. Ст. 17 ЗУ «Про страхування» закріплює: «У разі, якщо страховик запроваджує нові правила страхування чи коли до правил страхування вносяться зміни та (або) доповнення, страховик повинен подати ці нові правила, зміни та (або) доповнення для реєстрації до Уповноваженого органу». Тобто кожна страхова компанія, яка займається таким видом страхування і має на це ліцензію, розробляє свої програми добровільного медичного страхування, які відрізняються між собою. Тому юридичні підрозділи страхових фірм настільки ретельно виписують розділи взаємних зобов'язань, що у будь-якому разі клієнт не має гарантованої можливості захистити свої права, або вплинути на обмеження своїх прав.

Для вирішення даних проблем пропонується розглядати добровільне медичне страхування не як грошову компенсацію за визначений вид захворювання, а як страхування здоров'я особи взагалі, на певну суму, що, в свою чергу, збільшить заінтересованість громадян в програмах добровільного медичного страхування.

Таким чином, враховуючи вище зазначені недоліки, слід вказати, що в Україні потрібно удосконалити інститут добровільного медичного страхування, який би захищав права громадян та надавав впевненість в соціальній захищеності осіб, які бажають укласти договір добровільного медичного страхування.

Література:

1. Про страхування: Закон України від 7 березня 1996 року // Відомості Верховної Ради України.-1996.- №18.-Ст.79.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
3. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 березня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – N 21. – Ст.252.

Науковий керівник:
д.ю.н., професор, Гринюк Роман Федорович.

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

**Norbiye Ishonqulova, Xursanqul Tursunmurodov,
Shoxruxxon Ishonqulov
(Samarqand, O'zbekiston)**

BARKAMOL SHAXSNING TANQIDIY TAFAKKURI, UNING KASBIY KOMPETENTLIGINING ASOSI SIFATIDA

Barkamol shaxsning kasb egalariga qo'yiladigan talablari tobora oshib bormoqda.

Davlatimiz, jamiyatimizdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tub o'zgarishlar, mustaqillik, bozor iqtisodiyoti va demokratiyalashuv jarayonlari o'quvchi va talabalarning intellektual rivojining tamal toshi va asosi bo'lmish-tafakkur sifatlariga muayyan talablar qo'yadi. Faylasuflar, sosiolog psixolog va pedagoglar bu asosni yangi tipdagi – tanqidiy tafakkurni o'stirishda ko'rib kelmoqdalar.

Tafakkur atrof muhitdagi voqeyelikni nutq yordamida bevosita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik proses, sosial sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va prognoz qilishga yunaltirilgan aqliy faoliyatdir.

Yangi pedagogik texnologiyalarning asoschilaridan biri Naumov L.B. 25-30-yil oldin talabadar kasbiy tayyorgarligini birinchi navbatda ularning aqliy, intellektual tarbiyasi bilan bog'lab, quyidagilarni ta'kidlaydi: «Har bir oliygohda juda ko'p, hattoki jismoniy tarbiya kafedrasini mavjud. Lekin tafakkurni qonuniyatlarini tarbiyalatadigan kafedra yo'q. Bunday holatda maktabda, oliygohda va oliygohdan keyin o'qitish mumkin emas». (5.11.17 bet).

Taniqli rus pedagogi professor Blonskiy P.P. oliygoh o'qituvchilarda kasbiy tafakkur sayozli va yo'qligi ta'kidlab quyidagilarni yozadi: "Men pedagogikani oliygoh o'qituvchisi bo'lganimdan keyin o'rgandim. Men bu sohada o'zim uchun yana bir yangilik ochdim. Men ko'rib tushundim, mening o'rtoqlarim – o'qituvchilar pedagogikani bilmas edilar. Pedagogik bilimsizlik keyinchalik yanada ko'proq ko'zga tashlandi... Shunisi qiziqki, pedagogika hakida hech qanday tushunchaga ega bo'lmaganlar uyalmasdan bu fan haqida fikr yuritir edilar...". (15.56).

Taniqli pedagog psixolog olim K.G.Markvardt o'tgan asrning 70-80-yillarida dars jarayonida tafakkur intellektning rivojini tadqiq etdi. U olgan xulosalar shundan dalolat beradiki, Blum taksonomiyasi bo'yicha «bilim» tushunchasi, «bilish» tushunchasi o'rniga qo'shimcha ishlatiladi va unga xotirada saqlanuvchi axborot rasmiy ma'lumot sifatida qaraladi. Bu ma'lumot o'quvchiga ehtiyoj va faollik bo'lmagan holda beriladi. Uni xotirada saqlashini ta'minlaydi. Bunda pedagog o'quvchilarning tafakkuri rivoji uchun hech qanday mas'uliyat sezmaydi. 8(31-42)

Xuddi shu pedagogik kamchilikning oldini olish korrektsiyalash uchun ingliz olimi Xamblin tadqiqotlar olib borib qo'yidagi xulosalarga ega bo'ladi: bu bolalarimizga o'z-o'zini anglash bo'yicha maktabda olib boradigan ishlarimizning eng qadriyatli formasi bu-ularga tafakkur etish, fikr yuritish vositalari malakalarini o'stirishdir. Fikr yuritish malakalari ularni natijalarga erishishini ta'minlaydi. Bunda o'quvchilar o'quv vazifalarini bajarishda induktiv tasavvurdan o'z faoliyatini tushunish va anglashga harakat etadilar va topshiriqlarni ijodiy hal etish yo'llarini qidirib topadilar. Bizlar, o'qituvchilar buni haligacha oxirigacha tushunmaymiz.

Bu haqda Bernard Shou qo'yidagi munosabat bildirgan: "Kim qila olsa, o'zi qila oladi. Kim o'zi qila olmasa, u boshqalarni o'qitadi. Kimki na uni va na buni qila oladi, u qanday o'qitish haqida gapiradi".

Tanqidiy tafakkurni o'stirishda gumanistik psixologiyaning o'rni bor. Bu yo'nalish inson subyektiv tajribasiga katta e'tibor berib, shaxs ichki dunyosi jarayonlariga diqqatni qaratadi. Bunda ong, hissiyot va iroda birgalikda qatnashib, bilish jarayonini jadallashtiradi, mustaqil rivojlanish vujudga keladi.

Leverpul universiteti professori Edvard Stoune tafakkur formalarini o'stirish qonuniyatlarini uzoq muddat davomida o'rganib, qo'yidagi xulosalarga keladi: "O'qituvchida fikr yuritish odatining bo'lishi uning shaxsiy harakatlari bilan ham bog'liq.... Tafakkur bolaning konkret, aniq faoliyatida paydo bo'ladi. Bola faoliyatda o'z fikrining to'g'riligiga ishonch hosil qiladi. Ko'p so'zlarni o'rganish xam tafakkur sifatini o'stirishga olib kelmaydi...."

Tafakkur va uning tanqidiy sifatlarini bu olimlar ularning obyektivligi, realligi, mantiqiyligida tasavvur etadilar. Tanqidiy tafakkur – bu eng avvalo tushunchalarni lug'aviy ma'nosi bilan aks etish natijasida obyektiv hukm chiqarish, hukmlar asosida mustaqil xulosalarga kelishdir.

Tanqidiy tafakkur xar bir insonda, o'quvchi va talabalarda qo'yidagi jarayonlarni maqsadli tarbiyasini nazarda tutadi:

- 1) kerakli axborotga ega bo'lish, uni tanlash, idrok etish;
- 2) analiz va sintez jarayonlarini bajara olish;
- 3) taqqoslash va abstraksiya eta olish ;
- 4) umumlashtirish va konkretlashtirish operatsiyasini bajara olish;
- 5) klassifikatsiya va tizimlashtirish ishlarini bajara olish;
- 6) baholash operatsiyasini bajara olish;

Tanqidiy tafakkur noaniq muammoviy vaziyatlarda ko'proq vujudga kelib, yuqoridagi jarayonlar jarayonlar yonida xayolning agglyutinasia, giperbolizatsiya, sxematizatsiya va tipizatsiya kabi qonuniyatlarini yordamga chiqaradi.

Tafakkur, xayol va hissiyot birligi idoraviy akt yordamida undagi tanqidiyligni vujudga keltirdi. Tanqidiy tafakkur bu nima? Bu savolga qo'yidagi javoblar bor:

- tanqidiy tafakkur bu murakkab aqliy jarayon. Bu jarayon axborotni qabul qilishidan boshlanib, mustaqil mantiqiy qaror qabul qilish bilan yakunlanadi. AQSh psixologi Devid Klusterning fikricha tanqidiy tafakkur – bu avvaldan qandaydir yaxshi narsa, qandaydir tafakkur bilan bog'liq malaka. U bizlarga 21 asrda xamma ishlarda yutuqlarga erishishni ta'minlaydi.

Bu axborotda biz tanqidiy tafakkurning 2 xil modelini beramiz. Diqqatimizni ko'proq ikkinchi modelga qaratamiz.

Tanqidiy tafakkurning 1-modeli quyidagilardan iborat:

- Mustaqil fikrlash qobiliyati, muommolarni yechishga mustaqil harakat; muammolarni payqashga talab, qiziqish: fikrlarning erkinligi; aniq muommoni ajrata olishi: eng qadriyatli muommoni aniqlay olishi; muommoni optimal yechish variantini qo'llash, topish va hal qilish masalasi; fikr g'oyaga mas'uliyatni sezish qobiliyati; maqsadni hayotga tadbiiq etish malakasi va boshqalar. Bu model tanqidiy tafakkurning hamma soha – jabhalarini qamrab oladi va yangi tipdagi demokratik insonning fundamental xususiyatini tashkil etadi. Insonning komilligi, o'zligi va mustaqilligi ham tanqidiy tafakkur bilan chambarchas bog'liq.

Endi biz tanqidiy tafakkurning ikkinchi modeliga diqqatimizni qaratamiz.

Yuqoridagi fikrlarni asos etib, bizlar tanqidiy tafakkurning soddaroq loyihasini yaratishga harakat qildik. Tanqidiy tafakkurning qismlari qo'yidagilardan iborat.

Tanqidiy tafakkur quyidagilarga bo'linadi:

- 1) mustaqil, mas'uliyatni shaxsan sezadigan tafakkur;
- 2) yangi axborot asosida shakllangan tafakkur;
- 3) qarama-qarshiliklarni payqash va muommolarni aniqlash malakasi mavjud tafakkur;
- 4) argumentlar, dalillarga ega tafakkur;
- 5) ijtimoiy tafakkur;
- 6) amaliyotga qaratilgan tafakkur;

Blum taksonomiyasi asosida tanqidiy tafakkur haqida fikr yuritsak, axborotni bilish va tushunish – bu hali tanqidiy tafakkurni vujudga keltirmaydi. Axborotni esda olinishi va tushunishi tanqidiy tafakkurni vujudga keliishi uchun shart hisoblanadi. Yuqorida aks etilgan tanqidiy tafakkur tarkibini tahlili qo'yidagicha tus olishi mumkin:

a) bu mustaqil tafakkurdir. Bu tafakkur mustaqil individuallikka qaratilgan sifat ko'rsatgichdir. Talaba ma'lum erkinlik bilan intellekt orqali uylab, unda eng qiyin muommolarni mustaqil yechish malakasi mavjud bo'lishi shart;

b) bu yangi axborotning har tomonlama tahlili va umumlashtirish asosida shakllangan tafakkurdir. Yangi g'oya paydo bo'lishi, uning fikrga aylanishi uchun ko'p axborot manbalari – dalillar, g'oyalar, matnlar, nazariyalar va konsepsiyalar lozim.

Har bir yangi g'oyani tanqidiy taxlili va u bo'yicha obyektiv xulosa chiqarishga o'rgatish, bilish jarayonini individualligi, tushunariligi, bardavomligi va samaradorligini ta'minlaydi;

v) tanqidiy tafakkur shaxs ongiga qarama-qarshiliklarni payqash va muammolar ketma-ketligi, sabab va oqibatlariga aylanishini anglashdan boshlanadi. Djon Binning aytishicha, tanqidiy tafakkurga o'qitishning murakkabligi shundaki biz talabalarga bizni o'rab olgan minglab muommolarni ko'ra bilish malakasini o'stirishimiz lozim.

Xaqiqiy bilish jarayoni shu paytda talabada vujudga keladi, agarda u shu axborotga qiziqsa, unda axborotga talab va motivasiya bo'lsa axborotni chindan anglasa;

g) Braziliyalik pedagog P. Fleylerning fikricha, agarda talabalar iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy muommolarni o'zlari mustaqil aniqlasalar, o'z hayotiy tajribalari bilan bog'lasalar va yechishga harakat qilsalar o'qitish jarayoni optimal o'tadi;

d) AQSh pedagogi D.D'yui qo'yidagilarni ta'kidlaydi: «O'qitish jarayonida biron bir vaziyat yoki hodisa haqida fikr yuritilsa, eng avvalo, u vaziyat yoki hodisa qanaqangi muommolarni vujudga kelishiga sabab bulishini anglashga harakat qilishi lozim». Talaba, yozadi D'yui – faqatgina konkret muammo bilan kurashib, qiyin

vaziyatdan mustaqil chiqish yo'llarini bilgandagina haqiqatan xam fikrlaydi;

ye) tanqidiy tafakkur shaxsiy mas'uliyatni sezishga qaratilgan bo'lib u fikr, so'z va harakatni ma'lum aksiologik chegaralarda, sinergetik asoslarga saqlashni ta'minlaydi:

j) tanqidiy tafakkur – ishonarli dalillarga asoslangan fikrlar majmuasidir. Tanqidiy tafakkurga ega shaxs, muommoni mustaqil yechish imkoniyatiga ega. U o'z qarorini ongli, asoslangan dalillar, faktlar bilan kuchaytiradi. Qarorlarni argumentlar bilan asoslanishi kontrargumentlar bilan ham kuchaytiriladi;

z) tanqidiy tafakkur – bu ijtimoiy tafakkurdir. Faylasuf X. Arendtning fikricha, har bir yuksaklik biron bir kishi borlig'i asosida vujudga kelishi mumkin. Shuning uchun tanqidiy tafakkurni vujudga keltirish jarayonida talabalar juftligi va guruhiiy faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'ya bilish, bilishni interaktiv imkoniyatlaridan tuo'g'ri foydalana olishga harakat qilish lozim. Tanqidiy tafakkurni o'stirish paytida boshqalar fikrlariga sabr-toqat, ularni eshita bilish malakasi, o'z fikr – mulohazalariga, mantiqqa ega bo'lishni taqozo etadi;

i) tanqidiy tafakkurning amaliyotga qaratilganligi – bu har bir muammodan kelib chiqadigan vazifa, maqsad va vositalarni ongli ravishda, qadriyatli amaliy o'zgarishlarga qaratilganligini ta'minlashdir. Xuddi shaxmat o'yinchisi grossmeysterga o'xshab, shaxmat o'yini paytida har bir fikr – yurishdan keyin minglab yangi vaziyatdar va undan chiqish yo'llari, oqibatlarni payqash imkoniyati vujudga keladi. Yangi vaziyatlarni anglash va ularni inson hayoti farovonligi, tinch-totuvligi va go'zalligi uchun ishlata olish qobiliyati – tanqidiy tafakkurning mazmun va mohiyatini tashkil etadi.

Tanqidiy, mantiqiy, tarixiy va kasbiy tafakkur murakkab tizim hisoblanadi va insonning kommunikativ axborotni qabul etish, anglash, qayta ishlash va yangi axborotlashtirish qobiliyati bilan belgilanadi. Shunday qonun bor – axborot qancha tez egasiga yetkazilsa, qabul etilsa, qayta ishlansa va yangi axborot yaratishga asos bo'lsa, yer kurrasida shuncha tez jarayonlar globallashuvi bo'lib o'tadi.

Ayni shu sharoitda pedagogik qarama-qarshiliklar kichik guruh yoki alohida jamoa, region muammosigina bo'lib qolmay, – ular umumplanetar ahamiyat kasb etadilar.

Uzluksiz dunyoviy o'zgarishlar pedagogika tizimida ham tub o'zgarishlar bo'lishini nazarda tutadi. Birinchi navbatda, – bu pedagogika metodologiyasidagi yangi g'oyalarning vujudga kelishi bilan bog'liq o'zgarishlardir. Ta'lim-tarbiya sohasidagi zamonaviy birlashtiruvchi g'oyalar bu:

1. Har bir jamoa va xalqning etnik va madaniyat xususiyatlarini tan olishi va xar xil falsafiy qarashlarning barobar xuquqligi asosida ta'lim-tarbiya olib borish;

2. Ta'lim-tarbiya jarayoniga umuminsoniy qadriyat sifatida munosabat o'rnatish;

3. Insonlarning ekzistensial barobarligini aniqlash va tarbiyalash;

4. Guruhiy, ommaviy va individual integrasiya, axborotni tez almashuvi, qadriyatli yo'nalishi asosida ta'lim-tarbiyani tashkil etish;

5. Butunlikka harakatning tobora ko'chayishi, tarbiyilikni saqlash, tabiat, jamiyat, koinotning ajralmas bo'lagi ekanligini tan olishga harakat.

Yangi shaxsni shakllanishi asosida uning har qanday tajovuzdan uzoqlashtiradigan innovasion, aksiologik yo'naltirgan tafakkuri turadi. Bunday dunyoqarashning tamal toshini dunyoni bir-biri bilan bog'liqlikda, bir-biriga ta'sir etish konsepsiyasi tashkil etadi.

Zamonaviy ta'limning talablaridan biri – bu yangi tipdagi komil shaxsni tarbiyalashdir. Bu toifadagi shaxs nafaqat mustaqillik, bozor iqtisodiyoti va demokratiyalashuv tamoyillarini angelaydi, tushunadi, balkim u bu jarayonlarda ongli tarzda faol qatnashadi.

Global ahamiyatga ega ta'lim g'oyalaridan navbatdagisi – bu ta'lim jarayonini psixologik qonuniyatlar asosida olib borishdir. B.Blum, E.Stoune, D.Xamblin kabi AKSh va Angliya olimlari ta'lim negizida psixologik qonuniyatlarni nazarda tutgan.

XI asrda eng asosiy g'oyalaridan bo'lib qadriyatli ta'lim-tarbiya o'z funksiyasini bajaradi. Bu sohada biz tomonimizdan ishlab chiqilgan funksional qadriyatli tahlil tamoyili sezilarli yordam berishi mumkin.

Funksional qadriyatli tahlil (FKT) har bir narsa, hodisa, holat va insonlarning harakat funksiyalarini qadriyat yaratish nuqtai nazaridan tahlil etishni va unga tezlik bilan baho berishni talab etadi.

Bu tahlil natijasida hozirgacha ko'zga ko'rinmaydigan xatochilik, kamchiliklar xamma sohada namoyon bo'ladi, uning oldi olinadi va bu katta iqtisodiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Zamonaviy o'qitish qo'yidagi funksiyalarni bajaradi:

- shaxs tomonidan hayotiy qiyinchiliklarni yengishi uchun kerak bo'lgan ichki kuchlarni, qobiliyatlarni va malakalarni rivojlantirish;

- har bir shaxsda ijtimoiy xarakter va ma'naviy mas'uliyatni o'stirish;

- shaxsiy va kasbiy rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratish, o'z-o'zini rivoj toptirishga yo'naltirish;

- shaxsning intellektual-ma'naviy mustaqilligi, baxtli bo'lishi uchun vositalar bilan qurollantirish;

- shaxsning ijodiy individualligini rivoji, ichki yashirish kuchlarini amaliyotda qo'llash uchun imkoniyatlar yaratish va boshqalar.

O'qitishning bu funksiyalarini tadbiiq etish uchun o'qituvchi-pedagoglar maqsadli va tizimli faoliyat ko'rsatishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.A. Karimov. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. T. 2011.
2. O'zbekiston Respublikasida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. T. 1997.
3. G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. T. "O'qituvchi", 1990.
4. Stouns E. Psixopedagogika. M., Pedagogika, 1984.
5. Musinov S.M. Tanqidiy tafakkur va uning tarkibiy qismlari. Ta'lim-tarbiyaning dolzarb muammolari. SamDU, 2005.

**Javlon Obloqulov, Aziz Urunov, Akbar Esanov
(Samarqand, O'zbekiston)**

TARBIYASI QIYIN O'SMIRLAR ONGIGA MILLIY G'OYANI SINGDIRISHNING SHART SHAROITLARI

O'zbekiston Reapublikasida amalga oshirilayotgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar jamiyatning ma'naviy yangilanishi milliy yangilanishi, milliy g'oyaning faol joriy etilishi mamlakatning dadil qadamlar bilan rivojlanishini ta'minlamoqda.

Ayni vaqtda jahon hamjamiyatida hamjadal sifat o'zgarishlarning guvohi bo'lib turibmiz.

Shuni ta'kidlash kerakki, 2001yil 11sentyabr voqealaridan keyin ko'pgina davlatlar o'zining ichki va tashqi siyosatlarini dunyoning tuzilishi va dunyodagi tartib qoidalariga nisbattan munosabatlarini o'zgartirdilar.

Milliy g'oya – yuksak ijtimoiy maqsad bo'lib, jamiyatni birlashtiradi va safarbar etadi. Milliy g'oyaning mohiyati mamlakatimiz prezidenti I.A Karimov tomonidan ta'riflab berilgan: "O'zbekiston kelajagi buyuk davlat"-

degan shior ostida barcha ijtimoiy qatlamlar va guruhlar, harakatlar, partiyalar O'zbekistonning barcha xalqi birlashishidir.

Hozirgi vaqtda oldimizda ijtimoiy ongni shakllantirishga erishishning shart-sharoiti, tadbir va mexanizmlarini ishlab chiqish vazifasi turibti. Milliy istiqloq g'oyasi xuddi shunga xizmat qiladi.

Shu jihatdan etuk avlodni tarbiyalash malakali, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash taraqqiyotning yuksak maqsadlariga erishishga yo'naltirilgan bo'lib, umumxalq, umummillat ishiga aylanadi, unga milliy g'oyaning tarkibiy qismi, uni amalga oshirishning muhim omili va mexanizmi sifatida qarashimiz kerak.

Ta'limda bolalar ongiga milliy g'oyani singdirishning izchil shakllari va metodlarini izlab topish, ularda vatanparvarlik fazilatlarini tarbiyalash kerak.

Barcha maktab o'quvchilari va o'qituvchilari oldiga qo'yilgan talablar reja asosida navbatma-navbat amalga oshirilmoqda va milliy g'oya to'g'ri tushuntirilib bosqichma-bosqich amalga oshirilib borilmoqda. Ammo tarbiyasi qiyin bolalarning ixtisoslashtirilgan maktablarida milliy g'oyani tarbiyalanuvchilar ongiga singdirishning o'ziga xos tomonlarini nazarda tutgan holda yondashish lozim. Tabiiyki tarbiyasi qiyin o'smirlar ixtisoslashtirilgan maktabga keltirilganda ularning aksariyati o'qish-yozishga o'rganishga mayili past bo'ladi. Tarbiyasi qiyin o'smirlar xatti-harakatini izchil va muntazam o'rganish, ular orasida axloq qoidalaridan chetga chiqish hollarining sabablari turlicha ekanini yaqqol isbotlamoqda.

Odatda tarbiyasi qiyin o'smirlar jinoiy va axloqiy qonunbuzarliklar guruhiga ajratib o'rganiladi. Maxsus tadqiqotlarda qonunbuzar o'smirlarda gi salbiy xatti-harakatlarning vujudga kelish sabablariga qarab, tarbiyasi qiyin o'smirlarning taxminiy tuzilgan tipologiyasiga asosan guruhlariga ajratiladi:

-birinchi guruhga-andishasiz, qaysar o'smirlar kiritiladi. Bu o'smirlar o'z fikr va qarashlarini oila, maktab va jamoatchilik fikriga qarshi qo'yadilar.

-ikkinchi guruhga-subutsiz, o'zining mustaqil fikri bo'lmagan o'smirlar kiritiladi. Bunday o'smirlar o'zlarining imkoniyat darajalarini baholay olmaydigan irodasi bo'sh o'smirlardir.

-uchinchi guruhga-xudbin, ikkiyuzlamachi, subutsiz-og'ma o'smirlar kiritiladi.

-to'rtinchi guruhga mansub o'smirlarning affektiv kechinmalari o'qituvchi tomonidan ko'rsatib boriladi.

Har bir o'smir o'quvchiga individual munosabatda bo'lish jamoada tarbiyasi qiyin bolalarga munosabatni yaxshilash va to'g'ri yo'lga qo'yish maktab pedagogik jamoasi tomonidan mikromuhitda alohida nazorat qilinadi.

Tarbiyasi qiyin o'smir, axloqi batamom buzilgan, uzini boshqarish imkoniyatiga ega bo'lmagan jinoyatchi emas. Shu bois, ularning xulq atvorini tadqiqot qilish orqali qayta tarbiyalash, ongida hosil bo'lgan illatlarni bartaraf qilish imkoniyati mavjud. Bu jarayon o'ta murakkab, ota-ona, o'qituvchilar, jamoat tashkilotlar, mahalla faollaridan katta kuch, sabr-toqat, mashaqaqatli mehnat va chuqur izlanish olib borishni talab etadi.

Tarbiyasi qiyin o'smirni qayta tarbiyalashda uning o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlarni e'tiborga olish harqaysi o'smirda individual yondashish, uning qiziqish va maylini aniqlash, tarbiyaga mos keladigan alohida metod va vositalarni tanlay bilish katt aahamiyatga ega. Albatta, ushbu shart-sharoitlarni amalga oshirish orqali tarbiyasi qiyin o'smirni qayta tarbiyalashga erishish mumkin.

Tarbiyasi qiyin o'smirlarni guruhlariga ajratish maqsadida, individual suhbatlashish, ularni savol varaqasini to'ldirishga o'rgatish, ularni uzluksiz boyon yoki insholarni tahlil qilish ravishda kuzatib borish, yozgan, shaxsiy xujjatlarni izchil o'rganish, sinf rahbari yoki tarbiyachisining kundalik daftarini yuritish, muammoli yoki munozarali vaziyatni vujudga keltirish asosid atajrib ao'tkazish, individual shaxsda yoki jamoada qanday o'zgarishlar ro'y berishini muttasil kuzatib borish ularni qayta tarbiyalash uchun muhim imkoniyatlar yaratadi. Tarbiyasi qiyin o'smirlarni qayta tarbiyalashda rag'batlantirish, she'r yod oldirish, sahnalarda ijobiy rollarni ijro etishga undash orqali amalga oshiriladigan ishlar ijobiy natija beradi.

Tarbiyasi qiyin o'smirlarni tadqiq qilish, o'rganish, tekshirish va qayta tarbiyalash jarayonida ijtimoiy muhitdan tashqari pedagogik-psixologik qonuniyatlarga murojaat qilish tarbiya samaradorligini oshirishda shaxslararo munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishda va jamoada sog lom muhitni vujudga keltirishda juda katta yordam beradi.

Yuqoridagi jarayonlar bosqichma-bosqich amalga oshirilgandan so'ng tarbiyalanuvchilar ongidagi nuqsonlar yo'qola borib, ijobiy ko'nikmalarga o'z o'rnini bo'shatib beradi. Navbatdagi bosqichda siyosiy mavzulardagi suhbatlar, tarbiyaviy soatlarda o'qituvchi va tarbiyachilar muntazam amaliy ishlarni amalga oshirishlari kerak. Bunda Vatan haqida, vatanimizda amalga oshirilayotgan insonparvarlik siyosati to'g'risida turli davra suhbatlari, siyosiy mavzudagi stenariylar asosida sahna ko'rinishlari tarbiyalanuvchilar ishtiorokida tayyorlanishi lozim. Sahna ko'rinishdagi ijobiy rollarni tarbiyalanuvchilar mukammal o'zlashtirilishi jarayonida ijobiy psixik o'zgarishlar ro'y beradi.

Bu holat, shubhasiz, qayta tarbiyalashning samarali natijasidir. Keyingi bosqichda tarbiyalanuvchilar ongiga istiqloq g'oyasini singdirishning izchil shakllari va metodlarini toppish ularda vatanparvarlik fazilatini tarbiyalash kerak.

Ta'lim dasturining moslashuvchanligini va harakatchanligini ta'minlash, ta'limni differensiyashtirish muammosi biolan aloqadordir.

Hozirgi pedagogning muhim vazifalardan biri, milliy istiqloq g'oyasini bolalar va o'quvchilar ongida shakllantirish tadbirlari va mexanizmlarini ishlab chiqib, uni amalga oshirishdan iboratdir. Mamlakatimiz prezidenti Karimov. I, A shunday degan edi: "Endigi vazifamiz shundan iboratki, milliy istiqloq g'oyasi tushunchalari asosida keng jamoatchilik, ziyolilar, ilm fan va madaniyat namoyandalari, avvalo ma'naviy-ma'rifiy soha xodimlari milliy mafkurani takomillashtirish, uning asosiy tamoillarini odamlar qalbiga va ongiga singdirishga qaratilgan ishlarni yangi bosqichga ko'tarish zarur". Davlat talablari va tayanch dastur uch qismdan iborat: "Bolalarning jismoniy tarbiyasi", "Bolalarning nutqi va fikrini rivojlantirish" va "Ma'navioy kamolot" ("Balalarning ma'naviy kamolotini ta'minlash"). Davlat talablari va tayanch dasturni hayotga joriy

qilishda ota-onalar va tarbiyachilarga yordam tariqasida “Bolangiz maktabga tayyormi?”, “Uchinchi ming yillikning bolasi” kabi amaliy qo'llanmalar yaratildi. Bularda milliy istiqlol g'oyasiga asoslangan mavzudagi o'yinlar va mashg'ulotlar o'z ifodasini topgan.

Bevosita tarbiyasi qiyin bolalar ta'limi va tarbiyasi bilan shug'ullanadigan ota-onalar milliy istiqlol g'oyasi to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lishlari kerak.

Mana shuning uchun ham yaratiladigan qo'llanmalar mazmunida milliy istiqlol g'oyasi asosiy o'rinni olishi lozim.

Boshlang'ich ta'lim davlat ta'lim standarti(DTS)ning mazmuniga ko'ra milliy istiqlol g'oyasining asosiy tushunchalarini kiritilgan: Vatan va davlat to'g'risidagi tushuncha, davlat ramzlari, milliy qadr-qimmat tuyg'usi, hayotidagi muhim voqealar va boshqa milliy qadriyatlar.

“Odobnoma” o'quv dasturi mavzusining asosida milliy istiqlol g'oyasi yotadi. Masalan, dastur mazmunida maxsus bo'linmalar: “Vatan muqqadas ona, unga jon fido”(4soat), “Oila muqaddas makon”(9soat), “Milliy o'yinlar”(6soat), “Milliy bayramlar”(3soat), Prezident Islom Karimov Istiqlol asoschisi”(1soat), “Istiqlol tamoyillari”(1soat), “Vatan tuyg'usi”(2soat), “Vatanni sevmoq iymondandir”(4soat), “Mahalla-mamlakat tayanchi”(1soat).

Yuqorida bayon qilinganlardan tashqari “Odobnoma” o'quv fanining mazmunini boyitish (1-4sinflar) uchun dastlab g'oya to'risidagi tushunchalarni kiritish maqsadga muvofiq. Bunday milliy istiqlol g'oyasi-“Vatanni sevmoq iymondandir” fan va kasb hunarni yuksak ma'naviyat bezaydi va boshqa mavzular, ertaklar, an'analar, rasm-rusumlar, bayramlar, halq o'yinlari vositasida singdirilishi kerak.

Har bir sinf o'quvchilariga nisbatan minimal talablarni ishlab chiqish zarur, bu talablar faqat o'qituvchilarda emas, ayni chog'da o'quvchilarda va ularning ota-onalarida ham bo'lishi kerak. Shunda o'qituvchilar va ota-onalar o'quv yili davomida milliy istiqlol g'oyasi, ma'naviyat va axliqqa daxldor kurslar va fanlar bo'yicha qanday bilimlarga ega bo'lishlarini bilib oladilar.

Olimlar va metodistlar oldida “Odobnoma”, “Vatan tuyg'usi”, “Milliy g'oya va ma'naviyat asoslari” o'quv fanlari bo'yicha Davlat ta'lim standarti yoki Davlat talablarini hozirgi o'quv-metodik majmuasi asosida tayyorlash vazifasi turadi. Milliy istiqlol g'oyasi o'rta umumta'lim maktablarining o'quv rejasiga kirgan boshqa ijtimoiy fanlar mazmuniga ham daxldordir.

Tarbiyasi qiyin o'smirlarni tarbiyalashning keyingi bosqichlarida o'quv dasturi va darsligiga milliy istiqlol g'oyasi bilan bog'liq quyidagi mavzularni kiritish tavsiya etiladi:

- G'oya va mafkura tarixi
- G'oya va mafkuraning jamiyat rivojlanishidagi yaratuvchanlik roli.
- Tarixda g'oya va mafkurani muvofiqlashtirish oqibatlari.
- Buzg'unchi g'oya va mafkuralar.
- Rivojlanishning o'zbek modeli va jamiyat taraqqiyotida uning ahamiyati.
- Milliy g'oyaning tarixiy ildizlari.
- “Kuchli davlatdan kuchli jamiyatga” konsepsiyasini hayotga joriy etishda mafkuraning ahamiyati.
- Din, dinlararo tolerantlik va mafkura.

Milliy g'oyaga aloqador mavzuni dasturning ayrim mavzulariga qo'shib kiritish lozim. Tavsiya qilingan mavzularni darslikda mustaqil bayon etish maqsadga muvofiq.

Halq og'zaki ijodi, klassik va zamonaviy adabiy asarlarni o'quv dasturi va darsliklarga kiritish milliy istiqlol g'oyasini amalga oshirish nuqtainazaridan yondashish kerak. Masalan, adabiyot bo'yicha dasturga yuqorida bayon qilingandan kelib chiqib, quyidagi mavzularni kiritish tavsiya qilinadi:

- G'oya inson mafkurasining mevasi.
- Rivoyat va hikoyalar-afsonalarning g'oyaviy tizimi.
- Zardusht, Suqrot, Platon, Konfusiy, Maxatma Gandi va boshqalarning yaratuvchilik g'oyalari.
- Milliy g'oya asoslari: ertak, afsona, milliy qahramonlar hayoti.
- Yetuk insonni milliy istiqlol g'oyasi ruhida shakllantirishda “Avesto”, Qur'on, hadislar, diniy ilmlar va boshqa g'oyalarning ahamiyati.

Yuqorida keltirilgan beshta mavzu o'quv rejasida o'z ifodasini topishi, tarbiyasi qiyin o'smirlar ongiga bosqichma –bosqich singdirilishi ular ongidagi ma'naviy bo'shliqni to'ldiradi va yot g'oyalarga nisbatan immunitetni mustahkamlaydi.

Xulosa shundan iboratki, muhimi tarbiyasi qiyin bolalarda o'z-o'zini tarbiyalash immunitetini hosil qilish uchun ularda o'z-o'ziga nisbatan tanqidiy qarash qobiliyatini shakllantirish orqali ularda mafkuraviy immunitetni hosil qilish o'qituvchi va tarbiyachilar oldida turgan dolzarb vazifadir

Adabiyotlar:

1. I.A. Karimov “Barkamol avlod O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotining poydevori” Toshkent 1997 y.
2. Bojovich L. “Lichnost I yego formirovanie v detskom vozrastee” Moskva 1968y.
3. Xristomatiya po vozrastnoy I pedagogicheskoy psixologii. Moskva 1969y
4. E.G'oziyev “Ontogenez psixoloyasi” Toshkent 2010 y.

ТРАДИЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ

Оговорюючи поняття «традиція» згадаємо про етимологію даного терміну та його трактування спеціалістами різних галузей. Як зазначає М. Степико, традиція – це елементи соціальної і культурної спадщини, які передаються з покоління в покоління і зберігаються в деяких товариствах, соціальних і інших групах протягом тривалого часу. У якості традицій виступають певні суспільні установки, норми поведінки, цінності, ідеї, звичаї, ритуали тощо. [5, с.174].

Традиція – це складна, багаторівнева система, частина національної духовності, культури, суспільної самосвідомості. Безпосередньо обумовлюється той факт, що в традиціологічних дослідженнях питання про зміст і структуру традицій довгий час залишалось дискусійним. Цілий ряд дослідників, які дотримувались веберовських позицій відносно питання сутності традиції, взагалі не припускали наявності у неї якої-небудь форми або структури. Так, зокрема, Е. Шилдз в своєму дослідженні «Традиція» писав, що «...наслідування традиції по суті є реалізацією різних варіацій на сприйняту від попередніх поколінь тему... Традиція не є чимось що само репродукується. Тільки жива, здатна до пізнавальної діяльності, володіюча бажаннями людська істота може сприйняти її і модифікувати. Традиція розвивається тому що той, хто є її носієм прагне створити щось краще більш відповідне часу» [6, с.14].

Основними механізмами апріорності культурних форм виступають традиція і звичай, визнані в цьому середовищі норми соціальної активності і критерій соціальної прийнятності. Такої позиції у своїх роботах дотримуються С. Литвин-Кіндратюк, К. Лупінович, А. Мельничук, М. Рогожа, М. Савін. У цих параметрах реалізується найсуттєвіша частина ціннісних орієнтацій людей, опредмечуються норми їх моралі і моральності, стиль життя, соціальні стандарти. Набуті загальні значення стають згодом матрицями соціокультурного буття, являючи свою апріорність наступним культурно-історичним цілісностям. Традиція актуалізується в моральній культурі через нерелективне відтворення наступними поколіннями моделей поведінки, способу мислення, ставлення до світу [6, с.16].

Історично традиції виникли із розвитком людства, разом з досвідом трудової діяльності передавався і досвід спілкування між людьми [6, с. 312]. Ці відносини з покоління в покоління закріплювалися, розвивалися і удосконалювалися в мові, живописі, символах. Р. Вендровська зазначає, що із розвитком культури з'являються правила навчання і виховання дітей, поради і повчання, заповіді-заборони і заповіді-дозволи [1, с. 34]. Так амбівалентність традиції, як феномену, з однієї сторони створює наявність сталих патернів поведінки, норм та правил і дає можливість виробити на їх канві власні структурні одиниці, але надмірна фіксованість та ригідність норм та правил може викликати появу різних видів опору. Природа традиції є цілісним утворенням, має історичний та позаісторичний характер, але разом з тим, у традиції є свої власні соціальні інститути, структури й механізми відтворення, які існують в просторі й часі [6, с.14].

Як сукупність гранично широких за своєю аксиологічною значущістю феноменів цивілізаційного розвитку, природа традиції включає в свою структуру тільки загальнозначущі і загальноприйняті духовно-етичні категорії, сприйняті самим суспільством не як щось чуже, зовнішнє, нав'язане ззовні, спорадичну фантазію деякої групи осіб [6, с.59].

Наступний компонент традиції наявний у вигляді об'єктивного соціального досвіду основний результат діяльності суб'єкта, спричинений певним типом соціальних відносин в соціумі. Результатом діяльності суб'єкта традиції є об'єктивований досвід виражений в змісті даної традиції [3]. С. Жукова вважає, що у складі традиції укладений стереотипізований досвід діяльності людини та безпосередній результат цієї діяльності, причому як сама діяльність, так і її результати відображаються у символічному вигляді [3].

Вказуючи на історичну опосередкованість діяльності М. Савін відзначає, що результатом в першу чергу є сама людина і тому вона являє собою одночасно і суб'єкт і об'єкт традиції [4, с.77]. Хоча культура інших сфер менш піддається інституційному впорядкуванню, існування і розвиток традиції забезпечується різними соціальними інститутами (сім'я, освіта, держава, релігія, творчі організації, патронаж та ринок).

В світлі вищесказаного зупинимося на взаємодії культури й традиції. В культурології прийнято ділити культуру на духовну і матеріальну, у відповідності з двома основними видами виробництва – духовним і матеріальним. Можна привести думку ряду дослідників культури (І. Анікіної, А. Антонова, Ю. Бромлея, В. Ільїна, В. Садовського), які вважають, що до структури традиції неодмінним чином слід віднести матеріальну частину культури (бібліотеки, архіви, сховища інформації та ін.). Дійсно, основні, базисні елементи культури існують в двох видах – матеріальному і духовному, саме тому традиція представлена не тільки в сфері свідомості, духовного виробництва значень і цінностей, вона кристалізується і в матеріальній культурі суспільства, відповідно з чим М. Савін виділяє два її аспекти – духовний і матеріальний (сукупність нематеріальних компонентів традиції складають її духовну сферу, а матеріальних – матеріальну сферу) [4, с.77].

До духовного компоненту становлення традиції можна віднести такі категорії, як виховання, освіта, література, міфологія, наука, мистецтво, світогляд, моральність, пізнання, право, релігія, філософія, етика, естетика, а також суб'єктивні чинники, до числа яких відносяться знання, уміння,

навички; до матеріального аспекту належать знаряддя праці, засоби виробництва, предмети повсякденного побуту та ін. При цьому багато структурних елементів в традиції відображаються лише у знаковій формі (релігія, мораль, ідеологія, мистецтво), тому ступінь їх предметності може бути досить різним [4].

Відзначивши духовну і матеріальну складові традиції М. Савін вносить до змісту традиції виокремлені в культурології артефакти – сукупність матеріальних і духовних елементів культури, створених творчою працею людини. Артефакти, будучи матеріальним об'єктом, перетвореним творчою діяльністю людини, які внаслідок цього мають подвійну природу – матеріальну і духовну, виокремлюються автором в якості третього аспекту традиції [4, 172].

Традиція, будучи сукупністю того, що дісталася в спадок сучасному поколінню з минулого, має класифікацію за часовим фактором: аспект минулого й аспект існуючого в сучасності. Р. Генон, ототожнювавший традицію з її сутнісним змістом, в роботі «Звичай проти традиції» виокремлює в складі традиції «надлюдський (supra-human) елемент». За Р. Геноном, зміст традиції головним чином складає вся сума надлюдських досягнень і всі інші елементи є похідними від головного елемента. Згідно філософії Р. Генона, традиція включає не тільки те, що повинно бути передане, але також і те, що можна передати через традицію. Також французький філософ виділяє в традиції внутрішній зміст і зовнішню форму (так звану оболонку) а, також, усні й письмові елементи [2]. Погоджуючись, із думкою Р. Генона у надлюдський компонент традиції, який вважаємо дійсно присутній, відносимо ідеологію і релігію як найважливіші елементи традиції.

Отже, традиція – це складна, багаторівнева система, частина національної духовності, культури, суспільної самосвідомості. Вона актуалізується в моральній культурі через нерелективне відтворення наступними поколіннями моделей поведінки, способу мислення, ставлення до світу.

Література:

1. Вендровская Р.Б. Традиция как аксиологическая проблема в истории образования / Р.Б. Вендровская // Аксиологические аспекты историко-педагогического обоснования стратегии отечественного образования: Тезисы докладов и выступлений на XV сессии Научного совета по проблемам образования в педагогической науке (17-18 мая 1994). М.: ИТП и МИО РАО, 1994. С. 59
2. Генон Р. Очерки о традиции и метафизике / Р. Генон / пер. с фр. В. Ю. Быстрова–СПб.: "Азбука", 2000. – 317с. – С. 29.
3. Жукова С.А. Культура межпоколенных взаимоотношений / С.А. Жукова // Культура, власть, идентичность: новые подходы в социальных науках. Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой. Саратов: Издательско-коммерческое предприятие "Волжский сад", 1999. С.313-317.
4. Савин М. В. Содержание и структура педагогических традиций / М. В. Савин // Ярославський педагогічний вісник – 2004. – № 3 (40) – С. 76.
5. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М.Т. Степико. – К.: Товариство «Знання», КОО, 1998. – 251 с. С. 14-15., 160 – 162., 174-175.
6. Shils E. Tradition / E. Shils. L., Boston: Faber and Faber, 1981. С. 13-15.

Антоніна Киструга
(Чернівці, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЦІНІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

На сьогоднішній день, як ми можемо спостерігати, в Україні відбуваються широкомасштабні процеси політичних, соціальних, економічних та інших змін, загострюються суспільні суперечності, виникають конфліктні ситуації на фоні розбіжностей в інтересах, ціннісних орієнтаціях, мотивації, що може викликати загострення проблем та труднощів у формуванні та розвитку повноцінної особистості. Одним із вагомих факторів, спрямованого на покращення даної ситуації є формування адекватної ціннісно-мотиваційної сфери особистості.

На сьогоднішній день система цінностей відіграє одну з важливих ролей у розвитку особистості, так як вона визначає особливості поведінки, мислення, характеру, світогляду кожного громадянина України.

Ціннісно-мотиваційна сфера особистості займає місце на перетині двох великих областей: мотивації, з одного боку, і світоглядної структури свідомості, з іншої. Ціннісно-мотиваційна сфера – це ядро особистості з її неповторною картиною світу. Найбільш яскраві психологічні розробки ціннісно-мотиваційної сфери представлені в роботах Е.Фромма, В.Франкла, Е.Шпрангера, М. Рокіча, А. Маслоу, Дж. Холлада, Дж. Крамбо та ін. [2, с.97].

На сучасному етапі розвитку психологічної науки, в рамках гуманістичного підходу, існує декілька поглядів на сутність ціннісної сфери особистості. Як вже зазначено у попередніх дослідженнях, під ціннісною сферою особистості і власне під цінностями науковці розуміють значимість (Р.Г.Лотце), особистісний смисл (Г.Олпорт), переконання (М. Рокіч), структуру потреб (А.Маслоу), утворення свідомості й самосвідомості людини, в якому віддзеркалені актуальні життєві потреби, інтереси, погляди і ставлення до дійсності й себе (М. І. Боришевський), соціальні установки (В.О.Ядов), ідеал – ідея, зміст

якої виражає щось значиме для людини (І.Ф.Надольний), усі об'єкти оточуючого світу, що можуть задовольнити потреби (Ф.Н.Щербак, В.П.Тугаринов) тощо.

У роботах науковців розглядаються сутність самих понять "цінність", "система цінностей", їх особливості та функції (Д.О.Леонтьєв, Р.Х.Шакурова, Б.І.Додонов, М.Рокич, В.А.Ядов та ін.), динаміка і трансформація системи цінностей в залежності від віку (І.В.Дубровіна, І.С.Кон, Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, Д.Б.Ельконін та ін.), принципи їх класифікації (В.П.Тугаринов, О.Г.Дробницький, Е.Фромм, П.Ф.Каптерев та ін.), специфіка морально-етичних цінностей (А.А.Хвостов, А.Фурман, З.С.Карпенко, Б.С.Братусь, Л.Кольберг, П.Юркевич, Г.Г.Шпет, Г.С.Сковорода, Г.М.Міненко, М.Й.Боришевський, О.Д.Піркова, М.О.Чаїнська та ін.).

Цінності – вираження оцінки індивідом явищ дійсності та вчинків при задоволенні потреб та інтересів.

За ціннісного підходу у вивченні формування свідомості явища дійсності і вчинки людей розглядають як цінності, що виражають суб'єктивну оцінку індивідом необхідності цих феноменів для задоволення потреб та інтересів.

Ціннісний аспект простежується при вивченні саморегулятивних тенденцій особистості. При діагностуванні мотиваційно-ціннісної сфери людини передусім враховують ступінь сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій та їх зміст (спрямованість). Ступінь сформованості ієрархічної структури важливий для оцінювання рівня особистісної зрілості людини, оскільки інтеріоризація цінностей як усвідомлений процес відбувається за наявності у людини здатності вибирати цілі та явища, спроможні задовольняти її потреби та інтереси, формувати з них структури відповідно до умов існування, близьких і віддалених цілей свого життя, можливостей реалізації тощо. Зміст (спрямованість) характеризує особливості функціонування ціннісних орієнтацій, кваліфікує особистість. Структура, поєднання основних ціннісних орієнтацій зумовлюють спрямованість діяльності особистості. Цінності взаємопов'язані із життєвими цілями [4, с. 98].

Часто цінності та цілі ототожнюються, поєднуються у феномені смислу життя, основу якого утворює єдність життєвих цінностей-цілей термінального характеру, до якої додається смисловий аспект. Існує взаємозв'язок між смислом та особистісними цінностями, що формує розуміння смислу життя.

Таким чином ціннісні орієнтації є найважливішим регулюючим і детермінуючим мотивацію особистості фактором.

Ціннісні орієнтації як одне з найважливіших утворень у структурі свідомості й самосвідомості людини виражають свідоме її ставлення до дійсності, визначають мотивацію її поведінки, впливають на її діяльність.

У сучасній психологічній науці ціннісні орієнтації – це вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, націлена на певний аспект соціальних цінностей. Детермінантами ціннісних орієнтацій виступають матеріальні умови життєдіяльності, а також індивідуально-типові риси, нахили і здібності людини [1, с. 48].

Серед провідних чинників, що здійснюють вплив на формування ціннісних орієнтацій молодих людей, учені виділяють такі: сімейне виховання, як одну з перших та найґрунтовніших основ формування особистості та освітнє середовище, де розвиток особистості продовжується, доповнюючись новими значимими людьми. В умовах сьогодення, коли відбувається бурхливий розвиток мультимедійного простору, не говорити про його вплив на становлення особистості є недоречним. ЗМІ, в тому числі інтернет-технології, неабияк впливають на формування ціннісних орієнтацій молодих індивідів. Ще одним із провідних агентів сучасності, що позначаються на формуванні світогляду молоді, є група однолітків, лідерів яких копіюють, до думки яких прислухаються [4, с.112].

Сучасні соціологічні дослідження свідчать про те, що за останні роки більшість молодих людей починають переорієнтовуватися на матеріальні цінності. Їх досить сильно приваблюють гроші, заробітки, бізнес, участь у управлінських структурах. Поряд із цим можна спостерігати також і тенденцію росту інтенсивних духовних пошуків, орієнтації на істинні цінності, що проявляється у збільшенні інтересу до світової культури, історії своєї сім'ї, народу.

Ціннісні орієнтації формуються в процесі засвоєння людиною певного соціального досвіду і проявляються в її переконаннях, інтересах. У відповідності до орієнтації на певні цінності, молодих людей можна поділити на чотири типологічних груп.

Перша – це молоді люди, які зберегли, або віддають перевагу попереднім цінностям. Представники цієї групи (приблизно 10%) підтримують в Україні комуністичну, соціалістичну партії, входять в склад комсомольських організацій. Ця молодь схильна до протестів, пікетів, акцій непокорі під керівництвом старших. У переважній більшості, ці молоді люди не підтримують шлях ринкових перетворень, і є прихильниками авторитарної свідомості та симпатизують харизматичним лідерам і вождам.

Друга група – це ті, хто має діаметрально-протилежні погляди до прихильників першої групи. Це хлопці та дівчата, які повністю відкидають цінності минулого, відстоюють ідеї тих суспільств, які мають розвинуту ринкову економіку та високий рівень соціального забезпечення громадян.

Третя група – це молоді люди (їх небагато), які хоча і критикують цінності соціалістичного суспільства, але повністю їх не заперечують. Такі молоді люди мають відношення до робітничого і профспілкового руху, пропагують ідеї лібералізму.

Четверта група – це молоді люди, для яких характерно не просто заперечення „старого світу”, а нетерпимість до будь-яких цінностей, окрім своїх власних. Такий тип молоді вчені визначають як квазіреволюційний, тому, що вони настільки радикальні, що не просто прагнуть розірвати свої відносини зі старим світом, але просто готові зруйнувати їх. Таким людям властива нетерпимість до накопичення [3].

Отже, ціннісні орієнтації є важливим соціально-психологічним утворенням, яке приймає участь в усіх сферах людської життєдіяльності. В них виражається свідоме ставлення людини до соціальної реальності, що визначає мотивацію її поведінки. Ціннісні орієнтації як найвищий рівень в системі цінностей виконують функцію раціоналізації та регуляції поведінки людини.

Ціннісні орієнтації є найважливішою складовою структури особистості, яка включає мотиваційний, когнітивний, емоційний, оцінювальний та інші компоненти. Ціннісні орієнтації особистості формуються під впливом суспільних чинників, що обумовлені системою виховання й навчання і являють собою проекцією духовного життя суспільства.

Можна зробити висновки, що уявлення про цінності, що склалися в наш час у молоді, мають переважно індивідуалістично-особистісну спрямованість, пов'язані з підвищенням ролі матеріального чинника, зокрема, такі цінності як матеріальне благополуччя, кар'єрне зростання, власне здоров'я тощо. Цінності ж соціального, морального спрямування, громадянські, гуманістичні, такі, що стосуються благополуччя інших людей, економічного благополуччя суспільства, не сприймаються молоддю як домінуючі.

Література:

1. Братусь Б.С. К изучению смысловой сферы личности / Б.С.Братусь // Вестник МГУ. Сер.14.Психология. – 2011. – №2. – С.46-55.
2. Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф. Смысл жизни и личность / А.Т.Москаленко, В.Ф.Сержантов. – Новосибирск: Наука, 2007. – 205 с.
3. Павловский В.В. Ювентология: проект интегративной науки о молодежи. – М.: Академический Проект, 2009.
4. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С.Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2010. – 204 с.

Науковий керівник:
доцент, Радчук Валентина Миколаївна.

Наталія Куляниця
(Київ, Україна)

НАСТАНОВИ СУЧАСНОГО ЮНАЦТВА ЩОДО ПОДРУЖНЬОЇ ВІРНОСТІ

За умов перманентного кризового стану українського суспільства родина має виступати осередком відновлення психологічного комфорту особистості. Сім'я своїм близьким мікрокліматом уособлює стабільність та впевненість у теперішньому та майбутньому для її членів. Якщо мова йде про повну родину, то саме подружнн вірність є фундаментом її міцності. Отже, проблема збереження подружнн вірності в сучасному суспільстві з кожним роком набуває все більшої актуальності.

Актуальність дослідження полягає в тому, що знання психологічних настанов сучасних молодих людей сприятиме закріпленню їх адекватних сімейних цінностей і корекції несприятливих родинних настанов, зокрема в аспектах подружнн вірності та зради.

Метою дослідження є з'ясування ставлення юнацтва до подружнн вірності та зради.

Одним із головних чинників успішного подружнього життя є збереження чоловіком і дружиною вірності. Це дає обом шлюбним партнерам почуття захисту, впевненості, самоцінності. Водночас подружнн вірність потребує не лише збереження взаємного кохання, але й глибинних моральних цінностей. Далеко не кожна сучасна сім'я може похвалитись подружнн вірністю, для багатьох подружніх партнерів характерне випробування зрадою. Невірність своєму шлюбному партнеру – одна з найчастіших причин сімейних конфліктів і один з найпоширеніших приводів для звернення на консультацію до психоаналітика.

Під зрадою розуміють ситуацію, в якій між чоловіком і жінкою є певні зобов'язання (zareєстрований, церковний чи громадянський шлюб), коли дві людини заявили суспільству, що вони пара [2]. Загалом, зрада може бути лише тоді, коли є те, чому зраджують – певні сформовані відносини. Немає сумнівів, що подружнн зрада є важким випробуванням для обох партнерів.

Подружнн зрада зазіхає на любов як основу шлюбу, руйнує цілісність сім'ї, зачіпаючи всі сфери сімейного функціонування; завдає шкоди Я-концепції особистості, становить загрозу почуття власної гідності обманутого. Саме тому афективний комплекс почуттів, що виникає як реакція на подружню зраду, включає переживання ревнощів, образи, самотності, зради, втрати стабільності і почуття безпеки (метафора «зруйнованого будинку») [4, с. 58-59].

Питання подружньої зради є широко дослідженим психологами. На думку Ю. Щербатих, в одних випадках зрада викликає у людей осуд, в інших – захоплення, а іноді – всього лише безпідставний інтерес. Вона може бути і трагедією, і драмою, і комедією – залежно від характеру головних дійових осіб і супутніх обставин. Зрада одночасно може стати і смертельною помилкою, і єдиним правильним рішенням [5, с. 242]. Вільгельм Райх у своїй книзі «Сексуальна революція» пише: «...вірність, до якої спонукає совість, з часом шкодить сексуальним відносинам. Цьому протистоїть безліч прикладів, які переконливо свідчать, що випадковий зв'язок з іншим партнером йде тільки на користь сексуальних стосунків, які якраз були готові оформитися в шлюбні» [3, с. 74]. Тобто Райх фактично виправдовує подружню зраду.

Аналізуючи поняття «вірність» і «зрада», слід пам'ятати, що глибинні психологічні мотиви, що лежать в основі цих явищ, можуть бути надзвичайно різноманітними. З цього приводу Етьєн Рей писав: «У вірності є трохи ліні, трохи страху, трохи розрахунку, трохи втоми, трохи пасивності, а іноді навіть трохи вірності» [5, с. 242].

Вважають, що подружні зради можуть бути дуже хорошим дисфункціональним стабілізатором. Нерідко за систематичними зрадами стоїть невротичний страх близькості. Часто стереотип взаємодії з приводу зрад такий: зрада, з'ясування стосунків і скандали з приводу зради, примирення. Потім – примирилися і живуть разом, поки не накопичиться напруга від невирішених проблем, а проблеми накопичуються, але не вирішуються. Напруга досягає якоїсь межі... далі все повторюється [1, с. 32].

Певною мірою схильність до зрад чи, навпаки, спроможність їм протистояти формується в дошлюбному періоді, коли молода людина лише закладає підвалини свого майбутнього подружнього життя у життєвих цінностях. Тому предметом нашого практичного дослідження за методом анонімного анкетування стало вивчення настанов юнацтва щодо питань подружньої вірності та зради, вибірку становили 29 студентів Київського університету імені Бориса Грінченка, серед них 5 хлопців та 24 дівчини. Вік опитаних варіювався від 18 до 20 років.

Початковим кроком аналізу постало розуміння юнацтвом поняття подружньої зради та ставлення до неї. Із відповідей студентів вимальовується така картина: позитивно ставляться до зради лише 5 із 29 опитаних, нейтрально – 6 та різко негативно – 18. Найцікавіші тлумачення зради зафіксовані у відповідях опитаних виглядають так:

- «зрада – це гріх»;
- «зрада – морально-фізичний злочин, що руйнує шлюбні взаємини»;
- «зрада – фізичне і душевне пригнічення одного з партнерів»;
- «зрада – це ніж у спину»;
- «зрада – це неповага і егоїстичне ставлення до своєї другої половинки».

Осмилення студентами відповіді на запитання: «Чи вважаєте Ви правильним поділ на фізичну та психологічну зраду?» довело, що більшість (17 осіб) все таки диференціює зраду як різко негативний феномен подружнього життя та епізодичний сексуальний контакт. Однак відповіді 12 респондентів несуть більш категоричний характер: фізична чи психологічна зрада – це все одно порушення подружньої вірності.

Подібну категоричність виявила більшість студентів й у відповідях на запитання: «Чи згодні Ви з твердженням, що віртуальні стосунки через соціальні комп'ютерні мережі – це теж зрада?», адже погодилось 18 респондентів.

А щодо питання «Чи правильно, що чоловіки більш схильні до зрад через свою біологічну природу, інстинкт самця?» точки зору опитаних розділились, бо ствердно відповіли 16 осіб, заперечили 10 студентів, а трьом було важко визначитись. Показово, що думка хлопців також розділилась у варіації: так – 3, ні – 2.

На четверте запитання: «Чи слушною є думка, що в подружній зраді винні і чоловік, і дружина?», відповідь була майже одностайною: 22 із 29 опитаних погоджуються із таким твердженням, тому можна зробити висновок, що молодь зараз бачить проблему глибше, в самому подружжі, а не конкретно звинувачує одного шлюбного партнера.

Цікавими видались відповіді студентів на складне запитання: «Якщо у подружжі сталася зрада, то кращим є розрив чи збереження стосунків?». На розрив стосунків із загальної кількості опитаних зважились би 14 респондентів, зберегли б стосунки – лише 5, а ще частина – 10 осіб, діяли б залежно від випадку. Як бачимо, юнацький максималізм співіснує з поміркованістю.

Відверто порадувала відповідь на провокаційне запитання: «Чи змогли б Ви зрадити своєму шлюбному партнеру?». Переважна кількість опитаних (26 осіб) відповіли негативно. Безперечно, така відповідь не накладає їм прижиттєве вето на подружні зради, однак схвальною є готовність зберегти подружню вірність, що вже є у молодих людей.

Різномірними є відповіді опитаних на питання «Як би Ви реагували на зраду свого шлюбного партнера?». Так, 6 студентів стверджують, що нейтрально, 14 осіб прогноують власну негативну реакцію, а дев'ятеро спрямовані на пошук вирішення проблеми. Тобто, хоча більшість респондентів критично відреагували б на зраду, але розрив відносин не є для них пріоритетним явищем. Варто краще осмислити ситуацію та знайти правильне рішення у такій нелегкій ситуації.

Висновки

Отже, проведений теоретичний аналіз наукових джерел виявив неоднозначне ставлення вчених до питань подружньої вірності та зради. Більшість дослідників тлумачить адюльтер як негативне явище в подружньому житті. З цим погодились молоді люди, що проходили опитування. Виявлення їх настанов

щодо окресленого питання засвідчило переважаючу сприятливу тенденцію – готовності зберігати подружню вірність як запоруку успішного шлюбного життя. У випадку зради молодь не схильна рубати з плеча, і одразу розривати відносини зі своїм шлюбним партнером. Опитані вважають, що варто з'ясувати, що стало приводом такого вчинку людини, адже, як стверджують психологи, проблема стоїть значно глибше. Перебуваючи у подружньому стані, потрібно пам'ятати про свої обов'язки. Якщо молоді люди утворюють сім'ю, вони мають розуміти, що тепер створюють одиницю суспільства і мають існувати, як одне ціле.

Література:

1. Варга А. Я., Драбкина Т. С. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
2. Медичні статті. Психіатрія. Коли відбувається зрада. Електронний ресурс: <http://i-medic.com.ua/index.php?newsid=27241>
3. Райх В. Сексуальная революция. – М.: АСТ Москва, 1997. – 147 с.
4. Целуйко В. Супружеская перестрелка с улетальным исходом. Как спасти отношения и стоит ли это делать. – М.: АСТ Москва, У-Фактория, 2008. – 230 с.
5. Щербатых Ю. Психология любви и секса. Популярная энциклопедия. – М.: Эксмо, 2004. – 608 с.

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук Столярчук Олеся Анатоліївна.

Зарифа Курбанова, Дилрабо Мўминова
(Наманган, Узбекистан)

O'SMIRLAR DELINKVENT XULQINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Inson ontogenezidagi eng og'ir va murakkab davrlardan biri o'smirlikdir. Shaxsning ijtimoiy yo'nalganligi, qadriyatlar, e'tiqodi va ideallari shakllanadigan ushbu davr og'ishgan xulq-atvor ko'rinishlarining namoyon bo'lishi uchun ham eng qulay davr hisoblanadi. Jamiyatda jinoyatchilik va huquqbuzarlikni oldini olish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri. Shuning uchun ham o'smirlarda delinkvent xulq shakllanishining psixologik xususiyatlarini tadqiq qilish va o'rganish katta ahamiyat kasb etmoqda.

Olimlarning fikricha, voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining sabablarini quyidagi holatlar bilan ifodalaydilar:

- bolaning kayfiyati va ruhiy holatiga ta'sir qiladigan, muayyan iz qoldiradigan hayotdagi omadsizlik;
- axloqiy va etnik e'tiqodlarning turg'in emasligi;
- jinoiy guruhlar bilan bevosita aloqada bo'lish yoki muayyan sharoitlarda bunday guruh a'zolarining bolaga ta'sir doirasi;
- ruhiy holatdagi ayrim ko'rinishlar va sifatlar; ba'zan harakatlarga nisbatan romantizmga berilish va shunday harakatlarni sodir etishga moyillikni kuchayishiva boshqalar.

O'smirlar tomonidan sodir etiladigan huquq buzish sabablari oila, turmish va jamoadagi nosog'lom ruhiy muhit ham bo'lishi mumkin. Lekin bunday holatlar o'smirda huquq buzulishi sababi sifatida faqat muayyan shroitlardagina ta'sir qilishi, ya'ni voyaga yetmaganlarning irodaviy sifatleri bo'sh yohud o'z ijtimoiy, etnik harakatlarini nazorat qila olmasligi mumkin.

S.S. Ostroumov va N.F.Kuznesovalar oilaviy tarbiyaning bo'shashib ketganligi huquq buzushlar sodir etishning sababi emas, balki sharoit bo'ladi, deb yozadilar.

I.I. Karpets: "Nazoratsizlik, unga yana ichkilikbozlik qo'shilsa jinoiy hodisalarga olib keladi. Olimlar ham, amaliyot xodimlari ham ularning tushunchalariga allaqachon shakllanib bo'lgan, rad qila olmaydigan tasavvurlar asiri bo'ladi. Masalan, biz bezorilikning sababi ichkilikbozlik deb aytamiz, o'smirning aloxida bir jinoyat sodir etishining sababi nazoratsizlikdir deb gapiramiz va hokazolar" – deb yozadi. Ammo bu sabablar bizning umumiy kuzatuvlarimiz asosida oldindan yuzaki ravishda shakllangan sabablardir. Haqiqiy holatlarda esa ular jinoyatning sababi bo'la olmadi, balki sharoit yaratadi xolos.

Shaxs kriminologiya va psixologiya nuqtai nazaridan o'rganilganda, uni ijtimoiy muhit bilan birgalikda tahlil qilish muhimdir. Shaxsda jinoiy xulq o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmasdan, balki ijtimoiy muhit tufayli ham shakllanadi. Shunga ko'ra ijtimoiy muhitning jinoiy xulq bilan bog'lanib ketishi g'oyat murakkab xususiyatga ega bo'lib, ijtimoiy muhit har doim inson shaxsi orqali jinoyatga aylanadi.

Agar ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan gapiriladigan bo'lsa, jinoyatchilik jinoyatlarning oddiy yig'indisidagina iborat bo'lmay, o'zining jinoyatchilikka xos bo'lgan qonuniyatlari, muqдор va sifat jihatlari bo'yicha ham tavsifiga ega. Shuning uchun uni tadqiq qilishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Agar jinoyatchilikning sabablarini aniqlash kerak bo'lsa, eng avvalo jamiyatning iqtisodiy-ijtimoiy tuzilmasini olish, aloqa va munosabatlar bilan birgalikda o'rganish zarur.

Jinoyatni o'rganishdan jinoyatchilikni o'rganishga o'tilganda ijtimoiy-ruhiy jihat o'z ahamiyatini yo'qotgandek bo'ladi. Bunda quyidagi holatlar diqqatni o'ziga tortadi:

- birinchidan, bunday mulohaza yurutganda "jinoyatchi" tushunchasining o'ziga jinoyat sodir qilgan kishining atrof – muhit bilan aloqalari aniqlanmay qolib ketadi. Agar jinoyatchining shaxsi haqida gapirilsa, shaxs ijtimoiy muhitning salbiy hosilasi deb tushuniladi;

Ikkinchidan, jinoyatchilikning asosiy sabablarini aniqlash jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. lekin bu jinoyatchilik mexanizmini murakkab determinatsiyasiga ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirini rad qilishni bildirmaydi.

Mikro-muhit ijtimoiy-iqtisodiy tizimning o'ziga xos xususiyatlarini ushbu taraqqiyot bosqichida konkretlashtirish imkonini beradi. Mikro-mihitni o'rganish va uni hisobga olish g'oyat muhimdir, chunki har bir shaxs o'zi yashayotgan makon – mikro-muhitda shakllanadi. Mikro-mihit bu – oila, tanishlar, qo'shnilar, do'stlar, ish yoki o'qish joyi va hokazolar bo'lib, shaxs shakllanishining eng muhim omilidir. Shaxs shakllanayotgan jamiyat, shu jumladan mikro-muhit qanchalik mukammal bo'lsa, unda tarbiyalanayotgan o'smirlar shunchalik barkamol bo'lib yetishadi. Chunki mavjud muhit insondagi salbiy sifatning shakllanishiga imkon bermaydi. Aksincha, jamiyatda va shaxs ulg'ayotgan muhitda ziddiyat, adolatsizlik, ya'ni salbiy jarayonlar qancha ko'p bo'lsa u holda o'smir shaxsida salbiy sifatning shakllanishi uchun qulay sharoit yaratiladi.

O'smirlar jinoyatchiligining sabablari katta yoshdagilar jinoyatchiligiga ta'sir qiladigan sabablar ham bo'lishi mumkin. Ammo bu sabablar voyaga yetmaganlar shaxsiga ta'sir qilish mexanizmiga ko'ra farq qiladi. Chunki bu sabablar voyaga yetmaganlarning shaxs sifatida shakllanishining g'oyat muhim bosqichida ta'sir qiladi, bunday shakllanish tashkiliy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, tarbiyalash va muayyan ijtimoiy amaliy ta'sir ko'rsatish usulidan iboratdir.

Kriminalistikaga oid adabiyotlarda voyaga yetmagan qonunbuzarlarni, ular orasidagi farq birmuncha nisbiyligini qayd etgan holda, to'rt guruhga ajratib tasniflash qabul qilingan.

Birinchi guruhga ilk bor jinoyatga qo'l urgan shaxslar kiritiladi. Ularning jinoyat qilishdan avvalgi xulqi va ma'naviy qiyofasi birmuncha ijobiy, odatda bunday o'smirlar u qadar jiddiy bo'lmagan jinoyatlarni murakkab yoki favqulodda vaziyat ta'sirida sodir etadilar.

Ikkinchi guruhga kiritilgan ilk marta jinoyatga qo'l urganlarning avvalgi xulq-atvorini benuqson deb bo'lmaydi. Ular spirtli ichimliklar, ba'zan giyohvand moddalar is'temol qiladilar, chekadilar va uydan qochib ketish kabi odatlarga egadirlar.

Uchinchi guruhni ma'naviy qarashlari buzuvchi o'smirlar tashkil etadilar. Ular avval ham turli qonunbuzarliklar sodir etib, ma'muriy jazoga tortilgan, maxsus hisobda turadilar. Jinoyatning sababi va maqsadi ularga ongli ravishda, katta yoshli shaxs yoki o'ziga nisbatan buzuvchi tengdoshining ta'sirida shakllanadi. Mushtlashishlarda qatnashish, bezorilik, ojizroqlarni tunash kabi ko'pgina jinoyatlarni ular dabdurustdan sodir etishadi.

Ma'naviy buzuvchilik bilan jamiyatga jiddiy xavf tug'dirib xulq-atvori har qanday me'yorlardan butkul chiqib ketgan shaxslar to'rtinchi guruhga kiritiladi. Bu toifaga muqaddam sudlanganlar ham kiradi. Odatda, bular ishlash yoki o'qishdan bo'yin tovlab, uyushgan yoki kattalarning jinoyat guruhi tarkibiga kirgan shaxslardir. Ular qo'rs yoki berahm, uyat hissi nimaligini unutilganlar, asosiy maqsadi ta'magirlik va boyishdan iborat. Manfaat-vaqtni bekorchilik bilan o'tkazish, qimor o'ynash, spirtli ichimliklar iste'mol qilish va boshqalar.

Jonsaraklik va ta'sirchanlik tufayli o'smir odam tanlay olmaydi, janjalga moyil bo'ladi. Mustaqillikka bo'lgan tabiiy intilish atrof-muhit jamiyatga qarshi bo'lgan kattalar ta'siri tufayli salbiy rivoj topishi mumkin. Tortinchoq, jur'atsiz bolalarga behurmat munosabatda bo'lib, ular nafsoniyati poymol qilingan oilada o'sgan o'smirlar xulq-atvorida o'z mavqeini ko'tarish, tengdoshlari orasida obro'-e'tibor qozonish, dovyurak, qat'iy deb nom olishga intilish ehtiyoji kuchliligini kuzatish mumkin.

Yaxshi tarbiya ko'rmaganligi oqibatida ko'pgina o'smirlarga dag'allik, o'jarlik, behayolik, jizzakilik xosdir. Ular bilan muomalaga kirishganda ushbu omillarni e'tiborga olish talab etiladi. Voyaga yetmaganlar uchun yolg'onchilik, mardlik va do'stlik tushunchalarini noto'g'ri anglash, o'zini ko'rsatish, e'tibor qozonishiga intilish hissi ham xos ekanligi yodda tutmoq kerak. Hayotiy tajribaning yetarli emasligi, o'ziga va atrofdagilarga adekvat baho berish mezonlari shakllanmaganligi natijasida o'smir xulq-atvor hamda munosabatlarni to'g'ri tashkil etishda muammolarga duch keladi. Bunday vaziyatlarda o'smirlarga ota-onalar, pedagoglar, voyaga yetmaganlar ishlari boyicha nazoratchilar va jamoatchilikning yordami, amaliy tavsiyalari, muntazam nazorati va diqqat-e'tibori talab qilinadi. Delinkvent xulqqa moyilligi mavjud o'smirlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ularni turli jamoatchilik topshiriqlarini bajarishga jalb qilish, qiziqish-intilishlariga mos holda kasb tanlashga yo'naltirish ishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бандура А., Уольтерс Р. Подростковая агрессия. М.: АлрельПресс. 2000, 512 с.
2. Karimova V.M. Psixologiya T.,. A.Qodiriy, 2002 y.188 b
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya T. "Fan va texnologiyalar", 2012. 172 b
4. To'laganova G.K.. Tarbiyasi qiyin o'smirlar T. "Universitet", 1999.118 b.

**Зарифа Курбанова, Қундуз Ирисбоева
(Наманган, Ўзбекистан)**

БЎЛАЖАК ПЕДАГОГ КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИДА МУЛОҚОТ КОМПЕТЕНТЛИГИНИНГ АҲАМИЯТИ

Шахсининг танлаган соҳаси бўйича малакали, юқори маҳоратга эга мутахассис сифатида шаклланиши мураккаб жараён бўлиб, унга кўп йиллик самарали меҳнат, ижодий изланишлар натижасидагина эришиш мумкин. Бироқ мазкур сифатларнинг шаклланиши учун замин ўрта махсус касб-

хунар коллежларидаги таҳсил жараёнида яратилади. Бўлажак педагогнинг касбий тайёргарлиги жараёнида мутахассисликка оид билим, кўникама ва малакаларни ўзлаштириб бориши билан бир қаторда психология фани бўйича назарий ва амалий билимдонликнинг шаклланиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Халқ хўжалигининг турли соҳаларидаги ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этиш, долзарб вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш учун ҳар бир мутахассисда касбий компетентликни шакллантириб боришга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Касбий компетентлик кишининг касбий фаолият билан боғлиқ вазифаларни бажара олиш қобилияти ва ундан самарали фойдалана олиш имконияти бўлиб, у шахсга хос кўплаб психологик хусусиятларга эга бўлишни тақозо этади. А.А.Деркач томонидан касбий компетентликнинг таркибда касбий фаолиятдаги компетентлик, касбий мулоқотдаги компетентлик, мутахассиснинг ўз шахсини намоён эта олишидаги компетентлигини киритиш мумкин.[1.134]

Педагогнинг касбий компетентлиги педагогика ва психология фанларига доир билимларга эга бўлиш, ўз устида ишлаш, таълим жараёнини режалаштириш, баҳолаш ва қайта алоқани ўрната олиш, ўқувчиларда ўқув фаолияти мотивациясини шакллантириш, ахборот коммуникация технологияларини яхши билиш, таълим муҳитига янгилик киритиш, ўз фанини мукамал билиш, хорижий тиллардан бирини яхши билишни тақозо этади.

А.В. Хуторский таълим жараёни учун муҳим бўлган педагогнинг куйидаги компетентлигини тавсифлайди:

1. Дунёқараш, қадрият ва ўзини англаш – ўқитувчининг дунёқараши, тасавури ва қадрияти билан боғлиқ равишда намоён бўлади. У атроф-муҳитдаги воқеа ва ҳодисалар моҳиятини аниқлай билади ва тушунади унга ўзини йўналтиради, педагог сифатида ўз фикрини асослай олиш ҳамда муаммонинг ечимини топа билиш кўникмасига эга. Бу компетенция – ўқитувчининг ўқув ва бошқа фаолиятларидаги ўзини – ўзи англаш механизмини таъминлайди.

2. Умуммаданий– миллий ва умуминсоний қадриятларга эга бўлиш; мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида иштирок этиш; оиласига, урф–одатларга ҳурмат; ижтимоий кўникмаларга эга бўлиш. Илм фаннинг инсон ҳаётига ва дунё ривожига таъсирини англай олиши ва ўқувчи ёшларга тушунтира олиши.

3. Ўқув ва билиш жараёни – ўқитувчининг мустақил билиш фаолияти, мантикий фикрлаши, ўқув-билув фаолиятини баҳолаши, билим ва кўникмасини таҳлил қила олиши.

4. Маълумотга эга бўлиш – педагогик фаолияти, ўз фанига доир маълумотларни эгаллаш кўникмаси.

5. Мулоқотчанлик – тил билиши, турли хил инсонлар билан мулоқотда бўлиши, жамоада ўзига хос ўринда туриши.

6. Ижтимоий – фойдали меҳнат – оилавий муносабатлар ва масъулият, жамият ривожидида иштироки, ижтимоий фойдали меҳнат қилиши. Иқтисодий ва ҳуқуқий кўникмаларга эга бўлиш.

7. Ўз устида ишлаши – жисмоний, маънавий, интеллектуал жиҳатдан ўз-ўзини ривожлантириб бориши, ҳиссиётини бошқариш.

Таълим-тарбия жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан педагогик фаолият субъекти ҳисобланган ўқитувчининг касбий маҳорати ва тажрибасига боғлиқдир.

Педагоглик касбига лойиқлик касб учун зарур бўлган қобилиятлар йиғиндисидан иборат бўлиб, у коммуникатив қобилиятларда ҳам ўз аксини топади. Шахслараро мулоқот, ўзаро психологик таъсир этиш билан боғлиқ вазифаларни бажариш учун ҳар бир педагогда соҳа учун энг муҳим хусусият ҳисобланган мулоқотчанлик ёки коммуникатив компетентликни шакллантириш керак.

Талабалар билан педагогик мулоқотни самарали ташкил этиш ўқитувчининг касбий компетенцияси, педагог шахси ва унинг шу фаолиятга муносабати ва мотивацияси билан белгиланади. Педагог шахси унинг қадриятли йўналишлари, ҳаётий режа ва орзу-истакларини акс эттириб – педагогик фаолият мазмунини ифодалайди. ХХ аср бошида П.Ф. Каптерев алоҳида таъкидлаб ўтганидек, “Таълим жараёнидаги ўқитувчи шахси биринчи ўринда туради, педагогнинг бошқа хислатлари таълим натижаларига бўлган тарбиявий таъсирни оширади ёки пасайтиради...”. [3,57]

Коммуникатив компетентлик ишга оид, ҳамкасб ёки дўстлар билан, раҳбарларга мурожаат қилиш билан боғлиқ, ўзаро ишончга асосланган муносабатларни ташкил этишнинг шакллари, усуллари ва унинг самарадорлигига таъсир этувчи омиллар турлари ҳақидаги билимлар тизими, мулоқот жараёнидаги шерикка психологик таъсир эта олиш техникасига эга бўлишни тақозо этади. Педагог коммуникатив компетентлиги ёрдамида ўқувчи ва талабаларнинг ҳар қандай салбий ҳиссий ҳолатлари ёки экстремал вазиятларда ҳам уларнинг руҳий ҳолатини тўғри идрок қилиш, тушуниш, мавжуд ахборотларни тўғри таҳлил қила олиши мумкин.

Талабалар билан педагогик мулоқот, коммуникатив компетентлик педагогик маҳоратнинг муҳим таркибий қисмидир. Ўқитувчининг коммуникатив қобилиятлари унинг шахсий сифатларида ҳам акс этади. Педагогнинг коммуникатив компетентлиги ва талабаларнинг коммуникатив имкониятлари улар ўртасидаги ўзаро мулоқотнинг тўлақонли ва самарали бўлишини таъминлайди.

Мулоқот таълимнинг ажралмас таркибий қисми сифатида ҳам манба, ҳам ахборот тармоғи вазифасини ўтайди. Шунинг учун у таълим жараёнида етакчи ўринни эгаллайди.

Педагогик фаолиятдаги самарали мулоқотнинг асосий сирларидан бири, суҳбатдошни “тўғри” тинглай олиш маҳорати саналади. “Кишиларга таъсир кўрсата олиш сири гапириш маҳоратида эмас, – деб ёзади Д. Карнеги, балки яхши тингловчи бўлишдадир”[4.132] Тинглаш оддийгина жим ўтириш эмас, балки фаол жараён бўлиб, кишилар орасида кўзга кўринмас ришталар ўрнатади, ўзаро яқинлик, илиқлик, бир – бирини тушуниш ҳиссини вужудга келтиради. Ҳар қандай мулоқотнинг зарур нуқтаси

кайтарма алоқадир, шу орқали суҳбатдошлар бир – бирини идрок этиб ҳиссий яқинликка эришадилар. Шунингдек, мулоқотда педагог ва талабанинг ўзаро биргаликдаги фаолияти амалга оширилади, ҳиссий ва иродавий таъсирчанлик ортади, фикрлар ва ғоялар уйғунлиги шаклланади.

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра, педагогининг коммуникатив қобилияти ва мулоқотдаги компетентлиги қуйи курс талабалари томонидан кўпроқ қадрланади, ўқитувчининг шахсий фазилятларига юқори баҳо беришади. Яхши ўқитувчи моделида талабани тушуна оладиган устозларни идрок қилишади. Юқори курс талабалари учун эса касбий компетентлик муҳим хусусият сифатида баҳоланади, ҳамда ўзида ҳам мазкур сифатларни шакллантиришга бўлган эътибор ортиб боради.

Мазкур сифат ва хусусиятларнинг юқори даражада ривожланишига эришиш учун бўлажак педагог ёш психологияси, психодиагностика, педагогик психология, акмеология каби фанлар бўйича етарли даражада билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириб бориши, ўз фаолиятини замон талабларига мос ҳолда бажариши ва касбий компетентлигини ошириб боришини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Деркач А.А. Акмеология М.РАГС, 2004 125с.
2. Зимняя В.И. Педагогическая психология М.2008
3. Каримова В.М. Ижтимоий психология Т. “Фан ва технологиялар” 2012 172 с.
4. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт Т.1999 154с.

**Антоніна Солонар
(Чернівці, Україна)**

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ТЕРАПЕВТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА У ЛІКУВАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Із розвитком медичної та реабілітаційної психології постійно зростає роль взаємовідносин пацієнтів і медперсоналу. Ці стосунки складаються індивідуально в кожному конкретному випадку та залежать від особливостей особистості пацієнта, його нозологічної приналежності й індивідуально – психологічних особливостей медпрацівника. Такі стосунки створюють середовище, що існує в межах клініки й істотно впливає на лікувально-реабілітаційний процес. Зараз до особистості хворого необхідно підходити не тільки як до суб'єкта хвороби, а й як до суб'єкта лікувального процесу, який бере участь в ньому, переживає його, впливає на його ефективність [3].

Вагоме значення в лікувально-реабілітаційному процесі має кваліфікація медичного працівника. Використання кваліфікації як інструменту залежить від особистісних характеристик медика. Довіра до ескулапа передбачає позитивне ставлення пацієнта до нього. Ставлення виражається попереднім досвідом, обумовленим очікуванням, що медпрацівник має здібності, бажання і засоби, щоб надати допомогу хворому. Набути довіри можна у випадку, якщо працівник як особистість спокійний, гармонійний, впевнений, а манера поведінки – рішуча і швидка, яка супроводжується делікатним і людяним ставленням до кожного пацієнта [2].

Важливою психологічною якістю, що забезпечує адекватну комунікацію в системі взаємостосунків «медик – пацієнт», є також емпатія – здатність до співчуття, співпереживання, психологічна включеність у переживання й почуття хворого [1].

Клінічна практика переконливо доводить, що у більшості випадків встановлюються добрі взаємовідносини медика і пацієнта, адже останні прагнуть до плідної співпраці з персоналом лікувального закладу. Однак зустрічаються й такі випадки, коли хворі або свідомо, або підсвідомо не бажать такої співпраці.

Внаслідок цього важливою медико-соціальною проблемою є необхідність створення сприятливого терапевтичного середовища в умовах стаціонарного лікування хворих [4].

На сучасному етапі існує дуже мало наукової інформації про типи, класифікацію, структуру, основні елементи, закономірності формування та функціонування терапевтичного середовища (ТС), а також про те, яким має бути терапевтичне середовище в сучасному стаціонарі для ефективного лікування пацієнтів. Залишається невиясненим ряд умов і чинників, що визначають той чи інший тип стосунків між медиком і хворим.

Метою нашого дослідження був вияв та опис психологічних чинників терапевтичного середовища і визначення закономірностей його репрезентації у хворих неврологічного та кардіологічного відділення для подальшого формування завдань їхньої психологічної корекції.

Дослідження проводилось на базі Кіцманської ЦРЛ міста Кіцмань Чернівецької області. Відповідно до завдань дослідження, нами було відібрано 2 групи респондентів – пацієнти та медпрацівники клініки.

Першу групу досліджуваних (n = 40) склали хворі, які є пацієнтами зазначеного лікувального закладу. Дана група була розділена на 2 підгрупи в залежності від профілю хворих.

Підгрупу 1А склали хворі неврологічного відділення (n = 20) із неврологічними захворюваннями. З них 10 жінок і 10 чоловіків. Хворі проживають у місті (40% осіб) та селі (60% осіб); мають середню спеціальну (60%) та вищу (40%) освіту. Вік хворих коливається від 19 до 53 років. У вибірці неврологічних хворих 80% працюючих осіб та 20% непрацюючих. Частота відвідування хворими клініки від 1 до 3 разів на рік. Тривалість хвороби у неврологічних хворих становить від 1 до 84 місяців.

Підгрупу 1Б склали хворі кардіологічного відділення ($n = 20$). Серед них 10 жінок та 10 чоловіків. Усі хворі з серцево-судинними захворюваннями. Вік респондентів коливається від 29 до 54 років. Тривалість захворювання від 3 до 96 місяців. Хворі кардіологічного відділення відвідують лікувальний заклад 1-2 рази на рік. Рівень освіти у хворих кардіологічного відділення: у 55% – середня спеціальна, у 45% – вища. Із пацієнтів 75% осіб проживають у місті, 25% осіб у селі. Працюючих пацієнтів – 70% та 30% не працює.

Другу групу досліджуваних склали медичні працівники (медсестри) лікувального закладу, які працюють у неврологічному та кардіологічному відділеннях ($n = 30$). До підгрупи 2А увійшло 15 медичних сестер неврологічного відділення. Усі вони мають середню спеціальну освіту. Із них 47% осіб мешканці міста, 53% – села. Вік медсестер неврологічного відділення знаходиться в межах 21 – 46 років. Середній стаж роботи працівників – 14,4 років. Вища категорія у 40% осіб, перша – у 20%, друга – у 33%, немає категорії – у 7%.

Підгрупу 2Б склали медсестри кардіологічного відділення ($n = 15$). Їх середній вік становить від 23 до 48 років. Стаж роботи в середньому 16 років. Рівень професійної підготовки медичних працівників кардіологічного відділення: у 40% осіб вища категорія, у 33% – перша категорія, у 27% – друга категорія.

Для вивчення психологічних чинників терапевтичного середовища були використані такі **методи та методики дослідження**: психоанамнез, бесіда, спостереження. Психодіагностичний метод було реалізовано за допомогою «Методики психологічної діагностики ставлення до хвороби (ТОБОЛ)», Методики «Особистісний диференціал», Методики «Шкала оцінки якості життя» за О.С. Чабан, «Методики діагностики міжособистісних ставлень Т.Лірі», «Особистісного опитувальника для виміру емоційного ставлення до спілкування», Анкети «Професійний тип медичної сестри» за Т.М. Павлюк. Статистична обробка емпіричних даних здійснювалася за допомогою методу встановлення достовірності відмінності вибірок U-критерієм Манна – Уїтні, а також кореляційного аналізу (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена).

Результати дослідження. Для хворих неврологічного та кардіологічного профілів характерна в основному позитивна оцінка терапевтичного середовища у клініці як сприятливого, прийняттого у сенсі взаємостосунків у колективі медпрацівників та їх ставлення до пацієнтів, досить приємної загальної атмосфери у відділеннях. Сила й активність впливу терапевтичного середовища на пацієнтів сприймається ними як посередня. При цьому хворі неврологічного профілю надають активності впливу терапевтичного середовища на їх особистість і здоров'я достовірно ($p \leq 0,01$) більшого значення, ніж хворі кардіологічного профілю, що може бути пов'язано з їхнім об'єктивно важчим соматичним станом. Працюючі пацієнти схильні більш ($p \leq 0,008$) позитивно оцінювати терапевтичне середовище у клініці, ніж ті, хто не працює. Позитивні оцінки терапевтичного середовища у клініці знижуються у пацієнтів відповідно до збільшення кількості відвідувань ними лікарні ($r_s = -0,39$ при $p = 0,02$). Оцінка активності впливу терапевтичного середовища на пацієнта у клініці знижується з його віком ($r_s = -0,43$ при $p = 0,005$), чому, очевидно, сприяє збагачення особистого досвіду, критичне осмислення зовнішніх впливів із наданням переваги власним інтересам.

У 62% пацієнтів обох відділень загалом переважає широкий спектр сенситивних, егоїстичних, неврастенічних, меланхолійних і тривожних реакції на хворобу, у зв'язку з чим діагностуються змішаний (47%) і дифузний (15%) типи ставлень до хвороби. Зазначені реакції зумовлюють підвищену чутливість пацієнта до чинників терапевтичного середовища. У 30% пацієнтів діагностується ергопатичний тип ставлення до хвороби, який негативно як чинник впливає на формування комплаєнсу. Ергопатичний радикал достовірно ($p \leq 0,006$) інтенсивніше проявляється у працюючих пацієнтів із вищою освітою, тоді як у пацієнтів із середньою спеціальною освітою більше ($p \leq 0,05$) вираженими є іпохондричний, неврастенічний, меланхолійний, апатичний, егоцентричний і паранояльний; у непрацюючих пацієнтів – достовірно ($p \leq 0,04$) переважає тривожний, неврастенічний, меланхолійний, апатичний і дисфоричний радикали. Тобто освіта і зайнятість пацієнтів впливають на сприйняття ними хвороби, лікування і терапевтичного середовища в цілому. Тривожний радикал переживання хвороби підсилюється з віком пацієнтів ($r_s = 0,35$ при $p = 0,02$).

Позитивна оцінка ТС пов'язана з підсиленням гармонійного ($r_s = 0,33$ при $p = 0,04$) та ергопатичного ($r_s = 0,55$ при $p = 0,002$) радикалів і з ослабленням тривожного, іпохондричного, неврастенічного, меланхолійного, апатичного, егоцентричного, паранояльного та дисфоричного ($r_s \leq -0,39$ при $p \leq 0,02$) радикалів ставлення до хвороби. Силу впливу ТС готові визнати ті пацієнти, котрі не мають виражених паранояльних ставлень до хвороби та лікування ($r_s = -0,30$ при $p = 0,05$), довіряють медперсоналу і мають адекватні уявлення про причини виникнення своєї хвороби. Активність впливу ТС менше відчують тривожні пацієнти ($r_s = -0,30$ при $p = 0,05$), що можна трактувати як психологічний захист при надмірно вираженій тривожності.

Не дивлячись на відмінність соматичної патології і, відповідно, різний соматичний стан, не було виявлено достовірної відмінності в оцінках якості життя пацієнтів кардіологічного та неврологічного профілів. 37% пацієнтів оцінили свій рівень якості життя як середній; по 25% хворих оцінили свій рівень якості життя як низький та високий; вкрай низький рівень було діагностовано у 8% пацієнтів; 5% хворих вважають рівень якості свого життя дуже високим. Суб'єктивні оцінки себе здоровим, реалізованості, соціальної активності, фінансового благополуччя, задоволення від роботи та соціального статусу значно вищі ($p \leq 0,05$) в осіб, що працюють. Також оцінки рівня реалізованості, фінансового благополуччя та соціального статусу значно ($p \leq 0,05$) вищі в осіб із вищою освітою. Оцінки різних аспектів якості життя, знижуються зі зростанням частоти відвідувань лікувального закладу ($r_s \leq -0,33$ при $p \leq 0,03$). Також

простежується тісний взаємозв'язок між тривалістю хвороби і мірою задоволення від роботи ($r_s = -0,31$ при $p = 0,04$): чим довше людина хворіє, тим менше задоволення їй приносить робота. Прослідковується тісний прямий взаємозв'язок оцінки різних аспектів якості життя з позитивною оцінкою терапевтичного середовища в клініці ($r_s \geq 0,31$ при $p \leq 0,04$). Це вказує на важливість якості терапевтичного середовища для позитивних оцінок якості життя пацієнтів.

У медичних сестер неврологічного та кардіологічного відділень стаціонару виявлено домінування альтруїстичного типу ставлення до оточуючих. Даний тип характеризується відповідальністю по відношенню до пацієнтів, делікатністю, м'якістю, добротою, вмінням підбадьорити. Найменш вираженим є показник параноїального ставлення до оточуючих, який, достовірно ($p \leq 0,05$) частіше проявляється серед медичних сестер неврологічного відділення. Так само серед медсестер неврологічного відділення більш вираженим є підкорюване і залежне ставлення до оточуючих. Цих три виражених тенденції вказують на недостатньо благополучний мікроклімат у колективі неврологічного відділення. Даний факт також пояснює вищу оцінку активності впливу ТС клініки, яку дали пацієнти неврологічного відділення.

Емоційне ставлення медичних сестер до спілкування характеризується нижчими норми емпатійними тенденціями, що, ймовірно, свідчить про включення захисних психологічних механізмів, нормальними показниками вираженості афіліації і чутливості до відторгнення. Ці психологічні чинники у спілкуванні медичних сестер сприяють виникненню негативних оцінок пацієнтами ТС клініки, підсиленню тривожних, іпохондричних та сенситивних радикалів у ставленні до хвороби.

Серед медсестер неврологічного відділення яскраво ($p \leq 0,003$) проявляється переважання типу медичної сестри А «яка грає завчену роль» – прагнення ідеально з технічної т.з., однак формально у сенсі спілкування, виконати свою роботу. І достовірно слабше ($p \leq 0,01$) проявляється тип М «материнський», котрий характеризується емпатійністю, турботливістю відносно пацієнтів і тісно пов'язаний із показниками афіліації. Це знову ж вказує на неблагополучність психологічних чинників, які впливають на ТС з боку особистості медпрацівників і визначають підвищену чутливість до них з боку пацієнтів.

Висновок. Отже, головними психологічними чинниками, які впливають на оцінку пацієнтами ТС, виступають особливості їх особистості, котрі проявляються у ставленні до хвороби й лікування, а також якість життя пацієнтів, рівень освіти і зайнятість. З боку медичного персоналу важливими психологічними чинниками формування ТС клініки є їхні особистісні особливості, котрі проявляються у ставленні до спілкування й до людей у процесі взаємодії, а також у характері виконання професійних обов'язків.

Література:

1. Гревцова Р.Ю. Правові питання інформаційного обміну між лікарем і пацієнтом // Управління закладом охорони здоров'я. – 2007. – №6.
2. Клиническая психология: Учебник / Под ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб: Питер, 2002.
3. Луцик В.Л. Типологічна оцінка терапевтичного середовища в різних психоневрологічних закладах // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХУПС, 2007. – Вип.1.
4. Шестопалова Л.Ф., Болотов Д.М. Характеристика основних клінічних варіантів і типів перебігу розладів адаптації // Архів психіатрії. – 2005. – Т.11. – № 3(42), № 4 (43).

Науковий керівник:
доцент, Лісова Олена Сергіївна.

Яна Тодеренчук
(Чернівці, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН УЧНІВ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКОВОГО ТА СТАРШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ З ДОРОСЛИМИ ТА ОДНОЛІТКАМИ

Основою підліткового віку є його перехід від дитинства до дорослості. Всі сторони розвитку піддаються якісній перебудові, виникають і формуються нові психологічні утворення. Цей процес перетворення і визначає всі основні особливості особистості дітей підліткового віку, а отже, і специфіку роботи з ними. Якщо провідним видом діяльності молодшого школяра була навчальна, і суттєві зміни в психічному розвитку були пов'язані з нею, то у підлітка основна роль належить системі взаємин з оточуючими. Саме система взаємин із соціальним середовищем і визначає спрямованість його психічного розвитку. В залежності від конкретних соціальних умов, культури, тих традицій, які існують у вихованні дітей, цей перехідний період може мати різний зміст і різну тривалість. В даний час цей період розвитку охоплює приблизно вік з 10-11 до 14-15 років, співпадаючи в цілому з навчанням дітей у середніх класах школи. Підлітковий вік традиційно вважається найважчим у виховному відношенні. Велика кількість учнів з так званою «шкільною дезадаптацією», тобто дітей, які не вміють пристосуватися до школи (що може проявлятися в низькій успішності, поганій дисципліні, розладі взаємовідносин з дорослими і однолітками, появі негативних рис в особистості і поведінці, негативних суб'єктивних переживань і т. п.), припадає на середні класи.[5]

Розвиток особистості підлітка відбувається в мінливих умовах розвитку групи (вчителі, спільна трудова діяльність, дружні компанії і т.д.), статевого дозрівання, істотної перебудови організму. Центральним і специфічним новоутворенням підлітка є виникаюче в нього уявлення про себе, як уже не дитину – він починає почувати себе дорослим, прагне бути дорослим. Своєрідність цієї особливості, яка називається почуттям дорослості, полягає в тому, що підліток відкидає свою приналежність до дітей, але в нього ще немає відчуття справжньої, повноцінної дорослості, хоча є потреба у визнанні його дорослості навколишніми.[2]

Підлітковий вік характеризується неоднозначністю у визначенні провідної діяльності. Найпоширенішими є точки зору, згідно з якими провідним видом діяльності є інтимно-особистісне спілкування за Д.Б.Ельконіним, суспільно корисна праця за Д.І.Фельдштейном. Спілкування підлітка з однолітками за рівнем значущості займає провідну позицію. [3]

Найбільше бажання підлітка – заслужити повагу і визнання ровесників, стати авторитетним у групі. Тому він повинен відповідати очікуванням однолітків, а це іноді суперечить моральним нормам. Спілкуванню підлітка з дорослими також відводиться важлива роль. У спілкуванні з дорослими підліток засвоює суспільно значущі критерії оцінок, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності і способи дій. При цьому підліток знаходиться в позиції молодшого, підкореного, а це не завжди сприяє засвоєнню морально-етичних норм.[4]

На відміну від молодшого шкільного віку, коли дорослий займає авторитетне становище, підліток має сильне прагнення до спілкування з однолітками. Проте відсутня достатня інформація в літературних джерелах про особливості спілкування молодших і старших підлітків. Тому є необхідність перевірити вікові особливості, гендерні особливості саме в цих категоріях.

Слід зазначити, що початок підліткового віку досить подібний за соєю провідною діяльністю та за певними особливостями поведінки підлітків до молодшого шкільного віку, а кінець підліткового віку – до юнацтва, тому доцільно буде розглядати період підліткового віку як молодший та старший підлітковий вік.

Метою нашого дослідження було проаналізувати особливості міжособистісних взаємин підлітків з дорослими та однолітками.

Дослідження було проведене на базі Чернівецького ліцею №3 медичного профілю у 7-х і 9-х класах. Вибірка становила 39 чоловік, з яких 19 дівчат та 20 хлопців. До групи 1 увійшли респонденти молодшого підліткового віку (11 років): 10 хлопців та 10 дівчат. Групу 2 склали учні старшого підліткового віку (15 років): 10 хлопців та 9 дівчат.

Для проведення даного дослідження були використані наступні методи та методики дослідження: анкетування, бесіда, тестування. Психодіагностичний метод було реалізовано за допомогою методики Т. Лірі, для діагностики особливостей міжособистісних відносин підлітків, методики Б.Басса (орієнтаційна анкета), для діагностики спрямованості особистості, методики К.Томаса (адаптація Н.В.Гришиної), для діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки, методики «Q – сортування» В. Стефансона, для діагностики основних тенденцій поведінки в групі і уявлення про себе. Статистична обробка емпіричних даних здійснювалася за допомогою методу встановлення достовірності відмінності вибірок U-критерієм Манна – Уїтні.

Результати дослідження. Дівчата і хлопці пізнього підліткового віку за показниками відношення до оточуючих практично не відрізняються. Проте, при переході в ранню юність у хлопців більша тенденція до прояву авторитарних та егоїстичних рис у спілкуванні з оточуючими порівняно з дівчатами. Хлопці мають більш диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка лідирує у всіх видах групової діяльності. Вони люблять всіх повчати, у всьому покладаються лише на свою думку, не вміють приймати поради інших. Хлопці старшого підліткового віку прагнуть бути над всіма, але одночасно в стороні від всіх. Вони більш самозакохані, обачливі, незалежні та себелюбні. Часто труднощі перекладають на оточуючих, прагнуть до домінування, лідерства, важко реагують на зауваження (тенденція до змін, $p=0,006$). Дівчата, при переході у старший підлітковий вік, краще адаптуються. Вони енергійні, компетентні, авторитетні лідери. Дівчата старшого підліткового віку успішні у справах, люблять давати поради та вимагають уваги до себе. Було виявлено, що у дівчат молодшого підліткового віку простежуються егоїстичні риси, орієнтація на себе та схильність до суперництва, на відміну від дівчат старшого підліткового віку ($p>0,005$). У підлітків молодшого віку, які проживають в неповній сім'ї спостерігається переважаюче підлеглого та залежного типу відношення до оточуючих, порівняно з підлітками, які проживають в повній сім'ї. Такі підлітки проявляють покірність, схильні до самоприниження, слабовільність, схильні поступатися всім і всьому, завжди ставлять себе на останнє місце і засуджують себе. Вони можуть приписувати собі вину, пасивні, прагнуть знайти опору в кому-небудь сильнішому. У таких підлітків можуть проявлятися нав'язливі страхи, побоювання. Вони турбуються з будь-якого приводу, тому залежні від інших ($p>0,005$). Якщо дорослі змінюють систему взаємин з підлітком, враховуючи, що у нього з'явилася почуття дорослості, тоді ці відносини будуються на цій новій основі без будь-яких негативних криз. У цьому випадку дорослий може значно полегшити підлітку пошук його місця в системі нових, складних взаємин, допомогти оцінити свої здібності та можливості, краще пізнати себе. Спільна діяльність, загальне проведення часу допомагають підлітку повному пізнати дорослих, які з ним спілкуються. В результаті створюються більш глибокі емоційні та духовні контакти, які підтримують підлітка в житті. Якщо ж близькі дорослі не зуміли вчасно скорегувати своє ставлення до підлітка, тоді підлітки починають чинити опір по відношенню до раніше виконуваних вимог з боку дорослих, активніше відстоювати свої права на самостійність, що ототожнюється в їх

розумінні з дорослістю. Вони болісно реагують на реальні або уявні обмеження своїх прав, намагаються обмежити претензії дорослих по відношенню до себе.[1] В учнів старшого підліткового віку стратегія пристосування в конфліктних ситуаціях проявляється в більшій мірі, порівняно з учнями молодшого підліткового віку. Вони вже здатні нівелювати власні інтереси задля інших, пристосовуватись і слухати думку оточуючих і при цьому дещо змінювати свою. Зазвичай цю стратегію використовують у ситуаціях знецінення людиною джерела конфлікту, або в умовах коли людина реально змагатися не може. Хлопці частіше обирають таку стратегію поведінки в конфліктній ситуації, за якої людина прагне досягнення власних інтересів за рахунок інших. Вони більш схильні використовувати різні засоби для досягнення своєї цілі: обман, зловживання владою, використання інших ($p > 0,005$). При діагностиці схильності до конфліктної поведінки, були виявлені певні відмінності між досліджуваними молодшого і старшого підліткового віку. У старшому підлітковому віці проявляється стратегія пристосування в конфліктних ситуаціях, яка в молодшому підлітковому віці не спостерігалась.

Підлітки більше прислухаються до думки оточуючих, можуть змінювати свою точку зору та можуть знехтувати своїми інтересами заради іншої людини. Також спостерігаються гендерні відмінності в обох групах досліджуваних. У хлопців першої та другої груп суперництво більш виражене ніж у дівчат. Вони більше сконцентровані на власних цілях та мотивах і досягають їх за рахунок інших. Це свідчить про те, що дівчата більш стримані і здатні приймати до уваги думку оточуючих та зіставляти її зі своєю. Дівчата молодшого та старшого підліткового віку, на відміну від хлопців, більш товариські, прагнуть утворювати емоційні зв'язки з оточуючими. Вони емоційно зріліші та більш готові до соціалізації та становлення вищих людських емоцій ($p > 0,005$). Учні молодшого підліткового віку прагнуть за будь-яких умов підтримувати відносини з людьми, орієнтуються на спільну діяльність, але часто це негативно впливає на виконання конкретних завдань або на надання щирої допомоги людям. Підлітки молодшого підліткового віку більше орієнтуються на соціальне схвалення, залежні від групи, потребують прихильності і емоційних відносин з людьми. У той час як підлітки старшого віку більш спрямовані на себе, на свою особистість. Вони інтроверти, хочуть розібратися в собі, будують більш інтимні і близькі соціальні зв'язки з малим колом людей. Було виявлено, що підлітки молодшого віку більш спрямовані на спілкування ніж підлітки старшого віку.

Висновок. При переході в ранню юність у хлопців змінюється відношення до оточуючих. Вони проявляють авторитарні та егоїстичні риси у спілкуванні порівняно з дівчатами. У дівчат молодшого підліткового віку простежуються егоїстичні риси, орієнтація на себе та схильність до суперництва, на відміну від дівчат старшого підліткового віку. У підлітків молодшого віку, які проживають в неповній сім'ї спостерігається переважання підлеглого та залежного типу відношення до оточуючих, порівняно з підлітками, які проживають в повній сім'ї. В учнів старшого підліткового віку стратегія пристосування в конфліктних ситуаціях проявляється в більшій мірі, порівняно з учнями молодшого підліткового віку.

Література:

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов. – 4-е изд., стереотип/ Г.С. Абрамова. – Издательский центр «Академия», 1999. – 672 с.
2. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія/ О. Г Видра. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 112 с.
3. Павелків Р.В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. Закл./ – К.: Кондор, 2011. – 468 с.
4. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности. – М., 1994.
5. Савчин М. В. Вікова психологія / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2006. – 360 с.

Науковий керівник: професор, Кушнір Ірина Георгівна.

**Хурсанкул Турсунмуродов,
Гулбаҳор Исақова, Жавлон Облақулов
(Самарканд-Узбекистан)**

ОБЩИЕ ПОНЯТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА МОДУЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Модульная система производственного обучения впервые была разработана Международной организацией труда (МОТ) в 70-х годах XX века как обобщение опыта подготовки рабочих кадров в экономически развитых странах мира.

Эта система быстро распространилась по всему миру и, по сути, стала международным стандартом профессионального обучения. Она обеспечивает мобильность трудовых ресурсов в условиях НТП и быстрое переобучение работников, которые освобождаются при этом.

Модульная система разрабатывалась в рамках популярной тогда индивидуализированной системы обучения Ф. Келлера, поэтому включило в себя ряд позитивных моментов: формирование конечных и промежуточных целей обучения; распределение учебного материала на отдельные разделы; индивидуализированные темпы обучения; возможность перехода к изучению нового раздела, если полностью усвоен предыдущий материал; регулярный тестовый контроль знаний.

Появление модульного метода – попытка ликвидировать недостатки следующих существующих методов профессиональной подготовки:

- ~ направленность профессиональной подготовки на получение профессии в общем, а не на выполнение конкретной работы, что мешало устраиваться на работу выпускникам учебных заведений;
- ~ негибкость подготовки относительно требований отдельных производств и технологичных процессов;
- ~ несоответствие подготовки довольно сильно дифференцированному общеобразовательному уровню разных групп населения;
- ~ отсутствие учета индивидуальных особенностей учеников.

Главное в модульном обучении – возможность индивидуализации обучения. С точки зрения Дж. Рассела, наличие альтернативных (выборочных) модулей и свободный их выбор позволяет всем ученикам усвоить учебный материал, но в индивидуальном темпе. Важно, чтоб задания для учеников были настолько сложны, чтоб они работали с напряжением своих умственных способностей, но, вместе с тем, настолько сложными, чтоб не было навязчивого педагогического руководства. В потребности вольного выбора модуля из альтернативного набора скрывается одна из возможностей формирования готовности к выбору как черты личности, важной также и для формирования самостоятельности в образовании. В то же время при индивидуализированной системе обучения от учащегося требуется полное усвоение учебного материала с конкретным испытанием по каждому модулю

Гибкость модульного обучения. Дж. Рассел представляет модуль, как единицу учебного материала, которая отвечает отдельной теме. Модули могут группироваться в разные комплекты. Один и тот же модуль может отвечать отдельным частям требований, которые касаются разных курсов. Добавляя «новые» и исключая «старые», можно, не изменяя структуру, составить любую учебную программу с высоким уровнем индивидуализации. Соглашаясь с такой трактовкой «гибкости», П. Юцявичене возражает против рассмотрения модулей как единиц учебного материала, которые соответствуют одной теме. Гибкость в таком понимании приведет к фрагментарности обучения.

Технология модульного обучения получила огромную популярность среди европейских развитых стран. Но что лежит в основе этой системы обучения? В основе лежат основные законы и принципы популярного в начале XX столетия течения – бихевиоризма.

Сущность бихевиоризма.

Бихевиоризм возник в начале XX столетия как протест против субъективно-идеалистической психологии, предметом изучения которой были явления сознания, а научным методом – интроспекция. Бихевиористы выступили за объективность психологических методов, указав на то, что интроспекция принципиально ненаучный метод, т.к. она не допускает никакой объективной регистрации. Но поскольку бихевиористы считали, что психические явления «не носят объективно доказуемого характера, а потому они никогда не смогут стать предметом истинно научного исследования», они призывали отказаться от их изучения и обратиться к изучению поведения. Главное, подчеркивают бихевиористы, что делает человек, а не что он думает. Призыв к объективности в психологии, обращение к изучению поведения человека – бесспорная заслуга бихевиоризма, и в начале XX века это течение было прогрессивным.

Однако бихевиоризм с самого начала имел два принципиальных порока. Во-первых, он не преодолел эпифеноменалистического и идеалистического понимания психики. Бихевиористы, как и представители старой эмпирической психологии, рассматривали психику как нечто замкнутое внутри субъекта, подвластное лишь методу интроспекции и недоступное объективным методам науки. Вместо преодоления такого понимания психики они просто отбросили ее как предмет изучения, сохранив субъективно-идеалистический подход к ней.

Во-вторых, поведение, которое бихевиористы сделали предметом своего изучения, они трактовали грубо механически: «очистив» поведение от психики, бихевиористы свели его к системе движений. Это привело к тому, что они говорили о поведении желудка, и о поведении кишечника, и о поведении человека как явлениях одного типа. Движения, разумеется, участвуют в поведении, но поведение не сводится к сумме движений. Больше того, собственно поведение часто состоит в том, чтобы не производить никаких движений. Следовательно, наличие движений не является признаком, специфическим для поведения. Таким образом, бихевиоризм – это соединение субъективно-идеалистического понимания психики с механистическим пониманием поведения. Если старая эмпирическая психология отрывала сознание от поведения, от деятельности субъекта, то бихевиоризм оторвал поведение от сознания, от психики в целом.

Наконец, бихевиористы не увидели качественного своеобразия в поведении человека по сравнению с животными. Они рассматривают человека не как социальное, а как чисто биологическое существо. Д. Уотсон, основоположник поведенческой психологии, указывает, что она выросла из работ над поведением животных.

Задачу психологии бихевиоризм видит в изучении соотношения между воздействиями (стимулами) и ответными движениями организма (реакциями). Отсюда знаменитая формула бихевиоризма: $S - R$.

Психология должна устанавливать, при каком соотношении стимулов (S) получается интересующая нас реакция (R) и, наоборот, какие стимулы лежат за той или иной реакцией. Наивысшая задача психологии – показать, как складывается поведение человека из отдельных реакций и научиться получать заданные формы поведения, управляя системой стимулов. Таким образом, бихевиориста интересует только то, что действует на человека, и его ответная реакция на это воздействие. Центральные же процессы, опосредующие связь стимул – реакция, не учитываются, считаются

предметом физиологии. Но, как известно, эффект внешнего воздействия во всем живом зависит от наличного внутреннего состояния организма, на который оказывается воздействие. Поведение человека не составляет исключения. Оказываемые на человека воздействия всегда преломляются через систему его наличных потребностей, стоящих перед ним задач, опосредуется характером деятельности (в том числе и психической), направленной на эти воздействия как на свой предмет. Следовательно, об однозначной связи стимула и реакции не может быть и речи. Начиная с 30-х годов, увлечение бихевиоризмом начинает спадать. К этому времени бихевиоризм уже потерял свою первоначальную определенность. Дело в том, что при экспериментальном изучении поведения внутренние условия, психический фактор все время давали себя знать, и бихевиористы вынуждены были считаться с этим. Поскольку они не преодолели идеалистического понимания психики, поэтому пошли на соединение со старой эмпирической психологией.

Как известно, «падение» бихевиоризма особенно рельефно выступило в работах Э. Толмена. В его необихевиоризме фактически восстановлена вся основная система понятий интроспективной психологии, но сделана попытка трактовать их через объективные данные поведения. Если Д. Уотсон сводит поведение к системе движений, то Толмен считает, что поведение как психологическое образование качественно специфично, не сводимо к сумме элементарных реакций, входящих в него. Толмен подчеркивает при этом целостный характер поведения, что делает под явным влиянием гештальтизма. Основную характеристику Толмен видит в его целевом характере. Эта характеристика поведения рассматривается им как первичная. Все психические процессы он рассматривает как производные от поведения; мотивационные, познавательные процессы, способности и др. он относит к промежуточным звеньям («детерминантам» поведения), опосредствующим реакцию. Конечная реакция, по Толмену, определяется в первую очередь стимулом и исходным физиологическим состоянием организма, которые являются начальными причинами, и во вторую очередь опосредствующими детерминантами (промежуточными переменными), которые включаются между начальными причинами и конечным поведением.

Таким образом, бихевиоризм пришел к признанию, что поведение не может быть изучено по схеме стимул – реакция. Изучение поведения неизбежно требует учета психологических факторов, включения в рассмотрение сознания. Толмен при этом правильно указывает, что сознание должно быть определено объективно, исходя из данных поведения. Но вместо принятия единства поведения и сознания, признания за ним реальной жизненной функции он пытается свести сознание к поведению, лишит его специфики. Вслед за интроспективной психологией он превращает сознание в эпифеномен, оторванный от реальных взаимоотношений субъекта с миром. Это утверждение вносит неразрешимые противоречия в систему Толмена, лишая его возможности определить сознание функционально, опираясь на объективные особенности поведения. В самом деле, если сознание не вносит никаких качественных особенностей в поведение, то невозможно установить, где оно имеет место в поведении, где нет. С. Л. Рубинштейн, заканчивая анализ системы Толмена, пишет: «За психологическом псевдообъективизмом бихевиоризма скрывается, таким образом, явный гносеологический субъективизм».

Более чем за полвека своего существования бихевиоризм претерпел значительные изменения, которые в основном шли по пути признания роли психики, понимаемой в духе старой субъективно-идеалистической психологии, и вели к сдаче первоначальных позиций, превращению его в эклектическое половинчатое течение, в настоящее время, существующее в виде различных школ необихевиоризма.

Литература:

1. Венгер Л.А., Мухина В.С. Психология. – М.: Просвещение, 1988.
2. Выготский Л.С. Психология. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2000.
3. Изард К. Эмоции человека. / Под ред. Л.Я. Гозмана, М.С. Егоровой. – М.: МГУ, 1980.
4. Крысько В.Г. Социальная психология. – М.: ВЛАДОС, 2001.
5. Львов М.Р. Основы развития речи – М.: Академия, 2000.
6. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. – М.: ВЛАДОС, 1995. – Т.2.
7. Петере В.А. Психология и педагогика. – М.: Велби, Проспект, 2005.

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Вікторія Галицька
(Київ, Україна)

ОСНОВНІ МЕТОДИ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ДАНИХ

Головною задачею кластеризації даних (або кластерного аналізу) є розбиття множини об'єктів на групи (або кластери). Кожна група об'єднує в собі об'єкти за певною ознакою, при чому об'єкти з різних груп повинні максимально відрізнятися один від одного. В якості об'єктів (елементів) може виступати будь-що, наприклад, дані або вектори характеристик. Слід також розрізняти поняття кластеризації та класифікації: у випадку кластеризації немає заданого чіткого переліку груп, він формується в процесі роботи алгоритму. Тобто, можна сказати, що кластеризація – це класифікація об'єктів на основі їх подібності, коли не задається приналежність об'єктів будь-яким класам.

У кластеризації існує дуже велика кількість застосувань як в інформатиці так і в інших галузях. Прикладами застосування можуть слугувати аналіз даних, вилучення та пошук інформації, групування та розпізнавання об'єктів.

Цілі кластеризації можуть бути різними та залежать від особливостей конкретної прикладної задачі:

- Визначити структуру множини об'єктів, розбивши її на підмножини подібних об'єктів. Зробити більш простою подальшу обробку даних і процес прийняття рішень, окремо працюючи з кожним кластером (стратегія «розділяй ті володарюй»)

- Зменшити обсяг збережених даних у разі надвеликої вибірки, залишивши по одному, найбільш типовому, представнику кожного кластера

- Виділити нетипові об'єкти, які не підходять до жодного з кластерів. Це завдання називають однокласовою класифікацією, виявленням нетиповості або новизни (novelty detection)

У першому випадку число кластерів намагаються зробити якомога меншим. У другому – важливіше забезпечити високу ступінь подібності об'єктів всередині кожного з кластерів, а кількість кластерів може бути будь-якою. У третьому випадку найбільш цікавими є окремі «унікальні» об'єкти, які не можна віднести до жодного з кластерів.

Застосування кластерного аналізу в загальному вигляді зводиться до наступних етапів:

1. Відбирання об'єктів для кластеризації.

2. Визначення множини змінних, за якою будуть оцінюватися об'єкти у вибірці. При необхідності – нормалізація значень змінних.

3. Обчислення значень міри схожості між об'єктами

4. Застосування методу кластерного аналізу для створення груп схожих об'єктів (кластерів)

5. Представлення результатів аналізу

Після отримання та аналізу результатів для знаходження оптимального рішення можливе корегування обраної метрики і методу кластеризації.

Для того, щоб визначити «схожість» об'єктів спочатку необхідно скласти вектор характеристик для кожного елементу множини – як правило це сукупність числових значень. Однак існують алгоритми, що працюють з якісними (так званими не категорійними) характеристиками. Далі виконується нормалізація цих векторів і для кожної пари об'єктів вимірюється відстань між ними – ступінь схожості. Існує велика кількість метрик, перелічимо лише основні з них:

1. Евклідова відстань. Найбільш поширена функція відстані. Являє собою геометричним відстанню в багатовимірному просторі.

2. Квадрат евклідової відстані. Застосовується для додання більшої ваги більш віддаленим один від одного об'єктам

3. Манхеттенська відстань. Ця відстань є середнім різниць по координатах. У більшості випадків ця міра відстані призводить до таких же результатів, як і для звичайної відстані Евкліда

4. Відстань Чебишева. Ця відстань може виявитися корисною, коли потрібно визначити два об'єкти як «різні», якщо вони розрізняються однією довільною координатою

5. Ступенева відстань. Застосовується у випадку, коли необхідно збільшити або зменшити вагу, що відноситься до розмірності, для якої відповідні об'єкти сильно відрізняються

Вибір метрики повністю залежить від дослідника, оскільки результати кластеризації суттєво залежать від використання тої чи іншої метрики.

Алгоритмом кластеризації називається функція, що ставить у відповідність елементу множини заданих об'єктів мітку кластера. Множину міток у деяких випадках відомо заздалегідь, однак, частіше за все, необхідно визначити оптимальну кількість кластерів з точки зору того чи іншого критерію якості та оптимальності кластеризації.

Алгоритми кластерного аналізу можна класифікувати по багатьом критеріям (наприклад, потокові та не потокові, або детерміновані та стохастичні і так далі), проте основними можна виділити наступні класифікації алгоритмів:

- Ієрархічні та плоскі
- Чіткі та нечіткі

Ієрархічні алгоритми (також відомі як алгоритми таксономії) будують не одне розбиття вибірки об'єктів на непересічні кластери, а систему вкладених розбиттів. Таким чином на виході ми отримуємо дерево кластерів, коренем якого є вся вибірка, а листками – найбільш дрібні кластери. Плоскі алгоритми будують одне розбиття об'єктів на кластери.

Чіткі алгоритми кожному об'єкту вибірки ставлять у відповідність номер кластера, тобто кожен об'єкт належить тільки до одного кластера. Нечіткі алгоритми кожному об'єкту ставлять у відповідність набір речових значень, що показують ступінь відносини об'єкта до кластерів. Тобто кожен об'єкт відноситься до кожного кластера з деякою ймовірністю.

Алгоритми ієрархічної кластеризації

Серед алгоритмів ієрархічної кластеризації виділяють два основних типи: алгоритми, що будують рішення «зверху-вниз» та «знизу-вгору». Для перших характерне низхідне розбиття множини об'єктів: на початку всі елементи поміщаються в один кластер, який потім розбивається на менші. Більш поширеними є висхідні алгоритми, які на початку своєї роботи, навпаки, кожен елемент поміщають в окремий кластер, а потім об'єднують кластери в більш великі, поки всі об'єкти вибірки не будуть міститися в одному кластері. Таким чином будується схема вкладених розбиттів. Результатом роботи ієрархічних алгоритмів є дендограма (ієрархічне дерево). В якості приклада можна навести дерева класифікацій тварин та рослин.

Два найбільш популярних алгоритми (обидва використовують побудову «знизу-вгору»):

1. Single-link – на кожному кроці об'єднуються два кластери з найменшою відстанню між двома будь-якими представниками.

2. Complete-link – на кожному кроці об'єднуються два кластери з найменшою відстанню між двома найбільш віддаленими представниками.

До недоліків ієрархічних алгоритмів можна віднести систему повних розбиттів, яка може бути зайвою в контексті розв'язуваної задачі.

Алгоритми квадратичної помилки

Оптимальність роботи алгоритму може бути визначена як вимога мінімізації середньоквадратичної помилки розбиття:

$$e^2(X, L) = \sum_{j=1}^K \sum_{i=1}^{n_j} \|x_i^{(j)} - c_j\|^2$$

де c_j -те – «центр мас» j -того кластера (точка з середнім значенням характеристик для даного кластера).

Алгоритми квадратичної помилки відносяться до типу плоских алгоритмів. Найпоширенішим алгоритмом цієї категорії є метод k -середніх. Цей алгоритм будує задане число кластерів, розташованих якнайдалі один від одного. Робота алгоритму ділиться на кілька етапів:

1. Випадково вибрати k точок, які є початковими «центрами мас» кластерів.
2. Віднести кожен об'єкт до кластера з найближчим «центром мас».
3. Перерахувати «центри мас» кластерів згідно до їх поточного складу.
4. Якщо не виконується умова зупинки алгоритму, повернутися до п. 2.

В якості критерію зупинки роботи алгоритму зазвичай вибирають мінімальну змінну середньоквадратичної помилки. Так само можна зупинити роботу алгоритму, якщо на кроці 2 не було об'єктів, що переміщуються з кластера в кластер.

До недоліків даного алгоритму можна віднести необхідність задавати кількість кластерів для розбиття.

Нечіткі алгоритми

Найбільш популярним алгоритмом нечіткої кластеризації є алгоритм c -середніх. Він являє собою модифікацію методу k -середніх. Кроки роботи алгоритму:

1. Вибрати початкове нечітке розбиття n об'єктів на k кластерів шляхом вибору матриці приналежності U розміру $n \times k$.

2. Використовуючи матрицю U , знайти значення критерію нечіткої помилки:

$$E^2(X, L) = \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^K U_{ik} \|x_i^{(k)} - c_k\|^2$$

, де c_k -те – «центр мас» нечіткого кластера k :

$$c_k = \sum_{i=1}^N U_{ik} x_i$$

3. Перегрупувати об'єкти з метою зменшення цього значення критерію нечіткої помилки.

4. Повертатися в п. 2 поки зміни матриці U не стануть незначними.

Цей алгоритм є неефективним, якщо заздалегідь невідомо число кластерів, або необхідно однозначно віднести кожен об'єкт до одного кластера.

Алгоритми, засновані на теорії графів

Сутність таких алгоритмів полягає в тому, що вибірка об'єктів представляється у вигляді графа $G = (V, E)$, вершинам якого відповідають об'єкти, а ребра мають вагу, яка дорівнює відстані між об'єктами. Перевагою графових алгоритмів кластеризації є наочність, відносна простота реалізації і можливість внесення різних удосконалень, засновані на геометричних міркуваннях. Основними алгоритмами є алгоритм виділення зв'язкових компонент, алгоритм побудови мінімального остового дерева і алгоритм пошарової кластеризації.

При виборі алгоритму треба враховувати наступне:

- Ієрархічні алгоритми оптимально розбивають вхідну множину об'єктів на кластери (можуть бути довільної форми), проте мають квадратичну обчислювальну складність
- Алгоритм k -середніх досить швидкий та простий в реалізації (складність $O(nkl)$, де k – число кластерів, l – число ітерацій), але він будує лише гіперсферичні кластери

Тому на практиці частіше за все використовуються гібридні підходи, в яких шліфування кластерів виконується методом k -середніх, а початкове розбиття – одним з більш універсальних та потужних методів. Для досягнення найкращого результату необхідно експериментувати з вибором мір відстаней, а іноді навіть міняти алгоритм. Єдиного рішення не існує.

Література:

1. Воронцов К.В. «Алгоритмы кластеризации и многомерного шкалирования». Курс лекций. МГУ, 2007. – 120 с.
2. Котов А., Красильников Н. «Кластеризация данных». 2006. – 16 с.
3. Jain A., Murty M., Flynn P. Data Clustering: A Review. // ACM Computing Surveys. 1999. Vol. 31, no. 3. – 126 с.

Науковий керівник: викладач, Гнатенко Надія Сергіївна.

Ірина Глаголева
(Стрий, Україна)

АНАЛІЗ ДАНИХ ЗЕМЕЛЬНОГО КАДАСТРУ ЗА ДОПОМОГОЮ НЕЙРОННИХ МЕРЕЖ

Постановка проблеми. Україна володіє величезними земельними ресурсами, але це національне багатство країни використовується вкрай неефективно. Існуючі методи володіння, користування землею обмежують доступ до земельних ресурсів і не дозволяють здійснювати перерозподіл землі та передачу її ефективним господарюючим суб'єктам. Використання новітніх методів на основі нейронних мереж дасть можливість більш детально провести аналіз земельного кадастру, що в свою чергу забезпечить більш раціональне використання та моніторинг територій.

Аналіз досліджень. Питаннями використання нейронних мереж в земельному кадастрі займалися: Дубова С.В., Жака О.О., Замкова В.В., Круглова Ю.П., Лукашина І.В., Орлова І.Г., Шепелява та ін. В своїх наукових працях вони детально описали існуючі методи та сфери використання нейронних мереж.

Метою статті є аналіз одного із методів нейромережових технологій, що використовується в земельному кадастрі, виявлення його переваг та недоліків.

Виклад основного матеріалу. Нейронні мережі – один з методів видобутку даних. При застосуванні цих методів перш за все необхідно вибрати конкретну архітектуру мережі (число «шарів» і число «нейронів» у кожному з них). Розмір і структура мережі повинні відповідати суті досліджуваного явища [3].

Потім обрана мережа піддається процесу так званого «навчання». На цьому етапі нейрони мережі обробляють вхідні дані і коректують їх питомі ваги таким чином, щоб мережа найкращим чином відповідала існуючій системі факторів, на яких виконувалося «навчання». Після навчання на наявних даних мережа готова до роботи і її можна використовувати для побудови прогнозів. «Мережа», отримана в результаті «навчання» відбиває закономірності, що присутні в існуючих даних. При такому підході вона виявляється функціональним еквівалентом деякої моделі залежності між змінними.

Методи нейронних мереж можна застосовувати і в таких дослідженнях, де метою є побудова моделі явища, за допомогою нейронних мереж визначають значущі змінні або групи таких змінних. При цьому отримані результати можуть полегшити процес подальшої побудови моделі. Є нейромережові програми, які за допомогою складних алгоритмів можуть знаходити найбільш важливі вхідні змінні, що вже безпосередньо допомагає будувати модель.

Для класифікації використовуються різні нейромережові алгоритми. У нейронній мережі з навчанням без зразка проводиться аналіз кольорових або чорно-білих пікселів знімка, з метою виділення однорідних фрагментів зображення (об'єктів) по тону, структурі, відтінку. Навчання за зразком покладається на доступні просторові дані для вибраної ділянки території.

Нейронні мережі все частіше використовуються в задачі виявлення просторово-однорідних ділянок зображення. Це завдання є дуже актуальним при розробці теоретичних і методологічних основ нових альтернативних систем землеробства, принципів екологічно безпечного землекористування та проектів землеустрою на ландшафтній основі. Окремі елементи ландшафту можуть бути виявлені на

основі аналізу фрагментів зображення, їх форми, кольору, взаємозв'язків, неоднорідності. Нейронна мережа також дозволить оцінити взаємозв'язку окремих елементів ландшафту.

За допомогою нейромережевого алгоритму, використовуючи дані багато спектральної і радіолокаційної зйомки Землі, ми розглянемо метод визначення кількісних характеристик зондувальної поверхні.

Оцінка кількісних характеристик зондувальної поверхні на підставі даних дистанційного зондування і зокрема, рослинності Землі – один з найважливіших розділів тематичної обробки даних дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) [1,3].

Вирішення проблеми підвищення ефективності обробки даних ДЗЗ можливо за допомогою залучення для цих цілей алгоритму штучних нейронних мереж. Основна перевага нейромереж – можливість значного підвищення швидкості обчислень. Зокрема, для вирішення задачі оцінки кількісних характеристик зондування по спектральним даними можуть застосовуватися нейронні мережі з прямим зв'язком (feed-forward), яких навчають за методом зворотного поширення помилок. Використовувані нейромережеві алгоритми є перцептрон [1], а спосіб його навчання (метод зворотного поширення помилки) являє собою градієнтний алгоритм навчання, який застосовується для мінімізації середньоквадратичного відхилення поточного виходу і бажаного виходу нейромережі.

Відомий спосіб ДЗЗ, що включає зйомку поверхні землі за допомогою засобів дистанційного спектрального зондування та вибір навчальних і тестових ділянок з подальшим навчанням нейромережі [2]. Такий спосіб застосовується для якісного визначення характеристик зондувальної поверхні Землі.

Недоліком цього способу є неможливість його застосування для визначення кількісних характеристик, що потрібно для вирішення багатьох практичних господарських завдань, наприклад, для визначення проективного покриття рослинності на досліджуваній ділянці земної поверхні [5].

Для навчання нейромережі дані поділяють на навчальні та тестові. Після цього виробляють навчання нейромережі з метою використання її для визначення шуканої кількісної характеристики за даними земельного кадастру. За навчальним ділянкам виконують налаштування (навчання) нейромережі, тобто її внутрішні параметри (ваги) підбираються так, щоб помилка визначення шуканих характеристик рослинності була мінімальна.

Одночасно здійснюють контроль точності визначення зазначених характеристик на тестових ділянках. Процес навчання можна спостерігати на графіках залежності згаданих помилок від кроку навчання. Потім навчену нейромережу, за результатами даних земельного кадастру використовують для оцінки кількісних характеристик.

Нейромережа, звичайно звана в літературі перцептроном (одношаровим перцептроном) з нейронами прихованого шару, реалізує наступну апроксимацію шуканої залежності:

$$y(x) = C_0 + \sum_{j=1}^n C_j \sigma(a_j \cdot x + b_j) \quad (1)$$

де a_j – вектор тієї ж розмірності, що і вектор x , C_j і b_j – числа, вираз $a_j \cdot x$ означає скалярний функцію. Функція σ так звана сигмоїдна функція.

$$\sigma(z) = (1 + e^{-z})^{-1} \quad (2)$$

Числа C_j і b_j вектора a_j підбираються в процесі навчання перцептрона (в теорії нейромережі ці параметри називаються вагами). Саме навчання проводиться по набору, шляхом мінімізації виразу середньоквадратичної помилки апроксимації, а саме функціоналу

$$d = \sum_{i=1}^k (y(x_i) - y_i)^2 \quad (3)$$

Як відомо, найбільш поширеними методами мінімізації функціоналів вказаного типу є добре відомі градієнтні методи. Для визначення кількісної характеристики зондувальної поверхні виявилось ефективним призвести попередні масштабування спектральної інформації.

Після зазначених процедур вираз (1) виявилось можливим замінити на

$$y = C_0 + \sum_{j=1}^n C_j \sigma(a_j \cdot z) \quad (4)$$

де вектор a_j має ту ж розмірність, що і вектор z . Навчання перцептрона проводиться добре відомим методом зворотного поширення помилок.

Спосіб оцінки кількісної характеристики зондувальної поверхні на основу спектральних даних був апробований на прикладі лісів Львівської області за даними зйомок. Інформація з цього знімка використовувалася для вибору навчальних ділянок для визначення проективного покриття лісу за спектральними і радіолокаційними даними радара Space borne Radar (Sir-C).

Формування карти проективного покриття лісу проводилося за допомогою виділення на зображенні крон дерев, підрахунку їх площ на кожному з локальних фрагментів навчальної ділянки, і віднесення результату до площі цього фрагмента. Для оцінки ефективності процесу навчання

нейромережевого алгоритму визначення проективного покриття лісів були обчислені криві помилок залежно від числа ітерацій, виконуваних перцептроном.

Висновок. Одна з головних переваг нейронних мереж – можливість теоретично апроксимувати будь-яку безперервну функцію, коли досліднику не потрібно заздалегідь приймати гіпотези щодо моделі і які змінні дійсно важливі. Проте істотним недоліком нейронних мереж є та обставина, що остаточне рішення залежить від початкових установок мережі, і його практично неможливо «інтерпретувати» в традиційних аналітичних термінах, які зазвичай застосовують при побудові теорії явища.

На основі отриманих у роботі результатів можна констатувати наступне:

- всі криві помилок монотонно спадають, що свідчить про хороше навчання перцептрона;
- величини помилки оцінки проективного покриття лісу за спектральними даними від числа ітерацій спадають дещо швидше ніж аналогічні помилки оцінки за даними радіолокатора 81K – С;
- спільне використання багатозональних і радіолокаційних даних приводить до зниження помилки в порівнянні з багатозональними даними.

Література:

1. Горбань О.М. Навчання нейронних мереж [Текст]. – Луцьк.: Мрія, 2010 – 160 с.
2. Горбань О.М. Нейронні мережі на персональному комп'ютері. К: Наука, 2009. – 276 с.
3. Пітенко А.А. Нейромережевий аналіз в ПС[Текст]. // Автореф. дис. канд. техн. наук 10.12.2011. К.: КПІ. – 35 с.
4. Савельєв А. Нейронні технології для тематичного дешифрування ДДЗ[Текст]. М: МДУ 2012. – 210 с.
5. Proceedings of International Workshop on Dynamic and Multi-Dimensional GIS. 25-26 August 2008, The Hong Kong Polytechnic University. – 252 pp.

Катерина Ільканич, Світлана Різничок
(Львів, Україна)

ЩОДО ІНФОРМАТИЗАЦІЇ НАУКОВИХ МЕДИЧНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ (СУЧАСНИЙ ПІДХІД)

У роботі проаналізовано новітні підходи щодо інформатизації медичних наукових періодичних видань та напрями вдосконалення механізму оприлюднення наукових досліджень. Наведено приклад впровадження запропонованих підходів, концепцій інформаційних технологій при проектуванні, розробці та керуванні наповненням інформаційними ресурсами інтернет-сайту наукового медичного фахового періодичного видання "Acta Medica Leopoliensia".

Інформаційні технології стрімко впроваджуються в усі галузі сфери системи охорони здоров'я. Накопичено вже великий позитивний досвід застосування інформаційних технологій в управлінні охороною здоров'я, комп'ютерній діагностиці, в тому числі телемедицині, у медичній освіті й науці [1, 2, 8]. Сучасні web-технології суттєво змінюють інформатизацію професійної діяльності працівників системи охорони здоров'я з метою забезпечення швидкого отримання та передавання потрібних фахівцям даних за допомогою сучасної обчислювальної техніки [4]. Для реалізації цих задумів використовуються новітні інформаційні розробки, що передбачають стратегію і тактику інформатизації медицини, яка полягає в корінних змінах політики інформатизації.

Проблемам розробки засад інформатизації періодичних видань присвячено доволі багато праць провідних науковців України. Національна академія наук України запропонувала свої концептуальні засади інформатизації періодичних видань, яка представлена у статті О. Платонова [7]. Деякі автори, серед яких О. Воскобойнікова-Гузєва [3], А. Радченко [9], Т. Ярошенко [10], прогнозують стратегію безпаперового суспільства у ХХІ ст. та перехід на статейно-орієнтовану модель поширення інформації. У зв'язку з цим проблема інформатизації наукових медичних періодичних видань є актуальною і потребує практичного вирішення. Тим більше, що такий підхід є задекларований Порядком формування Переліку наукових фахових періодичних видань України, у якому передбачається «безоплатне розміщення електронної копії наукового фахового видання на сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України» (для періодичних друкованих наукових фахових видань) та «наявність статей англійською мовою на веб-сторінці видання» [6].

Поява великих можливостей із запам'ятовування та збереження впорядкованих даних є потужним поштовхом до розвитку реєстрів і баз даних медичного призначення. Це сприяє розвитку інформатизації системи охорони здоров'я на сучасному рівні та інтеграції її у світовий інформаційний простір. Як показує огляд світової практики, медичні інформаційні системи широко впроваджуються засобами web-технологій і їх метою є створення єдиного інформаційного простору.

Дотепер в Україні залишаються недостатньо використаними можливості інформаційних web-технологій у презентаціях наукових досліджень. Як видно із офіційного сайту Національної бібліотеки України імені Вернадського, на сьогодні науковими установами та вищими навчальними закладами України здійснюється випуск понад 1,8 тисяч наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися наукові праці результатів дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук та наукового звання. Причому, 8,8 % з них (161 видань) є фаховими для публікації наукових дисертаційних досліджень у галузі охорони здоров'я. Якщо взяти до уваги, що перелік наукових

спеціальностей включає 27 галузей наук, то відсоток фахових видань у медичній галузі має досить високий показник.

Засобами пошукової інтернет-системи Google нами було проаналізовано представлення наукових медичних періодичних видань України в інтернет-просторі щодо наявності окремого офіційного інтернет-ресурсу, його оновлення, презентації актуальної на момент перегляду інформації про видавця, авторів, вимог до оформлення публікацій, наявності архіву номерів, актуальних подій у науковій спільноті тощо. Результати аналізу подані на рис. 1.

Нами встановлено, що на сьогоднішній день лише 36 % наукових медичних періодичних видань України мають свої інтернет-сайти, які постійно оновлюються, презентують актуальну інформацію, 39% є важкодоступними з точки зору ініціалізації пошуковими системами та не мають можливості прямого контакту з редакційною колегією видання, 25 % – не мають систематизованого представлення в інтернет-просторі.

Рис. 1. Аналіз представлення наукових медичних періодичних видань України в інтернет-просторі.

Тепер уже ні в кого не викликає сумнівів те, що питання інформатизації досить важливе для формування нових механізмів і процесів, спрямованих на підвищення якості медичної освіти та науки в системі охорони здоров'я. Зокрема, першою є потреба створення інформаційних систем, які допомагали б медичним працівникам використовувати та впроваджувати на галузевому рівні новітні наукові розробки та дослідження. Розроблення програмних засобів інформаційної підтримки зазначених механізмів підвищення якості медичної освіти та науки є необхідними і корисними для медичних працівників. Існуючий науковий потенціал вищих медичних навчальних закладів і післядипломної освіти повинен стати фундаментом для створення розвиненої мережі дистанційного навчання, підвищення кваліфікації фахівців [1]. Наукові співробітники у галузі медичної інформатики та телемедицини Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького долучилися до розробки таких проектів. На нашу думку, інформатизацію наукових медичних періодичних видань доцільно здійснювати в два етапи: *перший* – створення індивідуальних офіційних сайтів; *другий* – представлення електронного видання в міжнародних науково-метричних базах даних. Такий підхід дозволить розширити національний науковий простір України, надасть науковцям більші можливості для аналізу публікацій та подання статей, підтримки їх супроводу від моменту подання до публікації. З метою реалізації цієї концепції було розроблено інтернет-ресурс фахового періодичного видання “Acta Medica Leopoliensia / Львівський медичний часопис” www.aml.lviv.ua.

У результаті наукового аналізу та пошуку нових підходів в інформатизації медичних закладів, та нових технологій проектування й розробки web-презентацій для медичних періодичних видань було проведено: розробку структури моделі інформаційного ресурсу для реалізації інформатизації послуг часопису з використанням сучасних ІТ технологій; формування методики оцінки ефективності застосування інформаційних технологій на етапах їх впровадження та експлуатації; створення алгоритму програмного продукту та опрацювання механізму впровадження та визначення методичних підходів до оцінки ефективності інвестицій у ІТ системи; засобами програмного продукту AS4U [5] розроблено та впроваджено проект web-ресурсу www.aml.lviv.ua – інтернет-сайт фахового видання “Acta Medica Leopoliensia / Львівський медичний часопис”, засновником якого є Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. Першу сторінку цього сайту подано на рис. 2.

Вхід

ЛЬВІВСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ЧАСОПИС

Acta Medica Leopoliensia

Засновник часопису: Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

ЧАСОПИС РЕЙТИНГ АРХІВ ПІДПИСКА АВТОРАМ КОНТАКТИ

Пошук

Регістраційне свідоцтво часопису: серія KB № 15067-3639ПР від 15.04.2009 р.

Періодичність - 4 рази на рік.

ISSN 1029-4244

Архів > Том XIX, 2013 р. №4

Новини

3.2.2014
Набір статей у часопис №3, 2014 р. триватиме до 1.06.2014.

3.2.2014
Просимо звернути увагу на обов'язкове подання до пакету документів "Декларації етики публікації статті" та "Повідомлення про конфлікт інтересів".

Рис.2. Головна сторінка web-презентації медичного часопису.

Важливим елементом сайту є архів номерів. За статистичними даними «розміщення статті в Інтернет у відкритому доступі збільшує число «паперових» посилань на неї у три – п'ять разів» [3, с. 38], що безпосередньо впливає на суттєве збільшення такого важливого показника якісної оцінки наукових досліджень та впливу вченого або організації на світову науку, як індекс цитувань. Система Public4u, засобами якої було реалізовано проект пропонованого web-ресурсу, це редактор з величезними можливостями, який не вимагає особливих підходів та дає змогу редагувати web-презентацію в режимі on-line без послуг програміста, що сприяє швидкому оновленню інформації.

Таким чином, у результаті виконаної роботи було запропоновано новий підхід у розробці інтернет-ресурсу наукового періодичного видання, який сприяє спрощенню діалогу між авторами та редколегією журналу. Вхідження наукового медичного періодичного видання в інтернет-простір у якості окремого сайту дозволяє збільшити вимогливість до наукового рівня публікацій і цим підвищити ефективність наукових досліджень та впровадження результатів наукових розробок.

Багатомовна реалізація сайту сприятиме активнішому використанню іноземних мов для підготовки публікацій та зростання більш широкого представлення вітчизняної наукової періодики у міжнародних інформаційних базах та включення її у світові наукометричні бази та дасть можливість ширшого обговорення в науковій спільноті досліджень представлених на шпальтах періодичного журналу.

Література:

1. Базилевич Я., Огірко І. Післядипломна медична освіта з інформатизації та моделювання // Укр. мед. вісті. – 1998. – Т. 2: Матеріали VII Конгр. світової федерації укр. лікар, товариств; число 1-2 (59-60). – С. 71.
2. Березницький Я., Гравіровська Й., Буренко А., Ковальова В. Взаємозв'язок інформаційної технології та ціноутворення в клінічній медицині // Укр. мед. вісті. – 1997. – Т. 1: Матеріали укр.-канад. конф.; число 2-3 (57-58).-С. 110.
3. Воскобойнікова-Гузєва О.В. Наукові видання України в інтернет-просторі / О.В. Воскобойнікова-Гузєва // Наука України у світовому інформаційному просторі. – 2010. – Вип. 3. – С. 36-43.
4. Задорожна Н.Т., Омельченко Т.Г., Валь К.Л. Технологічні основи створення і підтримки порталів / Н.Т. Задорожна, Т.Г. Омельченко, К.Л. Валь // ІНТЕРНЕТ-ОСВІТА-НАУКА-2006, П'ята міжнародна конференція ІОН-2006, 10-14 жовтня, 2006. Збірник матеріалів конференції. Том 1. – УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – С. 362-365.
5. Ільканич К.І. Професійна розробка інтернет-порталів, інтернет-презентацій засобами системи AS4U// www.r-incon.com.ua
6. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1111 від 17.10.2012 р. « Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1850-12>.
7. Платонов О.Д. Про засади інформатизації періодичних видань НАН України / О.Д. Платонов // Наука України у світовому інформаційному просторі. – 2010. – Вип. 3. – С. 45-60.
8. Пономаренко В.М., Кальниш В.В., Майоров О.Ю. Шляхи інформатизації медичної галузі // Вісн. соц. гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2000. – № 2. – С. 54-58.

9. Радченко А.І. Періодика майбутнього – паперова чи електронна? / А.І. Радченко // Наука та наукознавство. – 2010. – № 2. – С. 46-50.
10. Ярошенко Т.О. Електронні журнали в системі інформаційних ресурсів бібліотеки: монографія / Т.О. Ярошенко. – К.: Знання, 2010. – 215 с.

Руслана Король
(Острого, Україна)

ПРОТИДІЯ МЕДІА-ТЕРОРИЗМУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: СПІВПРАЦЯ ЗМІ ТА ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Будь-який терористичний акт складається з двох основних складників: силового та інформаційного, до яких сучасний тероризм виявляє неабияку увагу. Обсяги та масштаб використання в акціях тероризму сучасних ЗМІ з їх можливостями маніпулювати громадською думкою дають підстави говорити про існування медіа-тероризму.

Виходячи із присутнього ЗМІ прагнення знаходитись в центрі подій, що впливає із права суспільства на отримання достовірної інформації, є необхідні подальші дослідження та удосконалення відповідних принципів і адекватних дій при висвітленні ситуацій, що мають неоднозначний характер, слідкувати за тим, щоб оперативність подачі інформації не йшла в ущерб її об'єктивності та правдивості. Говорячи про особливості відносин ЗМІ до теми тероризму, викликів і загроз, потрібно мати на увазі, що тут завжди є велика спокуса – користуючись принципами свободи слова, мимоволі стати популяризатором ідей тероризму.

Хоча суспільство вже накопичило значний досвід боротьби з проявами тероризму, але повністю зупинити деградаційний і руйнівний вплив медіа-тероризму на практиці неможливо. Однак, його можливо зменшити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш ґрунтовні розробки було здійснено такими науковцями як В.Антипенко «Боротьба з сучасним тероризмом» [1], В. Ольшанський «Психологія тероризма»[4], Б. Хоффман «Тероризм – взгляд изнутри»[6] та ін. У працях цих експертів з тероризму, зокрема і медіа-терору, розкривається розвиток тероризму в умовах інформаційного суспільства та можливі шляхи протидії медіа-тероризму.

Мета статті. У процесі своєчасного та об'єктивного висвітлення того, що відбувається в житті суспільства і держави, не допустити, щоб самі ЗМІ виступали в якості рупора або ретранслятора ідей тероризму. Тому вкрай складним завданням залишається вироблення узгодженої політики держави та представників ЗМІ щодо недопущення терористів до інформаційних каналів, які висвітлюють їх дії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Законом України «Про боротьбу з тероризмом» встановлено, що суб'єкти, які залучаються до боротьби з тероризмом (ним наприклад є Служба безпеки України; Міністерство внутрішніх справ України; Міністерство оборони України; Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи), у межах своєї компетенції здійснюють заходи щодо запобігання, виявлення і припинення терористичних актів та злочинів терористичної спрямованості; розробляють і реалізують попереджувальні, режимні, організаційні, виховні та інші заходи; забезпечують умови проведення антитерористичних операцій на об'єктах, що належать до сфери їх управління, а також інформацію, необхідну для виконання завдань щодо боротьби з тероризмом.

Нормативно правову базу боротьби з медіа-тероризмом складають: Конституція України, Закон України «Про основи національної безпеки України», Закон України «Про боротьбу з тероризмом», Етичний кодекс українського журналіста, Декларація принципів поведінки журналістів Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ін.

Медіа-тероризм є особливим різновидом інформаційно-психологічного терору, що належить до так званого «інфраструктурного терору» й полягає у спробах шляхом організації спеціальних медіа-кампаній дестабілізувати суспільство, створити у ньому атмосферу громадянської непокори, недовіри суспільства до дій та намірів влади й особливо – її силових структур, покликаних захищати суспільний порядок. Для цього використовуються не лише друковані ЗМІ та мережі ефірних й кабельних мас-медіа, але й Інтернет, електронна пошта, різноманітні електронні іграшки, компакт-диски, аудіокасети тощо [7, с. 18].

В якості одного з інструментів, що формують основу стратегії міжнародного тероризму по відношенню до мас-медіа терористи виявляють прагнення, в ідеальному варіанті, здійснювати контроль над друкованими виданнями або організаціями мовлення шляхом їх фінансової підтримки, або, принаймні, мати в ЗМІ людей, які симпатизують їм і готових висвітлювати терористичну діяльність в тому ракурсі, який відповідав би їх намірам і бажанням. Будучи залежними від характеру відносин з журналістами терористи розраховують, більшою чи меншою мірою, на публічне озвучення своїх ідей в пресі, на радіо чи телебаченні. Однак, багато журналістів, які не бажають співпрацювати і допомагати міжнародному тероризмові, піддаються атакам, залякуванням і вбивствам з боку терористів. За даними Комітету з Захисту Журналістів (Committee to Protect Journalists), тенденції, відмічені в 2013 році, включають:

- погіршення позицій за кількома критеріями в Єгипті, в тому числі за чисельністю убитих і в'язаних журналістів;

- прийняття нових законів про обмеження свободи слова у В'єтнамі, Замбії, Ліберії, Росії та Еквадорі;
- звільнення та насильницька відправка у відставку журналістів у Туреччині за вказівкою уряду;
- цілеспрямоване застосування насильства стосовно журналістів в Бангладеш та Росії та різке збільшення числа викрадених журналістів у Сирії;
- репресії проти мережних журналістів у Росії, В'єтнамі та Бангладеш [5].

З розвитком високих інформаційних технологій відбулося збільшення можливостей міжнародного тероризму щодо посилення своєї пропаганди, полегшенню і активізації спілкування терористів між собою за допомогою супутникових телефонів та електронної пошти. Інтернет став плацдармом протерористичної ідеологічної боротьби і вираження ідей і поглядів терористів, способом проведення обміну оперативною інформацією між терористами: будучи практично неконтрольованим, Інтернет містить найпотужніший потік інформації про міжнародні терористичні синдикати, лідерів терористів, опису особливостей проведення терактів і т.д.

Інтернет дозволяє терористичним організаціям позиціонувати себе в тому вигляді, в якому вони самі хотіли б себе бачити, він також активно застосовується для наступних цілей: збір і поширення інформації; спілкування учасників терористичних організацій, обмін досвідом тощо; пропаганда ідей; вербування і навчання нових рекрутів; збір коштів (від пропозицій пожертвувати за допомогою SMS до продажу атрибутики рухів); планування операцій [7, с. 44].

Терористичні організації розглядають ресурси глобальних ЗМІ як інструмент нанесення збитку своїм противникам. Засоби масової інформації, в такому випадку, посилюють панічні настрої, поширюють страх і створюють несприятливий імідж і непривабливість країни, які проявляються у зниженні рівня інвестицій в країну та туристичного бізнесу [6, с. 44]. Державі від мас-медіа потрібні розуміння, співпраця, помірність і лояльність у його прагненні знизити небезпеку загрози міжнародного тероризму в суспільстві, заарештувати і покарати винуватців терористичних актів. Таким чином, особливостями контр терористичної діяльності держав і світової спільноти є ряд вимог державних структур до засобів масової інформації:

- розділяти позицію держави з питання про підстави і напрямих антитерористичних заходів;
- підтримувати його дії і рішення в умовах проведення секретних операцій;
- не перешкоджати поширенню офіційної інформації, необхідної для забезпечення їхнього успіху, що має на увазі розуміння структурами засобів масової інформації цілей контртерористичних дій, або, принаймні, подання їх у позитивному плані (наприклад, пояснення того, чому держава схильється до ведення переговорів з тероризмом, а не однозначно приймає всі умови терористів) ;
- створювати привабливий імідж державних органів і відомств, заохочений ексклюзивними інтерв'ю та інформацією тільки наступних цій політиці журналістів;
- в ряді екстрених випадків у рамках співпраці поширювати у своїх виданнях або програмах виверти для нейтралізації безпосередньої загрози тероризму;
- уникати використання в репортажах підбурливих виразів і фраз, здатних натиснути на гордість або честь терористів і спричинити ескалацію конфлікту [2, с. 36].

Представники засобів масової інформації, у відповідь на звинувачення з боку держави про пособництво подібним чином терористам і полегшенні їх завдань, захищають сферу своєї діяльності, стверджуючи, що висвітлення захоплень заручників не несе небезпеку для життя заручників, а навпаки має на меті забезпечити їх захист, оскільки терористи не будуть шкодити тим, хто приносить їм очевидну користь і забезпечує реалізацію їхніх цілей – домогтися «паблісіті» [2, с.56].

Подібне протиріччя в роботі ЗМІ і спецслужб Дженніфер Дж. Хоккінг пропонує вирішити за допомогою встановлення прямих особистих контактів між офіційними представниками військових відомств і відповідальних керівників засобів масової інформації для координації спільних дій і зусиль, а також шляхом часткового дозволу доступу до секретної інформації обраному числу журналістів та представників ЗМІ [8].

На думку більшості експертів, реальним інструментом підвищення рівня компетентності та відповідальності ЗМІ, може стати розширення їх контактів з правоохоронними органами. Форми таких контактів можуть бути різними – ознайомлювальні курси для медійного сектора, що висвітлює проблеми тероризму та екстремізму, спільні навчальні збори, конференції, взаємні стажування журналістів і співробітників PR – структур органів правопорядку [6, с. 109].

Добре розроблений план взаємодії правоохоронних структур з медіа спільнотою дозволить надавати допомогу оперативним службам у використанні можливостей ЗМІ для встановлення відкритих контактів з громадськістю з метою розшуку осіб, включених до терористичної діяльності. Подібний підхід дозволить організувати телефонні «гарячі лінії», зворотний зв'язок через Інтернет, участь на ТБ і радіопередачах.

Дії в сфері інформаційної участі правоохоронних структур дозволять змінити розстановку акцентів в переданні інформації ЗМІ, зміцнити в суспільній свідомості уявлення про те, що протидіяти проявам насильства повинні не тільки органи правопорядку, але й суспільство.

Таким чином, основним фундаментом співпраці України із ЗМІ у протидії тероризму повинні стати наступні принципи:

- Підвищення взаємної довіри;

- Усвідомлення спільності інтересів держави, суспільства та ЗМІ у сфері забезпечення безпеки та стабільності країни;
- Професіоналізм, знання і етика мас-медіа у висвітленні відповідної тематики ;
- Взаємодія і співробітництво на основі партнерських відносин [4, с. 34].

Висновок. Хоча існує законодавча база та сформовані спеціальні інститути в галузі боротьби з тероризмом, проте, практика показує, що держави не можуть впоратися з цими погрозами ізольовано і тільки за допомогою спеціалізованих заходів. Для адекватного реагування на нові виклики і загрози вже недостатньо працювати тільки силами спецслужб, необхідне об'єднання зусиль державних та громадських структур, влади, громадянського суспільства і, в першу чергу, ЗМІ. У сфері міжнародної безпеки рушійним фактором боротьби з медіа-тероризмом могло б стати прийняття програми законодавчих ініціатив, на міжнародному рівні, з підвищення відповідальності мас-медіа за інформацію яку вони подають, а також розробка суворого етичного кодексу для працівників ЗМІ.

Література:

1. Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы / В.Ф. Антипенко. – К.: Изд-во «ЮНОНА-М», 2002. – 723 с.
2. Горохов Е.Ю. Роль общественности и СМИ в борьбе с пропагандой терроризма и иных проявлений экстремизма / Е.Ю. Горохов // Международный терроризм в СНГ: материалы круглого стола. – М., 2003. – С. 105.
3. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт): учеб. Пособ. / В.Г. Крысько. – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.
4. Ольшанский В. Психология терроризма / В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
5. Список країн високого ризику КЗЖ: де постраждала свобода друку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crj.org/ru/2014/02/-2013-16.php>.
6. Хоффман Б. Терроризм – взгляд изнутри: учеб. пособие / Б.Хоффман. – М.: Ультра-Культура, 2003. – 432 с.
7. Цыганов В. Медиа-терроризм: Терроризм и средства массовой информации. – К.: Ника-Центр, 2004. – 124с.
8. Martin L. John The Media's Role in International Terrorism [Electronic resource]. – Mode of access: <http://pegasus.cc.ucf.edu/~surette/mediasrole.html>.

Науковий керівник:

кандидат наук з державного управління, старший викладач Шершньова Олена Володимирівна.

**Анастасія Сосніна
(Хмельницький, Україна)**

СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАТИКА В УКРАЇНІ ЯК НАУКОВИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ НАПРЯМ

Тенденції популяризації інформаційних технологій та їх використання в різних сферах життєдіяльності людства: виробництва, науки, освіти, соціальних послуг тощо – є провідними факторами розвитку сучасних країн. Процеси інформатизації у світі знайшли відображення в низці концепцій (технологічна, інформаційна, соціальна, концепція матеріалізму та ін.). Соціальна інформатика в межах інформаційного простору розглядається як наука, що вивчає комплекс проблем, пов'язаних з інформаційними процесами у соціумі.

Проблеми інформації, інформатизації, інформаційного простору стали важливою частиною життєдіяльності сучасного суспільства. Важливість інформації лягає в основу важливості інформаційних відносин між людьми (суб'єктами) і документованими інформаційними об'єктами; відносин між суб'єктами, заснованих на їх відношенні до інформаційних об'єктів або до об'єктів, що надають інформаційні послуги [2, с. 34].

Соціальна інформатика – міждисциплінарний науковий напрям, що вивчає соціальні наслідки інформатизації суспільства. На сучасному етапі основною метою соціальної інформатики є підвищення ефективності функціонування суспільних знань на основі синтезу соціальних та інформаційних технологій.

Перша складова терміну – «соціальна» – пов'язана, перш за все, з питаннями соціальної інтеграції в умовах процесу інформатизації суспільства (підвищення рівня взаємодії між сформованими групами індивідів, об'єднання соціальних груп тощо), психологічною адаптацією людей до змін, що відбуваються в суспільстві, пов'язаних з технологічним розвитком та культурою поведінки, що в умовах інформатизації набуває анонімного характеру.

Поняття «соціальне» у широкому розумінні тотожне поняттю «суспільне». Розгляд в цьому сенсі умов і передумов інформатизації – це аналіз реального і необхідного стану всіх сфер життя суспільства з точки зору їх готовності сприйняти і розвивати інформатизацію. «Соціальне» у вузькому розумінні стосується інформаційних особливостей існування різних соціальних груп, рівня їх готовності до процесу

інформатизації, а також вивчає соціальну структуру в її співвідношенні з процесом інформатизації [5, с. 34].

«Інформатика» – друга складова Феномену, який ми розглядаємо, пов'язана з низкою визначень, в основі яких лежать різні наукові підходи, а тому може тлумачитись, по-перше, як наука, що вивчає інформацію в широкому розумінні цього слова, коли слід зважати не лише на об'єкт, який вивчається, але й враховувати зв'язки останнього з елементами внутрішнього та зовнішнього середовища функціонування. Інформаційні технології, в такому випадку, розглядаються в цілковитій залежності від середовища функціонування. Інформатика розглядається як наука про функціонування та розвиток інформаційного середовища та його технологізації за допомогою комп'ютерної техніки [5, с. 16].

В широкому розумінні соціальна інформатика – система знань, які стосуються виробництва, переробки, збереження та розповсюдження усіх видів інформації у суспільстві, природі та технічних пристроях. Таке визначення доповнює поняття «інформатика», яке ми звикли сприймати здебільшого в контексті технічного середовища [1].

Необхідність введення поняття «соціальна інформатика» обґрунтовується перш за все стрімкими темпами інформатизації суспільства (сфера економіки, політики, права, культури тощо не існують відсторонено від поняття інформаційний процес). Соціальна інформатика тісно пов'язана з «Соціальними обчисленнями» (Social computing), Веб-наукою, «Інтернет-наукою» (Internet Science) тощо.

У сучасному світі, та в Україні зокрема, соціальна інформатика знайшла своє практичне застосування, перш за все, в контексті функціонування інститутів в мережі Інтернет, соціальних мереж, пошукових систем, баз даних тощо.

Інтернет – це засіб і середовище існування індивіда поза інститутами традиційного суспільства, що є глобальним історичним соціокультурним феноменом. Інтернет (з технічної складової соціальної інформатики) реалізує комунікативні функції соціальних інститутів: забезпечує функціонування наукових, освітніх тощо установ. Оскільки традиційні соціальні інститути в мережі Інтернет функціонувати не можуть, вони існують як «образи», що піддаються технічним маніпуляціям.

Інтернет – середовище розвитку віртуальних співтовариств, альтернативних реальному суспільству. Активність індивідів, що здійснюють комунікації через Інтернет, їх сили і час переорієнтуються з взаємодій з друзями, родичами, колегами, сусідами на комунікації з віртуальними партнерами. Спілкування через Інтернет характеризується знеособленістю, можливістю створювати віртуальну особистість [1].

Ми не можемо говорити лише про віртуалізацію суспільства загалом, усі процеси, що відбуваються під впливом інформатизації, здійснюють вплив на окремого індивіда. З одного боку, Інтернет дає свободу ідентифікації: віртуальне ім'я, тіло, статус, звички, гідності тощо; з іншого боку відбувається «втрата» особистості. Хоча, разом з тим, чим більше людина орієнтується в віртуальному середовищі та здатна використовувати його, тим більші шанси досягти бажаного у реальному світі.

Веб 2.0 (Web 2.0) – поняття, яким користуються для позначення технологій та послуг частини мережі Інтернет – «всесвітньої Павутина» (WWW), а також для характеристики сприйняття Інтернету користувачами. Вперше цей термін вжито в статті «Fragmented Future» у січні 1999. Станом на квітень 2014 року найпопулярнішими вебсайтами стали: YouTube (1 млрд. відвідувачі на місяць), Wikipedia (475 млн.), Twitter (310 млн.), WordPress (240 млн.) та Pinterest (150 млн.).

Ще одним ресурсом, що практично пов'язаний з феноменом «соціальна інформатика» є соціальні мережі. Першим Інтернет-сайтом, який пропонував можливості роботи із соціальними мережами, був classmates.com (1995 р.), з 2001 року почали з'являтися сайти, в яких використовувалась технологія «коло друзів». Наразі, існує більш ніж 200 сайтів з можливостями організації соціальних мереж.

Соціальні мережі є системою міжособистісних взаємодій, кожна мережа може переплітатись з низкою інших або існувати автономно. Поняття «соціальна мережа» може застосовуватись безпосередньо до спеціалізованих Інтернет-ресурсів для спілкування – «Facebook», «Weua.info» (перша українська соціальна мережа), «Вконтакте», «Однокласники» та ін. або до ресурсів, в основі яких – мережевий організаційний підхід – сайти державних установ, юридичних компаній та ін.

Більшість соціальних мереж в Інтернеті є публічними; деякі організації, такі як великі корпорації, також мають доступ до приватних служб соціальних мереж, наприклад Enterprise Relationship Management. Вони встановлюють ці програми на власних серверах та надають можливість робітникам оприлюднювати свої мережні контакти та відносять із зовнішніми особами та компаніями [1].

Серед українських соціальних мереж слід зазначити: Folk – мережа для неформального спілкування, Connect.ua – молодіжні соціальні мережі, Profeo – ділова соціальна мережа для професіоналів, Українські науковці у світі – соціальна мережа для науковців, Ukrainci.org – неполітична благо-соціальна мережа «Ми-Українці!».

На стадії становлення соціальні мережі використовувалися в основному для спілкування та розваг; наразі вони стали повноцінним інструментом для бізнесу (спільноти, профілі, реклама в соціальних мережах для підтримки та просування свого продукту). Це обумовлено присутністю в мережах конкретної цільової аудиторії і можливістю тісно спілкуватися з живими людьми. Спеціалізовані ділові та наукові соціальні мережі в основному орієнтовані на створення нових взаємозв'язків, обмін досвідом, створення нових знань, розвитку інноваційних проєктів, концепцій тощо.

Освітня практика підготовки фахівців за спеціальністю «Соціальна інформатика» в Україні ґрунтується на принципово інших підходах. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про перелік

напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» від 13 грудня 2006 р. № 1719 [4], сформовано перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем.

У 2002 р. в Україні було вперше введено Державний стандарт з напряму підготовки 0802 «Прикладна математика», який поширюється на спеціальності: «Інформатика», «Прикладна математика», «Системний аналіз і управління», «Соціальна інформатика», які об'єднуються спеціалізацією «Інженер-математик» [3].

Актуальним є держзамовлення на підготовку магістрів за спеціальністю 080204 «Соціальна інформатика» у багатьох ВНЗ України (Київський національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського «ХАІ», Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Хмельницький національний університет, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича та інші) [3].

Відповідно до усталеної практики, яка розпочалась з переліку напрямів і спеціальностей, затвердженого 1997 р., а також з урахуванням традицій профільної підготовки фахівців у названих ВНЗ, ця спеціальність має технічне (інженерне) спрямування.

За напрямом 6.040302 «Інформатика» при підготовці за спеціальністю «Соціальна інформатика» випускникам надаються кваліфікаційні рівні бакалавра – бакалавр з інформатики, спеціаліста – інженер-математик, магістра – інженер-математик-дослідник [4].

На кафедрі «Соціальної інформатики» готують фахівців з комп'ютерного дослідження соціальних процесів, математичної статистики і аналізу даних, системного програмування, теорії систем, збирання і захисту інформації, баз даних, візуального програмування, застосування комп'ютерної техніки в усіх можливих напрямках діяльності людини, розробки дружніх інтерфейсів для непрограмуючих користувачів комп'ютерів [3].

Розуміння соціальної інформатики вітчизняними педагогами та керівниками освіти знаходиться у межах технократичного підходу до інформатики, який у вітчизняній освітній та науковій практиці одержав переважне розповсюдження, і базується, значною мірою, на ототожненні понять «комп'ютеризація» та «інформатизація». Формула наукової спеціальності 27.00.07 «Соціальна інформатика» та напрями досліджень, заявлені у паспорті спеціальності, спрямовані на дослідження соціально-гуманітарних аспектів інформатики, а також галузь наук, за якими присуджується науковий ступінь – соціальні комунікації – суперечать змісту підготовки (інженерного профілю) фахівців у системі вищої освіти за навчальною спеціальністю «Соціальна інформатика» [4].

Отже, феномен «соціальна інформатика» поєднує у собі дві складові – соціальну систему, що відповідає за розповсюдження нового способу взаємодії між індивідами, та технічну систему, головне завдання якої – «тиражування», масифікація технологій взаємодії людини та машини. Поєднуючи у собі два аспекти розвитку суспільства, соціальна інформатика займається вдосконаленням шляхів залучення новітніх технологій в різні галузі життєдіяльності людини.

У сучасному світі соціальна інформатика сприймається як наука про наслідки інформатизації суспільства; є залежною від розвитку віртуальної реальності. Вивчення основних ресурсів мережі Інтернет в межах соціальної інформатики дає змогу досліджувати як психологічні аспекти залучення людини до інформаційного простору і її перебування у ньому, так і технології, що лежать в основі функціонування сучасного суспільства. В Україні напрям «соціальна інформатика» потребує змін та адаптації до запитів інформаційного суспільства.

Література:

1. Баксанский, О.Е. Виртуальная реальность и виртуализация реальности [Текст] / О.Е. Баксанский // Концепция виртуальных миров и научное познание. – СПб.: РХГИ, 2000. – С. 292 – 305.
2. Колин, К.К. Фундаментальные основы информатики: социальная информатика.: Учебное пособие для вузов / Колин К.К. – М.: Академ. проект: Деловая книга Екатеринбург, 2008. – 350 с.
3. Матвієнко, О., Цивін, М. «Соціальна інформатика»: наукова та освітня спеціальність в Україні [Текст] / О. Матвієнко, М. Цивін // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 3. – С. 1-4.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» від 13 грудня 2006 р. № 1719 [Електронний ресурс]. – <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1719-2006-p>.
5. Чугунов, В.А. Социальная информатика: учебное пособие [Текст] / В.А. Чугунов. – СПб, 2012. – 223 с.

Науковий керівник:

кандидат наук з державного управління, Штурхецький Сергій Володимирович.

Динара Темирболатова
(Астана, Казахстан)

ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

Бағдарламалық жасақтама (БЖ) деп бағдарламалардың және олармен бірге жүретін қолданбалы есептерді шешу үшін есептеуіш машинаны қолдануға мүмкіндік беретін құжатнаманың жиынтығын айтады. Жүйелік (жалпы) және қолданбалы (арнайы) бағдарламалық жасақтама деп бөлінеді. Қолданбалы БЖ-ге нақты есепті немесе осындай есептер тобын шешу үшін қолданылатын бағдарламалар кіреді. Жүйелік БЖ-ге есептерді шешкенде және жаңа бағдарламаларды құрғанда барлық есептеуіш кешенінің келісімді жұмысы үшін қажетті бағдарламалар кіреді. Оған мыналарды жатқызуға болады:

1) Операциялық жүйе (ОЖ) – есептеуіш жүйенің (ЕЖ) барлық қорларын нәтижелі қолдану үшін және онымен жұмыс істеу ыңғайлы болу үшін тағайындалған жүйелік және басқарушы бағдарламалардың кешені. Қор деп ЭЕМ-ның кез келген логикалық немесе физикалық компонентін және оларға пайдалануға берілетін мүмкіншіліктерді айтады (негізгі қорлар процессорлық уақыт, жады және енгізу-шығару құрылғылары болып табылады) [1, с. 49].

Қазіргі ОЖ – кең таралған жүйелер – көп жағынан бір-біріне ұқсас. Ең алдымен бұл бағдарламалық жасақтаманың төзімділік талабымен анықталады. Дәл осы төзімділікті қамтамасыз ету үшін POSIX (Portable OS Interface Based on Unix) қабылданған болатын. Бұл жүйе – орындай білуі тиіс файлдармен басқаруда, процесаралық байланыста ең аз функцияларды анықтайтын стандарт.

Функциялары осылармен ғана шектелетін ОЖ бар. Осындай типті жақсы белгілі жүйелердің бірі – диск тұлғалы операциялық жүйе MSDOS.

Сонымен бірге, жақсы дамыған ОЖ мынадай мүмкіншіліктерді ұсынады:

- Бірнеше есептердің параллельді (анығырақ, жалған параллельді, егер машинада тек бір процессор ғана болса) орындалуы.

- Компьютер қорларының есептер арасында таратылуы.

- Есептердің бір-бірімен байланысын ұйымдастыру.

- Пайдаланушы бағдарламалардың стандартты емес сыртқы құрылғылармен байланысы.

- Машинааралық байланыс және қорлардың бөлінуін ұйымдастыру.

Операциялық жүйелер компьютердің негізгі қорларымен (процессорларды, жадыны, құрылғыларды) басқарудың ішкі алгоритмдерін орындау ерекшеліктерімен, жобалаудың қолданылған әдістерінің ерекшеліктерімен, аппараттық платформалардың түрлерімен, қолдану облыстарымен және көптеген басқа қасиеттерімен ерекшеленеді.

Төменде ОЖ бірнеше негізгі белгілері бойынша жіктелуі келтірілген.

1.2.1. Көпміндеттілікті қолдау

Бір уақытта орындалатын міндеттердің саны бойынша операциялық жүйелер екі топқа бөлінуі мүмкін:

– бірміндеттілік (мысалы, MS DOS, MSX);

– көпміндеттілік (OS/2, UNIX, Windows 95,98,NT).

Бірміндетті ОЖ негізінде пайдаланушыға виртуалды машина беру функциясын орындайды, осылайша пайдаланушының компьютермен өзара байланыс процесін анағұрлым қарапайым және ыңғайлы етеді. Бірміндетті ОЖ-ге сыртқы құрылғыларды басқару, файлдарды басқару құралдары, пайдаланушы мен қатынас құралдары кіреді. Көпміндетті ОЖ, жоғарыда көрсетілген функциялардан басқа, процессор, оперативті жады, файлдар және сыртқы құрылғылар сияқты бірлесіп қолданылатын қорларды бөлуді басқарады.

1.2.2. Көппайдаланушылық тәртіпті қолдау

Бір уақытта жұмыс істейтін пайдаланушылардың саны бойынша ОЖ бөлінеді:

- бірпайдаланушылық (MS DOS, Windows 3.x, OS/2 ерте түрлері);

- көппайдаланушылық (UNIX, Windows NT) [2, с. 61].

Көппайдаланушылық жүйелердің бірпайдаланушыжүйелерден негізгі айырмашылығы – әрбір пайдаланушының басқа пайдаланушылардың бекітілмеген рұқсатынан ақпаратты қорғау құралдарының бар болуы. Барлық көпміндетті жүйенің көппайдаланушы және барлық бірміндетті жүйенің бірпайдаланушылық емес екендігін ескерген жөн.

Көпміндетті жүйеде процесс негізгі үш қалып-күйдің бірінде бола алады:

ОРЫНДАУ – барлық қажетті қорларға ие болатын және процессормен тікелей орындалатын процестің белсенді күйі;

КҮТУ – процестің енжарлы күйі, процесс блокталған, ол өзінің ішкі себептеріне байланысты орындала алмайды, ол кейбір оқиғаның жүзеге асуын күтеді, мысалы, енгізу-шығару операциясының аяқталуын, басқа процестен хабарлама алуды, қандай да бір өзіне қажетті қордың босатылуын қажет ететін күй;

ДАЯРЛЫҚ – процестің дәл сондай енжарлы күйі, бірақ бұл жағдайда процесс өзіне қатысты сыртқы себептерге байланысты блокталған: процесс өзі үшін талап етілетін барлық қорларға ие, ол орындалуға дайын, алайда процессор басқа процестің орындалуымен айналысып жатады.

Өмір циклінің өтуімен әрбір процесс берілген операциялық жүйеде жүзеге асатын процестерді жоспарлау алгоритмімен сәйкестікте бір күйден екіншісіне өтеді.

Бірпроцессорлық жүйеде ОРЫНДАУ күйінде тек бір ғана процесс бола алады, ал КҮТУ және ДАЯРЛЫҚ күйлерінің әрқайсысында – бірнеше процестер, бұл процестер күтіп тұрған және дайын процестерге сәйкес кезектер құрайды. Процестің өмір циклі ДАЯРЛЫҚ күйінен басталады, процесс орындалуға дайын болғанда және өзінің кезегін күтіп тұрғанда. Активизацияланғанда процесс ОРЫНДАЛУ күйіне өтеді және онда не ол өзі қандай да бір оқиғаның КҮТУ күйіне өте отырып, процессорды босатқанға дейін, не процессордан еріксіз «ығыстырылғанға» дейін, мысалы, берілген процеске белінген процессорлық уақыттың кванты біту салдарынан болады. Соңғы жағдайда процесс ДАЯРЛЫҚ күйіне қайтып оралады. Осы күйге процесс күтілетін оқиға болғаннан кейін КҮТУ күйінен өтеді [3, с. 32].

Процессорлық уақыт маңызды бөлуші ресурс болып табылады. Процессорлық уақыттың жүйеде бір уақытта бар процестердің (немесе жіптердің) арасында таратылу тәсілі көбінде ОЖ спецификациясын анықтайды. Көпміндеттілікті жүзеге асыру нұсқаларының көпшілігінің арасында жоғарыда аталып өткендей екі түрі бар.

Non-preemptive multitasking – ығыстырмайтын көпміндеттілік (NetWare, Windows3.x) – бұл белсенді процесс, өз ынтасымен басқаруды операциялық жүйеге басқа, кезектегі процесті таңдау бермегенше орындалатын процесті жоспарлау тәсілі.

Preemptive multitasking – ығыстыратын көпміндеттілік (Windows NT, OS/2, UNIX) – бұл процессордың бір процестің орындалуынан басқа процестің орындалуына ауыстыру туралы шешім белсенді міндеттің өзімен емес операциялық жүйемен қабылданатын тәсіл.

Ығыстыратын және ығыстырмайтын көпміндеттілік – бұл приоритеттіктің түрлеріне қарағанда өте кең түсініктер. Міндеттердің приоритеттері жоспарлаудың әрі ығыстыратын, әрі ығыстырмайтын тәсілдерінде пайдаланылуы да, пайдаланылмауы да мүмкін.

Көпміндеттіліктің preemptive және non-preemptive нұсқаларының арасындағы негізгі айырмашылық міндеттерді жоспарлау механизмінің орталықтандырылу дәрежесі болып табылады. Ығыстыратын көпміндеттілікке міндеттерді жоспарлау механизмі толығымен операциялық жүйеде шоғырланған, сондықтан бағдарламашы қосымшаның басқа есептермен қатарлас орындалатынын ойламай, өзінің қосымшасын жазады. Бұл жағдайда операциялық жүйе мына функцияларды орындайды: белсенді міндеттің орындалуынан алыну мезетін анықтайды, оның контексін есте сақтайды, дайын есептердің кезегінен келесісін таңдайды және оның кон-тексін жүктей отырып, оны орындауға жібереді.

Ығыстырмайтын көпміндеттілікте жоспарлау механизмі жүйе мен қолданбалы бағдарламалардың арасында таратылған. Қолданбалы бағдарлама операциялық жүйеден басқаруды алып, өзінің кезекті интеракциясының аяқталу мезетін өзі анықтайды және басқаруды қандай да бір жүйелік шақырудың көмегімен ОЖ тапсырады, ал ОЖ есептер кезектерін жасайды және кейбір алгоритммен (мысалы, приоритеттерді санағанда) сәйкестікте орындауға келесі міндетті таңдайды. Мұндай механизм пайдаланушылар сияқты өндірушілер үшін де қиындық туғызады.

Пайдаланушылар үшін бұл жүйемен басқару қосымшамен анықталатын (пайдаланушымен емес) уақыттың ерікті кезеңіне жоғалады дегенді білдіреді. Егер қосымша қандай да бір жұмысты орындау үшін, мысалы, дискті пішімдеуге (форматирование) тым көп уақыт жұмсайтын болса, пайдаланушы осы міндеттен басқа міндетке, мысалы, мәтіндік редакторға, пішімдеу фондық тәртіпте жалғасқанда ауыса алмайды [4, с. 73].

Сондықтан non-preemptive операциялық орта үшін қосымшаларды өңдеушілер ОЖ-нің функцияларын өзіне жүктей отырып өз міндеттерін аз бөліктермен орындайтындай етіп қосымшалар жасауы керек. Бағдарламашы өзінің бағдарламасының онымен бір уақытта орындалып жатқан басқа бағдарламаларға жеткілікті жиі басқаруды бере отырып, олармен «достық» қатынасын қамтамасыз етуі керек. Қосымшаның «жақтырмаушылығының» нақты көрінісі жүйенің жалпы күйреуіне әкелетін істен шығып, орнында тұрып қалуы болып табылады. Ығыстыратын көпміндеттілігі бар жүйелерде мұндай жағдайлар ереже бойынша болмайды, себебі ОЖ-нің орталық жоспарлау механизмі істен шығып тұрып қалған міндетті орындалудан алып тастайды.

Алайда, қосымшалардың (Unix, Windows NT, OS/2, VAX/VMS) жоғары өнімді орындалуына бағытталған қазіргі барлық дерлік операциялық жүйелерде ығыстыратын көпміндеттілік іске асырылған. Соңғы уақытта кезек ОЖ-дің қажетті жүйелерінің класына да жетті, мысалы, OS/2 Warp, Windows95, 98.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Дж.Брукшир. Информатика и вычислительная техника. – СПб.: Питер, 2004.
2. Яворский, В.В.. Операциялықжүйелер.– Астана, 2011.
3. Бөрібаев., Нақысбеков., Мадиярова. Информатика жәнеесептеуіш техника негіздері. – Алматы, 2010.
4. Б.Қ. Балапанов, Б.Б. Бөрібаев, А.Қ.Даулетқұлов, Жаңаинформациялықтехнологиялар. Информатикадан 30 сабақ. – Алматы, 2010.

Научный руководитель: *магистр технических наук, старший преподаватель кафедры «Вычислительная техника» ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Адамова Айгуль Дюсенбиновна*

Наталія Шершньова
(Острог, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Сьогодні, в ситуації загострення міжнародних відносин і національних конфліктів, соціально-економічної нестабільності, інформаційного протиборства в світі, інформаційно-пропагандистська робота набуває особливо важливого значення в забезпеченні соціальної адаптації, професійної придатності, і громадської компетенції особистості.

В таких умовах питання забезпечення обороноздатності держави вийшли далеко за рамки традиційного розуміння війни і збройної боротьби і пов'язані, перш за все, з людським фактором. Тому в ході реформування білоруської армії була створена принципово нова система ідеологічної роботи Збройних Сил, заснована на сучасних моделях масової комунікації.

Ідеологія відіграє важливу роль у життєдіяльності будь-якого суспільства. Ідеологія держави Білорусь, в якій білоруський народ усвідомлює себе як історично сформовану і консолідовану спільність людей, органічно взаємодіє з внутрішньою та зовнішньою політикою цієї держави [3, с. 63]. В основі державної ідеології лежить розуміння суверенітету і незалежності країни, розуміння наявності національних інтересів, розуміння безпеки як одного їх таких інтересів [4].

Методологічну основу ідеологічної роботи в Збройних Силах Республіки Білорусь складають: Концепція Національної Безпеки Республіки Білорусь, Військова доктрина Республіки Білорусь, Укази Президента Республіки Білорусь «Про вдосконалення кадрового забезпечення ідеологічної роботи в Республіці Білорусь» (від 20.02.2004 р. № 111) та «Про затвердження Положення про організацію ідеологічної роботи в державних органах системи забезпечення безпеки та органах прокуратури» (від 25.05.2006 р. № 344).

Ідеологічна робота в білоруській армії здійснюється за такими основними напрямками: виховна, інформаційно-пропагандистська, психологічна робота, соціально-правова і соціокультурна діяльність.

Інформаційно-пропагандистська робота – комплекс заходів щодо своєчасного доведення та роз'яснення політично значимої інформації військовослужбовцям та цивільному персоналу, інформаційного просування інтересів забезпечення національної безпеки на Державному кордоні як усередині країни, так і на міжнародному рівні, розробці та реалізації контрпропагандистські заходів протидії негативному інформаційному впливу.

У Збройних Силах Республіки Білорусь інформаційно-пропагандистська робота здійснюється у відповідність вимогам, викладеним в Інструкції про порядок організації ідеологічної роботи в Збройних Силах, затвердженої Наказом Міністра оборони Республіки Білорусь від 03 січня 2006 року № 1 [2].

Основними простими формами інформаційно-пропагандистської роботи у Збройних Силах є: інформування, лекції, доповіді, мітинги, виступи керівного складу Збройних Сил в ЗМІ, звернення керівного складу Збройних Сил до особового складу, демонстрація кіно-, відеофільмів, перегляд (прослуховування) теле-, радіопередач, збори військовослужбовців, вечори запитань і відповідей, усні журнали, тематичні вечори, ранки, диспути, вікторини, індивідуальні та групові бесіди, інформаційні бюлетені, бойові листки, листки-блискавки, агітлістівки і агітплакати, стінні газети, радіорепортажі, радіогазети, радіоінтерв'ю, радіопередачі та ін.

Згідно Інструкції про порядок організації та проведення ідеологічної роботи в прикордонних військах Республіки Білорусь 8 листопада 2006 № 492 [1] основними завданнями інформаційно-пропагандистської роботи є:

- проведення ідеологічної підготовки та поточного інформування військових і цивільного персоналу;
- доведення і роз'яснення військовослужбовцям та цивільному персоналу політично значимої інформації;
- участь в управлінні морально-психологічним станом військовослужбовців;
- орієнтування військовослужбовців про життєдіяльність прикордонних військ, військових частин і підрозділів;
- надання військовослужбовцям та цивільному персоналу необхідних відомостей та інформації;
- підвищення престижу прикордонної служби, зміцнення авторитету прикордонних військ, у тому числі засобами рекламної діяльності;
- вивчення та аналіз інформаційного поля в місцях дислокації військових частин, підрозділів та виконання завдань;
- забезпечення роботи телерадіомовлення у військовій частині, підрозділі, роботи військових радіовузлів;
- інформаційне просування інтересів забезпечення національної безпеки Республіки Білорусь всередині країни і на міжнародному рівні;
- пропаганда серед військовослужбовців і цивільного персоналу основ білоруської державності, білоруської політичної системи і соціально-економічної моделі, національних традицій, духовних і моральних цінностей;

- роз'яснення серед військовослужбовців і цивільного персоналу, населення республіки і міжнародної громадськості заходів, що вживаються державою в галузі забезпечення національної безпеки Республіки Білорусь;

- використання можливостей засобів масової інформації та Інтернету;
- організація передплати на періодичні видання;
- використання можливостей стінного друку та наочної агітації;
- отримання зворотної інформації від військовослужбовців і цивільного персоналу, членів їх сімей, населення країни, міжнародної громадськості.

Основними видами інформаційно-пропагандистської роботи є ідеологічна підготовка та поточне інформування.

Ідеологічна підготовка є основним предметом бойової підготовки військовослужбовців. Вона організовується і проводиться відповідно до вимог, встановлених Головою Держприкордонвійськ.

Поточне інформування – комплекс узгоджених за цілями і завдання сил, засобів, форм і методів інформаційно-пропагандистської роботи.

В свою чергу видами поточного інформування є:

- Політична інформація – процес доведення до військовослужбовців і цивільного персоналу інформації суспільно-політичного характеру.

- Єдині дні інформування – комплекс інформаційно-пропагандистських та інформаційно-роз'яснювальних заходів, що проводяться щомісяця (кожен третій четвер місяця) у військових частинах за участю заступників Голови Держприкордонвійськ, керівників структурних підрозділів Держприкордонвійськ, командування військових частин, представників республіканських органів державного управління, місцевих виконавчих і розпорядчих органів влади з питань життєдіяльності держави і прикордонних військ.

- Оперативне інформування – це цілеспрямоване екстрене доведення і роз'яснення до військовослужбовців і цивільного персоналу актуальної інформації суспільно-політичного, військово-політичного та спеціального характеру в реальному (або близькому до реального) масштабі часу.

- Інформування за допомогою Інтернет-сайту Держприкордонвійськ здійснюється в інтересах реалізації конституційного права громадян Республіки Білорусь на отримання достовірної і своєчасної інформації про діяльність Держприкордонвійськ, прикордонних військ, формування об'єктивного позитивного іміджу Республіки Білорусь і прикордонних військ у міжнародному співтоваристві, а також ефективної інформаційної підтримки внутрішньої і зовнішньої політики Республіки Білорусь.

- Правове інформування – процес доведення до військовослужбовців і цивільного персоналу інформації правового характеру.

- Інформаційні попереджувально-профілактичні дні – комплекс інформаційно-пропагандистських заходів, що проводяться в міру необхідності у військовій частині за участю заступників Голови Держприкордонвійськ, керівників структурних підрозділів Держприкордонвійськ, командування військових частин в інтересах вирішення завдань попереджувально-профілактичної роботи з військовослужбовцями з метою вироблення у них стійкою життєвої потреби в дотриманні і неухильному виконанні норм законодавчих актів Республіки Білорусь, вимог Президента Республіки Білорусь, нормативних правових і правових актів Держприкордонвійськ, правових актів командирів військових частин.

- Дні правових знань – це комплекс які у військовій частині в міру необхідності заходів з правових питань, як правило, за участю посадових осіб військової прокуратури, військових судів і посадових осіб правоохоронних органів Республіки Білорусь.

- Інформування на особливий період (бойове) – це доведення і роз'яснення військовослужбовцям поставлених перед Збройними Силами, сполуками, військовими частинами та підрозділами завдань, а також ходу і практичних результатів їх виконання; подвигів, відмінностей, мужніх і благородних вчинків військовослужбовців, цивільного персоналу; бойових традицій Збройних Сил.

Для вирішення завдань інформаційно-пропагандистської роботи максимально застосовуються можливості центральних, регіональних, відомчих засобів масової інформації, стінного друку та наочної агітації.

В системі інформаційно-пропагандистської роботи важливу роль відіграють військові ЗМІ, які давно вже вийшли за свою значимість і ролі за рамки просто відомчих і сьогодні беруть активну участь у формуванні високого морального духу всіх громадян країни [5]. До воєнних ЗМІ Республіки Білорусь належать: воєнне інформаційне агентство «Ваяр», газета «Белорусская военная газета. Во славу Родины», журнали «ВПК. Беларусь», «Армия», науково-практичний журнал «Военная медицина», телекомпанія «Воен ТВ».

Особливого значення набула організація інформаційної роботи в мережі Інтернет. З 2003 року функціонує редакція сайту Міністерства оборони і постійно триває робота щодо його вдосконалення. Поряд з основним діють ще п'ять сайтів, а на період проведення великомасштабних навчань створюються спеціальні інтернет-проекти. Вже майже рік, як почав роботу інтернет-проект «Дітям про армію», у створенні котрого взяли участь всі військові засоби масової інформації, а також фахівці Міносвіти [5].

Отже, одне з головних завдань органів інформаційно-пропагандистської роботи – аргументоване роз'яснення внутрішньої і зовнішньої політики керівництва країни, формування у військовослужбовців,

всіх громадян розуміння заходів, що вживаються в республіці для підтримки стабільності і безпеки. Саме тому інформаційно-пропагандистська робота в Збройних Силах, як опорі суспільства, набуває особливо важливого значення

Література:

1. Приказ Государственного комитета пограничных войск Республики Беларусь от 8 ноября 2006 г. №492 «Об утверждении Инструкции о порядке организации и проведения идеологической работы в пограничных войсках Республики Беларусь» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lawbelarus.com/repub/sub01/txa1027.htm>. – Заглавие с экрана. – Дата доступа: 15.02.2014.
2. Приказ Министра обороны Республики Беларусь от 03 января 2006 года № 1 «Об утверждении Инструкции о порядке организации идеологической работы в Вооруженных Силах» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic31/text220.htm>. – Заглавие с экрана. – Дата доступа: 15.02.2014.
3. Бабосов, Е.М. Основы идеологии белорусского государства [Текст]: учеб. пособ. / Е.М. Бабосов. – Минск: ТетраСистемс, 2013. – 176 с.].
4. Гура, А Идеологический аспект военной безопасности Республики Беларусь [Электронный ресурс] / А. Гура. – Режим доступа: <http://www.mod.mil.by/statyagura.html>. – Заглавие с экрана. – Дата доступа: 19.04.2014.
5. Гура, А Идеология национальной обороны [Электронный ресурс] / А. Гура. – Режим доступа: http://beldumka.belta.by/isfiles/000167_419260.pdf. – Заглавие с экрана. – Дата доступа: 19.04.2014.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент, Санжаревський Олег Іванович.

**Неоніла Шліхтенко
(Київ, Україна)**

СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРОЕКТАМИ В ІТ-КОМПАНІЯХ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ

В наш час інформаційні технології стрімко розвиваються, що породжує високий рівень конкуренції між ІТ-компаніями. Важливим фактором успішності розробки програмних продуктів є не лише якість, а й швидкість їх створення. Для цього необхідно, щоб процес ведення проектів був чітко налагодженим і постійно контролювався. Тому в таких умовах важко переоцінити важливість зручних інструментів для керування проектами.

Управління проектами – відповідно до визначення національним стандартом ANSI PMBoK [1] – область діяльності, в ході якої визначаються і досягаються чіткі цілі проекту при балансуванні між обсягом робіт, ресурсами (такими як гроші, праця, матеріали, енергія, простір та ін.), часом, якістю та ризиками.

Сучасні методології управління проектами покликані забезпечити результативність, раціональність і ефективне управління ризиками при проведенні проектів. В наш час існує ціле розмаїття програмного забезпечення, створеного, щоб зробити ведення проектів якнайзручнішим. Проте при виборі системи для управління саме ІТ-проектами виникає необхідність враховувати особливу специфіку ведення таких проектів, що значно звужує коло доступних на сьогодні варіантів таких систем.

Для ІТ – проектів характерна висока інтенсивність в поєднанні з глибокою деталізацією календарно-мережових графіків і ітераційністю виконання робіт. Зазвичай потрібна деталізація трудових ресурсів до конкретного виконавця задачі. На відміну від інших типів проектів, нетрудові ресурси і матеріали відслідковуються значно рідше. Часто виникає завдання інтеграції системи управління ІТ-проектами з іншими системами – насамперед, CASE-засобами, системами CRM (системами управління взаємовідносин з клієнтами), VCS (системами контролю версій).

ІТ-проекти характеризуються високою ймовірністю виникнення ризиків, тому дуже важливим моментом в управлінні є прогнозування та мінімізація ризиків. Аспектом підсистеми управління ризиками є формування моніторингу та звітності. З загальнопоширених на практиці можна назвати такі форми документування процесу управління ризиками ІТ-проекту: звіт менеджера проекту, журнал ризиків проекту, журнал проблем, журнал вимог на зміну проекту. Ці звіти система генеруються системою управління проектами.

Звіт менеджера проекту – це, по суті, щотижневий звіт про стан справ по проекту, який містить відомості про хід проекту, загрози, проблеми, вимоги на зміну проекту, перелік запланованих робіт у наступному звітному періоді.

У журналі ризиків проекту, як правило, фіксуються ризики проекту, наголошується статус ризику і рішення з реагування на нього (відкритий, аналізується, рекомендоване вирішення, вирішення затверджено, вирішення виконано, або ж відсутність дій).

Для контролю за ризиками доцільно розробити контрольні процедури, розподілити відповідальність і відстежувати ефективність механізму контролю.

Існуючі системи ведення ІТ-проектів зазвичай базуються на певних методологіях управління проектами. На даний момент, до числа найбільш поширених практик і підходів до управління в ІТ-

проектами можна віднести: PMI (Міжнародний некомерційний інститут управління проектами), IPMA (Міжнародна асоціація управління проектами), PRINCE2 (Центральне комп'ютерне і телекомунікаційне агентство Великої Британії), MSF (Корпорація Майкрософт), RUP (Корпорація Rational Software), набір моделей CMMI (Університет Карнегі-Мелона), група методологій Agile, зокрема Scrum [2].

У даних методологіях певним способом визначається та описується життєвий цикл ІТ-проекту, кінцевим результатом якого є програмний продукт. Життєвий цикл зазвичай включає визначення вимог, проектування, реалізацію продукту, його верифікацію та тестування, а також подальшу підтримку.

Програмне забезпечення для управління ІТ-проектами, направлене на велику кількість користувачів, буває таких основних двох типів – Desktop та Web-based. Якщо ПЗ типу Desktop, то воно встановлене на комп'ютері кожного користувача. Це надає найбільш гнучкий інтерфейс. Такі програми зазвичай дозволяють зберігати інформацію в файл, який надалі може бути викладений в загальний доступ для інших користувачів або ж дані зберігаються в центральній базі даних. У випадку, якщо ПЗ типу Web-based (Веб-додатки), доступ до програми здійснюється за допомогою браузера. Перевагою такої системи є те, що доступ до неї можливий з будь-якого комп'ютера і не потрібно встановлювати спеціальне ПЗ. Проте швидкість роботи такої системи поступається десктопним програмам і в разі проблем із сервером система стає недоступною користувачам.

При виборі системи управління ІТ-проектами основними вимогами та критеріями є:

- створення та контроль багатьох проектів;
- розбиття проектів на задачі, задач – на дрібніші підзадачі і т.д.;
- сортування та фільтрування задач за різними критеріями (термін завершення, тип, статус тощо);
- можливість коментування задач та обміну файлами різних форматів;
- внутрішній месенджер для обміну повідомленнями між учасниками проекту;
- планування розкладу роботи співробітників і управління ресурсами;
- розрахунок часу, необхідного на рішення кожної з задач;
- облік часу, витраченого на виконання задач;
- облік бюджету;
- надання інформації про робоче навантаження;
- надання інформації про хід проекту, перегляд та зміна статусів про готовність завдань;
- ранні попередження про можливі ризики, що пов'язані з проектом;
- гнучка система розподілу прав доступу до задач;
- побудова структури підлеглості;
- система звітності;
- система нагадувань (на e-mail, RSS-потіки);
- інтеграція із системами контролю версій;
- зручність використання (usability);
- вартість системи.

На сьогодні на ринку систем управління проектами в лідери вийшли ті програмні продукти, які задовольняють вищеперечислені вимоги на досить високому рівні. Короткий огляд функціоналу, переваги та недоліки найбільш розповсюджених систем управління ІТ-проектами [3, 4]:

1. **Jira.** Система може масштабуватись і підходить як для ІТ-компаній з невеликою кількістю працівників (менше 10 чоловік), так і для більших організацій. Наявне управління ходом виконання кожного завдання, управління вимогами до проектів та задач, можливість відслідковування проблем проекту та ходу виконання. Підтримка Scrum. Основними недоліками є іноді зайва громіздкість і висока вартість – одна із найвищих серед подібних систем.

2. **Redmine.** Має гнучку систему доступу, засновану на ролях; ведення новин проекту, документів і керування файлами, а також створення форумів і вікі-сторінок проектів; оповіщення про зміни за допомогою RSS-потоків і електронної пошти; користувацькі довільні поля для інцидентів, тимчасових витрат, проектів і користувачів; легка інтеграція із системами управління версіями; підтримка СУБД MySQL, PostgreSQL, SQLite, Oracle. Також плюсом є безкоштовність та доступність даного продукту. Підтримка роботи за методологією Scrum. Основні недоліки: у Redmine не можна управляти правами доступу на рівні окремих полів завдання, а також не реалізоване делегування завдань.

3. **Planio.** Побудовано зручний і приємний інтерфейс; інтеграція з github, з google календарем; зручний багтрекінг. Проте не передбачено назначення завдань, а є лише відстежування помилок.

4. **Lighthouse.** Можливе розподілення та управління проектами, доволі зручне надсилання повідомлень про виконання задач. Але відсутня інтеграція з системами контролю версій та немає назначення ступенів терміновості задач.

5. **Teamwork Project Manager.** Кожен проект може містити списки завдань і цілі, історію спілкування між членами команди (а також їх клієнтами), набори редагованих документів, робочі файли і звіти про витрачений час. Дана програма дозволяє легко вносити корективи до проектів, відновлювати раніше завершені задачі. Основним її недоліком є відсутність інтеграції з системами контролю версій.

6. **ComindWare.** Легка інтеграція і налаштування, адаптивність системи; автоматизація та оптимізація бізнес-процесів. Головний недолік – висока вартість продукту.

7. **Basecamp.** Дана система дуже проста у використанні, має гарний і швидкий веб-інтерфейс, wiki-проекти, блог тощо. Але разом із простотою їй гостро не вистачає життєво важливого функціоналу

для того, щоб її можна було використовувати в серйозних проектах. В системі немає багтрекінгу, завдання ставляться як to-do списки, також немає можливості складати звіти. Систему можна рекомендувати невеликим командам і вільним розробникам.

8. **Intervals.** Досить зручний інтерфейс, незважаючи на складність системи. Потужна система фільтрів та сортування. Володіє більшістю необхідних характеристик. Надоліки: не безкоштовний продукт, іноді повільна швидкість роботи.

9. **activeCollab.** Переваги: інтерфейс легко налаштовується, є форум, обмін файлами, вікі-дошка, управління часом та підтримка багатьох модулів. Недостатньо допрацьований функціонал контролю оплат та висока вартість – основні недоліки.

Отже, на основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що сучасні системи управління IT-проектами інтенсивно розвиваються та вдосконалюються. Адже саме сфера інформаційних технологій є чудовим середовищем для впровадження та автоматизації нових методологій керування проектами.

Проте, як бачимо, кожна із розглянутих систем має як і переваги, так і певні недоліки, що свідчить про потребу в розробці такої системи, яка б поєднала у собі всі плюси вищеперечислених продуктів, зокрема доступність, гнучкість, адаптивність, інтеграцію із системами контролю версій, багтрекінг, формування звітності та зручний інтерфейс. Володіючи цими характеристиками та функціоналом, така система зможе якнайкраще задовольнити потреби більшості IT-компаній для успішного управління проектами.

Література:

1. Управление_проектами [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Управление_проектами
2. Управление IT-проектом. Эффективная система «с нуля» в любой организации [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://citforum.ru/SE/project/selikhovkin/>
3. Comparison_of_project_management_software [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Comparison_of_project_management_software
4. Top Choices for IT Project Management Software [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://online-project-management-review.toptenreviews.com/top-choices-for-it-project-management-software.html>

Науковий керівник:

кандидат фізико-математичних наук, Гавриленко Олена Валеріївна.

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Галина Агапова, Олег Волков
(Астана, Казахстан)

МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ ПРОГРАММЫ ШЕЙПИНГ-ТЕРАПИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ У СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОГО УЧЕБНОГО ОТДЕЛЕНИЯ

Целью дисциплины «Физическая культура» является овладение системой знаний, практических умений и навыков, обеспечивающих физическое совершенствование, укрепление здоровья, подготовку к высокой творческой профессиональной активности [3, с. 4].

Практика показывает, что в настоящее время количество студентов с нарушениями здоровья год от года неуклонно увеличивается. Встает вопрос об организации и проведении занятий физической культурой со студентами специального учебного отделения.

В специальном учебном отделении занимаются студенты, отнесенные по данным медицинского обследования к специальной медицинской группе. Это лица, имеющие отклонения в состоянии здоровья постоянного и временного характера, требующие ограничения физических нагрузок, допущенные к выполнению учебной и производственной работы. Занятия физической культурой, у данной категории студентов, должны проводиться по специальным учебным программам.

В качестве специальных учебных программ мы рекомендуем к практическому применению программу шейпинг-терапия, разработанную специалистами из Санкт-Петербурга под руководством И.В. Прохоцева. Формирование специального учебного отделения проводится с учетом общих показаний и противопоказаний к выполнению тех или иных упражнений, а также по половому признаку.

Первую группу составляют студенты, которые формируются по следующим заболеваниям: заболевания органов дыхания, органов пищеварения, заболевания почек и мочевыводящих путей. Допустимая физическая нагрузка: ОРУ с вовлечением в работу мышц грудной клетки и верхних конечностей, закрепление навыков правильной осанки, упражнения по освоению навыков полного дыхания, упражнения для мышц брюшного пресса, статические, маховые упражнения, упражнения, повышающие внутрибрюшное давление, упражнения с резким изменением положения тела. Рекомендуется постепенное увеличение приспособляемости организма к физическим нагрузкам. Противопоказания: ограничение прыжков, бега.

Вторую группу составляют студенты, которые формируются по следующим заболеваниям: заболевания опорно-двигательного аппарата. Допустимая физическая нагрузка: упражнения для мышц спины и брюшного пресса, преимущественно в положении разгрузки, т. е. не связанные с сохранением вертикальной позы, физические упражнения для укрепления мышц нижних конечностей, повышение общей и силовой выносливости. Противопоказания: ограничения длительного бега, прыжков.

Третью группу составляют студенты, которые формируются по следующим заболеваниям: заболевания сердечнососудистой системы, болезни крови, заболевания нервной системы, заболевания глаз, эндокринные заболевания, бронхиальная астма, хронический гепатит, язвенная болезнь 12-перстной кишки. Допустимая физическая нагрузка: нагрузка направлена на улучшение гемодинамики, ОРУ, обучение полному дыханию с включением диафрагмы. Рекомендуется в начальном периоде нагрузки средней интенсивности, затем постепенное наращивание физической нагрузки и воспитание общей выносливости. Противопоказания: скоростно-силовые упражнения, натуживания, ограничение бега, прыжков, наклонов, упражнений с отягощением и повышающих внутрибрюшное давление. Увеличение нагрузки идет под врачебно-педагогическим контролем.

Четвертую группу составляют студенты, страдающие ожирением 1 или 2 степени. В случаях, когда студентов, зачисленных в специальную медицинскую группу, нет возможности формировать в группы по общим показаниям и противопоказаниям, возможно формирование групп по физическому развитию или по функциональной подготовленности и полу.

Программа шейпинг-терапия рассчитана для работы в специально оборудованном спортивном зале с видеоаппаратурой. Данная программа проводится тремя инструкторами одновременно и состоит из подготовительной, 11 упражнений основной и заключительной частей. Первые 8 упражнений основной части выполняются в соответствии с порядком, разработанным для каждого инструктора. Затем следуют 3 комплекса, выполнять, которые следует всем трем инструкторам.

Первый комплекс направлен на дополнительную проработку мышц шеи и плечевого пояса. Дополнительное расслабление патологически напряженных мышц шеи способствует улучшению циркуляции крови в позвоночной артерии. Достигается оно путем чередования изометрического напряжения определенной группы мышц с последующим их растяжением. Выполняются упражнения медленно. На 4 счета осуществляется давление головы на руку, на следующие 4 счета растяжка в противоположную сторону. Давление должно быть достаточно ощутимым, плечи держать ровно. При появлении головокружения или других неприятных ощущений упражнение прекратить.

Второй комплекс направлен на укрепление мышц спины, профилактику и реабилитацию остеохондрозов и сколиозов позвоночника, формирование правильной осанки.

Третий комплекс направлен на дополнительную проработку пояснично-крестцового отдела позвоночника, который является одной из наиболее проблемных зон. Упражнение способствует

укрепленню м'язів, збільшенню подвижності, сняттю неприємних відчуттів і болювого синдрому. Ефект досягається за рахунок чередування ізометричного напруження і розслаблення. Так як ця група м'язів більш масивна, то напруження і розслаблення виробляються на 8 рахунків. Пульсовий режим комплексів не більш 120-130 уд/мін.

По першому інструктору виконують вправи студенти, віднесені до групи 1; по другому інструктору працюють студенти, віднесені до групи 2; по третьому інструктору – студенти, віднесені до групи 3 і 4.

Перший інструктор виконує вправи на наступні області з пульсовим режимом 120-130 уд/мін.:

- 1 вправа – «плечовий пояс, спина зверху»;
- 2 вправа – «бедро ззаду»;
- 3 вправа – «бедро всередині»;
- 4 вправа – «бедро спереду»;
- 5 вправа – «бедро збоку»;
- 6 вправа – «ягодиці»;
- 7 вправа – «прес зверху, прес знизу»;
- 8 вправа – «косі м'язи».

Вправи, виконувані другим інструктором, направлені на формування правильного осанки, створення м'язового корсету, утримуючого хребет у гармонічному положенні, ліквідацію болювого синдрому при різних захворюваннях хребтника. Пульсовий режим для всіх вправ не більш 120-130 уд/мін.:

- 1 вправа – «бедро спереду»;
- 2 вправа – «бедро ззаду»;
- 3 вправа – «бедро всередині»;
- 4 вправа – «бедро збоку»;
- 5 вправа – «ягодиці»;
- 6 вправа – «плечовий пояс, спина зверху»;
- 7 вправа – «прес зверху, прес знизу»;
- 8 вправа – «косі м'язи».

У роботі третього інструктора кожна вправа побудована з урахуванням допустимої фізіологічної навантаження при серцево-судинній патології. Особливості фізіологічної навантаження – поступове нарощування, а потім зниження загальної навантаження, яке досягається шляхом частого зміни вихідного положення, ускладнення вправи, збільшення ступеня силового напруження. Максимальне збільшення пульсу до 120 уд/мін. В процесі кожної вправи є вставки, направлені на розтягнення працюючої групи м'язів або на активізацію роботи дихальної м'язової системи. Вправи виконуються ритмічно, в помірному, спокійному темпі. При роботі на групі великих м'язів можливо застосування методу статичного напруження, частіше в вправі «бедро ззаду». Третя і шоста вправи – «дихальні вправи», направлені на збудження і углублення дихання і застосовуються у формі вправ статичного і динамічного характеру. Включення цих вправ обов'язково, так як при ураженні систем дихання і кровообігу страждають функції зовнішнього дихання. При виконанні цих вправ вдих і видих повинні здійснюватися через ніс (тільки при появленні відпочинку через рот). Дихання повинно бути спокійним, глибоким, рівномірним: вдих на три рахунки, а видих на п'ять рахунків. Однак глибину і тривалість дихання не слід «навязувати», його можна тільки стимулювати. Слід урахувати, що динамічні вправи сприяють більш вираженому проявленню дихальної функції в нижній половині грудної клітки і діафрагми, а статичні вправи, з вихідним положенням рук на талії – для покращення вентиляції верхушок легких:

- 1 вправа – «бедро спереду»;
- 2 вправа – «бедро ззаду»;
- 3 вправа – «дихальна гімнастика»;
- 4 вправа – «бедро всередині»;
- 5 вправа – «бедро збоку»;
- 6 вправа – «дихальна гімнастика»;
- 7 вправа – «прес зверху, прес знизу»;
- 8 вправа – «косі м'язи».

І так, застосування програми шейпінг-терапія у студентів спеціального медичного відділення дає унікальну можливість проводити одночасно заняття з студентами всіх видів захворювання. Крім того, в цих комплексах дуже грамотно нормується навантаження. З повною впевненістю програму шейпінг-терапія можна розглядати як засіб інтенсифікації навчального процесу для спеціального навчального відділення і рекомендувати до практичного застосування.

Література:

1. Державний загальнонавчальний стандарт освіти республіки Казахстан. Вища освіта. Бакалавріат. Основні положення. ГОСО РК 5.04.019 – 2011. Астана, 2011.

2. Менхин Ю.В., Менхин А.В. Оздоровительная гимнастика: теория и методика. Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 384с.
3. Типовая учебная программа. Образование высшее профессиональное. Физическая культура (включая валеологию). Астана 2002.
4. Физическая культура: учебн. пособие / Под общ. ред. Е.В. Коневой. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 558с.

Наталія Закаляк, Віктор Юркевич
(Дрогобич, Україна)

АДАПТИВНЕ ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗІ СКОЛІОЗОМ I-II СТУПЕНЯ

Постановка проблеми. Згідно з сучасними дослідженнями, сьогодні в Україні близько 90% дітей молодшого шкільного віку мають різні порушення постави, у 20% з них діагностується сколіоз [8]. Вже у дошкільному віці масовий характер носять такі преморбідні стани як слабкість м'язів спини, сутулість, крилоподібні лопатки та ін. Саме асиметрія лопаток, плечей та трикутників талії, крилоподібні лопатки, сутулість є першими ознаками порушень постави у дітей. Вади постави змінюють стійкість хребта до деформуючих впливів, ослаблюють виснажені групи м'язів, порушують взаєморозташування внутрішніх органів і несприятливо діють на їхню функцію, що робить організм в цілому і хребет, зокрема, схильними до різних захворювань [7].

Порушення постави – це перше попередження щодо розвитку серйозних захворювань опорно-рухового апарату, які прогресують у зрілому віці: сколіоз, кіфоз, остеохондроз і ін. У спеціальній літературі наведено багато причин порушень постави – зміни екології, незбалансоване харчування, інформаційні перенавантаження дітей, зниження їх рухової активності – гіпокінезія [4].

Сколіотичне викривлення хребта у дітей – небезпечне захворювання. Воно часто прогресує, спричиняючи нові патологічні стани. Проблема ускладнюється тим, що різні порушення постави і навіть перший ступінь сколіозу не завжди вважаються хворобою. Батьки і дорослі, що оточують дитину, часто не звертають уваги на початкові прояви цього серйозного захворювання, звертаючись до лікаря лише тоді, коли вже спостерігаються явні ознаки сколіозу другого ступеня. Якщо постійно уважно стежити за поставою дитини, то викривлення можна виявити на ранній стадії [1, 5].

Аналіз літературних джерел з тематики лікувально-оздоровчої фізичної культури й фізичної реабілітації свідчить про те, що досить ефективними в лікуванні деформації опорно-рухового апарату є застосування ЛФК разом з масажем, фізіотерапією, загартуванням, гігієнічними та оздоровчими заходами в режимі навчання, праці та відпочинку. Систематичні заняття фізичними вправами тренують організм, сприяють виникненню і закріпленню нових умовних рефлексів, руйнують стереотип неправильного утримання тіла [2, 3, 6, 7].

Наведене актуалізує дослідження питання застосування засобів фізичної реабілітації в комплексній корекції деформації хребта дітей молодшого шкільного віку.

Мета роботи: вивчення можливостей засобів фізичної реабілітації в комплексній корекції сколіотичних деформацій хребта I-II ступеня у дітей молодшого шкільного віку.

Завдання роботи:

1. Дослідити сколіоз як хронічне прогресуюче захворювання хребта за даними сучасної спеціальної літератури з досліджуваної тематики.

2. Проаналізувати сучасну науково-методичну літературу з питань корекції сколіотичних викривлень хребта I-II ступеня у дітей молодшого шкільного віку засобами адаптивного фізичного виховання.

Матеріал та методи дослідження. Застосовано вивчення і аналіз сучасної спеціальної науково-методичної літератури із досліджуваної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Сколіоз – хронічне прогресуюче захворювання хребта, що характеризуються дугоподібним скривленням хребта у фронтальній площині й скручуванням (торсією) хребців навколо вертикальної осі. Внаслідок цього може розвиватися реберне вип'ячування, а потім реберний горб. Крім деформації хребта при сколіозі спостерігається деформація таза й грудної клітки. Ці негативні зміни супроводжуються різними порушеннями розташування і функціонування внутрішніх органів, насамперед серцево-судинної і дихальної систем, тому його прийнято розглядати не просто як викривлення хребта, а як сколіотичну хворобу [1, 3, 7].

Вивчення літератури показало, що в питанні про сколіози, їх класифікації в авторів немає єдиної думки. Класифікація сколіозів ґрунтується на різних факторах. Згідно з найрозповсюдженішою клініко-рентгенологічною класифікацією В. Д. Чакліна, розробленою у 1957 році, розрізняють 4 ступені сколіозу. Критеріями поділу є виразність клінічних симптомів, форма дуги сколіозу, кут відхилення дуги сколіозу від вертикальної осі, ступінь скручування хребців, стійкість деформацій [7, 9]. У зв'язку із завданнями нашого дослідження зупинимося на характеристичці окремих ступенів:

I ступінь – клінічні симптоми виражені незначно. Надпліччя на стороні скривлення трохи вище, а кут лопатки перебуває далі від серединної лінії, спостерігається невелика асиметрія трикутника талії. Лінія остистих відростків хребців відхилена убік і при нахилі тулуба вперед, а також у положенні лежачи повністю не вирівнюється. Наявність опуклої деформації грудної клітки або піднесення

паравертебральної зони в поперековому відділі більш виражене в положенні стоячи з нахилом тулуба вперед, є клінічною ознакою торсії хребців. Рентгенологічно кут бічного скривлення хребта не більше 10° , торсія хребців ледь помітна.

II ступінь – зазначені клінічні симптоми виражені чіткіше, крім фіксованого бічного скривлення наявні елементи кіфозу, реберного горба за рахунок зростання торсії хребців. Є асиметрія плечових ліній, зсув тулуба стосовно таза. Рентгенологічно кут основного скривлення становить до 30° , відзначається різка деформація хребців і міжхребетних дисків.

Аналіз класифікацій свідчить про те, що на розвиток сколіозу впливають стан м'язової, і кісткової, і нервової систем та системи обміну речовин. Незважаючи на ряд досліджень патогенезу сколіозу, дотепер у цій проблемі багато питань потребують вирішення.

Корекція деформації хребта дітей зі сколіозом повинна бути комплексною й передбачати профілактичні заходи, спрямовані на раннє виявлення деформації хребта, сповільнення її прогресування, зміцнення м'язово-зв'язкового апарата й організму в цілому. Сьогодні вже створені реальні передумови для вдосконалення фізичної реабілітації дітей зі сколіозом I-II ступеня шляхом впровадження ефективніших методів адаптивної фізичної культури. Адаптивне фізичне виховання передбачає наступні заходи[10]:

1. Загальнозміцнювальне лікування – загартовування дитини, виховання у неї загальногігієнічних навичок, нормальний сон, достатній час перебування на свіжому повітрі й т.д.

2. Правильне харчування (м'ясо, риба, молочні продукти, горошина, фрукти, вітаміни). Не зловживати борошняними виробами, солодощами й не перегодовувати дитину, тому що це сприяє збільшенню маси тіла й ще більшому навантаженню на хребет.

3. Дотримання режиму статичних навантажень на хребет. Упродовж дня в дитини повинен правильно чергуватися режим трудової діяльності й відпочинку. Необхідно не допускати тривалого сидіння, стояння, здійснювати додатковий відпочинок в розвантажувальному положенні хребта. Готування уроків повинне проводитися в полегшених положеннях для хребта: лежачи на животі з опорою верхньої половини тулуба на спеціальну підставку, сидячи за столом з косою кришкою, спершись на спинку стільця, що дає можливість частково зняти напруження м'язів спини, попереку й розвантажити хребет. Між заняттями необхідний активний відпочинок у вигляді фізкультхвилинок. Батьки й сама дитина повинні стежити за правильною поставою під час виконання домашнього завдання, ходьби, сидіння за столом, партою. Неправильна постава під час сидіння, стояння й ходьби сприяє подальшому прогресуванню скривлення хребта. Спати рекомендується на твердій постелі (на щиті), підклавши під голову тонку подушку, щоб створити умови для правильного положення хребта.

4. Ортопедичне лікування, завданням якого є зменшення тиску на міжхребцеві хрящі на ввігнутій стороні скривлення хребта, ріст яких при сколіозі сповільнений через значне їх стиснення. Зменшення тиску досягається заходами, спрямованими на розвантаження хребта: носіння ортопедичного обладнання (коректори постави), прийняття розвантажувальних положень для хребта й ін. Носіння функціонального коректора рекомендується при вираженій мобільності хребта, його декомпенсації, бурхливому прогресуванні сколіозу. Ціль використання коректора – розвантажити, а не розтягнути хребет. Розвантаження хребта відбувається за рахунок передачі ваги голови на таз, минаючи хребет. Коректор дозволяє не тільки зняти навантаження з хребта, але й зменшити той ступінь скривлення, який залежить від м'язової слабкості. Тривалість носіння ортопедичного обладнання досягає від трьох до чотирьох годин у день, при цьому воно знімається під час виконання фізичних вправ, плавання, сну і т.д.

5. Спостереження в ортодонта. У дітей, що потерпають від сколіозу, нерідко відзначаються аномалії прикусу, тому вони повинні обстежуватись в ортодонта і за потреби пройти лікування.

6. Спостереження в окуліста, так як сколіоз нерідко поєднується з ослабленням зору, наявністю астигматизму.

7. Фізіотерапевтичне лікування, у тому числі використання електростимуляції м'язів на опуклій стороні скривлення хребта.

8. Масаж. Масаж повинен бути диференційованим: зміцнення розтягнутих м'язів на опуклій стороні скривлення хребта, розслаблення скорочених м'язів на ввігнутій стороні.

ВИСНОВКИ

1. Захворювання хребта є одним з найпоширеніших хронічних процесів у загальній структурі захворюваності дітей. Від 40 до 80% дітей молодшого шкільного віку мають відхилення в стані опорно – рухового апарата. 2. Використання засобів адаптивної фізичної культури є ефективною формою реабілітації дітей, що мають різні патологічні й передпатологічні стани опорно-рухового апарату. Аналіз літератури свідчить, що основна роль у корекції деформації хребта дітей молодшого шкільного віку зі сколіозом I-II ступеня повинна належати адаптивній фізичній культурі, завданням методик якої є таке поєднання комплексу педагогічних засобів і методів, які дозволяють сформувати мотиви й інтерес у дітей з цією патологією до самостійних занять фізичними вправами, створити в них позитивне емоційне тло, активізувати рухову діяльність у побуті, сприяти комплексному розвитку рухових якостей.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою методик адаптивної фізичної культури для корекції деформацій хребта дітей молодшого шкільного віку зі сколіозом I-II ступеня.

Літератури:

1. Бойчук Т. В. Профілактика та лікування сколіозів у дітей та підлітків / Т. В. Бойчук, Л. І. Войчишин // Слобожанський науково-спортивний вісник: [зб. наук. ст.]. – Х., 2006. – № 9. – С. 20-25.

2. Бородич Л.А. Заняття плаванням при сколіозі в дітей і підлітків: книга для вчителя / Л.А. Бородін, Р.Д. Назарова. – М., 1988. – С. 20-48.
3. Гукасова Н.А. Реабілітація дітей зі сколіозом: навчальний посібник / Н.А. Гукасова. – М., 1988. – 40 с.
4. Кашуба В.А. Биомеханика осанки. – К.: Олімпійська література, 2003. – 279с.
5. Корнилов Н. В. Ортопедия / Корнилов Н. В. Грязнухин Е. Г., Остапко В. И. – СПб.: Гиппократ, 2001. – 296 с.
6. Кочергин С.Г. Профилактика и лечение заболеваний позвоночника с помощью специальных физических упражнений: Методическое пособие. – СПб., 2001. – 20 с.
7. Мухін В.М. Фізична реабілітація. – К.: Олімпійська література, 2000. – С. 232-236.
8. Стерхов Р. В. Патогенетический подход к коррекции нарушенной статики позвоночника у детей в кинезотерапии / Стерхов Р. В., Стерхова Г. В., Бурая Т. А. // ЛФК и массаж, 2005. – № 1. – С. 45 – 48.
9. Чаклин В.Д. Сколиоз и кифоз / В.Д. Чаклин, Е.Н. Абальмасова. – М., 1973. – С. 5-6.
10. Язынина Н.Л. Содержание и направление адаптивной физической культуры детей 8-10 лет со сколиозом I –II степени: автореф. дис.... канд. пед. наук: спец.: 13.00.04 / Н.Л. Язынина. – Смоленск, 2010. – 24 с.

Науковий керівник:

к.м.н., доцент кафедри здоров'я людини та фізичної реабілітації факультету фізичного виховання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Закаляк Наталія Романівна.

Александр Кошеев
(Днепропетровск, Украина)

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРЕДСОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ТХЭКВОНДИСТОВ
МАССОВЫХ РАЗРЯДОВ НА СПЕЦИАЛИЗИРОВАННО-БАЗОВОМ ЭТАПЕ**

Актуальность. Спорт высших достижений с его жесткой конкуренцией требует постоянного совершенствования системы подготовки спортсменов. За последние годы значительно возрос уровень мастерства не только днепропетровских тхэквондистов, но и спортсменов других областей. Данное обстоятельство требует поиска новых, более эффективных путей совершенствования системы подготовки спортсменов.

До настоящего времени в тхэквондо научный поиск в основном был направлен на совершенствование методики общей и специальной физической подготовки [1;3], на изучение специфики структуры технической подготовки и эффективности соревновательной деятельности [5]. Вместе с тем в исследованиях ряда авторов выявлено, что успех выступления высококвалифицированных спортсменов в соревнованиях в значительной мере зависит от рационального сочетания общеподготовительных, специально-подготовительных и соревновательных нагрузок в различных периодах годового цикла подготовки [1; 6].

Для прогнозируемой успешной предсоревновательной подготовки квалифицированных тхэквондистов еще не накоплено пока достаточной информации о значимости уровней нагрузки за этап, характере распределения тренировочной работы по микроциклам, тренировкам, зонам интенсивности и т.д., не конкретизировано накопление процесса содержанием, отсутствуют экспериментально обоснованные варианты предсоревновательной подготовки [2; 7].

В то же время в тхэквондо имеются лишь фрагментарные данные о структуре и планировании тренировочных нагрузок на этапе непосредственной предсоревновательной подготовки. Недостаточная разработанность построения этапа непосредственной подготовки спортсменов к ответственным соревнованиям не позволяет им в полной мере реализовать потенциал технической, физической, психологической и тактической подготовленности [3; 4]. Поэтому вполне естественно, что углубление представлений о содержании и структуре предсоревновательного этапа подготовки может повлечь за собой переоценку традиционных взглядов на проблему построения тренировочного процесса в этот период и стать одной из актуальных проблем теории и практики тхэквондо.

Цель исследования – совершенствование предсоревновательной подготовки тхэквондистов массовых разрядов на специализированно-базовом этапе подготовки спортсменов.

Задачи исследования:

1. Раскрыть особенности методики планирования и построения тренировочного процесса в предсоревновательном мезоцикле в единоборствах, а в частности в тхэквондо;
2. Изучить специфику планирования тренировочных компонентов с учетом специфики подготовки спортсменов в тхэквондо;
3. разработать наиболее рациональную структуру тренировочных компонентов в предсоревновательном мезоцикле у спортсменов занимающихся тхэквондо.

Методы исследований: анализ и обобщение литературных и других источников; педагогическое наблюдение, педагогическое тестирование; метод экспертных оценок; функциональные исследования; педагогический эксперимент.

Исследования проходили в условиях учебно-тренировочного сбора по подготовке к основным Всеукраинским стартам. В исследованиях принимали участие спортсмены сборной команды

Днепропетровской области по тхэквондо массовых разрядов, тренирующихся на этапе специализированной-базовой подготовки.

Особенности системного построения тренировки тхэквондистов массовых разрядов на предсоревновательном этапе в тхэквондо не могут быть определены без учета следующих положений:

- разработки формализованной (расчетной) методики планирования тренировочных средств по информативным параметрам;
- выявления упрощенной количественной модели тренировочных нагрузок на предсоревновательном этапе;
- сравнения эффективности различных вариантов распределения нагрузок по тренировочным циклам.

Структура тренировочного занятия

Общая разминка – 30 мин;

Блок 1 – 10 минут +1 минута отдыха

Блок 2 – 10 минут +1 минута отдыха

Блок 3 – 10 минут +1 минута отдыха

Спарринг 1 – 10 раундов по 1 минуте + 5 минут перерыв

Спарринг 2 – 10 раундов по 1 минуте + 5 минут перерыв

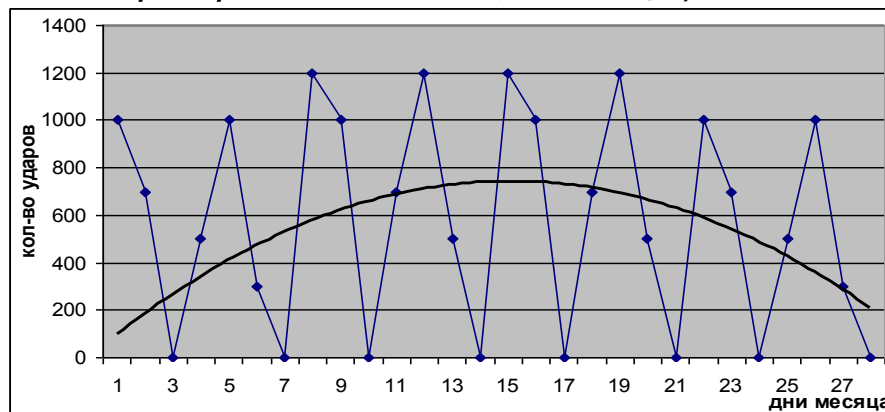
СФП – 20 минут

Примечание. Блок 1, 2, 3 – различные технико-тактические задания в атаке и контратаке общей численностью 180-200 ударов. Спарринг проводится круговым методом со сменой партнеров.

Направленность тренировочного микроцикла (ударный)

Дни недели	Кол-во ударов	Направленность
Пн	1000-1200	Координационная
Вт	700-1000	Скоростная
Ср	-	Отдых
Чт	500-700	Скор-силовая
Пт	1000-1200	Спец.выносливость
Сб	300-500	Силовая. Гибкость
Вс	-	Отдых

Динамика изменений количественных показателей в микроциклах (ударный, предсоревновательный 1-2, подводный)

Использование данного подхода позволит направленно воздействовать на рост и эффективную реализацию общей и специальной подготовленности спортсменов в соревнованиях.

Организация процесса подготовки к соревнованиям на основе количественной модели тренировочных нагрузок позволит тренерам рационально планировать подготовку, а также при необходимости индивидуализировать тренировочный процесс. Показатели подготовленности тхэквондистов на предсоревновательном этапе позволят оценить степень готовности спортсменов к соревнованиям, своевременно корректировать процесс подготовки. Эффективность управления предсоревновательной тренировкой тхэквондистов существенным образом повышается при использовании количественной модели тренировочных нагрузок, что позволяет индивидуализировать тренировочный процесс и более целенаправленно формировать наиболее значимые составляющие подготовленности спортсменов. Выявление рациональной модели тренировочных нагрузок на предсоревновательном этапе подготовки тхэквондистов, а также установление динамики основных показателей нагрузки по недельным циклам являются необходимым компонентом процесса разработки экспериментальной программы по совершенствованию подготовки к соревнованиям. Влияние различных по объему и интенсивности недельных нагрузок на динамику основных характеристик состояния спортсменов неоднозначно. Определение взаимосвязей между величиной тренировочных

воздействий и показателями подготовленности спортсменов является основным критерием при обосновании эффективности методики построения тренировки на предсоревновательном этапе.

Вывод: разработанный вариант построения предсоревновательного мезоцикла позволяет наиболее рационально спланировать тренировочный процесс у юных спортсменов на этапе специализированно-базовой подготовки и добиться более высоких результатов соревновательной деятельности, но и снизить монотонность занятий и повысить уровень проявления специальных качеств тхэквондистов.

Литература:

1. Бабак Ю.М., Константинова Е.А., Волкова Ю.А., Пашков И.Н., Мутьев А.В. Тхэквондо: Методика построения тренировочного процесса в начальных и учебно-тренировочных группах. Методическое пособие в помощь тренерам, учителям физической культуры, студентам, а также спортсменам и их родителям / Ю.М. Бабак, Е.А. Константинова, Ю.А. Волкова, И.Н. Пашков, А.В. Мутьев // – Киев: 2010 – С. – 88.
2. Всемирная федерация тхэквондо ВТФ. Режим доступа: <http://www.worldtaekwondofederation.net>
3. Кошечев О.С. Методика контролю спеціальної витривалості в тхэквондо і шляхи її вдосконалення / О.С. Кошечев // Молода спортивна наука України: Зб. наук. праць з галузі фізичної культури та спорту. – Львів, 2010. – С.127.
4. Результаты соревнований по тхэквондо ВТФ. Режим доступа: <http://ftu.com.ua/1269518708>
5. Chong Jun. KICKING STRATEGY, the art of Korean sparring. – Unique Publications, INC., USA, 1982.
6. KIM Sang, LEE Kyong Myong. JEONG Kook Hyun. TAEKWONDO KYORUGI. – Turtle Press (CT), 1999. – 219 p.
7. LEE Chong. SUPER DYNAMIC KIKS. – O'Hara Publications, INC., USA, 1977. – 149 p.

Валерия Чухловина
(Днепропетровск, Украина)

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ АДАПТИВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Постановка проблемы. В мире наблюдается устойчивая тенденция повышения социальной роли физической культуры и спорта. Структурные и социальные изменения последних десяти лет привели к фундаментальным экономическим утратам и к катастрофическому снижению человеческого потенциала. При этом особую тревогу вызывает ухудшение здоровья детей и подростков, половина которых имеет хронические заболевания, причем недостаток двигательной активности провоцирует у них болезни сердечно-сосудистой и костно-мышечной систем.

В Украине значительное внимание уделяется положению детей, их социальной и правовой защиты, а также созданию условий для физического, интеллектуального и духовного развития, будущей полноценной жизнедеятельности. Признание Украиной Конвенции ООН о правах ребенка и Всемирной декларации об обеспечении выживания, защиты и развития детей усилило внимание ученых к проблемам детей с ограниченными возможностями, вызвало необходимость создания условий для их развития, обеспечение использования методов и средств физического воспитания для коррекции врожденных и приобретенных недостатков в развитии

Результаты и их обсуждение. Организация адаптивного физического воспитания с лицами ослабленного здоровья и в частности больных с нарушением опорно-двигательного аппарата всегда была и остается одной из наиболее сложных задач. Поэтому ведется поиск эффективных технологий коррекции детей с ограниченными возможностями здоровья. Современные подходы к процессам коррекции детей с ДЦП свидетельствуют о том, что физическое воспитание является эффективной технологией физического и социального развития, самореализации и социализации детей и подростков с ограниченными возможностями здоровья.

Физическое воспитание входит в структуру адаптивной физической культуры и является самой важной частью общей системы воспитания, обучения и коррекции опорно-двигательных нарушений у детей с ДЦП.

По мнению С.П. Евсеева [4], адаптивное физическое воспитание – наиболее организованный вид физического воспитания, охватывающий продолжительный период жизни (дошкольный, школьный, юношеский возраст), поэтому является основным каналом приобщения к ценностям физической культуры.

Как отмечают Е.В. Давиденко с соавторами [3] адаптивное физическое воспитание изучает аспекты физического воспитания людей, имеющих в результате заболеваний или травм различные устойчивые нарушения жизненно важных функций организма и связанные с ними ограничения возможностей

По мнению Т.Ю. Круцевч [6] Цель АФВ – адаптировать людей, имеющих функциональные ограничения, к физическим и социальным условиям окружающей среды.

В адаптивном физическом воспитании, как отмечает Л.В.Шапкина [9], решаются следующие группы задач:

- Общие для всех – и здоровых, и с нарушениями в развитии:
- Укрепление здоровья и содействие нормальному физическому;
- Формирование жизненно необходимых умений и навыков;
- Развитие двигательных способностей;
- Формирование необходимых знаний в области физической культуры личности;
- Воспитание потребности и умения самостоятельно заниматься физическими упражнениями;
- Воспитание моральных и волевых качеств, привлечение организованности и ответственности за свои поступки.

➤ Специфические, отражающие особенности физического воспитания детей аномального развития, обусловлены наличием основного дефекта, заболеваний сопровождающих его и вторичных отклонений. К ним относятся: коррекционные, компенсаторные и профилактические, однако их решение распространяется и на общие задачи.

Решение специфических задач в АФВ предусматривает выбор адекватных средств и методов, составления физкультурно-оздоровительных программ занятий, определения форм занятий. В то же время определение рациональной совокупности и объема средств и методов, последовательности их использования на различных этапах физического воспитания возможно лишь при адекватном и своевременном проведении контроля моторики детей в процессе АФВ [7,8].

Учитывая такую особенность одним из ведущих задач АФВ, как указывает Р. В. Чудная [7], является уменьшение противоречий между потребностями человека с психофизическими нарушениями и ее двигательными и психологическими знаниями, умениями, навыками.

Формы организации занятий физическими упражнениями чрезвычайно разнообразны, они могут быть систематическими (уроки физической культуры, утрення гимнастика), эпизодическими (загородная прогулка, катание на санках), индивидуальными (в условиях стационара или дома), массовыми (фестивали, праздники), соревновательными (от групповых до международных), игровыми (в семье, оздоровительном лагере). Одни формы занятий организуются и проводятся специалистами АФВ, другие – общественными и государственными организациями, третьи – родителями детей, волонтерами, студентами, четвертые – самостоятельно. Целью всех форм организации является расширение двигательной активности детей, приобщение их к доступной двигательной деятельности, интересному досугу, развитие собственной активности и творчества, формирование здорового образа жизни [9].

Основной формой организованных занятий во всех видах адаптивной физической культуры является урочная форма.

Как отмечают многие авторы [2,4], в зависимости от целей, задач, программного содержания уроки подразделяются на:

- уроки образовательной направленности – для формирования специальных знаний, обучения разнообразным двигательным умениям;
- уроки коррекционно-развивающей направленности – для развития и коррекции физических качеств и координационных способностей, коррекции движений, коррекции сенсорных систем и психических функций с помощью физических упражнений; фронтальное коррекционно-развивающее обучение, осуществляемое учителем на всех уроках, дает детям возможность осваивать программный материал.
- уроки оздоровительной направленности – для коррекции осанки, плоскостопия, профилактики соматических заболеваний, нарушений сенсорных систем, укрепления сердечно-сосудистой и дыхательной систем;
- уроки лечебной направленности – для лечения, восстановления и компенсации утраченных или нарушенных функций при хронических заболеваниях, травмах, например, ежедневные уроки лечебной физической культуры в специальных школах-центрах для детей с детским церебральным параличом;
- уроки спортивной направленности – для совершенствования физической, технической, тактической, психической, волевой, теоретической подготовки в избранном виде спорта;
- уроки рекреационной направленности – для организованного досуга, отдыха, игровой деятельности.

Такое деление носит условный характер и отражает лишь преимущественную направленность урока. Фактически каждый урок содержит элементы обучения, развития, коррекции, компенсации и профилактики.

В том случае, если на занятиях ребенок не справляется с заданиями, коррекционная работа должна проводиться в индивидуальной или групповой форме во внеурочное время [1,5].

Неурочные формы занятий не регламентированы временем, местом проведения занятий, количеством участников, их возрастом. Занятия могут включать детей с разными двигательными нарушениями, проводиться отдельно или совместно со здоровыми детьми, родителями, добровольными помощниками. Их главная цель – удовлетворение потребности детей в эмоциональной двигательной активности, игровой деятельности, общении, самореализации.

Учитывая выше сказанное адаптивная физическая культура является наиболее эффективным средством социальной адаптации и физической реабилитации, однако используется это средство недостаточно. Создание равных условий инвалидам в вопросе их вовлечения в занятия физической

культурою і спортом – основне досягнення розвинутих країн. По тому держава повинна поощряти всі види спортивної діяльності людей з обмеженими можливостями, в частині, шляхом надання належних засобів і правильної організації цієї діяльності.

Література:

1. Висковатова Т.П. Проблема адаптації дітей в сучасних умовах // Наука і освіта. Спец. вип. наук. пр. з актуальних питань психоаналітики. – 2001. – № 4. – С. 8-11.
2. Волков Л.В., Сембрат С.І. Фізична підготовка школярів: особливості розвитку фізичних здібностей дітей молодшого шкільного віку. – К.: Знання, 2003. – 32 с.;
3. Давиденко Е.В. Адаптивне фізичне виховання в системі спеціального відділення вузу / Е.В. Давиденко, І.І.Вржесневський, С.Г.Сесюнін // Фізичне виховання студентів творчих спеціальностей. – ХГАДИ (ХХПІ). – Харків, 2003. – № 1. – С. 90-94.
4. Евсеев С.П. Адаптивна фізична культура: Учебн. посібник. – М.: Советський спорт, 2005. – 240 с.;
5. Корельська Н.Г. «Особенная» семья – «особенный» ребенок: Книга для батьків дітей з відхиленнями в розвитку. – М.: Советський спорт, 2003. – 224 с.;
6. Круцевич Т.Ю. Теорія і методика фізичного виховання / Учебник під ред. Т.Ю. Круцевич.– Київ: „Олімпійська література”, 2003. – Том 2. – 377 с.
7. Чудна Р.В. Обґрунтування структури та змісту навчальної дисципліни “Адаптивне фізичне виховання” в системі вищої фізкультурної освіти: дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту / Р.В Чудна. – К.: НУФВСУ, 2003. – 195 с.;
8. Чудная Р.В. Адаптивне фізичне виховання / Р.В. Чудная. – К.: Наукова думка, 2000. – 360 с.
9. Шапкова Л.В. Характеристика суб'єкта педагогічної діяльності в адаптивній фізичній культурі / Л.В. Шапкова // Адаптивна фізична культура. – 2002. – № 1. – С. 16-20.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Foziljon Shukurov, Kubaro Mamadaliyeva
(Samarqand, O'zbekiston)

ARABLASHTIRILGAN SO'ZLAR – INGLIZCHA SO'ZLAR MISOLIDA

Zamonaviy ilm-fan rivojlanishi va texnika taraqqiyoti natijasida arab dunyosida ham hanuz 19-asrning boshlanishida taraqqiyot sari siljishlar boshlandi. Shu bilan birga, siyosiy-ijtimoiy, madaniy va boshqa sohalaridagi singari til sohasiga ham o'zgarishlar kiritish zaruriyati yuzaga kelgan edi.

Asrlar davomida ilm-fan va madaniyat sohalarida ulkan asarlar yaratgan tilni yangi davr oldida yana bir karra katta sinovlar kutar edi. Yana bir yangi sinov degan iborani anglashimiz uchun, Arabistonning 7-8-asrlaridan misol keltirishni lozim topdik. Zero o'sha paytlarda badaviy, ya'ni sahroiyy bo'lgan arab qabilalari hukmronlikni qo'lga kiritgandan so'ng, o'z hokimiyatlarini saqlab qolish uchun faqat cho'l va sahrolarda ishlatiladigan til emas, balki o'sha davrning butun sohalarini qamrab oladigan qudratli arab tili lozim edi. Ya'ni arab tilini na faqat din va shariat arkonlarini tushuntirishda ishlatiladigan, balki siyosiy-ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy, hamda adabiyot, san'at va boshqa sohalarida keng ishlatilishi mumkin bo'lgan tilga aylantirish zarurati tug'ilgan edi.

Bu vazifaning uddasidan chiqmagan taqdirda, arab tili tor bir doira (din va shariat)da ishlatiladigan tilga aylanib qolishi mumkin edi. Va arablar ham bu vazifaning uddasidan faqat bir o'zlari emas, balki o'zga millatlar vakillari yordamida chiqdilar. O'sha ta'rixiy davrda arab ulamolari qatorida fors, hind, turk, yunon va boshqa millat vakillari ham salmoqli hissasini qo'shilar. Jumladan, tabarruk diyorumizdan etishib chiqqan Imom al-Buxoriy, az-Zamaxshariy, Ibn Sino singari arab tida ijod qilgan allomalar bunga misol bo'la oladi.

Darhaqiqat, boshqa millat vakillarining hissasi arab tili grammatikasini tizish borasida beqiyosdir. Shuni hisobga olib, o'rta asrlarda mashhur bir arab sarkardasi aytgan edi: «Men bu forslardan hayratdaman, zero ular uch ming yil davomida hukmronlik qilib, bir lahza ham biz arablarga mo'htoj bo'lmadilar. Lekin bizlar ikki yuz yil hukmronlik qilgan bo'lsak ham, har lahzada ularga ehtiyoj sezardik».

Ma'lum bo'lishicha arab grammatikasini tuzishda boshqa xalqlar vakillari, ayniqsa tilshunos olimlar fa'ol qatnashdilar. Shu bois, arab tili mahdud va chegaralangan doiradan chiqib haqiqatan ham qudratli bir tilga aylandi. Natijada bu jarayonda arab tiliga daryo kabi yot so'zlar arab tiliga kira boshladi.

Xuddi shunday vaziyatga arab tili yana bir marta 19-asr boshlarida duch keldi. Yot so'zlar fan va texnika, yangi sivilizatsiya terminlari qiyofasida toshqin singari arab tiliga kirib ta'sir eta boshladi.

Tabiiyki, har bir tilde ham yangi atamalarni qabul qilishda ikki yo'l mavjud, ya'ni birinchisi yangi atamalarining baynalmilal variantini qabul qilish va ikkinchisi unlearning tarjima variantini ishlab chiqish.

Agar turli sohalar bo'yicha nashr etilgan adabiyot va lug'atlarga nazar solsak, arab tilida bu ikki yo'nalishda ham so'zlar ishlatilishini kuzatishimiz mumkin. Xususan, lug'atlarda ma'lum bir so'zning ham baynalmilal, ham sun'iy tarzda yasalgan arabcha varianti uchraydi.

Aslida arab tilida qisqa unililar ma'lum alomatlar orqali belgilanib, undosh tovushlarni harakatga keltirishga xizmat qiladi. Cho'ziq unililar vazifasini esa zaif hisoblanadigan undoshlar – Alif, Vov, Yo harflari bajaradi. Yot so'zlarda bo'lsa bu harflar kerakli unililarni ifodalashda ishlatiladi.

Masalan, ingliz so'zini arabchada injiliziy, Angliya – Injiltaro, Amerika – Amri:ka: shaklida qabul qilindi. Eslatib o'tish kerakki arab tilida P, J, G, Ch harflari mavjud emas. Yot so'zlarni qabul qilish jarayonida bu harflarning o'rnida ularga o'xshash, agar o'xshashi mavjud bo'lmasa, ularga yaqinroq bo'lgan harflar ishlatiladi.

Shu tariqa si:nama: so'zi kino ma'nosida, u:bira: – opera, mitru: – metro, di:mu:qrotiyah – demokratiya, bankun – bank, konsul – qunsul, telefon – tilfu:n, radio – ra:diyu:, ananas – ana:na:s, apelsin – burtaqa:l, kakao – ka:ka:u, pechenye – biskvi:t, iampun – sha:mpu:, sifatida ishlatiladi va ko'rinib turganidek, bu so'zlarda Alif, Vov, Yo harflari ham qisqa, ham cho'ziq unililarni ifodalaydi.

Inglizcha guinea so'zi pul birligi sifatida junayh shaklida ishlatiladi.

Misol tariqasida oylar nomini keltiramiz. Arab davlatlarida arabcha nomlari qatorida evropacha variantidan ham keng foydalanadi:

ka:nu:nus-sa:niy – yana:yir (yanvar) يناير

shuba:tu – fibra:yiru (fevral) فبراير

a:za:ru – ma:rsu (mart) مارس

ni:sa:nu – abri:lu (aprel) اپريل

ayya:ru – ma:yu: (may) مايو

hazi:ra:nu – yu:niyu: (iyun) يونيو

tammu:zu – yu:liyu: (iyul) يوليو

a:bu – ag'ustusu (avgust) اغسطس

aylu:lu – sibtambaru (sentyabr) سبتمبر

tishri:nul-avvalu – uktu:baru (oktyabr) اكتوبر

tishri:nus-sa:niy – nu:fambaru (noyabr) نوفمبر

ka:nu:nuk-avvalu – di:sambaru (dekabr) ديسمبر

Ayrim so'zlar arab tilidagi «al» aniqlik artiklini qabul qilish xusiyatiga ega bo'lishadi. Masalan, moda so'zi mu:zah shaklida noaniq, al-mu:zah shaklida esa aniq holatda ifodalangan bo'ladi:

«ha:zih hiyal-mu:zatud-da:rijatil-yavma», ya'ni bu fason hozir ayni rasm bo'lgan.

Arab tilida so'zlar kelishiklarda tuslanadi, lekin co'ziq unlilar bilan tugaydigan arablashtirilgan yot so'zlar kelishiklarda o'zgartirilmaydi:

Amri:ka: امریکا Faransa: فرنسا Ru:siya: روسيا Mu:sku: موسكو

Ayrim arablashtirilgan so'zlar arab tili normalariga moslashib, ko'plik shaklini qabul qilishadi:

Bank so'zi birlik bo'lib arab tilida siniq (taksi:r) ko'plik shaklini qabul qiladi: bunu:k. Yoxud filosof so'zi faylasu:f shaklida qabul qilinib, fala:sifah shaklida ko'plikni bildiradi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki arab tilidagi so'zlar nafaqat tashqi tomondan qo'shimchalar orqali o'zgartirilib unlardan yangi so'zlar yasaladi, balki ularda ichidan ham o'zgartirish imkoni mavjud. Ya'ni arab tili flektiv xususiyatga ega. Bu ichki fleksiya ma'lum qoliplar yordamida amalga oshiriladi.

Masalan, asfalt so'zi arab tiliga ham shu ma'noda qabul qilingan. Hamda ushbu yot so'z orqali mavjud qolip yordamida yangi so'z hosil qilingan: musafatun, ya'ni asfaltlashtirilgan ma'noda.

Yot so'zlar nafaqat yangi otlar, balki yangi fe'llar yasashda ham ishtirok etishi mumkin. Masalan, avtomatik so'zi u:tu:ma:tiyun, avtomatika – u:tu:ma:tiyatun, avtomatizatsiya – atmatatun shaklida qabul qilindi. Hamda buning negizida «af'ala» fe'l qolipi yordamida atmata – avtomatizatsiyalashtirish fe'li hosil qilindi. Yoxud, shu tariqa Amerika so'zidan yangi «amraka» – amerikalashtirish fe'li vuzaga keldi.

Arab tilida yangi so'zlar yasash imkoniyati katta bo'lgani uchun ko'pgina yangi atamalarning arabcha varianti keng ishlab chiqilgan. Chunonchi: Mashina – sayya:rah, camolyot – tayya:rah, traktor – jarra:dah, velosiped – darra:jah va h.

Xulosa, texnika va fan taraqqiyoti natijasida arab tiliga yot so'zlar qatorida ko'pgina inglizcha so'zlar ham kirib kelib uning boyitishiga sabab bo'ldi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Arab tili darsligi. Mirqobil Hasanov, Muborak Abzalova. Toshkent – 2010.
2. O'zbekcha-ruscha-arabcha so'zlashgich. E.Talabov. Toshkent, 1989.
3. Uchebnik arabskogo yazika. A. A. Kovalyov, G. Sh. Sharbatov. M., 1969.
4. Arabsko-russkiy slovar. X. K. Baranov. M., 1989.
5. Russko-arabskiy slovar po estestvenno-nauchnim dissiplinam. M., 1982.

Нурзия Абдиқарим
(Темиртау, Қазақстан)

СЕПТЕУЛІК ШЫЛАУЛАРДЫҢ СИНТАКСИСТІК ҚЫЗМЕТІ (КЕЙБІР АЛТАЙ ТІЛДЕРІНІҢ ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША)

Алтай тобына енгізіліп жүрген тілдердің, соның ішінде, түркі және моңғол тілдерінің грамматикалық оқулықтарында аналитикалық тәсіл арқылы мезгілдік, мекендік, мақсаттық және т.б. қатынастарды білдіріп, сөздерді сабақтастыра байланыстырудың амалы болатын сөздердің қатары оларды флективті тілдерден ерекшелейтін құбылыстардың бірі болып табылады. «Негізгі мағыналы сөздің соңына орналасу ыңғайына қарай түркі тілдерін зерттеуші ғалымдардың біразы бұларды *послелог* деп те атайды... бірқатар зерттеушілер көмекші есімдерді өзге шылаулардан бөліп «служебные имена» немесе «послелог-имена» деп те атағанды қалайды [1, 449].

Септеуліктер өзінің алдында тұрған есім сөздер, заттанған есімше мен қимыл есімдердің белгілі бір септік тұлғада тұруын талап етеді. Мысалы, қазақ тілінде септеуліктердің қандай септіктен соң келетіндігін және олардың моңғол тілінің септеуліктерімен лексика-грамматикалық сәйкестігі төмендегідей:

1. сөздің түбірі, я негіз тұлғалы сөзбен тіркесетін септеуліктер: *үшін* (тул, тулд, сайын (тутам), *сияқты* (шиг), *секілді* (мэт), *сықылды*, *тәрізді* (адил), *туралы* (тухай), *турасында* (тухайд), *арқылы* (–аар), *бойы* (турш), *бойымен* (–аар, дагуу), *бойынша* (талаар, ёсоор), *жайында*, *жайлы* (тухайд), *шамалы*, *шақты*, *қаралы* (орчим, гаруй, шахам);

2. барыс септіктегі сөзбен тіркесетін септеуліктер: *дейін*, *шейін* (хүртэл), *таман* (гарам, шахам), *қарай* (–руу), *салым* (–руу), *жуық* (шахам), *тарта* (орчим), таяу (дөхөм);

3. шығыс септікпен тіркесетін жалғаулықтар: *кейін*, *соң* (дараа, хойно, хойш), *гәрі* (–), *бері* (нааш), *бұрын* (урьд, өмнө), *әрі* (цааш), *бетер* (улам);

4. көмектес септігімен тіркесетін септеуліктер: *бірге*, *қатар*, *қабат* (хамт, зэрэгцээ, зэрэг, сацуу).

Көріп отырғанымыздай, қазақ, моңғол тілдеріндегі септеуліктердің лексика-грамматикалық баламалары сәйкес келгенімен, олардың қандай септіктен соң тіркесетіндігінде біраз өзгешеліктер бар. Айталық, екі тілде де атау септігінен соң: *шамалы*, *қаралы*, *шақты* (орчим, гаруй, шахам); қазақ тілінде атау септігінен соң келетін *үшін*, *туралы*, *турасында*, *жайында*, *бойы*, *бойында* септеуліктері моңғол тілінде ілік септігінен соң; қазақ тілінде атау септігінен соң келетін *сияқты*, *секілді*, *тәрізді* септеуліктері моңғол тілінде атау, ілік, біргелік септіктерінен соң жұмсалады.

Қазақ тілінде барыс жалғаулы сөзден соң келетін *дейін*, *шейін* (моңғ.: хүртэл) септеуліктері моңғол тілінде табыс септігінен соң (жазға дейін – зуныг хүртэл); *салым*, *тартым*, *жуық*, *таяу* (күзге салым – намар тийшээ) септеуліктері моңғол тілінде атау септігінен соң, ал *қарай*, *таман* септеуліктері моңғол тілінде бағыт септігінен (тауға қарай – уул руу) соң келеді.

Екі тілде де *бері* (*нааш, хойш*) септеулігі шығыс септігімен (кешеден бері – өчигдрөөс хойш) тіркесетін болса, *кейін* (*хойно*), *соң* (*дараа*), *бұрын* (*өмнө*) септеуліктері моңғол тілінде кейде шығыс, кейде ілік септігінен соң (келгеннен кейін – ирснээс хойш, ирсний дараа) келеді.

Қазақ тіліндегі *гәрі*, *бетер* септеуліктері моңғол тілінде жоқ, біріншісін табыс септігінің тұлғасында келген зат есім, есімдік, есімшелерден соң *бодвол* (ойлағанда) сөзінің тіркесуі арқылы, соңғысын тіркесетін сөздің алдынан *улам*, *бүүр* (тіпті, тіптен) т.б. күшейтпелі үстеулермен беруге болады. Яғни, қазақ тіліндегі мұндай тұлғалар моңғол тілінде септеуліктермен берілмейді. Мысалы: *Хар модыг бодвол* харгана шатахад амар. (АЭ) *Қарағайды ойлағанда (қарағайдан гәрі)* қараған жанғанға оңай. Қазақ тілінде көмектес септігімен тіркесетін *біргәе*, *қатар* (*хамт*, *цуг*, *зэрэцзэ*) септеуліктері зат есімнен соң келсе, моңғол тілінде біргелік септігімен әкесімен бірге – аавтай хамт), есімшеден соң келсе, моңғол тілінде ілік септігімен тіркесу арқылы (асуухын хамт – сұраумен бірге) беріледі.

Сондай-ақ, қазақ тіліндегі кейбір септеуліктердің қызметін моңғол тілінде септік жалғаулары атқарады. Мысалы, қазақ тілінде атау септігінен соң келетін *арқылы*, *бойынша* септеуліктері моңғол тілінде үйлдэх (қимыл) септігінің жалғауымен (*-аар*), барыс септігінен соң келетін *қарай*, *салым*, *таман* септеуліктері бағыт септігінің жалғауымен беріледі. Мысалы: Конгрестің беделді чиновнигі Чарльздің *шаңырағына қарай* бет түзедік. (Газеттен) Конгресийн нэрт албан тушаалтан Чарльзийн *гэр лүү* чиглэв. Және де қазақ тілінде септеуліктердің тіркесетін сөз табының ерекшелігіне байланысты моңғол тілінде әр түрлі жолмен беріледі: қазақ тілінің *бойы* септеулігі атау тұлғалы есімнен соң келсе, моңғол тілінде ілік септігінен соң *турш* септеулігі немесе – *жингөө* жұрнағымен жасалған мезгілдік үстеулермен (*шөнөжингөө*, *шөнийн турш* – түні бойы), есімшеден соң келсе, *-нүүт* қосымшасымен жасалған көсемше тұлғасымен (*келген бойда* – *ирэнгүүт*) беріледі.

Қазақ тіліндегі бір септеуліктің қызметін моңғол тілінде бірнеше септеулік атқарады. Мысалы, барыс септігінен соң жұмсалатын *сайын* септеулігі моңғол тілінде атау септігіндегі зат есімнен соң келсе, *болгон*, *тутам* (күн сайын – өдөр болгон, өдөр тутам), есімшеден соң келсе, *тусам* деген сөздермен беріледі, бірақ мұнда мағыналық реңк бар: *нүүх болгон* – көшкен сайын, яғни істің қайталануы, *нүүх тусам* – көше түскен сайын, яғни істің үдемелігі.

Моңғол тілінде қимыл септігінен соң келетін *үл барам*, *барахгүй*, *зогсохгүй* септеуліктері, ал атау септігіндегі зат есім, қимыл есімінен соң тіркесіп келетін *байтугай*, *төдийгүй* септеуліктері де осы аядағы сөздер тобына жатқызылады. Бұлар қазақ тілінде болымсыздық, қарсы мәнді, салыстыру мағынасындағы (*тұрмай*, *қоймай түгіл*, *тұрсын*, *тұрмақ*, *құрылым*) демеуліктер ретінде танылады. Мысалы: Хаврын салхи зөвхөн шинэ *цасаар ч зогсохгүй*, хуучин цасыг ч хайлуулна. (СМ) Көктемгі жел тек жаңа *қар(мен) ғана тұрмай*, ескі қарды да ерітеді. Мұндай шылауларды ғалым Г.Жамбалсүрэн *биш*, *бус* (*емес*) деген сөздермен алмастырып қолдануға болатындығын [2,78-79] айтады: Хаврын салхи зөвхөн шинэ *цасыг ч биш*, хуучин цасыг ч хайлуулна. Көктемгі жел тек жаңа *қарды ғана емес*, ескі қарды да ерітеді. Талданған сөйлемдер бұл тілдердің семантикалық тұрғысынан қайшылықсыз, бірақ грамматикалық жағынан алғанда, *зогсохгүй* (*тұрмай*) шылауы моңғол тілінде қимыл септігіне, қазақ тілінде көмектес септігіне тіркессе, соңғы сөйлемдегі *биш* (*емес*) сөзі екі тілде де табыс септігінен соң келіп тұр. Біздің ойымызша, бұл тұлғалар сабақтас емес, салалас қатынасты білдіретін тәрізді. Себебі, мұндағы қатынас меңгерілу-меңгеру емес, бір жай күйдің екі түрлі қалпы.

Сонымен қатар моңғол тілінде салыстыру және ұқсату қатынасын білдіріп, атау, ілік, біргелік септіктерінен соң келіп, есімдерге меңгерілетін шылаулар да бар. Олардың қатарына Г.Ц.Пюрбеев, *мэт*, *төдий*, *чинээ*, *шиг*, *шэнги* (буряд тілінде), *адил* (*адли*), *дүнгэ* (қалмақ тілінде) [3,221-223] септеуліктерін жатқызады. Қазақ тілінде мұндай септеуліктер сын есім жасайтын – *дай*, – *дей* жұрнақтарымен синтетикалық немесе *сияқты*, *секілді*, *сықылды*, *тәрізді* септеуліктерімен аналитикалық жолмен беріледі. Мысалы, алғаны *төдий* газар – алақан(ның) *дай* жер, мойл шиг нүд – мойылдай көз ~ мойыл сияқты көз, чонын адил амьтан – қасқыр(дың) секілді жануар т.б. Және де қазақ тілінде қатыстық –*дағы*, – *дегі* және себеп-салдарлық –*дықтан*, болымсыздық мағыналы –*маған*, – *сыз* жұрнақтарымен байланысқан меңгеріле байланысқан мүшелер моңғол тілінде *дах*, *дэх* және *эрхээр* (еркімен), соңғысы *бус*, *биш* (*емес*) шылауларымен аналитикалық жолмен меңгеріле байланысады. Мысалы: менің *көңілімдегі* көрікті ой – миний *сэтгэл дэх* чамин санаа; қарыны *аштықтан* жоғары көтерілу – ходоод *хоосны эрхээр* дээш хөөрөх; *зориулалтын бус* байр – арналудың емес орын ~...арналмаған орын, шударга *бус* шүүмжлэл – әділ емес сын ~ әділетсіз сын, хөдөлмөрийн *бус* орлого – еңбектің емес кіріс ~ харам кіріс т.б. Байқап отырғанымыздай, қазақ тіліндегі кейбір септеуліктердің қызметі моңғол тілінде көсемше тұлғаларымен, үстеулермен немесе тек септік тұлғаларымен, кейбір синтетикалық тұлғалар моңғол тілінде септеуліктермен беріледі. Және де моңғол тілінде септеуліктердің басым бөлігі ілік септігімен тіркеседі. Тіліміздің тарихында, дәлірек айтсақ, көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерде *үчүн*, *біле*, *кібі/кібік* шылаулары да ілік септігінен соң қолданылғанын [4, 258] ғалымдарымыз анықтаған.

Бурят тілінің септеулік шылаулары арнайы зерттеліп, олар семантикалық-функциональдық сипаты жағынан 19 мағыналық типке бөліп қарастырылған. Бұл зерттеу жоғарыда біз сөз еткен қазақ және халха тілінің шылау сөздерін себеп-салдар қатынасын білдіретін *боложо*, *зэмээр*, *улам* шылауларымен, терминативтік қатынастағы *болотор*, *хүрэтэр* шылауларымен толықтырған [5,30]. Қазақ тілінде мұның алдыңғысы шығыс септігіндегі сөз бен *болып* көмекші етістігі арқылы беріледі. Мысалы, Шанга мұндэрһөө *боложо*, ургасамнай муу байна. Халх: Шируүн мөндрөөс *болж*, тариа муу байна. Қаз.: Қатты бұршақтан болып, астығымыз нашар.

Түркі тілдерінде сабақтаса байланысқан сөздердің ауқымды бір қатарын түзетін ілік септіктегі сөзден соң тіркесіп келетін *көмекші есімдер* моңғол тілдерінде меңгеріле байланыстыратын

шылаулардың қатарына жатқызылады. Бұл осы тілдерде матасу құбылысының болмауымен байланысты десек те, олар сол түйдегімен бағыныңқы сыңар ғана бола алатындығын ескерсек, септеулік шылаулармен бірдей қызмет атқаратындығын көруге болады. Мысалы, *Кітаптың ішінде* түрлі түсті суреттер салыныпты (моңғ.: *Номын дотор* янз бүрийн зураг зурагджээ) – бағыныңқы сыңарға екі тілде де *қайда* деген сұрақ қойып сөйлемдегі қызметін анықтауға болады.

Кейбір шылау сөздердің түбір мен қосымшаның жымдасуынан, яғни транспозициялық тәсілдің нәтижесінде әр алуан грамматикалық мағыналарға ие болуынан қалыптасқаны белгілі. Басқаша айтқанда, септеуліктердің бір тобы «...қандай бір сөздің септік жалғауының қосымшасы болып қалыптасуының аралық сипатындағы құбылыс» [6,44]. Сондықтан да моңғол тілінде *уруу* (төмен), *өөд* (жоғары) т.б. шылаулар екпінін жоғалтып, алдындағы сөзбен бір екпінге бағынышты айтылып, септік жалғауының қызметін атқаратын болған. Түркі тілдерінің деректерінде де, оның ішінде, қазақ тілінде көмектес септігінің тұлғасы осындай жолдан өткенін білеміз. Септеуліктер, айталық, *туралы*, *үшін*, *сияқты* (тухай, төлөө) септеуліктері атау септігінен соң (моңғ. ілік септігінен соң, соңғысы атау септігінен соң) тіркескенімен, сөйлемде алдыңғысы сабақты етістіктен болған мүшемен байланыста болып, тура толықтауыштың; соңғысы салт немесе сабақты етістікке меңгеріліп, пысықтауыш қызметін атқаратындығы, бұл салыстырылып отырған тілдердің екеуіне де қатысты екендігі көңіл аударарды. Мысалы: *Өлім туралы* (нені?) ойламайды. (Д.Дос.) *Үхлийн тухай* (юуг?) бодохгүй. *Бала сияқты* (қалай?) ойнап отыр. *Хүүхэд шиг* (яаж?) тоглож сууна. Ал осы септеуліктер тіркескен сыңар есім сөздерге меңгерілетін болса, олар анықтауыш қызметін атқаратындығы белгілі. Демек, септеулік шылаулардың қандай септіктерден соң келетіндігі жайында ғана сөз қозғау жеткіліксіз болып табылады. Сонымен қатар тілдегі әрбір құбылыс ұдайы жаңарып, толықтырылып, басқа тілдермен, әсіресе, төркіндес тілдер фактілерімен салғастыра зерттеу барысында олардың ортақ заңдылықтарымен қатар зерттеушілердің қырағы көзінен қалыс жайттар да ашылады. Мысалы, қазақ тілінде *болса*, моңғол тілінде *бол*, *болвол*, *болвоос* тұлғасымен келген (көне моңғол жазбаларында *болбасу* түрінде жазылған) бастауыштар кездеседі: *Самарқанд болса* бұл Орданың астанасы. (Ә.Кекілбаев) *Самарқанд бол(вол)* энэ Ордын нийслэл. Бұл сөйлемде шарттылық мәнінің қатысы жоқ, *болса* сөзі тек қана байланыстырушы қызмет атқарып тұр.

Сонымен салғастырған тілдердің деректері бойынша мынан айтуға болады: септеуліктер қазақ тілінде атау, барыс, шығыс, көмектес септіктерінен соң, моңғол тілінде атау, ілік, табыс, шығыс, қимыл (үйлдэх), біргелік септіктерінен соң келіп байланыстырушы қызмет атқарады. Қазақ тіліндегі *қарай*, *арқылы* шылаулары моңғол тілінде бағыт септігінің (*руу*, *руу*), қимыл септігінің (*-аар*) жалғауымен, синтетикалық тәсілмен беріледі. Сондай-ақ, моңғол тілінде салыстыру және ұқсату қатынасын білдіріп, атау, ілік, біргелік септіктерінен соң келіп, есімдерге меңгерілетін шылаулар *мэт*, *төдий*, *чинээ*, *шиг* септеуліктері қазақ тілінде сын есімнің – *дай*, – *дей* жұрнақтарымен немесе *сияқты*, *секілді*, *сықылды*, *тәрізді* септеуліктерімен, қазақ тілінде қатыстық –*дағы*, – *дегі* және себеп-салдарлық –*дықтан*, болымсыздық есімше –*маған*, *және* – *сыз* жұрнақтарымен байланысқан мүшелер моңғол тілінде *дах*, *дэх* және *эрхээр* (еркімен), соңғысы *бус*, *биш* (емес) сөздері арқылы меңгеріле байланысқан формаға жатқызылады.

Септеулік шылаулардың сөз болған тілдердегі ұқсастығы мен ерекшеліктерін саралай келе, төмендегі қорытындыны ұсынып отырмыз:

- септеулік шылауларды басқа туыстас тілдер деректерімен салғастыра зерттеу олардың қатарын қазіргіден әлдеқайда арттыра түседі;
- септеуліктердің сөйлем мүшесі болудағы көмекші қызметі және құрмалас сөйлем деңгейіндегі байланыстырушы қызметі арнайы талдауды қажет етеді;
- септеуліктер сабақтас байланыспен қатар, салалас байланысты да қамтамасыз ете алады;
- септеуліктер белгілі бір грамматикалық тұлғалардың вариативтік қатарын түзеді. Бұл олардың төркінін қазбалауға септігін тигізеді. Айта кетсек, моңғол тілінің *шиг* септеулігі қазақ тілінде –*ша*, – *ше* жұрнақтарына сәйкес келумен қатар, өз кезегінде *сияқты*, *секілді* септеуліктерімен де түбірлес екенін аңғару қиын емес. Мысалы, хүн *шиг* (көне моңғ.: сигэ) амьдрах – *адамша* өмір сүру – *адам сияқты* өмір сүру және т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. Астана, 2002. – 784 б.
2. Жамбалсүрэн Г. Монгол хэлшинжлэлийн онолын зарим асуудал: хэлний нэрлэх, мэдээлэх, дохиолох, харилцах дохио. УБ., 1987. – 119 х.
3. Пюрбеев Г.Ц. Историко-сопоставительные исследования по грамматике монгольских языков: (синтаксис словосочетания) М: Наука, 1993. – 304с.
4. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы: Мектеп., 1971. – 272 б.
5. Шойжонова Д.Б. Послелогии и послесложные слова в современном бурятском языке: автореф.... канд. филол. наук. Улан-Удэ, 2007. – 48 с.
6. Барайшир Ш. Орчин цагийн монгол хэлний дайвар үг. Улаанбаатар., 1974. – 109 х.

Наталія Балагура
(Мелітополь, Україна)

**ТЕМА „ВТРАЧЕНОГО ПОКОЛІННЯ“ У РОМАНІ „ZEIT ZU LEBEN; ZEIT ZU STERBEN“
Е.М. РЕМАРКА**

Еріх Марія Ремарк – один із видатних письменників ХХ століття. Присвячені проблемам сучасної історії, книги письменника несуть у собі ненависть до милітаризму і фашизму, до державного устрою, який породжує смертельні бої, який є злочинним і нелюдям за своєю суттю. Пристрасний антивоєнний і антифашистський пафос, хоча й послаблений індивідуалістичною позицією письменника та його героїв, демократизм, який виявляється у глибокій симпатії до фронтових солдат, до тих, кого переслідували у капіталістичному світі, до життя, над яким нависла загроза смерті, віра в людину та її гідність – все це робить твори письменника зразками німецької прози ХХ століття.

Актуальність роботи зумовлена важливістю вивчення тенденцій розвитку літературного процесу другої половини ХХ століття, зокрема, в німецькій літературі.

Об'єкт дослідження – роман Е. М. Ремарка «Zeit zu leben und Zeit zu sterben» (1954).

Предмет дослідження – «втрачене покоління» у романі Е. М. Ремарка «Zeit zu leben und Zeit zu sterben».

Мета дослідження полягає у виявленні своєрідності теми «втраченого покоління» у творі Е.М. Ремарка «Zeit zu leben und Zeit zu sterben». Для досягнення мети у науковій розвідці розкрито особливості літератури «втраченого покоління».

Література «втраченого покоління» склалась у європейській та американській літературі протягом десятиліття після закінчення Першої Світової війни: «Смерть героя» англійця Р. Олдінгтона, «На західному фронті без змін» німця Е. М. Ремарка, та «Прощавай, зброе!» американця Е. Хемінгуея. У літературі визначилося втрачене покоління, назване так з легкої руки Е. Хемінгуея, який поставив епіграфом до свого першого роману «Фієста. І сходить сонце» (1962) слова американки Гертруди Стайн, яка жила тоді у Парижі: «Всі ви – втрачене покоління» [1, с. 79]. Ці слова виявились точним визначенням загального відчуття втрати і суму, які принесли з собою ці автори, пройшовши крізь війну. Твори письменників втраченого покоління – реквієм за цілим поколінням, доля котрого не склалась через війну, де розсипалися, як бутафорські замки, споконвічні ідеали та цінності. Війна оголила брехню багатьох звичних догм і державних інститутів, таких як родина і школа, вивернула фальшиві моральні цінності, втягнула рано постарілих юнаків у безодню недовіри та самотності.

Герої книг письменників «втраченого покоління», як правило, є зовсім молодими і належать до інтелігенції. Персонажі Е.М. Ремарка знаходять розраду в коханні та дружбі, не відмовляючись від кальвадосу. Це їх своєрідна форма захисту від світу, який приймає війну як спосіб вирішення політичних конфліктів. Героям літератури «втраченого покоління» недоступна єдність з народом. Як зазначає Т. Ніколаєва, втрачене покоління протиставило світу, який їх обдурив, гірку іронію, лють, безкомпромісну та всеосяжну критику, що й визначило місце цієї літератури у реалізмі, не зважаючи на песимізм, що зближує її з літературою модернізму [3, с. 57].

Один із героїв твору Е. М. Ремарка виказав сутність світосприйняття своїх однолітків – людей втраченого покоління такими словами: «Ми хотіли було воювати проти всього, всього, що визначило наше минуле – проти брехні і самолюбства, корисливості й безсерддя, ми озлобилися та не довіряли нікому, крім найближчого товариша, ні у що не вірили, крім таких сил, які ніколи нас не обманували: небо, абак, дерева, хліб і земля; але що ж з цього стало? Все руйнувалось, фальсифікувалось і забувалось. А тому, хто не вмів забувати, залишалися лише безсилля, відчай, байдужість і горілка. Проїшов час великих людських і мужніх мрій. Триумфували ділки. Продажність. Біднота» [4, с.5]. Усі ідеали зруйнувалися під ударами дійсності. Їх перетворили на попіл вогневі будні війни, їх топили у бруді будні післявоєнних літ. Тоді у суспільному житті і в усьому побуті міст та селищ, які ще так нещодавно гордились суворим порядком і бюргерською доброчесністю, запанували бідність, руйнування, спустошилися людські душі. Раптово виявилось, що війна і перші післявоєнні роки знищили не лише мільйони життів, але й ідеї, були зруйновані прості уявлення і моральні принципи. Особливо гостро виявляється цей трагізм у свідомості тих солдат, які мали здатність мислити і бути чесними, але після страшного досвіду війни втратили довіру до понять «політика», «ідея» [5, с. 131]. Багато з цих солдат з недовірою відверталися від великих і складних суспільних проблем сучасності, але всі вони не хотіли бути ні рабами, ні рабовласниками. Вони йшли по життю душевно спустошені, але завзяті у дотриманні своїх простих, суворих принципів, цинічні, грубі, але були віддані тим небагатьом істинам, до яких зберегли довіру: чоловічій дружбі, солдатському товариству, простій людяності. Насміхаючись над пафосом загальних понять, вони визнавали лише справжнє добро. Їм навіювали відразу високі словеса про націю, Батьківщину, державу, але вони так і не доросли до поняття класу. Вони хапалися за будь-яку роботу і працювали наполегливо та доброчесно. Їх називали «втраченим поколінням». Однак це були різні люди – різними були їх соціальні положення та власні долі. Загальним для цих людей було світосприйняття, яке визначалося страсним запереченням війни і милітаризму. Але у цьому запереченні, щирому і благородному, відчувалося повне нерозуміння соціально-історичної природи проблем дійсності.

Е.М. Ремарк довше за інших намагався дотримуватися напрямку, який він вже намітив на самому початку творчого життя та зберегти у роки нових великих потрясінь, нестійкої рівноваги трагічного світосприйняття своєї молодості.

Однак вже у той час у книгах Ремарка перед нами відкриваються правдиві картини дійсності. Ми бачимо живих людей, чуємо їх мову, слідкуємо за їх долями, співчуваємо їх бідам і стражданням. Ознайомлюючись з цим віддаленим для нас світом, ми у той же час знаходимо у його різноманітних проявах і передусім у тому, як розповідає про нього правдивий і чуйний художник, – близькі та дорогі нам риси любові до людини.

Отже, сила художньої правди долає обмеженість свідомості самого художника. Його книги стають суворим обличчям, звинувачувальним актом проти жахливої дійсності.

У романі Е. М. Ремарка «Zeit zu leben und Zeit zu sterben» (1954) ми вперше знайомимося з новим героєм письменника – це людина, яка думає і шукає відповіді, яка визнає свою відповідальність за те, що відбувається.

Головним героєм Е. М. Ремарка є німецький солдат Ернст Гребер. Багато подій, які відбуваються у книзі, описані очима самого Гребера. У книзі йдеться про Другу світову війну, про час, коли стався переломний момент, і німецька армія починає відступати, зазнаючи великих утрат. Ернст Гребер – простий німецький солдат. Він уже з першого дня війни на фронті Франції, Африки, але сувора солдатська доля привела його до Росії на Східний фронт. На фронті він вже чотири роки. Весь цей час він твердо впевнений у тому, що робить праве діло, не вагаючись виконує свій обов'язок. Але настає перелом у війні та німецька армія починає тактично скорочувати лінію фронту, а точніше, просто втікати. Й у світогляді Ернста починають відбуватися зміни. Він подумки ставить собі питання: чи правильно вони роблять? А чи потрібна ця війна? Він звертається до товаришів, щоб знайти підтримку, щоб знову набути впевненості у тому, що вони роблять добру справу, але з жахом розуміє, що ніхто більше не вважає війну правильним рішенням. Незабаром він уперше за два роки отримує відпустку та їде додому в надії, що відпочивши від фронтового життя, він знову набуде форми. Але приїхавши додому, Гербер бачить лише напівзруйноване місто. Рідних немає, можливо, вони мертві. Але випадкова зустріч змінює все його життя – він закохується у Елізабет: «Es versank, es war ein kleines Privatglück, es konnte sich nicht halten in dem endlosen Moor des allgemeinen Elends und der Verzweiflung». Гербер починає замислюватися, чи винен він у злочинах проти людства, чи повинен він повертатися на фронт, щоб своєю участю збільшувати кількість злочинів, як він може спокутувати провину. Він знову повертається на фронт, де і відбувається кульмінація подій. Гербер повністю осмислює усю безглуздість подій і вбиває свого товариша, відпускає російських партизан, віддавши їм при цьому свою гвинтівку. «Він стояв, опустивши руки, і дивився на партизан – і ось руський старий підняв гвинтівку і вистрелив у Гербера... Гербер хотів голосно крикнути, потрібно було голосно і швидко сказати так багато. Він не відчув удару, тільки раптово побачив перед собою траву і прямо перед очима якусь рослину, з червоними суцвіттями квітів і ніжними вузькими пелюстками; і рослина ця росла, росла, вона заповонила все небо, і очі Гребера нарешті закрились» [6, с. 448]. Загальна тема і смисл роману Е. М. Ремарка «Zeit zu leben und Zeit zu sterben» – загальна антимілітаристська направленість, роздуми про безглуздість війни та вбивств. Крізь призму поставленої загальної проблеми проминає доля людини на фоні війни, її учасника.

Такий вирок Ремарка людині, яка вирішила піти шляхом активної боротьби. У своїх романах Ремарк стверджує: для всіх, хто піде шляхом політичної боротьби, настане «час умирати».

Отже, Е. М. Ремарк у проаналізованому творі показав себе одним з яскравих представників «втраченого покоління», який поставив актуальні питання своїм сучасникам, змусив їх замислитися про безглуздість війни.

Перспективою для дослідження з означеної теми може стати вивчення специфіка розкриття теми «втраченого покоління» у творах німецькомовних письменників ХХ століття.

Література:

1. Андреева Л.Г. Зарубежная литература ХХ века. / Л.Г. Андреева. – М.: Академия, 2003. – 423 с.
2. Бройтман С.Н. Историческая поэтика [в 2 х т.]. – Т.2. Теория литературы: учеб. пособие. / С.Н. Бройтман. Н.Д. Тамарченко, В.И. Тюпа. – М.: Академия, 2004. – 360 с.
3. Николаева Т.С. Творчество Ремарка – антифашиста. / Т.С. Николаева. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1983. – 134 с.
4. Ремарк Е.М. Три товарища. / Е.М. Ремарк. – М.: АСТ, 2013. – 384 с.
5. Хализев В.Е. Теория литературы. / В.Е. Хализев. – М.: Высш. шк., 2000. – 398 с.
6. Ремарк Е. М. «Час жити, Час вмирати». / Е. М. Ремарк. – М.: АСТ, 2009. – 448 с.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, Жила Наталія Володимирівна

Юлія Бойко
(Харків, Україна)

СИНХРОННІ ТА АСИНХРОННІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИМ МОВАМ: E-LEARNING

Інтернет-технології відіграють позитивну роль у формуванні іншомовної комунікативної компетенції студентів, оскільки ефективне вивчення іноземної мови пов'язане з автентичними аудіо-, відео – та друкованими матеріалами.

Володіння комунікативною та міжкультурною компетенцією неможливе без практики спілкування, тому використання ресурсів Інтернет на заняттях з іноземної мови є незамінним: віртуальне середовище Інтернет дозволяє вийти за часові та просторові рамки, надаючи його користувачам можливість автентичного спілкування з реальними співрозмовниками на актуальні теми. Однак, варто пам'ятати, що Інтернет – це лише другорядний технічний засіб навчання, тому для досягнення успішних результатів необхідно грамотно інтегрувати його використання в процес навчання.

E-learning надає нові можливості у навчанні іноземної мови у ВНЗ, тому можна перелічити наступні його переваги, а саме участь у різноманітних олімпіадах, конкурсах, чатах, відео конференціях, вебінарах тощо; студенти можуть отримувати інформацію щодо проекту, над яким вони працюють в цей момент в рамках проекту. Перевагами e-learning [1] є: інноваційний підхід до навчання іноземним мовам; ефективність самостійної роботи студентів; формування у студентів навичок володіння діловою іноземною мовою; збільшення мотивації у студентів до вивчення ділової іноземної мови; доступність on-line словників для перекладу текстів будь-якої складності та галузей; навчання іноземній мові в режимі онлайн дозволяє використовувати максимум можливостей «електронного» навчання.

На сьогоднішній день основними технологіями навчання іноземним мовам в кіберпросторі є засоби синхронної та асинхронної комунікації.

До засобів **синхронної комунікації** належать інтернет-засоби, які дозволяють спілкуватися в режимі реального часу (чат, відео – та аудіо чат) [2]. Наприклад, користувачі програм *Skype* и *Yahoo Messenger* мають можливість встановити миттєвий голосовий зв'язок із абонентом або декількома абонентами, створюючи конференцію (груповий чат) з будь-якої точки земної кулі, який має ці програми у наявності.

Ці чат-платформи надають нові можливості для навчання іноземним мовам, а саме: обговорювати різні питання з іноземними студентами, які компетентні в тій чи іншій науковій сфері; функція архівації тексту чата дозволяє після закінчення спілкування аналізувати чатлог з точки зору граматики, лексики, пунктуації, стилістики, мовних помилок тощо та завдяки цьому аналізу створювати нові завдання з урахуванням помилок; вивчати культуру тієї країни, із студентом якої спілкується. Також, за допомогою чату можна використовувати одну з найсучасніших технологій – це метод проектів. Цей метод дозволяє досягнути найвищого рівня володіння іноземною мовою. Метод проектів формує у студентів комунікативні навички, культуру спілкування, вміння стисло та доступно формулювати думки, знаходити інформацію з різних джерел, обробляти та аналізувати її за допомогою сучасних комп'ютерних технологій, створює мовне середовище, яке сприяє виникненню природної потреби у спілкуванні іноземною мовою.

Ще одним засобом синхронної комунікації є **відеоконференція** [6], за допомогою якої студенти мають можливість урізноманітнити заняття, приймаючи активну участь у ньому. Задаючи питання та слідкуючи за жестами, викладач може оцінити зацікавленість у предметі та ступінь розуміння тексту та інформації студентами [6].

Відеоконференція – це вид відео комунікації між двома або більше абонентами на будь-якій відстані. Організуючи відео конференції слід пам'ятати про те, що потрібно обирати актуальні та цікаві для студентів теми та питання, а також ті, які відповідають навчальній програмі університету [4].

Під час використання цього засобу відбувається закріплення мовних навичок студентів, зокрема у віртуальному середовищі, а також формування системи компетенцій, необхідних для професійної діяльності майбутніх випускників [4].

Вебінар – онлайн-семінар, який надає можливість викладачу передавати інформацію, завдання, а учасникам за допомогою віртуального класу отримувати інформацію та формувати компетенцію ділового спілкування. Студентам можна показувати презентації, малювати на віртуальній дошці, також студенти мають змогу проводити дискусії та ставити запитання один одному в онлайн-режимі [5].

Останнім часом набуває популярності в освітньому просторі **веб-квести** – інтернет-сайти, розроблені з метою максимальної інтеграції інтернет-технологій в навчання іноземним мовам на різних рівнях володіння. Їхня особливість полягає в тому, що інформація для самостійної роботи студентів знаходиться на різних веб-сайтах, а результат роботи з квестами є публікація у вигляді веб-сторінки чи веб-сайту.

Квести, так само як і відео конференції та чати, сприяють спільній проектній роботі студентів, а також критичному мисленню, вмінню порівнювати, аналізувати та класифікувати інформацію.

Засоби **асинхронної електронної комунікації** – це інтернет-засоби, які дозволяють обмінюватися інформацією із затримкою у часі. До асинхронних засобів електронної комунікації можна віднести аудіофоруми, голосова пошта, блоги, подкасти, вікі [2] створення власної домашньої сторінки та розміщення її на Web-сервері.

Блог – це сторінка сайту у вигляді журналу-щоденника, в якому інформація зберігається у хронологічній послідовності. Для асинхронної комунікації виділяють аудіоблоги, або подкасти – це щоденники мережі з аудіо файлами у форматі MP3.

Подкастинг – це процес створення та розповсюдження аудіо файлів та відео передач у Інтернеті, які можна прослуховувати онлайн чи скачати у плеєр. Він грає значну роль у формуванні комунікативної компетенції [3].

Сайт BBC World Service (<http://www.bbc.co.uk/worldservice>) надає можливість не лише читати, а й прослуховувати новини, до того ж можна обрати для себе відповідний рівень володіння англійською мовою та прослуховувати новини в режимі LEARNING ENGLISH.

Сайти ABC News (<http://www.abcnews.go.com/index.html>) та CNN World News (<http://cnn.com/WORLD>) супроводжують власні публікації не лише звуковим, а й відео наповненням. The New York Times пропонує своїм читачам навчальну версію газети з готовими розробленими завданнями.

Голосовий форум можна використовувати при реалізації проектних методик на занятті з англійської мови, а також залучати студентів у комунікацію з носіями мови та сприяти подоланню мовного бар'єру.

Наприклад, сайт THE YOUNG VOICES OF THE WORLD (<<http://www1.fiikui-med.ac.ip/kuzuryu/>>) – відкритий форум, де всі бажаючі мають можливість публікувати свої роботи. Всі роботи супроводжуються електронною адресою автора, що дозволяють здійснювати зворотній зв'язок та проводити дискусії.

Отже, синхронні та асинхронні засоби комунікації в електронному навчанні іноземним мовам дозволяють студентам вдосконалювати навички письмової та усної комунікації, аудіювання, читання тощо; знайомлять студентів з мережевими ресурсами, забезпечують цікаву та найактуальнішу інформацію з навчальних тем, стимулюють дискусії мовою, яку навчають у позаурочний час. Студенти мають можливість спілкування з носієм мови, виконання сумісних проектів, подолання мовного бар'єру удосконалення комунікативної та міжкультурної компетентностей, а також ці засоби знайомлять студентів з реаліями культурного середовища, а саме мовний етикет, особливості мовної поведінки різних національностей в умовах спілкування, традицій країни тієї мови, що навчають, поповнюють словниковий запас, як активний, так і пасивний, лексику сучасної англійської мови.

Література:

1. Адамбекова Б. М. E-learning – новые возможности в обучении иностранному языку в техническом ВУЗе [Электронный ресурс] / Б. М. Адамбекова // Вестник КазНТУ. – № 6. – 2013. – Режим доступа: vestnik.kazntu.kz/files/newspapers...2161/2161.pdf
2. Асадуллина Л.И. Средства электронной коммуникации в обучении иностранному языку [Электронный ресурс] / Л.И. Асадуллина, А.В. Диденко // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2010. – Режим доступа: <http://www.gramota.net/materials/2/2010/1-2/2.html>
3. Воробьев Г.А. Веб-квест технологии в обучении социокультурной компетенции: Английский язык, лингвистический вуз: дис. канд. пед. наук. – Пятигорск, 2004. – С. 118-119.
4. Копжасарова У.И. Организация самостоятельной работы студентов языковых специальностей посредством использования ресурсов Интернет [Электронный ресурс] / У.И. Копжасарова, М.Ю. Васляева. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/4_SND_2011/Economics/6_79189.doc.htm
5. Назарова Н.Б. Использование Smart-технологий при изучении иностранных языков [Электронный ресурс] / Н.Б. Назарова. – Режим доступа: sdo.rea.ru/cde/conference/4/file.php...
6. Уиллис Б. Интерактивная видеоконференция в дистанционном обучении [Электронный ресурс] / Барри Уиллис. – Режим доступа: <http://www.websoft.ru/db/wb/10570F9E80E7DA41C3256F2400448099/doc.html>

Абдувахоб Вахидов, Шахриёр Жураев
(Самарканд, Узбекистон)

ЯК НАВЪИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИК (ДАР АСОСИ МАВОДИ АСАРҲОИ С.АЙНӢ)

Маколаи мазкур ба яке аз масъалаҳои умдаи таълими забони тоҷикӣ – вазифаи синтаксисии зарбулмасалу мақолҳои халқӣ бахшида шудааст. Ҳаминро бояд тазаккур дод, ки то имрӯз, мутаассифона дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ ифодаи аъзоҳои чумла, ба вижа, чумлаҳои мураққабӣ нави пайваст бо зарбулмасалу мақолаҳои халқӣ акси худро пайдо накардааст. Аз ин боис, маколаи мазкур барои муаллимони забон ва адабиёти тоҷики мактабҳои миёна, миёнаи махсус ва олии хеле муфид аст.

Омӯзиши ҳодисаҳои грамматикаи забони тоҷикӣ, инкишофи таърихи ва хусусиятҳои алоҳидаи имрӯзаи он, муқаррар намудани меъёри забони адабии имрӯза муҳимтарин вазифаҳои забоншиносии тоҷик аст. Дар ин хусус синтаксис ва воҳидҳои он пойдеворест, ки дар асоси он тафаккури хонанда ташаккул меёбад, нутқи он шакл гирифта, алоқамандона ба ин саводнокии вай мустақкам мегардад. Ба риштаи таҳлил гирифтани воҳидҳои синтаксисӣ (аз – чумла, зарбулмасалу мақолҳо) аҳамияти калони илмию амалӣ дорад.

Воҳидҳои синтаксисиро дар ҳаёти ҳаррӯзаи одамон барои мубодилаи афкор истифода мебаранд. Аз ин хотир, равонию суфтагии баёни шахс, шукӯҳмандии гуфтори ӯ аз бисёр ҷиҳат ба риояи қонунҳои он алоқаманд аст. Аз ҳамин ҷиҳат тарзи дурусти ҷумласозиву ҷумлабандиро дар асарҳои бадеӣ метавон дид. Дар он ҷумлаҳои соддаву мураккаб, ибораи озоду фразеологӣ, ифодаҳои рехтаю зарбулмасал ва мақолҳо мавқеи муҳим доранд.

Маълум аст, ки дар давраҳои аввали ташаккули забони адабии тоҷик унсурҳои забони гуфтугӯ ба забони адабӣ ва адабиёт дохил гардида, сабаби инкишофи забон, қувват гирифтани манбаи демократии он гардидаанд. Дар ҳамин чараён зарбулмасалу мақолҳо низ ба таври фаровон ба асарҳои бадеӣ дохил шудаанд. Пас аз табaddулотӣ чамбиятӣ дар давраи нави тараққиёт ва инкишофи забони адабии тоҷик аз ташаббускорони ин иқдоми нек устод Садриддин Айнӣ буд. Хидмати ниҳоят шоистаи ӯ дар ин аст, ки вай асарҳои худро бо забони содда навишта, бо ҳамин роҳ дар инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷик ҳиссаи муҳим гузошт. Ӯ нахустин шуда беҳтарин унсурҳои забони халқӣ, аз ҷумла, зарбулмасалу мақолҳоро дар асарҳои худ муҳимтарин воситаи тасвири бадеӣ қарор дод. Ҷолиби диққат аст, ки устоди бузурги сухан Садриддин Айнӣ дар баробари истеъмоли зарбулмасалу мақолҳои халқӣ худ низ дар он қолаб афоризмҳои зиёде эҷод намудааст. Аслан, зарбулмасалу мақолҳо аз боигарии эҷодии даҳонакии халқ ба шумор мераванд. Онҳо аз ибтидо каломи бадеӣ буда, дар давоми асрҳо тағйир ёфта, ба шаклҳои ҳозирашон расидаанд. Онҳо ба монанди ҷумлаҳои кӯтоҳи пандомезе мебошанд, ки дар ҳеш ақида, мушоҳида ва хулосаҳои ҳодисаҳои гуногуни зиндагии ҳаррӯзаро тачассум намудаанд.

«Қор фармуда шудани зарбулмасал ва мақолҳо, – мегӯяд Р. Абдуллозода, – пас аз нашри романи «Дохунда» дар процесси эҷоди ояндаи С. Айнӣ боз зиёдтар тараққӣ меёбад ва пурратар мегардад. Ҳар гоҳ ки «Ғуломон», « Марги судхӯр» ва «Ёддоштҳо»-ро аз назар гузаронем, мебинем, ки миқдори зарбулмасал ва мақолҳои истеъмоликардашудаи халқӣ қисми зиёдеро ташкил намудаанд».

Аён аст, ки ҳар як воҳиди луғавии забон дар матн вазифаи махсусро адо мекунад. Зарбулмасалу мақолҳо низ чун як навъи воҳиди луғавӣ дар ҷумла ягон вазифаи синтаксисиро иҷро менамоянд. Мо аз қули ҳолатҳои корбасти онҳо дар вазифаи синтаксисӣ худдорӣ намуда, танҳо речей ба корбасти онҳо чун ҷузъи ҷумлаҳои мураккаби навъи пайвасти иҷмолан таваккуф хоҳем кард.

Мутаассифона, дар забоншиносии тоҷик оид ба ин масъала дар ягон манбаи илмӣ маълумоти муфассал баён наёфтааст. Танҳо баъзе тадқиқгарони забону тарзи баёни асарҳои бадеӣ оиди вазифаи услубии онҳо дар асарҳои бадеӣ ва аз лиҳози маъно ва тарзи корбасти ин намуди фолклор маълумот додаанд.

Аз мутолиаи аён гашт, ки зарбулмасалу мақолҳо ба вазифаҳои гуногуни аъзоҳои ҷумла омада, барои равонию нутқ, ихчамӣ, фасеҳӣ ва таъсирбахшии он роли муҳим бозидаанд. Онҳо чун як ҳиссаи ҷумлаҳои мураккаб дар тасвири воқеаю ҳодисаҳо, инъикоси предметҳои воқеаю хизмат намуда, ҳусну латофат, зебоию нафосати забонро таъмин месозанд ва онро оммафаҳм ва диққатҷалбкунанда мекунанд.

Аз ин хотир, мо лозим донистем, ки доир ба ҷузъи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти истифода гардидани зарбулмасалу мақолҳо фикру мулоҳиза ронем. Зеро миқдори зиёди ин гуна воситаҳои забон ба вазифаи як ҳиссаи ҷумлаи мураккаби пайвасти истеъмоли гардида, то ҳол дар забоншиносии тоҷик мавриди тадқиқ қарор нагирифтаанд ва аз ин боис, шояд чун иқдоми нек дар оянда ба ҳарҷониба омӯхтани ин масъала кӯмак хоҳад расонд.

Дар ҳалли ин мавзӯ ба чунин масъалаҳо эътибор дода шуд:

1. Мавқеи зарбулмасалу мақолҳо дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти.
2. Муносибатҳои маъноии зарбулмасал ва мақолҳо бо ҷумлаҳои содда ё мураккаби муқаррарӣ.
3. Тафовути маъноии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти зарбулмасал ва мақолдор аз дигар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррарӣ.
4. Аҳамияти зарбулмасал ва мақолҳо дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандқдор ва бепайвандқдор.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОР БО ЗАРБУЛМАСАЛ ВА МАҚОЛҲО

Дар асари бадеӣ миқдори зиёди зарбулмасалу мақолҳо дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ва пайвасти сертаркиба истифода шудаанд. Одатан, ин гуна воситаҳои забон берун аз матн истифода мешаванд.

Зарбулмасал ва мақолҳо, ки мавриди истифода қарор гирифтаанд, қариб 95 фоиз характери гуфтугӯӣ доранд. Ин тавр ба вуқӯъ омадани масъала табиист, албатта. Зеро зарбулмасалу мақолҳо маҳз дар асар тавассути нутқи қаҳрамонҳо ба самъи хонанда мерасанд. Аз ин хотир, мо ҷумлаҳои мураккаби пайвастеро, ки дар таркибашон зарбулмасал ё мақол доранд, аз ҷиҳати муносибати маъноӣ ва хусусияти ҷумлаҳои соддашон ба чунин гурӯҳҳо тақсим намудем:

1. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти, ки дар таркибашон зарбулмасал ё мақол доранд, дар асоси алоқии пайвасти пайхам ташкил ёфтаанд. Одатан, дар забоншиносӣ истилоҳи « пайхам» маънои ба тариқи ҷида гузошта шудани воқеаю ҳодисаҳоро ифода менамояд. Фикрҳои, ки ба воситаи ҳиссаҳои таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайхам ифода меёбанд, пайдархам омада, фикри умуми яклухти яхелаи ҷумларо ифода мекунанд, ки аз он мақсад ва тариқи чараёни амалу ҳолати ҳиссаҳои таркиби он бармеояд.

Мувофиқати замони ва амалии ҳиссаҳои хабари таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайхам аломати ин қабил ҷумла мебошанд, ки аз тарзи яхелаи ифодаи шакли феълии хабари ҳиссаҳои таркибӣ маълум мегарданд. Чунончӣ:

Хулоса, дарбориён ғушу кисаи онҳоро бо суханҳои хуби хушк ва «чормағзҳои пучу бемағз» пур карда, рӯзро ба шаб расондаанд ва ба таъбири мақоли халқ ба онҳо «аз анбори холӣ сад ман шолӣ» инъом намудаанд («Ёддоштҳо» қисми IV саҳ. 390)

Чумлаҳои мазкур аз ду чумлаи соддаи баробархуқуқ бо пайвандаки пайваस्तкунандаи паиҳами «ва» ташкил ёфта, дар таркиби чумлаи содда муносибати шумур ва номбаркунии воқеаю ҳодисаҳоро баррасӣ мекунанд.

Пайвандаки пайваस्तкунандаи «ва» дар ин гуна чумла характери универсалӣ пайдо карда, барои алоқаманд кардани чумлаҳои соддае, ки дар байни онҳо муносибатҳои гуногуни маъноӣ мавҷуд аст, хизмат мекунанд. Ин муносибатҳои маъноии онҳоро чунин метавон тавзеҳ дод:

а) муносибати сабабу натиҷа: **Бо шунидани ин гуна «тасаллӣ» алами ӯ дучандон мешавад ва «болои сӯхта намақоб мерезад»** (асарҳои мунтахаб, саҳ.173)

Дар чумлаи соддаи якуми чумлаи мураккаби пайвасти мазкур сабаби воқеаю ҳодиса ва дар чумлаи дуюми он натиҷаи он ифода ёфтааст. Дар ин маврид мақоли халқӣ ба вазифаи чумлаи содда омадааст:

– **Аз дасти мо бечорагон чӣ меояд ва дар натиҷа «имрӯз гузарад, фардо худо подшофт» гуфта ба гуфтаи ҳаминҳо даромада рафтани мегирем.** («Дохунда», саҳ. 77). Дар таркиби ҳиссаи дуум қалимаи ифодакунандаи маъноӣ натиҷа, муносибати сабабу натиҷагии он ду чумлаи соддаро равшантар намудааст.

Мисоли дигар: **Бо обод нигоҳ доштани як Астаробод ва бо сер кардани аҳоли ҳеч коре пеш намеравад ва «бо як гул баҳор намешавад»** (С. Айнӣ). Муносибати сабабу натиҷагии чумлаҳои содда хеле серистеъмоланд. Масалан:

... **ман дар соли 1917 ҳамаи чадидонро ба воситаи дуздони худам тасаддуқи олі кунонда (кушонда) «хас каму чаҳон пок» мекардам ва ин қадар фитнаҳо ҳам пайдо намешуд** («Дохунда»);

б) муносибати шумур ва номбаркунии: **Нобино пиёлари аз чои дамхӯрда пур карда лаззаткунон нӯшид ва «чой кафшери гап аст» гуфт** («Ёддоштҳо», к. III саҳ.235). Дар чумлаи мазкур байни ду чумлаи содда муносибати номбаркунии воқеаю ҳодисаҳо ба назар мерасад. Дар ҳиссаи дуюми чумлаи мураккаб мақол ба вазифаи пуркунанда омадааст:

в) муносибати ҳамроҳӣ: **Ман аз вай даст кашидам ва ба қавли Саъдии Шерозӣ: «атои ӯро ба лиқои ӯ бахшам»** (С. Айнӣ, «Ёддоштҳо», к. III – IV).

Анбӯҳи мисолҳои навъи чумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибати ҳамроҳӣ доранд, нисбатан бештаранд. Агар зарбулмасалу мақолҳо ҳиссаи дуюми чумлаи мураккаби пайваст шуда оянд, дар натиҷа бевосита ба мазмуни чумлаи якум илова мешаванд: Чунончӣ: **Меҳмонони «азиз» ба ҳамин қадар ишорат мунтазир буданд ва ба дили худ «аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан» гӯён ба даруни давра гузаштанд.** (С. Айнӣ).

г) муносибати замони: дар ташкил ва ифодаи муносибати муайяни маъноӣ чумлаҳои мураккаби пайваст мутобиқати замони ҳиссаҳои он, ки ба воситаи хабари чумлаҳои соддашон ифода меёбанд, аҳамияти махсус доранд.

«Замони воқеъ гардидани амалу ҳолати чумлаҳои мураккаби пайваст ба мавриди сухани гӯянда вобаста аст, бинобар ин амалу ҳолати қисми таркибии онҳо аксар вақт бо шаклҳои феълии замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода меёбанд».

Дар як вақт, дар як лаҳза воқеъ гардидани амалу ҳолат ба мафҳуми ҳамзамона дохил шуда, паи якдигар ба амал омадани онҳо муносибати паиҳамзамониро ташкил медиҳад.

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст, ки дар таркиби яке аз ҳиссаҳои он зарбулмасал ё мақолҳо чой гирифтаанд, муносибати ҳамзамонӣ ва паиҳамзамонии чузъҳо низ ба назар мерасанд.

Муносибати паиҳамзамонӣ: **Инро фақат барои ту тайёр кунонидам ва худамон ҳам «дар қатори шолӣ курмак об хӯрдагӣ» барин хӯрда истодаем.**

Хабари чумлаҳои соддаи чумлаи пайваст бо феълҳои замони ҳозира-оянда ифода ёфта, амали пайдарпай иҷрошавандаро далолат кардааст: **«Шайхро ҳунар нест, хонақоҳ танг аст» гӯён ба ман таъна мезад ва баъд аз он ба насиҳат мебаромад** (Асарҳои мунтахаб).

Муносибати ҳамзамонӣ: Дар ифодаи муносибати ҳамзамонии амалу ҳолат шаклҳои замони феъл (ҳиссаҳои таркибӣ) аксар вақт як хел буда, бо ҳамдигар аз чихати замон мувофиқат мекунанд, ки ин ходисаро ба воситаи чумлаи зерин тавзеҳ додан ба мақсад мувофиқ аст: **Дар хонаи худ ҳам таомҳои серғушту равшан тартиб дода, меҳӯрад ва мувофиқи мазмуни «роҳ зану эҳсос кун», монанди Қорӣ–ишқамба, дӯстон ва ҳамкорони худро ҳам бояду шояд зиёфат карда меҳӯронад** («Марги судхӯр»).

Дар осори нависандагон бо пайвандакҳои паиҳам ташкил ёфтани чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар дохилшон зарбулмасал ва мақолҳо доранд, мавқеи муайян дошта, барои соддагӣ ва равшаниӣ тарзи баён роли муҳим бозидаанд.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКҲОИ ХИЛОФӢ

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст, ки бо пайвандакҳои хилофӣ ташкил ёфтаанд, дар ҳама маврид фикри чумлаи дуум бар хилофи чумлаи якум ифода мешавад, ё ки аз рӯи мантиқ байни онҳо номувофиқатӣ дида мешавад. Чунин чумлаҳо низ дар осори нависандагон вомехӯранд: **«Дарди кампир –ғӯза» мегӯянд, писарам, лекин дарди модарат келин шуда мондааст.**

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки бо пайвандакҳои хилофии аммо, лекин, вале, балки, вагарна, ҳол он ки ифода ёфтаанд, маънии асли дар ҳиссаи якум ифода шуда, қисми дуум маъноеро дар бар мегирад, ки мухалифу зидди он аст:

а) бо пайвандаки хилофії «лекин»:

«Марги бо дўстон тўй аст» гуфтаанд, лекин ба хонаи Қорў-ишкамба рафтан ва рўи номубораки ўро дидан аз марг бадтар аст. Пайвандаки «лекин» дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ ва муқобилгузори асосан дар сурати истифодаи он амалу ҳолат, воқеаю ҳодисаҳо дар асоси муносибати номуборики ва акси ҳамдигар воқеъ мешавад: **«Дар ин ду сол барои роҳсозӣ ва асбоби боркашонӣ сарф шудани панҷ-шаш миллион сўм маълум мешавад, лекин ҳанўз ин корҳо дар ин роҳ, аз нўги хамир фатир аст»** («Дохунда», саҳ.448).

б) бо пайвандаки хилофії «вале»;

Хўроки муҳайё зи ҳар гуна ош,
Палав бо палав ҳар тараф чош-чош.

**Бо пулдор рўзе кабобу шароб,
Вале бепуллон хўрда дуди кабоб.**

в) бо пайвандаки хилофії «вагарна»:

Пайвандаки «вагарна» бо тобиши қиёсӣ ва амалу ҳолати чумлаи якум бидуни мазмуни амали чумлаи дуум воқеъ мегардад, вагарна чунин сурат гирифтани чумлаи якум номумкин мешавад:

«Гиряву дилшикастагии ман аз ин аст, вагарна «пои фақир ланг нест, мулки худо танг нест».

Бо ин пайвандак ташкил ёфтани чумлаҳои мураккаб серистеъмом нестанд.

г) Бо пайвандаки хилофії «аммо»:

Ин пайвандак муродифи пайвандаки «вале», «лекин» буда, ба воситаи он ташкил шудани чумлаҳои мураккаб низ хеле кам мебошанд. **«Чунки ғайр аз ман «ҳеч араб намеғўяд, ки дўғи ман турш аст», аммо ту маддоҳи бемузду миннати сипоҳиён ва эшонон ва даллоли маъсияти онҳо мебошӣ»** («Ёддоштҳо», қ.2, саҳ.135).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКҲОИ ЧУДОӢ

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст бо маънои чудоӣ аз ҳодисаю воқеаҳо ва факту протсессҳое, ки дар чумлаҳои соддаи чумлаи мураккаб баён меёбанд, воқеияти яке имконпазир гардида, дигаре бояд рӯй диҳад ва ё амалиёти онҳо паси ҳам чорӣ шаванд. Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандаки чудоидор, ки дар таркибашон зарбулмасалу мақолҳо доранд, дар эҷодиёти нависандагон хеле каманд: Худатон одами пурдида, роҳи хизматгор кор фармуданро хуб медонед. **«Сухани хона ба бозор намеояд рост» гуфтаанд, ё корашон тамом нашудагист, ё ягон кори дигар баромадагист»** («Дохунда»).

Умуман, дар чумлаҳои овардашуда мавқеи чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдор, ки дар дохилашон зарбулмасалу мақолҳо мавҷуданд, мавқеи муҳим доранд. Онҳо баробари инъикос намудани боигарии забони халқ, инчунин барои соддагӣ ва ҳаёту зиндагии халқро ба таври ҳақиқӣ тасвир намудан мавқеи хосса доранд.

Адабиёти истифодашуда:

1. Фозилов М. Фарҳанги мақол, зарбулмасал ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. Душанбе, 1975
2. Абдуллозода. Зарбулмасал ва мақолҳо дар асарҳои С. Айнӣ, Сталинобод, 1958
3. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. Сталинобод, 1959
4. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил, Душанбе, 1966
5. Б. Камолитдинов. Забон ва услуби Ҳаким Карим. Душанбе, 1967
6. Ҳусейнов Х. С. Повести «Одина» – и С. Айнӣ, Душанбе, 1973
7. А. Абдулқодиров. Забон ва услуби назми М. Турсунзода Душанбе, 1988
8. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми III – Душанбе, 1989

**Маргарита Доліч
(Мелітополь, Україна)**

ХУДОЖНІЙ СВІТ ГЕРМАНА ГЕССЕ

Актуальність теми дослідження. Знаковою постаттю в історії світової літератури ХХ ст. є видатний представник німецькомовної прози, яскравий майстер словесного мистецтва Герман Гессе (1877-1962). Проблематика і поетика його творів ретельно вивчаються у світовому літературознавстві (Х. Балль, Г. Бауманн, К. Вайбель, Ф. Ведекінг, Й. Кремеріус, А. Леманн, М. Лімберг, Й. Мілек, Е. Мінкус, Ф. Міхельс, К. Мондон, А. Принц, М. Пфайфер, У. Ротфус, Ж. і М. Сенес, Е. Тіммс, З. Унзельд, Е. Хільшер, Б. Целлер, Т. Ціолковський, Г. Шнірле-Лутц, В. Шьонау та інші). Окремий масив робіт складають праці представників східнослов'янського літературознавства: С.С. Аверинцева, Г.Г. Березіної, Н.О. Блохіної, А.Е. Гутма-ніса, Н.О. Гучинської, Д.В. Затонського, І.М. Зимомрі, М.І. Зимомрі, О.Б. Золотухіної, Р.Г. Каралашвілі, О.О. Лазуткіної, Н.С. Лейтес, В.В. Малащенко, І.П. Мегели, Н.С. Павлової, А.Є. Плохарського, В.Д. Седельника, Т.В. Терехо-вої, Б.Б. Шалагінова та ін. Зазвичай дослідники розглядають етапи життєвої та творчої біографії письменника, коло основних тем та проблем творів, художнє осмислення автором засад теорії психоаналізу, аналізують інтерпретації провідних напрямків філософії та культури Сходу в його прозі. Проте мало дослідженою виявляється онірична парадигма доробку Г. Гессе і, зокрема, його невеликих за обсягом творів.

Тема сновидінь «пройшла» крізь усю творчість видатного мислителя, наповнюючись і збагачуючись новими глибинними смислами протягом усього «змужніння» Г. Гессе як майстра художньої словесності. В казках, легендах, притчах зі збірки «Казки», повістях «Деміан», «Сіддхартха», «Душа дитини», «Клейн і Вагнер», «Останнє літо Клінгзора» постійно з'являються оніричні мотиви, формується цілісна авторська оніросфера. Вважаємо, що адекватна інтерпретація снів у творах Г. Гессе дозволить зануритися у світ письменника та прояснити сенс його «послань» нащадкам, реалізованих у розмаїтті культурно-історичних та релігійно-філософських мотивів. Отже **актуальність дослідження** зумовлена потребою вивчення специфіки творчого мислення Германа Гессе та необхідністю комплексного розгляду індивідуально-авторської стратегії письменника щодо формування оніросфери як невід'ємної складової загального літературного процесу ХХ століття.

Мета дослідження – вивчення художнього світу прози Германа Гессе.

Заявлена мета потребує вирішення таких **завдань**:

- виявити своєрідність естетичних поглядів письменника, що органічно пов'язані зі сталою для творів Г. Гессе поетикою сну;
- проаналізувати вплив німецьких романтиків на творчість Германа Гессе, описати структурні особливості оніричної парадигми та сукупність закріплених за ними концептуальних смислів;
- проаналізувати проблематику прозових творів, пов'язану з темою сновидінь;

Об'єктом дослідження стали художні повісті, оповідання та романи Г. Гессе: «Під колесом» («Unterm Rad», 1906), «Деміан» («Demian», 1919), «Степовий вовк» («Der Steppenwolf», 1927), «Паломництво у країну Сходу» («Die Morgenlandfahrt», 1932) та «Гра в бісер» («Das Glasperlenspiel», 1943).

Предметом дослідження є особливості зображення художнього світу Германа Гессе.

Методи дослідження. У роботі використано історико-генетичний і порівняльно-типологічний методи, які дозволяють виявити специфіку формування, розвитку та втілення в особисту художню практику естетичних поглядів Г. Гессе. Крім цього, у науковій роботі застосовано такі методи дослідження: культурно-історичний – для окреслення духовно-естетичного середовища, в умовах якого творив письменник. Застосування методик мотивного та інтертекстуального аналізу сприяло виокремленню провідних мотивів, що формують тематичне коло сновидінь, а також забезпечило виявлення інтертекстуальних джерел оніросферичного контексту творів. Метод аспектного аналізу літературного твору використовувався при інтерпретації теми сновидінь у прозових творах митця.

Формування творчого мислення видатного німецького письменника Г. Гессе проходило під впливом багатьох чинників: життєві обставини, коло філософських, культурологічних та літературних інтересів письменника, захоплення різними видами мистецтв, що «спрогнозувало» вектори розвитку всебічно розвиненої особистості, і, в свою чергу, стало орієнтиром для декількох поколінь інтелектуалів у ХХ ст.

Однак видатна постать Г. Гессе, незважаючи на велику кількість праць щодо його творчого доробку, і на сьогодні залишається не достатньо вивченою. Окремі аспекти його світогляду, втілені в художній практиці, потребують додаткових зусиль літературознавців. Одним із таких аспектів є онірична парадигма, що склалася вже в ранньому періоді його творчого шляху та розвивалася в подальшому, набуваючи при цьому своєрідного, суто гессевського змістовного наповнення.

Онірична сфера, що, за світоглядним переконанням митця, віддзеркалює різноманітні боки життєвого шляху будь-якої людини, дозволяє проявитися таємним смислам та інтенціям, що формують цілісність особистості, надає смисл багатьом незрозумілим на перший погляд вчинкам людини, пояснює причинно-наслідкові зв'язки у реальності, стає однією з провідних тематичних ліній творчості письменника. Аналіз значного за обсягом масиву праць про творчість письменника продемонстрував брак наукових розвідок, де було б докладно досліджено зміст, складну структуру та функціональне наповнення розгалуженої оніричної парадигми у прозових творах митця.

У творчості Германа Гессе знайшли своє відображення такі характерні особливості романтизму: одухотворення природи завдяки вживанню метафор, уособлення; оспівування теми мандрівництва, викликаного пристрастю до руху, до змін, відхід у природу. Це і надзвичайна музичальність ліричних творів, зв'язок з народною піснею і наявність притаманних їй задушевності і простоти; велика увага до особистості, її універсальності; висунення на перший план особистості художника – поета, музиканта, живописця. Як і інші романтики до нього Гессе розвиває тему Сходу, пише про любов і про юнацькі страждання. Як Гете і Новаліс активно використовує тему єдності життя і смерті як цілісного процесу, пише філософську лірику, яка відображає проблеми буття.

Гессе підкреслює велике значення впливу психоаналізу на етику і совість кожної людини. Він стверджує, що аналіз «вимагає такої щирості людини по відношенню до самого себе, до якої ми не звикли», і що він «вчить нас бачити, цінувати, дослідити і приймати серйозно те, що ми успішно витіснили зі своєї свідомості, що повинні були витіснити цілі покоління» [4, с.65].

Головним досягненням психоаналізу Гессе вважав можливість пізнання людиною свого внутрішнього світу. У передмові до роману «Деміан» він писав, що «життя кожної людини є шлях до самого себе» [5, с.212]. Шлях всередину власної душі стає, на думку Гессе, виходом для зламанних душ, а пізнання самого себе, пошуки світу у своїй власній душі пропагується ним як найважливіша мета в житті кожної людини. Психоаналіз допоміг Гессе на його шляху до власного «Я», дозволив усвідомити самого себе, свою пристосованість до життя, допоміг йому вказати шлях із кризи. Цим шляхом Гессе йде

разом із героєм «Степового вовка» – Гаррі Галлером. Разом із ним Гессе намагається перебороти темну, тваринну сторону душі. Він розуміє, що для цього потрібно зазирнути в глиб самого себе, зустрітись віч-на-віч зі своєю темною стороною, пропустити її через себе і виплеснути назовні.

Найважливішим стимулом, який визначає характер рішень героя твору «Гра в бісер» в ситуаціях, які є для нього доленосними, виявляється не умиротворення, що дарує прояснення, а вічний духовний неспокій, підкреслений і в текстах Гессе, які служать автокоментарем до його роману. Ідея служіння залишається домінуючою в свідомості Кнехта, незалежно від обставин, в яких він знаходиться. Благородна, хоч багато в чому і наївна спроба побудувати бездоганно гармонійний світ, коли дійсність знаходиться у владі трагічного хаосу, не була для Кнехта лише суб'єктивною духовною потребою, але виражала його прагнення створити бастион культури і інтелектуальної незаплямованості, нагадавши, що вищі значення людського існування, як і вищі моральні критерії, котрі зумовлюються ними, зберігаються у всі часи. Поняття дару міцно сполучене для Гессе і його героїв з ідеєю обов'язку і свідомістю провини за травмуючу недосконалість життя, яка зберігається, всупереч всім зусиллям Кнехта і його однодумців, що мріють про глибоке оновлення духу, а тим самим – і всієї системи людських відносин.

Для творів Гессе показовим є поєднання контрастних начал, так що світле і темне, піднесене і земне постійно перетікають одне в інше. Величезну роль відіграють у цій прозі метафори-символи, наділені складним змістом, що варіюється, однак незмінно говорячи про внутрішню єдність світу, якою б полярністю він не вражав читача. Такі образи – ранок, вода, гірські вершини тощо – створюють основу розповіді, що часто повертається до вже знайомого читачеві, але кожний раз станами, що даються в новому ракурсі та картинах.

Особливо великою багатозначністю володіє метафора, що дала заголовок одному з романів. Гра в бісер з'являється як "гра з всім змістом і з всіма цінностями нашої культури", що вимагає "відтворити весь духовний зміст світу" [2], збагатити мову, оскільки нею передбачається нескінченний набір комбінацій і можливостей, але в межах "твердо встановленої системи" [2]. Вона мислиться не тільки як аналог поліфонічного світозбагнення, але як протиотрута в умовах "сумовитої механізації життя, глибокого занепаду моральності, безвір'я народів, фальші мистецтва" [2, с.17].

Аналіз поетики твору «Гра в бісер» дозволив визначити функцію форми сну, згідно з якою часопростір уві сні розширюється за допомогою просторових образів (ріка, гора, сходи тощо). Зазначена делімітація просторово-часової організації сновидіння надає автору можливості актуалізувати дидактичний повчальний акцент у творах малих жанрів (казках, оповіданнях, притчах) та яскравіше відокремити вічне від минушого.

Результати здійсненого аналізу прозових творів демонструють сталий для творчих інтенцій письменника інтерес до поетики сну, що формує в цілому оніричну парадигму в аналізованих творах. Заявлена в малій прозі онірична тематика набуває подальшого розвитку в творах середніх жанрів, що було продемонстровано завдяки аналізу повісті «Деміан». Подальші наукові розвідки щодо дослідження оніричної парадигми в творчості Г. Гессе можуть бути спрямованими на інші твори письменника – романи.

Магістральне вивчення оніричної парадигми в творчості Г. Гессе сприяло глибокому проникненню в таїни творчої лабораторії письменника та дозволило ґрунтовно розглянути особливості оригінальної гессевської концепції світосприйняття. Оскільки індивідуально-авторський стиль Г. Гессе, що характеризується зверненням до поетики сну, формується, окрім іншого, за рахунок тематичних та поетикальних напрацювань митця, в дослідженні акцентована особлива смисло – та формоутворююча роль елементів оніричної парадигми.

Отже, вивчення особливостей внутрішнього стану та творчого мислення письменника розкриває нові функціональні перспективи окремих композиційних елементів, художніх образів, системи персонажів у цілому, архетипних моделей, використаних у середній та великій прозі Г. Гессе. Форма сновидіння і в цілому розроблена письменником онірична парадигма стають засобом поглиблення ідейного змісту творів, оскільки виступають як система координат моделі поведінки героїв, формування їхнього епістемного кола та специфіки світосприйняття.

Література:

1. Берковський Н.Я. Романтизм в Німеччині / Н.Я.Берковський. – Л.: Худ. література, 1973. – 568 с.
2. Гессе Герман. Гра в бісер / Герман Гессе. – М., 1969. – 542 с.
3. Гессе Герман. Листи по колу / Герман Гессе. – М.: Прогрес, 1987. – 400 с.
4. Гессе Г. Клінгзор: Романи, повість і новели / Г.Гессе. – М.: ТОВ «Видавництво АСТ»; Харків: Фоліо, 2000. – 480 с.
5. Гессе Г. Художник і психоаналіз / Г.Гессе // Зібрання творів. У 8 т. Т 8: Пер. з нім. – М.: Ізд. група «Прогрес» – «Літера»; Харків: Фоліо, 1995. – С.62-67.
6. Жирмунський В.М. Німецький романтизм і сучасна містика / В.М.Жирмунський. – СПб: Аксіома; Новатор, 1996. – 231 с.
7. Історія зарубіжної літератури ХІХ століття: [Уч.посібник по ред. Л.М. Засурського, С.В. Тураєва.]. – М.: Просвещение, 1982. – 320 с.
8. Некрасова Т.Є. Творчість Г. Гессе і традиції німецького романтизму / Т.Є.Некрасова // Проблеми літературної спадкоємності у світлі марксистсько-ленінського порівняльного літературознавства. – Фрунзе, 1987. – С.111-117.
9. Фрейд Зигмунд. Введення в психоаналіз: лекції / Зигмунд Фрейд. – М.: Наука, 1991. – 456 с.

10. Gunnar Decker. Hesse als Lyriker. Hesse und Berlin / D. Gunnar. – Режим доступа: <http://www.bibliomaniac.de/hesse/bio/misc.htm>.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології та зарубіжної літератури Жила
Наталія Володимирівна.

**Марина Івасюта
(Чернівці, Україна)**

ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ ПРО СИМВОЛ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Символ є складним і неоднозначним об'єктом наукового зацікавлення мовознавців, філософів, семіотиків, літературознавців, психологів, фольклористів, культурологів тощо. У сучасному українському мовознавстві питання мовного символу активно досліджують В. Жайворонок, В. Кононенко, О. Сімович; символ розглядають у фразеології (О. Куцик, О. Левченко, І. Намакштанська, Ю. Новикова, Д. Ужченко, В. Ужченко); фольклорі (М. Бігусяк, З. Василько, Л. Дідківська, Л. Дяченко, А. Мойсієнко, Г. Таранюк); художньому тексті (Л. Голомб, Л. Ставицька, О. Таран, М. Філон, С. Чернюк, І. Шапошникова); він є об'єктом лінгвокраїнознавства (словник „Україна в словах”, 2004), мовним знаком культури в лінгвістичному аналізі художнього тексту (М. Крупа). Більшість дослідників вказують на глибину символу, на співвідношення його мовної форми і змісту, тому лінгвістична теорія символу не може обійти питання про відображення людським мисленням довкілля та про відношення мислення до мови.

Історія мовознавства, як зазначає О. Гакман, демонструє різні шляхи й методи дослідження мови, розкриває зв'язок між численними способами опису мови, пояснює причини неоднакових інтерпретацій тих самих явищ у різних наукових школах, напрямках, на всіх етапах розвитку мовознавчої науки у зв'язку з розвитком філософської та загальнотеоретичної бази лінгвістичних побудов, у зв'язку з новими завданнями, що випливають з теоретичних чи практичних проблем суспільства [4].

Поняття символу зародилося у класичній грецькій філософії, його становлення відбулося у працях неоплатоніків, філософів Середньовіччя та Відродження. Термін *символ* вперше використав Піндар – він стверджував, що ще ніхто з тих, хто живе на землі, не отримав від богів певного символу про майбутнє [1]. В епоху класичної античної філософії сформувалися такі основні складники філософсько-інтуїтивного пізнання поняття *символ*: символ – це слово, в якому сховані властивості речі (Демокрит); символ – це певне нове начало, утворене із його складників, але не тотожне їм, смисл цього начала можна лише інтуїтивно вгадувати (Емпедокл); символ – це те, що завжди приховує певний таємний смисл (Піфагор) [1].

Дослідження Платона й Аристотеля доповнили теорію розуміння символу, але не були належно сприйняті та розвинуті у той час, тільки пізніше символічне тлумачення праць Платона стане кульмінаційним моментом в історії вивчення символу. Платон тлумачив символ як знак (монета – знак обміну). Аристотель остаточно закріплює за символом філософське значення; він говорить про ряд нетотожних значень, які зливаються в одному понятті – символі [1].

Духовні пошуки пізніших неоплатоніків були викладені у філософії Прокла, саме він підсумував усі здобутки своїх попередників та сучасників і дав визначення поняття символу, роздуми про природу і сутність якого виклав у коментарі до „Держави” Платона. Виникнення символів у людському світі Прокл пояснює потребою людини роздумувати про божественне, оскільки цього не можна зробити в уявленнях людського життя, а лише через символи. Прокл також наголошує на поєднанні протилежних начал у символі, що змушує людину, її думку йти від темного, невідомого до прозорого, до простоти істини, в якій полягає божественна сила [9, с. 264 – 265].

Філософські погляди доби Середньовіччя (Григорій Богослов, Василій Великий, Августин Блаженний, Фома Аквінський) відкинули раціональні методи пояснення світу, які використовувала антична філософія; в основі середньовічної думки була непорушність настанов щодо божественних джерел краси, її цілковитої залежності від духу. Через символ, на думку філософів цієї епохи, було здійснене єднання земного і небесного світів, а через символічне значення культових предметів – щоденний зв'язок суспільства зі священною історією.

Символ як універсальна, життєва й естетична категорія світогляду став традиційним у новоєвропейській філософській думці.

Засновник німецької класичної філософії І. Кант розумів символ як чуттєвий спосіб представлення ідей розуму за аналогією, а спосіб пізнання символу – як спосіб інтуїтивного пізнання прообразу чи ідеї, невичерпної у своїй повноті [6, с. 372 – 374].

Пізніше в німецькій філософії розвинулося два напрями розуміння символу – експресивно-виражальний та зображально-об'єктивний [1]. Перший напрям представлений у працях В.-Ф. Шеллінга, другий – Г.-В.-Ф. Гегеля. Естетична концепція Г.-В.-Ф. Гегеля (розуміння символу у зв'язку з мистецтвом) привернула увагу до однієї із найважливіших ознак символу – його неоднозначності. Для уникнення непорозумінь через багатозначність символу, на думку мислителя, треба встановити контекст, у якому певний символ виявляє свою сутність. Саме ця особливість символу стала в центрі пізніших лінгвістичних досліджень. Для Г.-В.-Ф. Гегеля символ – такий знак, зовнішня форма якого виражає

певний смисл, який ми розуміємо за наявності певного контексту (культури) [5].

Західноєвропейська думка ХХ ст. дає нам кілька моделей щодо розуміння символу. „Філософія символічних форм” Е. Кассіра представляє яскраве бачення походження і природи символу як культурної категорії, автор робить символ універсальним засобом пояснення духовної реальності. „Основні поняття кожної науки, засоби, якими вона порушує питання і формулює свої висновки, постають у вигляді створених людиною... символів” [7, с. 165]. Як уважає дослідник, символічна функція свідомості виявляється у вигляді символічних форм, а саме у вигляді мови, міфу, релігії, мистецтва і науки.

Європейська філософія ХХ ст. тлумачить символ із позицій екзистенціалізму, герменевтики, структуралізму, психоаналізу тощо.

У дослідженнях представника релігійного екзистенціалізму К. Ясперса символ є структурним елементом категорії культури, виступає духовним виміром людського буття. Філософ вважає символ феноменом людської рефлексії: „Якщо рефлексія про предмет, який споглядаємо безпосередньо, переноситься на зовсім інше поняття, яке за жодних умов не підлягає безпосередньому спогляданню, ми отримуємо символ.... Так, будь-яке знання про Бога – символічне” [13, с. 266]. Згідно з цією тезою К. Ясперса, виникає нове бачення сутності феноменів знання, віри та інтерпретації.

У межах герменевтики, зокрема у працях Г.-Г. Гадамера, увага зосереджена на розмежуванні символу і знака. Сутність знака – у вказівці, сутність символу – у представництві; знак вказує, символ не тільки вказує, але й представляє, виступаючи заміником. Правда, заміна характерна і для алегорії, та символ, на відміну від алегорії, передбачає метафізичний зв'язок між видимим і невидимим [3, с. 245].

Французький учений К. Леві-Стросс тлумачить символ із позицій етнологічного структуралізму. На його думку, тотемізм, ритуали, міфи (зокрема символи) є своєрідною мовою. К. Леві-Стросс формулює ідею надраціоналізму як гармонію чуттєвого і раціонального начал, втрачену сучасною європейською цивілізацією, але збережену на рівні первісного мислення [8].

Прихильники психоаналізу (З. Фрейд, К.-Г. Юнг) розглядали символ як можливість опосередкованого вияву підсвідомого змісту в індивідуальній психіці і в культурі. К.-Г. Юнг називає символом термін, назву чи навіть образ, який має, окрім загальнозживаного, ще й додаткове значення, яке містить щось невизначене, невідоме [11, с. 15]. Кожна людина може „говорити” мовою символів і розуміти її; цю мову не треба вивчати, тому що символ передається нам на підсвідомому рівні і має архетипну природу.

Особливого значення набуло переосмислення символу в поетичній течії символізму. Найважливішими принципами своєї поезії символісти вважали синтез і переконання, що, на їх думку, найкраще втілює символ. Проте, незважаючи на абсолютизацію поняття символу, символізм не дав чіткого уявлення про це поняття, часто його сплутували з алегорією і міфом.

На жаль, у сучасній науковій літературі про дослідження символу майже не трапляється ім'я Г. Сковороди, хоча його філософія – філософія символізму, що підтверджує Д. Чижевський у праці „Нариси історії філософії на Україні”: „Мова Сковороди є мова образів і символів. Навіть ті слова, які вже придбали науково-філософське значіння в сучасній йому філософії, або ще в античності, він повертає до їх первісного образного значіння. Мова Сковороди повертається до материнського лона символіки” [12, с. 48]. Дослідник уважає, що символіка Г. Сковороди виявляється у постійному звороті від ідеальних, абстрактних, загальних предметів до конкретного – до життя, природи, мистецтва, релігійної традиції; стиль Г. Сковороди – це своєрідний поворот філософського думання від форми мислення в поняттях до якоїсь первісної форми мислення – до мислення в образах та через образи [12, с. 50].

Як філософ і літературознавець питання символу порушував І. Франко. У статті „Доповіді Міріама” [10] вчений розглядає символ як одиницю, що існувала й існує в літературі незалежно від школи, яку бельгійські та французькі поети охрестили як символізм, адже символістами були і є всі великі поети. Розмежовуючи символ та символізм, І. Франко спонукав до пошуків першоджерел, до тих основ, де мусив би бути символ насамперед. Критикуючи бельгійських символістів за відірваність від світу, за те, що їхній символізм переходить у містицизм, спрямування до чогось таємничого, надчуттєвого, надземного, автор статті не схвалює мистецьку систему символізму через відсутність у ній чіткості і давності власне символу.

У сучасній українській філософії активно порушують проблеми тлумачення символу. В. Бугров, який досліджує проблему мови та символу в контексті розуміння, вважає символ універсальним ядром людської культури [2, с. 139], способом відбиття і відтворення дійсності у певній чуттєво-наочній формі [2, с. 104], втіленням ідеї в образі [2, с. 111].

Дослідження представників філософської думки різних епох показують, що символ є тим інструментом, проектом чи програмою, за допомогою якого відбувається „керування” дійсністю. Античність розглядає символ через тотожність загального й особливого, ідеального і реального; німецька класична філософія вбачає у символі його об'єктивно-знакову сутність, постає як протилежність загального й одиничного. Сучасна філософська думка інтерпретує символ і як найважливішу філософську категорію, і як найважливіший механізм культури, і як певну сукупність знаків, без яких неможливе розуміння людства, що є важливим підґрунтям для лінгвістичних досліджень.

Сучасний напрям досліджень доводить, що здатність людини до символізації досягає свого найвищого вираження у мові, яка є символічною; саме символ встановлює живий зв'язок між людиною, мовою і культурою.

* Зберігаємо орфографію автора – М.І.

Література:

1. Абдуллин А. Культура и символ / А. Абдуллин. – Уфа: Гилем, 1997. – 158 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу до кн.: http://www.bashedu.ru/abdullin_ar/kult_simvol/kul_sim_gl.htm
2. Бугров В. А. Мова та символ в контексті проблеми розуміння: дис.... канд. філос. наук: 09.00.05 / Бугров Володимир Анатолійович. – К., 1996. – 156 с.
3. Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного / Г. Г. Гадамер ; пер. с нем. В.В. Библихина / [сост. М.П. Стафеецкой; послесл. В.С. Малахова]. – М.: Искусство, 1991. – 312 с. – (Серия „История эстетики в памятниках и документах“).
4. Гакман О. Становлення лінгвістики в руслі філософії та класичної думки про мову [Електронний ресурс] / О. Гакман // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2004. – № 44. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_44/Hakman.htm.
5. Гегель Г.В.Ф. Эстетика: [в 4-х т.] / Г.В.Ф. Гегель ; [пер. под ред. с прим. М. Лифшица]. – Т. 1. – М.: Искусство, 1968. – 312 с.
6. Кант И. Критика способности суждения / И. Кант // Кант И. Сочинения в шести томах / [под общ. ред. В.Ф. Асмуса и др., вступит. ст. Т.М. Ойзермана]. – Т. 5. – М.: Мысль, 1996 – С. 161–529. – (Философское наследие).
7. Кассирер Э. Философия классических форм: [в 2-х т.] – Т.2. Мифологическое мышление / Э. Кассирер ; пер. с нем. С.А. Ромашко. – М., СПб.: Университетская книга, 2001. – 280 с. – (серия „Книга света“).
8. Леві-Стросс К. Структурна антропология: монографія / К. Леві-Стросс ; пер. з фр. З. Борисюк. – [2-е вид.]. – К.: Основи, 2000. – 388 с.
9. Прокл. О способе создания божественных мифов богословами: оправдание виновников и разрешение предъявляемых им упреков / Прокл // Материалы и исследования по истории платонизма. Вып. I. / под ред. д-ра филос. наук Р.В. Светлова и А.В. Цыба ; [пер. А.В. Петрова]. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1997. – С. 263–278.
10. Франко І. Доповіді Міріама / Франко І. / Зібрання творів: [у 50 т.] / Академія наук УРСР, Інститут літератури ім. Т. Шевченка. – Т. 29. Літературно-критичні праці (1893 – 1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 116 –121.
11. Человек и его символы / [Юнг К.-Г., фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж. Л. и др.] / под общ. ред. С. Н. Сиренко ; пер. С. Н. Сиренко, Н. А. Сиренко, А. Г. Сушкевич. – М.: Серебряные нити, 1998. – 368 с.
12. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Д. – К.: Вид-во „Орій” при УКСП „Кобза”, 1992. – 230 с. – (Спадок).
13. Ясперс К. Философская вера / К. Ясперс // Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 420–509.

Альона Колісник
(Мелітополь, Україна)

КОНЦЕПТ «TOD» В РОМАНІ Б. КЕЛЛЕРМАНА «TOTENTANZ»

Художній текст нерідко служить засобом репрезентації мовної особистості автора, створює цілісне уявлення про його сутність, відображаючи мовну картину світу.

У цьому плані актуальним стає вивчення мовної особистості, що знаходить відображення в художньому тексті, оскільки «організуючим центром твору залишається творча особистість письменника – автора, естетично трансформуючого і варіюючого засоби мови, що користується нею як найтоншим інструментом у вираженні своїх поглядів і оцінок». [4, с. 28]

Актуальність проведеного дослідження обумовлена необхідністю проаналізувати засоби та особливості вербалізації концепту TOD в індивідуальній концептосфері Б. Келлермана на основі роману «Танець смерті», яка взагалі не піддавалася поки аналізу.

Мета цієї роботи полягає у вивченні, виявленні та описі індивідуально-авторських характеристик концепту TOD у творчості Б. Келлермана і в систематизації засобів реалізації даного концепту.

В якості конкретних завдань дослідження розглядаються: 1) виявлення і опис когнітивної структури досліджуваного концепту; 2) систематизація способів мовного вираження концепту TOD у романі Б. Келлермана.

Художній твір завжди відзначено авторською індивідуальністю, його індивідуальним стилем, отримавши назву ідіостиля, який розглядається як сукупність особистісних авторських значень, виражених у художньому творі за допомогою індивідуального вибору мовних засобів і способів їх комбінування. Особисті авторські значення або, інакше кажучи, концепти являються опорними точками у спробах інтерпретувати авторський світогляд, авторський вигляд на світ.

Вибір для нашого дослідження саме цього концепту пояснюється тим, що однією з головних дихотомій у Б. Келлермана є опозиція життя і смерті, живого і неживого. Ще однією причиною можна позначити те, що до авторського нарративу відносяться насамперед ключові слова, винесені в заголовок. Назва як репрезентант семантики всього тексту формує найважливіший метаконцепт, який

визначає всю концептуальну систему твору. Так, у романі «Танець смерті» домінуючим буде концепт TOD. Слід зазначити, що характерною особливістю ідіостилію письменника є постійний зсув кутів зору, неоднозначність трактування того чи іншого концепту.

Концепт TOD абсолютно у всіх існуючих культурах представляється одним з основних у концептосфері і національній свідомості їх носіїв. Дане твердження прямо підтверджується фактом включення цього поняття в список універсальних людських понять, які були встановлені на базі міжмовних досліджень і які можуть виконувати функцію самоочевидних елементарних концептів [2, с. 227]. У цьому зв'язку TOD як найважливіший елемент культури багаторазово повторена і проінтерпритована у світовому живопису, музиці, скульптурі, літературі в спробі відтворити «неймовірний фокус вмирання».

Спостерігаючи за використанням концепту TOD у романі Б. Келлермана були виявлені наступні когнітивні складові цього концепту: життя і смерть, порівняння в описі людини, убивство, крилатий вислів (фразеологізм), ненависть, самогубство, види смерті, мертве тіло, боротьба людини зі смертю, сприйняття смерті в стані зміненої свідомості, смерть як явище універсуму і передчуття смерті, тиша. У процесі функціонування всі виділені когнітеми існують нерозривно, але їх актуалізація свідчить про те, як вирішується творче завдання автором в окремому творі. Актуалізація когнітів викликає у свідомості концепт в цілому.

У результаті порівняльного аналізу лексикографічного фонду німецької мови та мовних одиниць, що виражають концепт TOD у творі автора, було виявлено всього три загальні лексичні одиниці («der Tod», «sterben», «tot»). Даний факт пояснюється тим, що сприйняття Б. Келлерманом феномена смерті є унікальним, як на рівні змісту, так і на рівні мови. Створюючи в своїй творчості особливий світ, письменник розробляє нову мову, здатну відобразити своєрідність безлічі образів смерті у складі зазначених когнітів.

При цьому за допомогою когнітів концепт TOD в романі «Танець смерті» виражається як експліцитно, так і імпліцитно. Імпліцитне вираження когнітів зачіпає всі рівні мови. Мовне вираження кожної когнітеми є унікальним, хоча мають місце і загальні тенденції мовної презентації концепту.

На основі виявлених експліцитних засобів можна визначити лексичні одиниці, що переходять з однієї когнітеми в іншу: «Blut», «zerfallen», «tot», «Tod», «sterben». Крім цього існують специфічні експліцитні одиниці. Слід зазначити, що семантичний взаємозв'язок експліцитних одиниць, що виражає кожную когнітему, з концептом «смерть» проявляється в контексті.

Лексичні одиниці когнітеми «боротьба людини зі смертю» описують різні види протистояння і їх наслідки: «Wunde», «blau», «Sieger», «schlagen», «zerfallen», «tot», «drohen», «bluten» та інші. Експліцитний вираз когнітеми «смерть як явище універсуму» безпосередньо пов'язане з лексичними одиницями, що виражають філософську свідомість смерті в цілому і смерті окремої людини зокрема: «Opfer», «Grab», «zerfallen», «vergehn», «Vergänglichkeit», «final», «Sterben», «Sterbendes», «tödlich», «zerstücken», «Zerlösung», «Vergehn» і так далі. Лексичні одиниці когнітеми «передчуття смерті» на експліцитному рівні описують особисте сприйняття смерті письменником: «Alter», «Erde», «Spate», «Qual», «Sünde» та інші.

Розглянемо реалізацію ідеї смерті на прикладах.

Насамперед герої роману асоціюють смерть з опозицією живому.

Man durfte nicht vergessen, dass er Herr über Tod und Leben im Lande war. [3, с. 247]

Тут автор протиставляє життя і смерть, тобто він акцентує увагу читача на тому, що краще померти, ніж жити так і бути збезчеченим.

На наш погляд, барвистим є авторське порівняння зі смертю при описі живих людей:

Gleichen schlief in dieser Nacht im Atelier wie ein Toter und erwachte am nächsten Tag erfrischt und zuversichtlich. [3, с. 496]

Смерть асоціюється зі сном. Виходить, що смерть – це відпочинок від життя, яким є сон для роботи, або навіть життя – як вимушене пробудження від вічного сну. У письменника ми спостерігаємо метафоричне зображення смерті – спати як убитий.

Die Nähstube war der Ansicht, dass dieser Brief den Tod bedeute. [3, с. 450]

Лист є передвісником смерті для людини.

Sie war blass wie der Tod. [3, с. 422] Sie war weiß wie eine Wand. [3, с. 274]

Б. Келлерман співвідносить смерть з чимось білим або блідим.

Смерть завжди викликає одне і те ж почуття самотності, неминучості, страху. Зазвичай смерть асоціюється з втратою, з порожнечою і самотністю. У Б. Келлермана самотність, як правило, є щось всепоглинаюче, хворобливе, але в той же час всі знаходяться разом, тобто скупчення великої кількості самотності в одному місці, що барвисто виражено низкою стилістичних прийомів, які гармоніюють і взаємодоповнюють один одного для створення ефекту глобальності цього почуття:

Am Anfang der Strassen sah man die Toten nur vereinzelt, je mehr man aber in die Strassen eindrang, um so dichter lagen sie. Sie lagen noch genau so, wie sie nieder gestürzt waren, auf dem Gesicht, die Arme ausgestreckt, übereinander, viele bis zur Unkenntlichkeit verstümmelt. [3, с. 508]

Автор у творі часто асоціює смерть з вбивством і самогубством:

Rette nickte. „Sie prügeln in Birkholz Tag und Nacht und haben schon viele totgeschlagen“, schrie sie. „Aber der Professor sprach den Hitlergruß nicht, „Sollen sie mich totgeschlagen“ sagte er. [3, с. 351]

Для багатьох людей насильницька смерть або неприродна асоціюється з жахом і страхом. Б. Келлерман не став винятком:

Ander Tausende wiederum stürzten sich mit brennenden Kleidern in den Fluss und ertranken elend. [3, с. 507]

Смерть – як загроза для людини не здійснювати певні вчинки: Sie hatte ihrem Gott auch geschworen, jeden zu töten, der Marion etwas zuleide tun sollte, mochte man sie dann auch in Stücke zerhacken! [3, с. 354]

Смерть – неминучість, в будь-якому випадку, при будь-якому розкладі вона спіткає всіх:

Nicht nur die Ausbrecher in Birkholz werden zu Tode gehertzt, auch jeder einzelne Mensch, der die Partei verlassen will. In den meisten Fällen bedeutete es den glatten Selbstmord! [3, с. 399]

Вельми цікаво автор інтерпретує смерть через життя наповнене ненавистю і жахом:

Die bejahrte Jüdin hasste die „Ruchlosen“ nicht erst, seit sie die Juden verfolgten, sie hasste sie von Anfang an mit einem tödlichen Hass, der wie eine glühende Kohle in ihrem Herzen brannte. [3, с. 354]

Найбільш повно концепт TOD у німецькій мові розкривається у фразеологічному фонді. Найбільша кількість фразеологічних одиниць включає в себе тематична група «вираження межових ситуацій». При цьому найчисленнішою є група «види смерті», яка виражена переважно експліцитними лексичними одиницями.

Die Leute waren der Ansicht, dass ihn der Verlust seines Hauses und seiner Habe in den Tod getrieben habe. [3, с. 516]

Die Figur des „Kettensprengers“ war völlig zertrümmert, der Sockel mit der Inschrift „Lieber tot als Sklav“ in viele Teile zerschlagen. [3, с. 352]

Б. Келлерман порівнює смерть з холодом, і солдати холоду, в'язниці і побоїв боялися більше, аніж смерті:

Den Tod fürchte ich nicht so sehr als Kerker und Misshandlungen. [3, с. 496]

Померти можна з багатьох причин. Голод і холод, в свою чергу, є дуже значущими і неминучими способами завершення життя.

Die Arbeit war hier um vieles leichter. Im Steinbruch war es der Tod durch Erschöpfung, hier war es der Tod durch Hunger. [3, с. 386]

Взагалі існує багато видів смерті. Деякі з них показано в романі «Танець смерті» так:

Ja, wir hatten viele Tote im Lager, alle Arten von Toten nicht Dutzende, sondern Hunderte. Eine Art war der Tod durch den elektrisch geladenen Draht, besonders beliebt bei Neuankömmlingen. Eine andere Art war war der Tod durch die Frucht, die nie gelang, solange ich in Birkholz war. [3, с. 387]

Деякі передчувають свою смерть і тому бояться не встигнути зробити щось важливе для себе до цієї події:

Ich habe Angst, meinen einzigen Sohn nicht mehr zu sehen, das wissen Sie recht gut. Sie wissen auch, dass ich ihn noch einmal sehen muss vor meinem Tod, ich muss, ich muss! [3, с. 427]

Всі герої роману ставляться до смерті по-різному: хтось абсолютно спокійно, хтось з прикрістю ставиться до померлих, хтось довгий час не може прийти до тями після смерті близьких, хтось взагалі нейтрально:

Sie kannte die sprunghaften Launen und die Unberechenbarkeit des Gauleiters und wusste, dass ihre Antwort ihren Tod bedeuten kannte. [3, с. 356]

Der Gauleiter muss auf längere Zeit verreisen und wollte nicht, dass ich mich allein in dem öden Einstetten zu Tode landweile. [3, с. 282]

Auch nach so langer Zeit hatte Fabian den Tod Robbys noch nicht überwunden. [3, с. 510]

Ihr peitscht unschuldige Menschen buchstäblich zu Tode, aber ihr verlangt höfliche Umgangsformen! [3, с. 385]

I, нарешті, смерть – це тиша: Totenstill bewegte sich der Transport durch die verschneite Landschaft. [3, с. 478]

У результаті аналізу імпліцитних засобів вираження когнітів було встановлено, що в рамках кожної когнітеми присутнє одне або кілька основних мовних засобів, які найбільш повно розкривають її мовну і значеннєву своєрідність. Окрім наданих основних засобів ми розрізняємо в кожній когнітемі додаткові засоби, що є допоміжними за відношенням до основних і завершальними у формуванні цілісної семантичної картини кожної когнітеми.

Таким чином, виходячи з аналізу способів вербалізації концепту смерть, можна говорити про різноманітність засобів його вираження. Однак домінуючим прийомом, що використовував автором, є метафоризація смерті.

При всій багатогранності концепту смерть, Б. Келлерман розкриває його як опозицію життя, яка завжди незримо присутня з людиною, допомагаючи їй цінувати життя. Але з іншого боку, автор показує нам, що смерті ніхто не боїться, що набагато страшніше холод, голод, в'язниця, побої або страх щось не встигнути.

Перспективою подальшого дослідження з теми даної наукової розвідки може стати вивчення інших творів письменника і визначення в них головних концептів.

Література:

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. М.: Русские словари, 1997. – 416 с.
2. Келлерман Б. Пляска смерти: Книга для чтения на немецком языке / Б. Келлерман. СПб.:КАРО, 2008. – 544 с.

3. Леденева В. В. Идиостиль (к уточнению понятия) / В. В. Леденева // Филологические науки. 2001. №5. С. 36

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, Жила Наталія Володимирівна.

**Юлія Коринець
(Мелітополь, Україна)**

МОТИВ МУЗИКИ В РОМАНІ ТОМАСА МАННА «ДОКТОР ФАУСТУС»

Поєднання різних видів мистецтв, тобто процес інтермедіальності, є невід'ємним явищем культурного процесу. Розуміння таких зв'язків є важливим й необхідним для глибокого проникнення в суть світового творчого процесу. Проблема поєднання музичного мистецтва є досить актуальною, адже музика оточує нас всюди, вона стала невід'ємною частиною життя людей.

Проблемою синтезу різних видів мистецтв, зокрема взаємодії мистецтва музики і мистецтва слова, займалися такі науковці, як З.М. Ластовецька-Соланська, С. Фіськове, Л. Венгеров, Р. Брузгене, Х.Якоб, Й.Міттенцвай, Дж. Драйден, Д.Браун, Ч.Авісон, Т.Твінінг, Й.Н. Форкель, Й.Г. Зульцер, Й.Г. Гердер, Е.Т.А.Гофман, Л.Тік, Е.Ганслік, А.В. Амброс, У.Вайсшайн, Г.Петрі та інші.

Згідно з поняттям С.І. Ожегова, музика – це мистецтво, в якому переживання, почуття та ідеї виражаються ритмічно та інтонаційно організованими звуками, а також самі твори цього мистецтва; мелодія певного звучання [6, с. 842].

У свою чергу література – 1) це сукупність письмових творів загалом; 2) сукупність художніх творів (поезія, проза, драма) [6, с. 682].

Отже, музика і література, на перший погляд, є абсолютно окремими видами мистецтва, але все ж таки вони мають дещо спільне, і це було закладено майже з початку їх розвитку. Адже як слово допомагає музиці глибше і яскравіше виразити і передати почуття, емоції, так і музика допомагає літературі.

Взаємодія літератури і музики привертала увагу протягом багатьох століть, але лише на порозі XVIII століття вона стала об'єктом наукового дослідження [1, с. 1].

Загальновідомо, що музика і література як види мистецтва не є ізольованими. В багатьох творах літератури музика присутня на різних рівнях – в самій темі твору, назві, є професією героїв або має важливе значення в їх духовному житті.

Проблема взаємодії музики і літератури може розглядатися у різних аспектах – музикознавчому, літературознавчому, мовному, мистецтвознавчому, естетичному та ін. [3, с. 2]. У даній статті синтез літератури і музики аналізується з погляду літературознавства.

Метою нашої наукової розвідки є дослідження специфіки втілення окремих аспектів музичного мистецтва в літературно-художньому творі «Доктор Фаустус» Томаса Манна.

У романі Томаса Манна «Доктор Фаустус» мотиви музики проявляються у двох формах – експліцитній та імпліцитній.

До експліцитної форми прояву музики належать:

- пісні;
- імена композиторів;
- терміни (в тому числі і назви музикальних інструментів)
- назви творів музичного мистецтва.

До імпліцитної належать:

- звукова організація канви тексту – вербальна музика (імітація музики словами);
- характеристика героїв (звучання голосу героїв і т.д)
- хаотична структура роману;
- вираження найважливіших проблем суспільства через музику.

Увесь роман просякнутий різноманітним пісенним матеріалом, від дитячих пісень та віршів до авторських пісень які надають музичності твору.

Крім того роман насичений різноманітними термінами музичного мистецтва, які зустрічаються як у мові автора, так і мові героїв – *neun Takte horizontaler Melodie* [5, с. 46], *Flageolett-Töne* [5, с. 55], *die Windrose der Tonarten, der Quintenzirkel* [5, с. 62], *enharmonische Verwechslung* [5, с. 63].

Сюди ж можна віднести і численні назви музичних інструментів – *Pizzikato, Harmonium, Kontrafagot, Pauken, Oboe, Kontrabaß, Bassethorn* [5, с. 55] тощо.

Цікавим є те, що всі ці інструменти, згадані автором, сприймаються як живі істоти, наприклад „*der schwer bewegliche Kontrabaß, majestätischer Rezitative fähig*“ [5, с. 55], „*das scherzose Fagott, das ich so nenne ... Wie hübsch war es jedoch mit seinem gewundenen Anblaserohr, blitzend im Schmuck seiner Klappenß und Hebelmechanik! Welcher reizende Anblick überhaupt, dies Heer der Schalmeyen im weither entwickelten Hochstande ihrer technischen Ausbildung ...*“ [5, с. 55], „*Englisches Horn, das sich auf traurige Weisen versteht...*“ [5, с. 55], „*... klappenreiche Klarinette, welche im tiefen Chalumeau-Register so geisterhaft*

düster lauten, höher hinauf aber im Silberglanz blühenden Wohlklangs erstrahlen kann“ [5, с. 55]. Все це дозволяє читачам ще глибше проникнути в світ музики і відчуті її.

Не тільки музичні інструменти є живими, але й весь світ музики, що розмовляє з людьми, адже *„Mit dem vielerfahrenen Motiv, das Abschied nimmt und dabei selbst ganz und gar Abschied, zu einem Ruf und Winken des Abschieds wird“* [5, с. 73].

У романі згадуються великі композитори всіх часів, серед яких Кліменті, Моцарт, Гайдн, Бетховен, Брамс, Брукнер, Шуберт, Шуман, Чайковський, Бородин, Римський-Корсаков, Вагнер, Антонін Дворжак, Берліоз, Шабріє, назви музичних творів – *„Loreley“*, *„Gaudeamus igitur“* [5, с. 134], *„Zauberflöte“*, *„Figaro“* [5, с. 109], *„Ich komme vom Gebirge her“* [5, с. 108] та інші. Автор знався на музиці і намагався надати опис творів Леверкюна правдиво і детально, з ретельністю і професійною точністю [2, с. 91]. Згадуючи на сторінках свого роману цих величних митців своєї справи та їх твори, автор ще більше зближує читача зі світом музичного мистецтва, а історія стає ще більш реальною.

Імітація музики словами яскраво простежується в романі, яка плавно вплітається в канву сюжету і сприймається ніби маленький шедевр музичного мистецтва. *„Es ist wie ein schmerzlich liebevolles Streichen über das Haar, über die Wange, ein stiller, tiefer Blick ins Auge zum letzten Mal. Es segnet das Objekt, die furctbar umgetriebene Formung mit überwältigender Vermenschlichung, legt sie dem Höher zum Abschied so sanft ans Herz, daß ihm die Augen übergehen. „Nun ver-giß der Qual!“ heißt es. „Groß war – Gott in uns.“ „Alles – war nur Traum.“ „Bleib – mir hold gesinnt.“ Dann bricht es ab. Schnelle_ harte Triolen eilen zu einer beliebigen Schlußwendung, mit der auch manch anderes Stück sich endigen könnte.“* [5, с. 73]

Зв'язок музики зі словом намагався звеличити і Адріан Леверкюн, який наголошував, що *„Die Musik und Sprache ... gehörten zusammen, sie seien im Grunde eins, die Sprache Musik, die Musik eine Sprache, und getrennt berufe immer das eine sich auf das andere, ahme das andere nach, bediene sich der Mittel des anderen, gebe immer das eine sich als das Substitut des anderen zu verstehen. Wie Musik zunächst Wort sein, wortmäßig vorgedacht und geplant werden könne ...“* [5, с. 219]

Автор не дає яскравих описів зовнішності героїв, лише інколи звертається до детального портрету і характеристики персонажа, але кожного разу, без виключень, автор звертає увагу на голос героя, його тембр, висоту, звучання і навіть акценти та вимову певних звуків, адже все це є музикою, музикою кожної людини, яка може охарактеризувати її.

„Dies alles war angenehm. Das schönste an ihr aber war ihre Stimme, der Lage nach ein warmer Mezzo-Sopran und in der Sprachbehandlung, bei leicht thüringisch gefärbter Lautbildung, ganz außerordentlich gewinnend. Ich sage nicht: „einschmeichelnd“, weil darin etwas von Absicht und Bewußtheit läge. Dieser Stimmreiz kam aus einer inneren Musikalität, die im übrigen latent blieb, da Elsbeth sich um Musik nicht kümmerte, sich sozusagen nicht zu ihr bekannte. Es kam vor, daß sie, ganz nebenbei, auf der alten Gitarre, die einen Wandschmuck des Wohnzimmers bildete, einige Akkorde griff und auch wohl eine oder die andere abgerissene Strophe eines Liedes dazu summte; aber auf eigentliches Singen ließ sie sich nicht ein, wiewohl ich wetten möchte, daß hier das trefflichste Material zu entwickeln gewesen wäre.“ [5, с. 31] – так характеризує автор мати Адріана Леверкюна.

Адвокат Ерколано Манарді мав *„heisere heulende Stimme, die mühsam ansetzte wie die eines Esels ...“* [5, с. 286], в той час як *„Institoris schrie nicht, er sprach vielmehr leise und lispelnd, selbst wenn er die italienische Renaissance als eine Zeit verkündete, die „von Blut und Schönheit geraucht“ habe* [5, с. 383]. Голос Іншого (Диявола) – *„ruhige, langsame... eine gleichsam geschulte Stimme mit angenehmer Nasenresonanz...“* [5, с. 301] *und sagt mit seiner langsamen, nasigen Schauspielerstimme...“* [5, с. 332]. А ясновельможність фон Рідезель вимовляв слова *„in seiner zwar süddeutsch gefärbten, aber vom Offizierston geschärften Sprechweise ermutigte...“* [5, с. 372].

Крім того характеристика героїв виявляється не тільки через їх голоси, а в й у значенні їх прізвищ. Наприклад, дім, де головний герой знайшов спокій і тишу, належить родині Швейгештилей – *et puis cette maison pleine de dignité avec son hotesse maternelle et vigoureuse. Madame Schweige-still! Mais ca veut dire: Je sais me taire. Silence, silence!* [5, с. 529]. («И еще этот почтенный дом и его хозяйка с ее материнской нежностью и степенностью. Мадам Швейге-штиль! Это ведь значит: я умею молчать. Молчание, молчание! (фрац.)») [4, с. 515].) Але мовчання теж є музикою, воно наповнене безліччю звуків, які можуть сприймати далеко не всі, але саме в цій музиці тиші творив Адріан Леверкюн свої найвеличніші твори.

Усі ідеї роману наводяться як теорія модерністської музики ХХ століття, де відбувається руйнування класичної тональності; уявлення про те, що більше немає лінійного розвитку в музиці, а є лише розвивальні варіації. Тобто все нові і нові музикальні звучання, породжені єдиною звуковисотною структурою, яка лежить в основі, є центральним елементом; емансипація дисонансу; перевага мінорності над музикальною вертикаллю. З першого погляду здається, що автор критикує музику епохи модернізму. Якщо ж глибше проаналізувати твір, стає зрозумілим, що через критику лише окремого музикального твору «Плач Доктора Фаустуса» автор розкриває всі вади суспільства Німеччини першої половини ХХ століття. Він розкриває витоки всього відсталого й реакційного, що призвело до виникнення німецького фашизму [2, с. 90].

Музика героя-композитора була пронизана песимістичною недовірою до людини, страхом перед руйнуванням старого суспільства. В творах героя простежується жорстокий антигуманний смисл музики, смисл, яким був просякнутий весь світ першої половини ХХ століття.

Додекафонія – це 12 звуків гами, що сприймаються як гармонія, але насправді є породженням диявольського, адже побудована на засадах хаосу та ірраціонального. Така додекафонія яскраво

виражається і в структурі самого роману, автор відійшов від лінійного викладу подій, що спостерігається в постійних відходах від основної розповіді – життя Адріана Леверкюна. Іноді дуже важко вловити переключення розповіді з однієї події на іншу, час розповіді, автор включає в твір ремінісценції, відходить від теми, втрачає хід розмови, що іноді навіть важко простежити за думкою автора. Навіть сам автор говорить, що те чи інше було зайвим, часто це стосується навіть цілих розділів. Тобто все як у хаосі, справжня додекафонія.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що роман Томаса Манна «Доктор Фаустус» наскрізно просякнутий мотивами музики в різних проявах, починаючи від пісень та термінології і закінчуючи музикальністю текстуальної канви роману і через музику переданими ідеями.

Перспективою нашої праці є подальше дослідження різноманітних проявів музики в літературних творах інших письменників ХХ століття.

Література:

1. Брузгене Р. Литература и музыка: о классификации взаимодействия / Р. Брузгене // Вестник Пермского университета. – Вып.6. – 2009. – С. 93-99.
2. Давиденко Г.Й., Стрельчук Г.М., Гринчак Н.І. Історія зарубіжної літератури ХХ століття / Г.Й. Давиденко, Г.М. Стрельчук, Н.І. Гринчак: навч. посіб., 3-тє вид. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 488 с.
3. Ластовецька-Соланська З.М. Деякі аспекти взаємодії музики та літератури / З.М. Ластовецька-Соланська // Актуальні питання культурології. – 2011. – Вип.11. – С. 1-5.
4. Манн Томас. Доктор Фаустус / Томас Манн. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1960. – 695с.
5. Thomas Mann. Doktor Faustus / Mann Thomas. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2012. – 672 S.
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Оникс, 2008. – 944с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук,
доцент кафедри німецької філології та зарубіжної літератури, Жила Наталя Володимирівна.

Марина Кравчук
(Умань, Україна)

СИНТАГМАТИКА КОНЦЕПТУ ДЕМОКРАТІЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Пропонована стаття узагальнює результати проведеного зіставного дослідження синтагматичних параметрів лексем *democracy* та демократія, які вербалізують концепт ДЕМОКРАТІЯ в англійському та українському дискурсі. Дослідження виконано на матеріалі зіставлення випадків слововживання означених лексичних одиниць (понад 2000 слововживань), дібраних шляхом аналізу відповідних корпусів мови [1; 3].

Відповідно до сучасних підходів щодо типологізації концептуальних одиниць [2, с. 83], що досліджуваний концепт належить до універсальних, завдяки чому він відрізняється своєю загальністю та наднаціональним характером, регулятивних, оскільки в ньому первісно закладена ідея прескрипції – орієнтир на певний ідеал, норму, шаблон, конвенцію, та телеомовним, що об'єктивовано його яскраво вираженою ціннісною складовою.

Результати аналізу корпусу текстів свідчать, що для **ад'єктивної синтагматики** концепту ДЕМОКРАТІЯ характерними є прикметники та дієприкметники для української та англійської мов, які несуть у собі онтологічне знання (*ліберальна / liberal, парламентарна / parliamentary, справжня / true, пряма / direct*), містять часові характеристики (*афінська / Athenian, сучасна / contemporary, радянська*), естетичні параметри та емоційну оцінку (*спотворена, вулична, згвалтована*), географічну характеристику (*американська / American, західна / Western, європейська / European, українська*) тощо.

Захопившись впровадженням в Україні стандартів ліберальної демократії, ми якось не помітили тих кардинальних змін у геополітичній архітектурі, які вимагають якісно нових підходів до державного управління, особливо в інформаційно-гуманітарній сфері (Українська правда, 2011) [1].

It's no less so than scenarios that envision a transition to Western-style liberal democracy (because both scenarios assume a more open society). And it answers the key worry about the transition to democracy: that it translates into short-term, unduly nationalistic policymaking. It's also a matter of what standards we should use to evaluate China's political progress (Christian Science Monitor, 2010) [3].

Результати зіставлення матеріалу, в якому містяться приклади ад'єктивної синтагматики лексеми *демократія / democracy* в англійській та українській мовах вказують на ізоморфний характер семантичних зв'язків між нейтральними прикметниками та досліджуваною одиницею. Означене пов'язуємо з функціонуванням таких кліше в також у спеціалізованій літературі, яка так чи інакше відбиває наукове уявлення про поняття та відображає універсальність досліджуваного телеомовного концепту.

Реалізація значення досліджуваної одиниці у сполученні з ад'єктивами, які вказують на географічну належність поняття, часто відбувається з доповненням емоційно-евалуативної семантики, у такому випадку конотативне значення лексеми починає переважати денотативне: *I think they are being manipulated and used. I think they are being effectively mobilized to destroy American democracy, but they themselves are not evil in any way* (Atlanta Journal Constitution, 2007). Зіставлення випадків використання лексеми *демократія / democracy* у таких контекстах виявляє зорієнтованість дискурсу на внутрішні проблеми: *Українській демократії час кинути шукати союзників, вона знайде в найкращому разі симпатиків – не більше* (Український тиждень, 2011) [1]. В американському медіа-дискурсі фактично відсутнє словосполучення *Ukrainian democracy*, натомість використання словосполучення *американська демократія* в українськомовному дискурсі доволі частотне і залежно від контексту набуває як негативного (*Під соусом «розбудови демократії та свободи» в окремих країнах, у першу чергу США не забувають про задоволення власних енергетичних та геополітичних амбіцій* [3]), так і позитивного значення (наприклад, заголовок схвальної статті про політичний устрій США «*Чарівна американська демократія*» [3]).

Подібна семантика виділяється і у складі **іменників**, з якими сполучується ім'я концепту ДЕМОКРАТІЯ. Зокрема, сюди належать онтологічні характеристики концепту (*form, idea, principles, модель, механізми, наслідки демократії*), процесуальні (*restoration, support, establishment, vision, розвиток, зортання*), просторові (*безмежжя*), структурні (*lack, level, рівень, незрілість демократії*), антропоцентричні (*spirit, champion, душитель демократії, батько демократії*), емоційно-образні характеристики (*beacon of democracy, хвиля, труна демократії*).

Аналіз випадків сполучення лексеми *democracy* в англійській мові та *демократія* в українському слововживанні вказує на подібність вираження основних денотативних елементів семантики досліджуваної лексеми. Таким чином, ядерні зони концепту як в англійській, так і в українській мові мають універсальний характер. Найповніше дивергентні риси побутування концепту ДЕМОКРАТІЯ в лінгвосвідомості носіїв різних мов виявляються на периферійних його зонах. Вони виявляються насамперед у сполученні лексеми з іменниками, які мають яскраво виражену конотацію, зокрема тими, які вказують на антропоцентричні або емоційно-образні характеристики у складі семантики. Так, в англомовному дискурсі одним із найчастотніших виявляється словосполучення *beacon of democracy* (дослівно – маяк демократії), яке має позитивну конотацію і водночас імпліцитно відображає позицію західного світу щодо впровадження демократичних ідей в інших країнах: *I'm a strong supporter of Israel. I believe Israel is a beacon of democracy* (Atlanta Journal Constitution, 2010).

Частотним виявилось також словосполучення *spirit of democracy* (*Opposition leaders say that it would be against the spirit of democracy were Musharraf to extend his tenure for another term from the same assembly that has always bent to his wishes* (Christian Science Monitor, 2007) [3]), яке фактично стало інтернаціональним та наявне і в українськомовному дискурсі: *Априорі – Київ це європейське місто, тому що ми знаходимося в центрі Європи, і порівнювати з тією ж Москвою, де досить багато азіатського впливу – неможливо, як би там добре була розвинена інфраструктура. Але дух демократії – а саме це відрізняє міста Європи – він панує, і на останніх виборах навіть перемагає в Києві* (Голос столиці, 2013) [1].

В українському медіа дискурсі також зустрічаємо емоційні метафоричні вислови, які демонструють недосконалий стан розвитку демократичних ініціатив в українському суспільстві та загальний стан демократії: *Всеукраїнський референдум – остаточної зірочки у труну української демократії* (Демократичні ініціативи, 2010) [1]. Загалом, сполучення іменника труна часто зустрічаємо у сполученні з такими поняттями, як *демократія*, свобода слова тощо.

Розгляд **дієслівної сполучуваності** дав змогу виявити два типи зв'язку імені аналізованого концепту з дієсловами: а) у яких назва з концептуальним значенням *демократія* виступає суб'єктом дії (*демократія стверджується, народжується, панує, забезпечує*) (*requires, works, flourishes, leads, grows, depends*); б) у яких *демократія* є об'єктом дії або стану (*боротися за демократію, будувати, навіязувати демократію, цінувати демократію*) (*promote, restore, bring, establish, defend, understand, strengthen, preserve, encourage, develop*).

Аналіз випадків слововживання дієслів з досліджуваною лексемою свідчить про ізоморфне представлення концепту в українській та англійській мовах у випадках, коли *демократія* виступає суб'єктом дії:

Демократія передбачає, що в суспільстві забезпечується баланс інтересів більшості й меншості, що випливає із принципу рівності, завдяки чому інтереси меншості конкретизуються у гарантіях захисту прав людини (Віче, 2010) [1].

A democracy requires this information. Unauthorized disclosures are the lifeblood of a republic. That remains true (Christian Science Monitor, 2010) [3].

Випадки такого слововживання в медіа-дискурсі подібні до тих, які зустрічаємо в лексикографічних та енциклопедичних виданнях. Це пов'язуємо з науковою репрезентацією поняття «демократія» як суб'єкта дії, про що також свідчить переважне використання таких конструкцій на початку речення.

Більшість аломорфних рис вербалізації концепту ДЕМОКРАТІЯ в українській та англійській мовах виявляються при зіставленні словосполучень, у яких лексема є об'єктом дії або стану. Зокрема, семантика дієслів, які найчастіше зустрічаємо у словосполученнях з лексемою *демократія* в українській мові, наділяє досліджуваний концепт імпліцитною семою «те, що потрібно створювати» (Окрім

побутових проблем, «Хрещатик» ніколи не стояв осторонь від побудови демократії, ефективного місцевого самоврядування, народження і розвитку нових політичних сил, суспільного руху (Хрещатик, 2011) [1]) та семою «те, що знаходиться в небезпеці» (Дюверже переконаний, що демократії загрожує не рижим партій, а потенційна й реальна можливість авторитарної, олігархічної і тоталітарної їх організації (Віче, 2010) [1]). Означена тенденція пов'язана зі станом речей у сучасному суспільстві, яке переважно визнає загальнолюдську цінність демократії та те, що вона потребує захисту: *Ми скажемо «ні» – політиці розколу країни, здавання суверенітету та національних інтересів, згорання демократії і громадянських свобод, вибіркового застосування закону, корупції і зловживанням влади* (Дзеркало тижня, 2011) [1].

Таким чином, контент-аналіз показав, що в переважній більшості контекстів в українськомовному дискурсі демократія виступає не суб'єктом, а саме об'єктом дії (особливо – у позиції жертви, порівн.: *наступати демократію, перешкоджати демократії, знищувати демократію* та ін.), що, очевидно, пов'язано зі сприйняттям демократії як однієї із вразливих демократичних свобод, як об'єкта маніпуляцій.

Американському медіа-дискурсові характерні дієслівні словосполучення, які так чи інакше відображають уявлення носіїв представників англо-американської лінгвокультури про США як взірць демократичного ладу та країну, яка поширює демократію і світі: *Certainly there has been no shortage of retrofitted explanations for the war in the three-plus years since the administration's initial casus belli, to fend off Saddam's mushroom clouds and vanquish Al Qaeda, proved to be frauds. We've been told that the war would promote democracy in the Arab world. And make the region safer for Israel. And secure the flow of cheap oil* (New York Times, 2006) [3].

Таку позицію, зокрема намагання США нав'язувати власні цінності іншим країнам, часто критикують представники інших держав, звертаючи увагу на недоліки американського політичного ладу та необхідність зосередження на розвиткові демократичних цінностей насамперед у своїй країні: *Many French say that American exceptionalism must now be considered through other lenses. The neoconservative impulse in Washington in recent years, described by retired Army Col. Andrew Bacevich in his new book, "Limits of Power: The End of American Exceptionalism," is associated with an evangelical passion to spread democracy, to "remake" the world, by force if necessary. But after Nov. 4, the New World example is taking on the meaning of President Lincoln's "last, best hope of earth," or Martin Luther King Jr.'s dream of a country that evokes universal values by example at home* (Christian Science Monitor, 2008) [3]. Як бачимо, у наведеному прикладі словосполучення *to spread democracy* слугує атрибутивом до іменника *passion*, який у цьому контексті набуває негативної конотації. Крім того, про це свідчить використання фрази *to "remake" the world, by force if necessary*, яка антонімічна іншому виразу алюзивного характеру *last, best hope of earth*.

Таким чином, результати аналіз англійського та українськомовного медіа-дискурсу свідчать про те, що в синтагматиці концепту ДЕМОКРАТІЯ виділяється група **типізованих пропозицій**, які є частотними в дискурсивних практиках про демократію (в контекстах зафіксовано щонайменше по 5 випадків вживання) і мають, як правило, нейтральну семантику, та група **ситуативних пропозицій**, які часто є індивідуально-авторськими утвореннями й характеризуються яскраво вираженою емоційно-експресивною конотацією. До типізованих пропозицій належать атрибутивні (*реальна демократія / true democracy*), іменні (*principles of democracy / принципи демократії*), та акціональні (*розбудовувати демократію / to build democracy*). Типізовані пропозиції найчастіше відображають наукове уявлення про досліджуваний концепт, що у свою чергу, зумовлює переважання ізоморфних характеристик його об'єктивації в українській та англійській мовах. Серед ситуативних пропозицій концепту ДЕМОКРАТІЯ виділяємо групу одиниць із атрибутивною (*з'явалася, керована*), іменною (*анархія демократії, ерзац демократії*) та акціональною семантикою (*насаджувати, громити, хоронити демократію*). Ситуативні пропозиції притаманні українськомовному медіа-дискурсу, що свідчить про відмінності в поглядах представників англо-американського та українського лінгвосоціуму на демократію. Водночас аналізований матеріал свідчить про те, що в англо-американському суспільстві необхідність розбудови та утвердження демократії есплікується на інші країни, натомість – український дискурс акцентує увагу на проблемах власне українського суспільства.

Література:

1. Корпус текстів української мови. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>.
2. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
3. Corpus of contemporary American English. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://corpus.byu.edu/coca>.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, Піонтковська Тетяна Олександрівна.

Акрамова Лола
(Самарканд, Узбекистан)

ТЕХНОЛОГИИ АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Отношение учащихся к тому или иному предмету определяется различными факторами: индивидуальными особенностями личности, особенностями самого предмета, методикой его преподавания. Применяя новые педагогические технологии на уроках, процесс обучения математики можно рассматривать с новой точки зрения и осваивать психологические механизмы формирования личности, добиваясь более качественных результатов. Особое значение математики в умственном воспитании и развитии отметил ещё в XVIII в. М. В. Ломоносов: «Математику уже затем учить следует, что она ум в порядок приводит». Однако следует заметить, что полнота раскрытия возможностей математики в воспитании мыслящей личности зависит от ориентации обучения, способа преподавания.

В педагогической практике наблюдается стремительное внедрение новых способов и средств обучения. Но становится очевидным, что на смену отдельным формам и методам активного обучения должны прийти целостные образовательные технологии.

Идея технологии образования не столь уж нова. Ещё Ян Амос Коменский стремился найти такой общий порядок обучения, при котором оно осуществлялось бы по единым законам человеческой природы. И тогда, полагал Коменский, «все пойдет вперед не менее ясно, чем идут часы с правильно уравновешенными тяжестями, так же приятно и радостно, как приятно и радостно смотреть на такого рода автомат, и, наконец, с такой верностью, какую только можно достигнуть в подобном искусном инструменте. Для дидактической машины, – писал он, – необходимо отыскать:

- 1) твердо установленные цели;
- 2) средства, точно приспособленные для достижения этих целей;
- 3) твердые правила, как пользоваться этими средствами, чтобы было невозможно не достигнуть цели».

Активным сторонником технологического подхода к построению учебно-воспитательного процесса был А.С.Макаренко. В «Педагогической поэме» он писал: «Наше педагогическое производство никогда не строилось по технологической логике, а всегда по логике моральной проповеди... Именно поэтому у нас просто отсутствуют все важные отделы производства: технологический процесс, учет операций, конструкторская работа, применение конструкторов и приспособлений, нормирование, контроль, допуски и браковка».

Образовательная технология, как направление сначала педагогической практики, а затем педагогики, сформировалась в США в 30-е годы и охватила к 80-м годам XX века практически все развитые страны, получив признание ЮНЕСКО. Сегодня и в нашей стране идет активная технологии обучения. Видные отечественные ученые и практики (Л. В. Голиш, Б. Л. Фаберман, Б. Зиямухамедов и др) приложили немало усилий для разработки и реализации региональной модели педагогической технологии.

Применяемые в современных школах Узбекистана педагогические технологии разнообразны, в их выборе учителя исходят из учета собственного потенциала, зоны ближайшего развития своих учеников и специфики самого предмета. С точки зрения развития личности учащегося в учебно-воспитательном процессе могут быть применены проблемное обучение, игровые технологии, технология уровневой дифференциации и информационно – коммуникационные технологии.

На наш взгляд наиболее эффективно на уроках математики будет применение игровых технологий. Их использование обеспечивает достижение единства эмоционального и рационального в обучении столь сложной дисциплины. Включение в урок игровых моментов делает процесс обучения более интересным, создает у учащихся хорошее настроение, облегчает преодоление трудности в обучении. Игровая технология может быть применена на уроке как целостно, так и в виде отдельных приемов. Сегодня в арсенале учителя математики широкий выбор игровых форм – математический лабиринт, магические квадраты, элементы sudoku, кроссворды, ребусы и т.д. Их применение имеет двоякую цель – во-первых, закрепить и систематизировать изученный материал, во-вторых – расширение кругозора учащихся, развитие их познавательной деятельности, формирование определенных умений и навыков, необходимых в практической деятельности, развитие обще учебных умений и навыков.

Внедрение игровых технологий в учебно-воспитательный процесс не должно ограничиваться только рамками урока, внеклассная работа также способна активизировать интерес ученика к предмету, проявить свои способности, преодолеть когнитивные барьеры. Внеурочные занятия с учащимися приносят большую пользу и самому учителю – для успешной организации внеклассной работы ему приходится постоянно расширять свои познания по математике, следить за новостями математической науки. Форм внеклассной математической работы, применяемой в практике современной школы достаточно много – математический кружок, школьный математический вечер, математические рефераты и сочинения, олимпиада по математике, участие в различных конкурсах и др. Наибольший интерес у учащихся вызывает математическая игра. Игровой мотив является для них подкреплением познавательному мотиву, способствует активности мыслительной деятельности, повышает концентрированность внимания, настойчивость, работоспособность, интерес, создает условия для

появлення радості успіха, задоволеності, почуття колективізму. В процесі гри, увлечшись, діти не помічають, що вчаться. Ігровий мотив однаково діє для всіх категорій учасників, як сильних і середніх, так і слабких. Діти з великою охотою беруть участь в різних по характеру і формі математичних іграх. Математична гра різко відрізняється від звичайного уроку, тому викликає інтерес більшості учасників і бажання брати участь в ній. Так же слід помітити, що багато форм роботи по математиці можуть містити елементи гри, і навпаки, деякі форми роботи можуть бути частиною математичної гри. Введення ігрових елементів руйнує інтелектуальну пасивність учасників, яка виникає у учасників після тривалого умовного праці на уроках.

Особливо відзначимо, що гри і ігрові форми включають роботу не тільки для того щоб розвлекти учнів, але і зацікавити їх математикою, викликати у них бажання подолати складності, отримати нові знання по предмету. Математична гра успішно поєднує ігрові і пізнавальні мотиви, і в такій ігровій діяльності поступово відбувається перехід від ігрових мотивів до навчальним.

В сучасній школі математична гра використовується не тільки як технологія позакласної роботи, але і як самостійна технологія для освоєння поняття, теми або розділу навчального предмета, а також як урок або його частина.

Таким чином, математична гра як одна з форм роботи по математиці має свої цілі, завдання і функції. Дотримання ж всіх вимог пред'являваних до математичних ігор дозволить отримати хороші результати по залученню більшої кількості учасників до роботи, виникненню у них пізнавального інтересу. Не тільки сильні учасники будуть більше проявляти зацікавленість до предмету, але і у слабких учасників почнуть формуватися внутрішні мотиви до вивченню математики.

В висновок підкреслимо, що тільки збалансоване застосування всіх технологій дозволить активізувати пізнавальний інтерес учасників, розвивати їх творчі здібності, стимулює умовну діяльність, спонукає до дослідницької діяльності.

Література:

1. Голиш Л.В.. Сучасні технології навчання: зміст, проектування і реалізація. Експериментальне методичне посібник з серії «Що потрібно знати навчальцю про сучасні технології навчання?» Ташкент: Інститут розвитку ССПО, 2001
2. Зиямухаммедов Б., Тажієв М. і др. Основи педагогічного майстерства і методологія реалізації регіональної моделі педагогічної технології. – Т.: Tafakkur, 2010
3. Педагогічні технології: поняття, принципи і методи впровадження. (Збір матеріалів з інтернету)/сост. С.Махамова –Т., 2003

**Людмила Люлька, Ірина Редзюк
(Київ, Україна)**

СОЦІОЛІНГВІСТИКА ТА ОВОЛОДІННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ В МЕЖАХ КОМУНІКАТИВНОЇ ПАРАДИГМИ

В даний час ніхто не сумнівається, що мова як засіб спілкування виникає і розвивається тільки в суспільстві. Отже, мова – явище соціальне. Тому з самого початку виникнення науки про мову лінгвістів цікавила проблема зв'язку мови і суспільства. У будь-якому суспільстві мова виступає як засіб накопичення, зберігання та передачі здобутих цим суспільством знань. Тому суспільство і соціальні, економічні та культурні зміни не можуть не впливати на різні рівні мови. В рівній мірі і мова впливає на суспільство. Літературно оброблена форма будь-якої мови, стабілізація норм її вживання впливає на сферу побутового спілкування, сприяє підвищенню культурного рівня носіїв цієї мови, призводить до поступового стирання діалектних відмінностей. У мові нові слова і словосполучення, нові значення слів, у свою чергу, допомагають людям глибше усвідомлювати навколишній світ, точніше передавати свої думки.

Національна особливість мовної картини світу є не результатом історичного розвитку, а властивістю мови. Картина світу лежить в основі індивідуальної та суспільної свідомості, мова виконує вимоги пізнавального процесу. В концептуальній картині світу взаємодіють загальнолюдське, національне та особистісне. Людська діяльність одночасно і універсальна, і національно-специфічна. Мова і культура є самостійними феноменами, але пов'язані через значення мовних знаків, які забезпечують онтологічну єдність мови і культури. На початку ХХІ століття світ переживає лінгвокультурологічний бум, коли проблеми взаємозв'язку мови і культури стали найактуальнішими в науці. Розвиток соціолінгвістики, яка залучає до лінгвістичного аналізу соціальний вимір, дає змогу глибоко проникнути в природу мови, виявити закони її розвитку, відбувається під впливом філософських принципів позитивізму, втіленого в ідею культурної антропології. Мовні форми залежать від категорій форм культури. Мова розглядається як складовий елемент культури, що містить структури соціальних взаємин.

Традиційна методика викладання мов базується на словниках і граматиках, які фіксують головним чином внутрішньо-структурні властивості мови і зумовлені системою правил використання слів і синтаксичних конструкцій. Тим часом реальне вживання мови регулюється ще, принаймні, двома класами змінних – соціальними характеристиками мовців і обставинами, в яких відбувається мовне спілкування. Отже, навчання мови найбільш ефективно тоді, коли в методиці викладання, в навчальній літературі враховуються не тільки власне лінгвістичні правила та рекомендації, але й різні "зовнішні" фактори.

Найбільш очевидна роль цих факторів при навчанні другої мови. Ті знання і навички, яких дитина набуває в процесі освоєння рідної мови, доросла людина, осягаючи нерідну для себе мову, повинна засвоювати "з нуля" у значно коротші терміни і певною мірою штучно – у навчальній ситуації, а не в ході поступової соціалізації. Помилки в чужій мові, і особливо в мовній поведінці, найчастіше відбуваються від незнання ситуативних і соціальних умов доречності тих чи інших мовних одиниць і конструкцій, від неволодіння механізмами переключення при зміні параметрів мовного спілкування (зміні теми, адресата, цілі і т.п.). У вітчизняній системі освіти ще немає належного усвідомлення доцільності застосування соціолінгвістики для цілей навчання мов. У Великобританії і деяких інших країнах важливість подібної інформації при навчанні мови усвідомлена досить давно. Вже до середини 70-х років було розроблено декілька таких програм, і інтенсивна робота в цьому напрямку продовжується як в США, так і в країнах Західної Європи.

Соціолінгвістична інформація важлива при розробці проблем і практичних заходів. Мовна політика вимагає особливої гнучкості і обліку безлічі чинників в умовах поліетнічних і багатомовних країн, де співвідношення мов та їх комунікативних функцій, з використанням в різних сферах соціального життя тісно пов'язане з механізмами політичного управління, національної згоди і соціальної стабільності. Одним з інструментів мовної політики є закони про мови. У багатомовних країнах виникають одні проблеми, в мономовних – зовсім інші. В умовах багатомовності гостро стоять питання вибору однієї мови, яка служила б засобом спілкування для всіх націй, що населяють країну.

Спілкування є процесом, в якому здійснюється раціональна та емоційна взаємодія людей, виявляється та формується спільність їхніх думок, поглядів, згуртованість і солідарність, що є характерними для колективу, тобто це спосіб підтримки життєдіяльності індивіда в соціумі [1, с.77]. Саме тому процес навчання іноземних мов слід організовувати як модель реального спілкування.

Зокрема, навчання практичної граматики іноземної мови здійснюється у процесі мовленнєвої діяльності, коли учасники спілкування намагаються вирішити реальні та уявні задачі сумісної діяльності за допомогою іноземної мови. Мовленнєва діяльність є активним, цілеспрямованим, опосередкованим мовою та обумовленим ситуацією процесом прийому і видачі мовленнєвого повідомлення у взаємодії людей між собою [2, с.133]. Мовленнєва діяльність співвідноситься із спілкуванням як часткове і ціле. Отже, мовленнєва діяльність формується у процесі спілкування, а граматичний аспект спілкування – у мовленнєвій діяльності. Тому навчати потрібно мовленнєвої діяльності саме у процесі мовленнєвої діяльності.

Мовленнєва діяльність має трифазову структуру: 1) першою фазою є спонукально-мотиваційна; 2) другою – аналітико-синтетична; 3) третьою – виконавча [2, с.133]. Необхідна ще фаза зіставлення реалізації задуму із самим задумом чи фаза зворотної аферентації (термін П.К.Анохіна), що є, власне, ефектом зіставлення реалізації дії з заданою програмою. Четверта фаза має принципове значення, тому що під час навчання практичної граматики мовлення студентів неможливе без помилок, але саме в процесі навчання виявляється фаза зворотної аферентації, коли студент може звірити результат наміченої ним програми з її реалізацією та в разі необхідності внести певні зміни, тобто виправити себе.

Діяльність завжди розглядається поряд із категорією "активність", а іноді вживається як її синонім. На заняттях з іноземної мови активність студентів визначається прагненням пізнати щось нове, взяти участь у спілкуванні іноземною мовою, виявити свої знання та здібності – мовні/мовленнєві здібності як індивідуально-психологічні особливості людини, що сприяють оволодінню знаннями, навичками та вміннями в галузі іноземних мов та їх використанню в мовленнєвій діяльності.

У комунікативній діяльності особистість вирішує мовленнєві задачі (наприклад, щось заперечити, довести, схвалити і т.д.), для чого слід виконати мовленнєві дії, які забезпечують формування мовленнєвої навички. Відповідно, граматична навичка є окремим випадком мовленнєвої навички. Під граматичною навичкою розуміють автоматизований компонент мовленнєвої діяльності, психофізіологічну основу якого складають так звані мовленнєві граматичні стереотипи, що формуються й функціонують в результаті постійного вживання мовлення, тобто у процесі надбання людиною індивідуально-мовленнєвого досвіду [3, с.18]. В основі граматичної навички лежить динамічний стереотип, що є тонкою і гнучкою системою темпоральних зв'язків, які утворюються у свідомості людини [4, с.197]. Дані фізіології вищої нервової діяльності про процес становлення динамічного стереотипу дозволяють визначити низку умов, дотримання яких робить формування граматичної навички успішним. Це: а) попереднє слухання; б) осмислена імітація в мовленні (за наявності мовленнєвої задачі); в) однотипність фраз, побудованих на основі мовленнєвого зразка; г) регулярність однотипних фраз; д) мовленнєві дії за аналогією; е) безпомилковість мовленнєвих дій; ж) різноманітність умов автоматизації; з) мовленнєвий характер вправ.

Виділяють три етапи формування мовленнєвої граматичної навички: 1) орієнтовно-підготовчий, де відбувається ознайомлення студентів з новим граматичним явищем і первинне виконання мовленнєвої граматичної дії за зразком; 2) стереотипно-ситуативний, де здійснюється автоматизація

елементів дії, що продовжується й на наступному етапі. З метою формування граматичних мовленнєвих стереотипів тут відбувається цілеспрямоване мовленнєве тренування граматичної структури в однотипних мовленнєвих ситуаціях; 3) варіююче-ситуативний, де завершується процес створення гнучкості навички для застосування її в різноманітних умовах, що забезпечує не лише практичне володіння граматичним матеріалом, а й осмислення теоретичних знань.

У процесі комунікативного навчання практичної граматики іноземної мови слід зважати на взаємодію всіх типів знань, які складають загальну базу знань мовців. Тому слід утворювати такі навчальні умови (ситуації), котрі б сприяли активізації цих знань. Із погляду сучасних підходів, загальна база даних є не статичним "сховищем інформації", а рухливою системою, що самоорганізується і саморегулюється та змінюється на основі нових даних. До складу загальної бази знань комунікантів входять, щонайменше, наступні компоненти: 1) мовні знання; 2) позамовні знання: а/ про контекст і ситуацію, а також про адресата; б/ фонові знання: про події, стани, дії, процеси і т.д., тобто знання про світ [5, с.145]. Вищевказані компоненти бази знань, виступаючи комплексно, є умовою і гарантом успішного навчання граматичного аспекту спілкування іноземною мовою, що базується на двох типах механізмів: комунікативних і пізнавальних.

Основною метою навчання граматичного аспекту спілкування іноземною мовою є формування у студентів комунікативної компетенції. Це поняття було введено Д. Хаймсом, який визначив її як притаманні людині знання і вміння успішного та ефективного спілкування; систему знань про правила мовленнєвої комунікації, її процедуру, етикет, ритуал, яка відображає взаємодію інтелектуального, соціального і вербального в поведінці комунікантів [6, с.20]. Комунікативна компетенція є багатокомпонентним явищем, що вміщує в собі інші види компетенцій, релевантними серед яких для навчання практичної граматики є мовна, мовленнєва і когнітивна.

Мовна компетенція є здатністю розуміти і продукувати необмежену кількість правильних у мовному відношенні речень за допомогою засвоєних мовних знаків і правил їх поєднання [7, с.56]; конструювати граматично правильні форми і синтаксичні побудови, а також розуміти смислові відрізки у мовленні, які організовані у відповідності до існуючих норм мови, та використовувати їх у тому значенні, в якому вони вживаються носіями мови в ізольованій позиції. Мовна компетенція є основою для формування контрольно-мовленнєвого механізму, що сприяє запобіганню помилок, які виникають внаслідок як міжмовної, так і внутрішньомовної інтерференції.

Мовленнєву компетенцію розглядають як складну багатоступінчасту здатність людини до смислокодуючої/декодуючої діяльності та адаптивно-інформаційного орієнтування в ситуації спілкування [8, с.45]. Ця діяльність відбувається завдяки набутих знанням, навичкам та вмінням.

Отже, оволодіння практичною граматиною іноземної мови в межах комунікативної парадигми передбачає організацію навчання як процесу реального спілкування; відбувається у мовленнєвій діяльності, що гарантує розвиток мовних/мовленнєвих здібностей та мовленнєвих граматичних навичок; вимагає розширення індивідуальної бази знань студентів, яка складається з мовних, позамовних та фонетичних знань; спрямоване на формування мовної і мовленнєвої компетенцій, які є складовими комунікативної компетенції; направлене на розвиток мовної особистості, яка виконує різні функції, серед яких релевантними для комунікативного навчання є мовленнєва та комунікативні.

Література:

1. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2001.
3. Шатилов С.Ф. Вопросы обучения грамматическому аспекту устной речи на иностранном языке в средней школе и вузе // Сборник статей / Отв. редактор С.Ф. Шатилов и др. – Л. – 1971. – С. 157-163.
4. Психологический словарь / Под общей ред. Ю.Л. Неймера. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
6. Hymes D. On Communicative Competence // The Communicative Approach to Language Teaching. – London, 1979. – P. 5-27.
7. Хомский Н. О понятии "правило грамматики" // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. IV. – С. 34-65.
8. Скалкин В. Л. Иноязычно-речевая компетенция учащихся как объект контроля // Контроль в обучении иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение, 1986. – С. 43-50.
9. Белл Роджер Т. Социолингвистика: Цели, методы и проблемы. – М.: Международные отношения, 1980. – 320 с.
10. Falmagne, J.C., Koppen, M. Introduction to Knowledge Spaces: How to Build, Test and Search Them // Psychological Review, 1990. – V. 97 (2). – P. 201-224.

Элер Маруфов, Фуркат Хайдаров
(Самарканд, Узбекистан)

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПРИЁМОВ КОНТЕКСТНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИИ

Основные принципы организации семантико-типологического анализа фразеологии (на материале субстантивных фразеологических единиц английского языка)

Вузівська обробка аналітичного читання по англійському мові передбачає використання таких методических прийомів, які сприяють найбільш повній семантичній інтерпретації тексту (наприклад, прозаїчного). Шкільна практика показує, що достатньо повно розуміються такі плани смислової інформації аналізованого тексту, як категоріально пізнавальний і ситуативно-пізнавальний. Але цього не можна сказати про плани емоційно-оціночного і побудительно-волевого. Тому цілеспрямовано представляється визначити деякі оптимальні методическі прийоми, які сприяють покращенню семантизації аналізованого тексту. Це означає, перш за все «визвільати зміст, що міститься в ньому думки, ідеї, факти», т.е. розуміти і інтерпретувати оцінювати його. При визначенні ступеня раціональності конкретного методического прийому необхідно перш за все керуватися тим, що текст на іноземній мові представляє собою складний акт, що виникає в внутрішній мові, і характеризується виявленням «опор» і «вех» і синтаксических зв'язів між ними. Такі «опор» і зв'язи утворюють семантическі комплекс, що є основними елементами внутрішньої мові. Через їх посередство виникає логіческа переробка (розчленення і інтеграція) семантическої інформації в процесі мислення.

В сучасній англійській мові, як і в інших мовах, існує значительна кількість стійких образів, організованих відповідно до граматическими нормами англійської мови представляючих собою окремо оформлені сполучення декількох слів (двох або більше). Ці стійкі словосполучення функціонують в мові як окремі визначені лексическі одиниці (фразеологіческої природи) поряд з звичайними словами. В лінгвістическій літературі подібні стійкі об'єднання слів прийнято називати фразеологіческими словосполученнями або фразеологіческими одиницями (ФЕ).

При розробці принципів семантико-типологіческого аналізу таких ФЕ слід виходити перш за все з того, що їх утворення (а саме граматическа структура, кількісне співвідношення лексико-граматических типів, функціональні і семантическі особливості) обумовлюються в першу чергу внутрішніми закономірностями розвитку мови, його граматическим будовою і своєрідністю лексического складу. Наприклад, в англійській мові іменні ФЕ, т.е. сполучення слів, які є стійкими найменуваннями предметів або дійствій дійствительності (такі як: high road «шоссе», букв. «висока дорога»; leave of absence «відпуск», букв. «дозволення на відсутність»; men and women «люди», букв. «чоловіки і жінки»; broken geed «ненадійшлий чоловік», букв. «зіпсований тростиник» і др.), представляють саму значительну групу за кількістю входять в неї образів, різноманітну за структурою і семантическими типами. Серед іменних ФЕ парні фразеологіческі комплекси (men and women «люди», ups and downs «переворотності долі», букв. «підйоми і спуски») займають в англійській мові одне з провідних місць як за кількістю образів, так і за ступенем їх використання, що вимагає розробки принципів семантико-типологіческого аналізу таких ФЕ застосовно до завдань методики викладання мови.

В завданні статті входить виклад принципів вибору в шкільних цілях іменних ФЕ англійської мови для їх семантического і структурно-граматического аналізу.

Проблема взаємодії ФЕ і контексту представляється одним з мало досліджених питань теорії фразеології. Багато дослідників фразеології відзначають специфіку зовнішніх фразеологіческих зв'язів, що мають як граматическі, так і семантическі особливості. В роботах, присвячених проблемам фразеології, робиться спроба показати специфіку структурної зв'язі фразеологізмів з іншими словами в системі мови. Сполучення фразеологізму з іншими словами називають фразеологіческим контекстом (фразеологіческої конфігурацією).

Розвиток теорії фразеологіческого контексту застосовно до англійської мови моментом в розробці теорії фразеологіческого контексту А.В. Кунина є те, що в силу структурно-семантических особливостей, притаманних ФЕ як одиницям мови, сполучення не завжди має достатню вказівну силу, що розкриває зміст ФЕ. Уточнюючи поняття фразеологіческого контексту, А.В. Кунін вводить, крім понять контактної і диктантної сполученості, такі поняття, як співвіднесеність і приєднання. Фразеологіческий контекст визначається ним як «актуалізатор», (даючий можливість реалізуватися), що виділяється на основі сполученості, співвіднесеності або приєднання в відношенні семантически реалізуваної в мові ФЕ [А.В. Кунін 1971, с.9].

В залежності від того, який відрізок мовної ланки виступає як необхідний і достатній актуалізатор ФЕ, виділяються всередині фразовий, фразовий і надфразовий контекст. Всередині фразовий контекст визначається А.В. Кунином як актуалізатор ФЕ, що виражений, словом або групою слів простого або складного речення. Фразовий контекст – це актуалізатор ФЕ, що виражений реченням простим або складним. Надфразовий контекст – це актуалізатор ФЕ, що виражений двома або більше реченнями.

Принципіально інше зміст вкладється в поняття фразеологіческої конфігурації, під якою розуміється структурно-семантическе єдність, що утворюється ФЕ і її актуалізатором (ФК) на основі сполученості, співвіднесеності або приєднання ФЕ і ФК.

В нашому дослідженні ми опираємося на теорію фразеологіческого контексту, розроблену А.В. Кунином (1969). Аналіз багатозначних фразеологізмів в сучасній англійській мові з точки зору їх контекстуальної реалізації проводиться в термінах всередині фразового, фразового і

сверхфразового контекстов. В работе используются также понятия лексического и грамматического контекста (Н.Н. Амосова 1963, с.34).

2) Внутри фразовый лексический контекст

К этому типу внутри фразового фразеологического контекста мы относим случаи, когда актуализаторами значений ФЕ выступают слова (их категориальная или конкретная семантика), или переменные сочетания слов (не являющиеся предложениями).

При исследовании внутри фразовых актуализаторов данного типа особое значение приобретает анализ именных форм, выполняющих субъектно-объектные функции при глагольной ФЕ. Языковед подчёркивают особую роль субъектно-объектных функций, которые характеризуют глагол изнутри, выделяя предметы непосредственно “замешанные” в обозначаемом им действии (А.И. Смирницкий 1957; С.Д. Кацнельсон 1972, С.44). Семантический анализ слов, выполняющих субъектно-объектные функции при глагольных фразеологизмах, вскрывает их непосредственное участие в устранении двусмысленности предиката, выраженного глагольным фразеологизмом. Семантическое указание к реализуемой ФЕ может исходить как от категориальной семантики слов, выполняющих функции субъекта, объекта (или субъекта и объекта) при глагольной ФЕ, так и от конкретной семантики, образующей лексический ряд, модель лексической сочетаемости.

Особо следует подчеркнуть роль категориальной семантики слов в преодолении полисемии. С.Д. Кацнельсон называет категориальные признаки “теми ингредиентами (составной компонент) контекста, которые устраняют лексическую двусмысленность слов” (С.Д. Кацнельсон 1972, С.45) категориальные компоненты слов, уточняя взаимоотношения слов в предложении, позволяют группировать знаменательные слова в разряды или классы, отличающиеся единством грамматического функционирования семантических и грамматических качеств синонимических слов, а также с учетом целей, задач, условий их употребления.

Доминанта лексического синонимического ряда в ФЛСГП одновременно является доминантой фразеологического синонимического ряда ФЛСГП и доминантой фразео-лексической парадигмы.

Синонимические отношения фразеологических синонимов с доминантой ФЛСГП основываются на наличие инвариантной предметно логической информации. Количество же дифференциальных, дополнительных признаков, скрытых компонентов значения ФЕ настолько велико, что действие критерия лексической синонимии адекватной взаимозаменяемости – становится в этом случае невозможными. Из чего следует, что синонимические связи доминанты и членов фразеологического синонимического ряда ФЛСГП носят условный характер.

6. Сопоставление фразеологических синонимов в словарном контексте

При сопоставлении фразео-лексических синонимов часто наблюдаются актантные различия. Так, например, лексический синоним *discourage* может употребляться как с одушевленными так и с неодушевленными актантами. Ср.:

Discourage – lessen, take away the courage or confidence of.

Don't let one failure discourage you: try again –

/AS Horn by/.

The wet weather discouraged our idea to go to the sports meeting –

/Wilson M/.

Фразеологический же синоним сочетается только с неодушевленными существительными: *throw cold water on smth.*: No more exploring parties to Dan well made for her. Oh no, there would be a Mrs. Knightly to throw cold water on everything.

/Austen J/.

I could not see myself going to Driffield in that company and tried to throw cold water on the scheme.

/Maugham S/.

Более узкий в сравнении с лексическим идентификатором по значению, фразеологический синоним обладает большим информативным потенциалом согласно закону обратного отношения между содержанием и объемом понятия: с увеличением содержания уменьшается объем понятия и наоборот. Информативная насыщенность ФЕ объясняется спецификой фразеологического синонима, допускающим различного рода инновации. Последние обеспечивают ФЕ значительную дополнительную предметно-логическую и коннотативную информацию, отражая более тонкие смысловые и эмоциональные оттенки действия.

Большинство фразеологов придерживаются мнения, что во фразеологической синонимии существуют те же виды синонимов, что и в пределах лексической: 1) идеографические; 2) стилистические; 3) идеографо-стилистические. Что касается фразео-лексических глагольных синонимов, то они являются синонимами стилистическими и идеографо стилистическими. Так, фразеологический синонимический ряд средней ФЛСГП с обобщенным значением *die* состоит из тридцати фразеологических синонимов, соотношенных с первым лексико-семантическим вариантом лексического идентификатора *die*: *come to the end of life*; *cease to live*. Все ФЕ, образующие синонимический фразеологический ряд в данной парадигме, являются стилистическими синонимами по отношению к нейтральному глаголу *die*. Например: *breathe one's last – rather ret do die*; *give up the ghost – coll to die*; *kick the bucket – coll, humor to die*; *go to one's last home – euph to die*; *turn up one's toes – coll, humor to die*; *shuffle off this mortal coll-pomp to* и т.д.

В дефинициях идеографе – стилистических фразео-лексических синонимов отражено разное количество предметно-логических признаков, описывающих значение фразеологизма и синонимически

соотнесенного с ним лексического идентификатора. Особенно это проявляется в дефинициях ГФЕ, где отражена взаимосвязь глагола-идентификатора И какого-либо дополнительного конкретизирующего семантического признака. Например: cast an eye over – study /but only superficially/; sell smb. A pup – swindle/ esp. by selling smth on its prospective value/; talk one's head off – talk, etc.

Конкретизирующие семантические признаки фразеологических синонимов обеспечивают ГФЕ дополнительную информацию по сравнению с их более абстрактными лексическими идентификаторами.

Структурные различия ФЛСГП определяют объем информации, содержащейся в них. Чем больше число фразеологических и лексических синонимов, образующих ФЛСГП, тем больше дополнительных информативных признаков характеризуют эту парадигму. Следовательно, объем информации, содержащейся в ФЛСГП, прямо пропорционален числу фразеологических и лексических синонимически соотнесены членов парадигмы.

Самый высокий индекс информативности будут иметь большие ФЛСГП, в которых синонимически соотнесены фразеологические и лексические ряды. Приведем в качестве примера высокоинформативную ФЛСГП с обобщенным значением “deceive”.

- 1) Lead up the garden path – to cause smb. to believe something that is not true; deceive;
- 2) Play a trick upon – deceive;
- 3) Play false – to deceive or cheat;
- 4) Pull smb's leg – to make fun of smb. in a friendly way, e.g. by trying to make him believe smth. That is hot true, deceive;
- 5) Pull the wool over smb's eyes – to deceive, trick, hoodwink;
- 6) Take /smb/ for a ride – to deceive or trick;
- 7) Throw dust in into someone's eyes – to confuse smb. or take his attention away from smth that one does not wish him to see or know about; deceive;
- 8) Sell a pup – to deceive /smb/ by selling him smth which he believes better than it really is; cheat и т.д.

Информативные параметры каждой пары фразео-лексических синонимов ФЛСГП deceive определяются содержанием инвариантной предметно-логической информации cause smb. to believe smth. That is false и наличием оппозиции: эмоционально окрашена, стилистически маркирована /ГФЕ/ – стилистически нейтрален /лексический словарный идентификатор/.

Выводы по 2-ой главе

Анализируя дефиниции каждого лексического и фразеологического члена ФЛСГП, дополняя анализ контекстуальными примерами, определяем нормативный объем парадигмы.

Результаты проведенного исследования позволили, подтвердит исходную гипотезу о том, что лексический идентификатор, с помощью которого определяется в словарях значение ГФЕ, не передает его адекватно. Специфика фразеологической семантики, включающая образные элементы, преобладающая роль коннотации, особенности стилистического употребления являются основными параметрами наличия дополнительной информации, что позволяет лишь соотносить, а не отождествлять ГФЕ с их лексическими синонимами.

Ілона Марченкова
(Миколаїв, Україна)

ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП ПЕРЕКЛАДУ ТЕКСТУ

Як зазначено у літературознавчому словнику-довіднику [1] – герменевтика (від грец. ερμηνεύειν – тлумачити) – у первісному значенні – напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, історичних і релігійних текстів. У давньогрецькій філології та філософії – з тлумаченням Біблії, екзегезою; у протестантських теологів – з інтерпретацією священних текстів у їх полеміці з католицькими богословами. У ХХ ст. набуває ширшого значення як метод, теорія чи філософія будь-якої інтерпретації.

Основи герменевтики як загальної інтерпретації закладені протестантським теологом, філософом і філологом Ф. Шлейєрмахером (1768– 1834). Вільгельм Дільтей (1833– 1911) розвивав герменевтику як методологічну основу гуманітарного знання, акцентуючи увагу на психологічному аспекті розуміння; основою герменевтики, за Дільтеєм, є «психологія, що розуміє», – безпосереднє осягнення цілісності душевно-духовного життя. Мартін Гайдеґґер (1889–1976) онтологізував герменевтику: з мистецтва тлумачення, з методу інтерпретації історичних текстів, яким вона була у Шлейєрмахера та Дільтея, герменевтика стає «здійсненням буття». Підтримує цю тенденцію учень Мартіна Гайдеґґера Ганс-Георг Гадамер. Саме він став основоположником філософської герменевтики, вихідним пунктом якої є онтологічний характер герменевтичного кола.

Звідси випливають тези Гадамера, що інтерпретація є принципово відкритою й ніколи не може бути завершеною; та розуміння тексту є невіддільним від саморозуміння інтерпретатора. Ці та інші положення філософської герменевтики (а в 70–80-ті нові положення сформулювали Поль Рікер, Е. Корет та ін.) справили великий вплив на представників літературної герменевтики (Г.-Р. Яусс, В. Ізер та ін.), яка застосувала філософію інтерпретації до тлумачення художніх текстів [2]. Біблійна герменевтика –

стосується методів тлумачення та інтерпретації Біблії. Вона є частиною ширшого герменевтичного питання, що відноситься до проблеми як слід розуміти Святе Письмо. За визначенням, це богословська справа, частина розмірковування певної церкви [3].

У своїй статті «Труднощі і пастки філософського перекладу» [4, с. 331] науковець Ігор Захара задається питанням – що таке «*філософський*» переклад. Він розмірковує, що зрозуміло, коли говоримо про художній переклад, науковий переклад чи технічний переклад – добре зрозуміло, що це може бути переклад і художнього твору, наукового чи технічного тексту. Можна говорити тут і про адекватний переклад, який повинен стосуватися фактично всіх видів перекладу. Термін філософський переклад може вживатися у вузькому і в широкому значенні. Проте нехтування архаїзмами чи надмірне захоплення ними може привести до деформації оригіналу. Це стосується також і буквального перекладу, і спроб осучаснити текст для кращого його розуміння.

Переклад філософського тексту вимагає в першу чергу вміння користуватись філософськими поняттями, термінами, категоріями і переходити на мову, яка є зрозумілою професійним і непрофесійним філософам, всім тим, хто цікавиться філософією та її історією. У ширшому значення філософський переклад – це ніщо інше як філософська *герменевтика*, філософська інтерпретація, філософське розуміння будь-якого тексту, не тільки філософського [4, с. 331].

Протягом певного часу теорію перекладу відносили тільки до галузі лінгвістики, так як під перекладом розуміли перехід від однієї мови до іншої – від вихідної до мови перекладу. Однак при більш глибокому розгляді сенс асоціюється не тільки з мовою і текстом, але також з автором і читачем, в результаті чого правильне розуміння того чи іншого тексту залежить від трьох аспектів. Отже, слід повернутися до питання яке відношення до перекладу має герменевтика? *Переклад неможливий без розуміння та інтерпретації тексту* – це перший крок при виконанні будь-якого виду перекладу, включаючи, звичайно ж, літературний. Неправильна інтерпретація неминуче призводить до неадекватності перекладу, якщо не до зовсім неправильного перекладу. Але як ми можемо це зрозуміти?

Герменевтиці можна дати коротке визначення як науці і методології інтерпретації тексту. *Сучасне розуміння герменевтики* зводиться до того, що автор тексту може бути і редактором, який використовував будь-які джерела при вичитуванні. Беручи до уваги даний момент, *завданням перекладача* є необхідність враховувати наміри автора, який створив текст, а також його культурне середовище. Крім того, потрібно усвідомлювати, що оповідач і автор тексту не завжди одне і теж обличчя. Іноді оповідач – реальна людина, а іноді вигаданий персонаж. Слід визначити його наміри і культурну приналежність, спираючись і на те, що він може виявитися всюдисущим і всезнаючим. Також перекладачеві необхідно розглядати оповідача «всередині» історії і розуміти те, що він про неї думає. Але і це ще не все. Потрібно подумати про тих, кому адресована історія, про читача, який далеко не завжди є адресатом, про подальших читачів. Крім усього іншого, потрібно враховувати місце дії за сюжетом, жанр (будь то поезія, розповідь, пророкування і т. д.), стилістичні прийоми і, зрештою, сам сюжет.

Враховуючи вищезазначене, приходимо до висновку про те, що для *розуміння та інтерпретації сенсу* ключовими є *три* аспекти: *автор* (письменник), *текст* (мова) і *читач*. *Переклад вдалий* тоді, коли переданий сенс виробляє *те ж враження* на аудиторію перекладу, яке оригінал справляє на «своїх» читачів чи слухачів.

Іншими словами, *мета перекладача* – не прагнути до точної передачі філософського оригінального тексту, а намагатися зробити так, щоб *переклад справив* на цільову аудиторію *ефект оригіналу*. Це засновано на існуючій думці про те, що переклад – це кінцевий продукт, який служить визначеній меті. Коли мова заходить про інший підхід: переклад – це засіб або процес, виникають заперечення з цього приводу. Простіше кажучи, переклад включає розшифровку оригінального судження і шифровку його на мову перекладу – процеси, що виконуються перекладачем одночасно. При цьому абсолютна точність всього лише ілюзія або в кращому випадку нездійсненне прагнення до створення досконалості. З ряду причин доводиться йти на компроміси, щоб максимально досягти ефекту впливу першоджерела і зберегти комунікацію [5].

Богачов А. у своїй статті «Можливість перекладу. До герменевтичної феноменології перекладу» [6, с. 5] зазначає, що *проблема перекладу* – не так проблема освоєння чужого взагалі, як проблема окремих розбіжностей в уявленнях про те, які мови як поєднуються, а також хто і як – вірогідно чи ні – здатен перекладати. Він також зазначає, думка, що має передувати всім подальшим міркуванням, полягає в тім, що *феномен перекладу* постає як різноманітний зв'язок способів висловлюватися і взаємодіяти, який не є змістом і наслідком розуміння окремої людини, перекладача, а існує як практика комунікації посередника та інших людей, тобто як *медіальна практика*. Автор у своїй статті задається питанням: «Як можливий переклад?» Його відповідь така, що переклад уможливлено Іншим як адресатом перекладу. Стосунок іншого і перекладача Богачов А. розцінює як *довіру*.

Торкаючись питання про перекладність та неперекладність, науковець згадує слова Гадамера про те, що *справжня поезія* – це *те, що неперекладне*; зазначає, що літературний переклад – це завжди втрата первісного і часто-густо брак буттєвої повноти мистецького твору. Принагідно дослідник зауважує, що лірична поезія – це найбільш авторська, індивідуалізована поезія, тож мова походження тут важить найбільше. Однак що менше текст є мистецьким, то менше ясності щодо його оригінальної мови. Більшість значень і мовних виражень, що зазвичай впливають на людей, не зв'язані достеменно з мовою походження як медіумом істинного розуміння. Ось чому вирішальну роль щодо їх збагнення

відіграє *авторитет перекладача* (експерта, керівника, судді тощо). Словом, більшої ваги для мови загалом набирає не авторство, а посередництво. Перекладач – це *медіум*, котрому, як правило, довірено визначати, яка мова для чого первинна, де певне значення «у себе вдома», звідки починати бачити сенс і де він перекладений правильно. Адже форма змінювана, а зміст – ні; сенс перекодовують, але він не змінюється. [6, с. 9].

Перекладач мусить кожного співрозмовника забезпечити мовою, яка б поєднала предмет і процес його розуміння. Справа перекладача – усунути брак спільної мови обговорення предмета. Для цього перекладач відшукує мовне вираження предмета обговорення. Точніше, як вірять, він знаходить у двох – чи більше – мовах спільний предметний сенс, що якимось відповідає контексту життя всіх співрозмовників. Вдалих переклад має самоусунутися, стати непомітним на тлі самої справи. Майстерний перекладач, відповідно, не керує розмовою, а дає розмові «вести нас» [6, с. 15].

Інший дослідник Васильченко А. у своїй статті «Перекладання неперекладностей: семіотична проблема і філософський метод» зазначає, що проблема неперекладності потребує всебічного дослідження, зокрема й логіко – аналітичного. Він опирається на Барбару Касен, яка у своєму «Вступному слові» до Європейського словника філософій відкидає два полярні погляди на переклад філософських текстів. За її підходом впливає, що адекватний філософський переклад практично неможливий, а неперекладність – критерій істини. Так вважають гайдеґеріанці [7, с. 139].

Дослідник пише, що коли ми згадуємо, що слово, вислів, зворот є неперекладними, йдеться не про неможливість перекладу. Навпаки, неперекладне – це те, що ми ніколи не припиняємо перекладати. Далі продовжує думку – найцінніший дарунок діалогу – переклад неперекладного, адже це – єдиний спосіб зрозуміти іншого. Таким чином, потрапляючи у ситуацію багатомовності, ми відразу опиняємось віч-на-віч із проблемою неперекладності, принаймні, якщо щиро хочемо зрозуміти іншого [7, с. 139].

Інакше кажучи, зазначає Васильченко А., перекладання неперекладностей з іншої мови, з іншого дискурсу, з іншого особистісного міфу можна здійснити завдяки артикуляції *онтології* іншої мови, іншого дискурсу, іншого міфу. Потрактоване таким чином перекладання неперекладностей як метод дослідження інших контекстів можна вважати своєрідним філософським виміром, що складає необхідний компонент роботи історика, біографа, мовознавця, мистецтвознавця, культуролога, психотерапевта, перекладознавця.

Нестерова Н. М. у статті «Наука про переклад: герменевтика vs деконструктивізм» зазначає, що герменевтичний напрямок у вивченні перекладу, як відомо, йде корінням до філософії мови В. Гумбольдта і герменевтики Ф. Шлейєрмахера. Герменевтичний підхід виражається в тому, що проблема перекладу розглядається як одна зі складових більш глобальної філософської проблеми – проблеми розуміння. У цьому підході до перекладу і виявляється «трагічний» характер відносин між оригіналом і перекладом, в яких, в свою чергу, знаходить відображення трагізм відносин між мовними (точніше, можливо, слід назвати їх лінгвокультурними) свідомостями автора і перекладача, оскільки обидва опиняються замкнутими в межах своєї мови. Звідси й ідея принципової міжмовної «неперекладності», яка є наслідком відомих постулатів Гумбольдта: «Мова – це світобачення», «Мова – це орган, який утворює думку». З чого випливає: дві мови – два світобачення, два мислення. Поєднати їх в перекладі є неможливим. Ось чому переклад – це мовна та культурна «трагедія» [8, с. 235].

Дослідниця згадує у своїй статті німецького філософа Вальтера Беньяміна та його «Задачу перекладача», центральною ідеєю якої було ствердження, що переклад існує не для того, щоб передати читачеві зміст оригіналу, його суть. Це неможливо, оскільки зв'язок між змістом і мовою в оригіналі зовсім інший, ніж у перекладі. У той час як в оригіналі зміст і мова утворюють якусь єдність на кшталт фрукта і шкірки, мова перекладу охоплює свій зміст, як королівська мантія з широкими складками. Бо вона виражає мову, більш високу, ніж вона сама, і тому залишається несумірним, насильницьким і чужим своєму власному. Згідно Беньяміна, переклад взагалі не повинен служити читачеві. Переклад існує сам по собі, виростає із оригіналу, проте і оригінал виростає в нього. Дослідниця наводить цитату Беньяміна: «Виростаючи в перекладі, оригінал як би піднімається в більш високу, більш чисту атмосферу» [8, с. 236-237].

Отже, *переклад тексту* – це і *процес*, і *продукт*. Тому в дослідженнях необхідно враховувати всі фактори й елементи, що з цим пов'язані. Правильне розуміння літературного судження – це перший і найважливіший крок в процесі будь-якого перекладу, а для його досягнення необхідно брати до уваги три фактори, а саме автора, текст і читача, з тим щоб більш чітко визначити зміст і створити досконалий переклад [5].

Література:

1. Літературознавчий словник-довідник за редакцією Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К.: ВЦ «Академія», 2007.
2. Герменевтика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Герменевтика> (1 квітня 2014 р.).
3. Біблійна герменевтика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Біблійна_герменевтика (1 квітня 2014 р.).
4. Захара І. Труднощі і пастки філософського перекладу // Іноземна філологія: Український науковий збірник. – 2010. – Вип.122. – С. 331-338.
5. Герменевтика и теория перевода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.primavista.ru/rus/catalog/germenevтика_i_teoriya (1 квітня 2014 р.).

6. Богачов А. Возможность перевода. До герменевтичної феноменології перекладу // Філософська думка: науково-теоретичний журнал. – 2010. – №3. Філософія перекладу. – С. 5-21.
7. Васильченко А. Перекладання неперекладностей: семіотична проблема і філософський метод // Філософська думка. – №3. Філософія перекладу. – 2010. – С. 138-147.
8. Нестерова Н. М. Наука о переводе: Герменевтика VS деконструктивизм // Вестник Томского Государственного университета. – 2006. – № 291. – С. 235-238.

Ажар Молдашова
(Астана, Казахстан)

КОГНИТИВНЫЕ ПАРАМЕТРЫ МАССМЕДИЙНОГО ДИСКУРСА КАЗАХСТАНА (НА ПРИМЕРЕ МЕТАФОРЫ)

Дискурс казахстанского масс-медиа разнопланов и многообразен, охватывает политическую, экономическую и социальную сферы жизни страны. Современная журналистика, словно суперскоростной автомобиль, оснащена оборудованием, созданным на основе новейших научно-технических достижений, что способствует творческому полету журналистов, а значит и способы воздействия на общество стали изощреннее. Реальность, подверженная спонтанным изменениям, создает экстремальные для функционирования журналистики условия. Объем информации, с которой журналист должен ознакомить современную «капризную» аудиторию настолько велик, что полное информирование населения, – задание, выполнение которой становится весьма проблематичной. Не секрет, что во все времена журналистику использовали в качестве инструмента, беспрюиришного варианта влияния на массовое сознание. Главным оружием и орудием журналистики является слово. Всю мощь слова прекрасно раскрывает отрывок из стихотворения Д. Шефнера, «Словом можно убить, словом можно спасти, словом можно полки за собой повести».

Казахстанскими учеными (Г.С. Султанбаева, С. Н Велитченко, Г.Ж. Ибраева, и др.) в последние десятилетия активно изучается феномен «медиатизации политики», то есть процесс взаимодействия политики и внутренних законов масс-медиа [1]. Уже сама речь, как показал Э. Косериу, «политически нагружена», поскольку является знаком солидарности с другими членами общества, употребляющими тот же язык [2, с. 33]. Политика и СМИ – взаимосвязанные партнеры на веки веков, так как журналистика – это устойчивый мост между правительством и его народом. Особое внимание, при таком раскладе заслуживают «когнитивно-коммуникативные концептуальные модели» в дискурсивных практиках масс-медиа, которые выступают в роли посредников, доставляющих информацию из блока «адресантов» в блок «адресатов» и обратно.

Как писал Дж. Лаккоф, концепты, которые управляют нашим мышлением, – не просто порождение ума. Они влияют на нашу повседневную деятельность, вплоть до самых тривиальных деталей существования. Наши концепты структурируют наши ощущения, поведение, наше отношение к другим людям. Тем самым наша концептуальная система играет центральную роль в определении реалий повседневной жизни. Так же он выдвигал предположение о том, что наша концептуальная система в значительной системе метафорична, то как мы думаем, то, что узнаем из опыта, и то, что мы делаем ежедневно, имеет самое непосредственное отношение к метафоре [3, с. 25]. Метафора у большинства людей ассоциируется с художественной литературой, языком великих поэтов, тогда как эти самые метафоры окружают нас в повседневной жизни, мы живем метафорами.

Выбор языковых средств в массмедийном дискурсе, как правило, связан с оценкой, имеющей целью воздействие на адресата, с системой ценностной ориентации, когда на первый план выступают концептуальные, образные и эмоциональные характеристики. Как показал анализ материала, одним из продуктивных способов и средств репрезентации политической картины в медиадискурсе является метафора. Повышенная метафоричность – своего рода особенность современного массмедийного дискурса Казахстана, при этом метафоры выполняют роль своеобразного маркера, по которому можно определить, что и в какое время является значимым в жизни общества. Нет сомнения в том, что процесс метафоризации помогает реализовать основную функцию публицистического дискурса – воздействие на массового читателя. Конечно же, способов воздействия на массового читателя много, однако именно метафора отражает взаимодействие языка, мышления и национально-культурных особенностей. При этом в различных языках отражаются самосознание народа, система ценностей, мироощущение.

Казахский народ всегда славился гостеприимством и красноречием. В истории много примеров того как поэты и жырау, мастера слова умело пользуясь различными языковыми средствами выражали свои мысли и переживания касательно существовавших проблем. Современные мастера слова так же ловко маневрируют языковыми средствами, однако, как мы отметили ранее, метафоры имеют особую актуальность в медийном дискурсе.

Анализ метафорики казахстанских периодических изданий показал что, в дискурсе наблюдается диапазон функционирования от наименее стабильных творческих метафор до устойчивых «стертых» метафор, фиксированных в культурной традиции общества.

Тематически связанные поля сигнификативных дескрипторов формируют «метафорические модели». Например, сигнификативные дескрипторы, имеющие семантику военных действий, армии,

образуют метафорическую модель войны; дескрипторы, тематически связанные с родственными отношениями, формируют метафорическую модель родственных отношений [3, с. 12]. В большинстве случаев при осмыслении общественно-политической жизни страны функционирует метафорическая модель организма: субъекты политической и экономической сферы репрезентированы в образе человека, его органов, частей тела и т.п. Казахстанский лингвист Д.Б. Аманжолова отмечает, что подобные метафоры национально специфичны.

Как известно, жизненно необходимым человеческим органом является сердце. В политическом дискурсе ярким, устойчивым и частым (во многом благодаря книге Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «В сердце Евразии») является метафорический образ столицы Астаны: «Существенно вырос экономический потенциал столицы. Городские власти важнейшее значение придают социальному развитию сердца страны» (Казахстанская правда. 23.10.05.); «Столицей независимого Казахстана стала Астана – прекрасный город в самом сердце Евразии, поражающий всех темпами своего роста» (Казахстанская правда. 30.12.05); «Хочу подчеркнуть удивительно благожелательную ауру премьеры. В величественном концертном зале «Казахстан» в самом сердце столицы...» (Казахстанская правда. 05.12.13); «Индустриальное сердце страны – Карагандинская область – также стало местом пребывания мажилисменов» (Казахстанская правда. 05.12.13); «Астана как сердце страны всегда опирается на юг, который наш Президент назвал истинной колыбелью казахского народа» (Казахстанская правда. 19.06.13). «Наша столица является сердцем страны, символом веры народа в свои силы и великое предназначение» (Казахстанская правда. 19.06.13).

Наиболее актуализированной при концептуализации образа современного Казахстана является метафорическая модель семьи (дома), которая нередко репрезентирует отношения между разными странами, также с целью моделирования внутренней политики страны: «Безусловно, мы заинтересованы в том, чтобы между Кыргызстаном и Казахстаном, учитывая общность нашей ментальности и культуры, складывались подлинно семейные отношения» (Казахстанская правда. 23.04.05); «Казахстан для всех нас – общий дом» (Литер. 31.01.14).

Наибольшую частотность в русскоязычных СМИ Казахстана, приобрела метафора «шанырак», которая является одним из базовых концептов тюркской картины мира. Это один из главных символов цивилизации кочевников, в том числе казахской культуры.

Шанырак – это верхняя часть купола юрты (жилище кочевника) в виде деревянного обода [4]. В прессе метафора «шанырак» актуализирует значение дружбы и единства. Например: «Касаясь, в частности, действительности областного Дома дружбы, он отметил, что сегодня под его шаныраком, как одна единая семья, действуют 19 этнокультурных объединений» (Казахстанская правда. 10.12.13).; «Ассамблея народа Казахстана – колыбель единства и согласия страны, благословенный шанырак единства и стабильности» (Казахстанская правда. 09.06.10); «Под большим шаныраком место на авансцене поочередно занимали представители дружной семьи Казахстана» (Казахстанская правда. 29.10.07); «Все эти годы благодаря его мудрой политике под общим шаныраком в мире и согласии живут представители разных национальностей и вероисповеданий» (Казахстанская правда. 22.01.14); «Независимость сплотила народ под единым шаныраком ассамблеи – хранителя мира и согласия. Важности этой грандиозной встречи под одним шаныраком добавил без преувеличения особый повод – 35-летие Алма-Атинской декларации ВОЗ по первичной медико-санитарной помощи» (Литер. 09.11.13).

Казахизмы – еще одна особенность русскоязычного массмедийного дискурса Казахстана. Активность определенных языковых единиц государственного языка в русскоязычном дискурсе отражает слияние культур проживающих на общей территории народов.

Казахский народ всегда относился с особым почтением ко всем животным, однако тулпар, что в русском языке означает скакун, это животное, занимающее в сердцах кочевого казахского народа особое место. В СМИ метафора «тулпар» стала еще более актуальной с наступлением года лошади. «В Стратегии «Казахстан-2050» Президент Казахстана отметил, что наша страна к первой половине XXI века должна построить Общество Всеобщего Труда и оказаться среди 30 ведущих стран мира. И в этом плане 2014 год – год Лошади – для нас решающий. Тем более что казахстанский тулпар уже занял достойное место в мировой гонке и все быстрее и быстрее устремляется вперед» (Казахстанская правда. 09.01.14); «Любителям годичной символики повезло, потому что лошадь – животное уважаемое и знаменитое: тут тебе и крылатые Тулпар с Пегасом, и Троянский конь, и Буцефал, и Конек-Горбунок» (Казахстанская правда 26.12.13); «Есть примеры, когда, сбивая насмерть пешеходов, водители не несут уголовной ответственности и, более того – продолжают разъезжать на своих железных «тулпарах» как ни в чем не бывало» (Казахстанская правда 20.12.13).

Метафора как феномен художественной литературы, языка, культуры и искусства всегда привлекала внимание ученых и деятелей искусства. Сегодня, метафора – неотъемлемая часть массмедийного дискурса, способ воздействия и моделирования реальности.

Литература:

1. Султанбаева Г.С. Политическая коммуникация в средствах массовой информации: зарубежный опыт и Казахстан. Алматы. КазНУ им. аль-Фараби. 2012. – 306 с.; Ибраева Г.Ж, Mass Media Казахстана в политической структуре общества. Монография. Алматы. КазГУ. 2000.-187с.; Велитченко С. Н. Роль СМИ В Формировании Имиджа Независимого Казахстана, // Средства Массовой Информации В Современном Мире. Петербургские Чтения.: Матер 51-Междунар. Науч.-Практ.Конф. Россия, г. Санкт-Петербург 2012. – 2 с.

2. Демьянков В.З. «Политический дискурс как предмет политической филологии» // (Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. № 3. – М., 2002. – С.32-43)
3. Дж. Лаккоф, М.Джонсон Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. /Под ред. И с предисл. А.Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
4. Аманжолова Д.Б. «Культурные доминанты в полиязычном дискурсе масс-медиа казахстана: от метафор к стереотипам». www.tildaryn.kz

Научный руководитель:

доктор филологических наук, профессор кафедры телерадио и связей с общественностью Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева Тахан Серик Шешенбайулы.

Ксенія Рудь
(Мелітополь, Україна)
Наталія Жила
(Запоріжжя, Україна)

ЗАСОБИ МАРКУВАННЯ МОВИ ПЕРСОНАЖІВ У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ОПОВІДАННІ ХХ СТОЛІТТЯ

Пунктуація як складова частина письма (поряд з графікою та орфографією) характеризується як підсистема, що має допоміжний характер. Про другорядність пунктуації свідчать писання без пропусків (до VII століття), відсутність розділових знаків у ранніх середньовічних кодексах. Пізніше, з ускладненням діяльності соціуму, збільшується об'єм письмових повідомлень, виникає необхідність введення особливих знаків для поділу тексту.

Роль пунктуації та її реальне функціонування в різних мовах неоднакові. Це зумовлено різними факторами – розвитком структури будь-якої мови, різними підходами до призначення пунктуації, а також соціально-культурними традиціями.

Актуальність проблематики дослідження полягає в сучасному реформуванні багатьох європейських мов. Мета цих реформ одна – уніфікація письма, тобто зведення його до єдиних нормативів, що пов'язано з розвитком комп'ютерних технологій, з розширенням міжкультурних зв'язків. Особливо актуальною ця проблема виявилася для німецької мови, що обумовлено багаторічною нормалізаційною діяльністю. Довготривалий підготовчий етап привів до реформи графіки, що відбувається з 1998 року. Актуальним є і питання принципів (основ) пунктуації, котра пов'язана з інтонаційною, логіко-граматичною побудовою висловлювання та з вираженим смислом.

Німецькі лінгвісти (Р. Баудуш 1984, Д. Нериус 1967) до 80-х рр. ХХ століття визначили домінуючими інтонаційний та структурний принципи пунктуації. Сучасні ж дослідники (В. Ментруп та інші) приділяють більшу увагу комунікативному принципу пунктуації, пропагують свободу вибору знака відповідно до комунікативно-сміслового направлення висловлювання.

Новизна дослідження полягає в тому, що в науковій розвідці вперше досліджувались такі твори художньої літератури, як (KarlVeken, KatharinaKammer «DieunromantischeAnnerose»; BennoPludra «DasHerzdesPiraten»; AdolfMuschg «Übersee»; BrüderGrimm «KinderundHausmärchen»; J.W. Goethe «WanderersNachtlied»; ErichMariaRemarque «DieNachtvonLissabon») з погляду проблеми своєрідного застосування пунктуації.

Метою дослідження є спроба теоретичного осмислення загальних закономірностей та тенденцій розвитку німецької пунктуації; визначення специфіки її розвитку; аналіз функцій розділових знаків в німецькій мові.

Згідно з метою дослідження, мною були поставлені такі **завдання**:

- дати оцінку сучасній пунктуаційній теорії;
- розглянути поняття пунктуаційних правил як частини мовної норми;
- прослідкувати динаміку пунктуаційної норми в німецькій мові;
- проаналізувати функції розділових знаків в німецькомовній літературі;
- з'ясувати значення пунктуації як системи правил вживання розділових знаків під час аналізу художнього твору.

Основні **методи** дослідження визначаються метою та завданнями наукової роботи: описовий метод, метод аналізу та синтезу, порівняльний метод та метод спостереження.

Предметом дослідження є німецька пунктуація.

Об'єктом дослідження – процес становлення пунктуаційних норм німецької мови в художній літературі.

Теоретичною та методологічною основою роботи стали наукові праці лінгвістів, присвячені проблемам письма (А.А. Реформатський, Л.В. Щерба, Шендельс, Б.С. Шварцкопф, Д. Нериус) та художні твори німецьких поетів та письменників (KarlVeken, KatharinaKammer «DieunromantischeAnnerose»; BennoPludra «DasHerzdesPiraten»; AdolfMuschg «Übersee»; BrüderGrimm «KinderundHausmärchen»; J.W. Goethe «WanderersNachtlied»; ErichMariaRemarque «DieNachtvonLissabon»).

Теоретична та практична значущість дослідження полягає в можливості використання його результатів у процесі викладання історії німецької мови, теоретичної граматики, аналізові творів художньої літератури тощо.

Отже, **крапка (derPunkt)** ставиться у кінці закінченого розповідного речення, як повного, так і неповного («UmhalbsiebenfährtderZug» [3, с. 272]; «Gestalten, körperlos». «Jessihatnichtsgehört». [5, с. 30], «KeinenSchritt, keinRaschelnimweichenGras». [5, с. 5], «JetztKaffee, bitte. UnddieRechnung». «EinSoldatamSteuer, danebeneinOffizier». [5, с. 6]), у спонукальних реченнях, які містять наказ або прохання, але вимовлені без виділення, також ставиться крапка («Dannbringunsmal-warte-Flaschen». [8, с. 227], «SchauenSienichtwiederaufPreis». [8, с. 214], «ÜberlegenSiehaarscharf». [8, с. 150]).

Стилістичні функції крапки можуть бути різноманітними. Під час опису однієї картини або швидкої зміни дій крапка розділяє текст на короткі самостійні речення і одночасно передає єдність і динамічність цілого («ArturmagdasWortdefinitiv. Lasgutsein, Milli. Arturlächelte. DerMilli-Einfallwargenial». [9:215], «DannkamderWolfzurück. ErklopfteandieHaustür. Errief: «LiebeKinder, liebeKinder. DasisteureMutter. MachtdasFensterauf!». [9, с. 200]).

Крапка під час опису однієї картини може виступати знаком зтягнутої емоційної паузи і створювати статистичність картини («Schweigen. Sonne. Rote Fahnen. Die Glockenschläge der neunten Stunde klingen über der Breiten Straße auf». [9, с. 257], «ÜberallenGipfelnistRuh. In allenWipfeln spürest du kaum einen Hauch». [9, с. 168]).

Проте відносно довгий текст без крапок також може передавати цілісність і динамічність картини («Er flog mit seiner lieblichen Gefährtin zum ersten Male über den Atlantik, flog auf die Insel der feuerspeienden Berge, der Lavaspalter, der Geysire, der Gespenster, der hunderttausend Pferde, in das Land eines anderen alten Aufschreibers, der anscheinend nicht aufhören konnte, von seinem Land und seinen Landsleuten zu erzählen». [10, с. 190], «ZuFreiwildgeworden, flüchtetenMenschenüberdieSchweiznachParis, nachMarseille, durchSpaniennachLissabon, vondortlegendieSchiffeab, diezumrettendenKontinentAmerikafahren». [5, с. 1]).

Двокрапка (derDoppelpunkt, dasKolon) використовується регулярно як сигнал напруження, що вказує на різноманітні мовленнєві доповнення (пряму мову, перерахування, роз'яснення, узагальнення) («ErfalteteplötzlichdieZeitung, legtesieaufdenTischundsagte: «Ichkannmichnochguterinnern, wieunsereBachelektrifiziertwurde, ichwaranderFeier, einBundesratsprach». [4, с. 274], «Außerdem: jeder Goliath ist am mächtigsten allein». [7, с. 10], «Wo Warten für den Normalstand menschlicher Existens gehalten wird, in der Stätte des Unbehagens, des staatsbürgerlichen Traumas, sitzt stets ein Uniformierter schreibend hinter einer Schranke, harrt eine unbequeme Bank verdächtiger Gesäße, und hängt er an der Wand: der Bärtige». [7, с. 17], «Denn soviel spürt er immerhin:daß diese Leidenschaft von etwas Größerem herrührt, als Haus und Familie verursachen können». [10, с. 365]).

У стилістичних цілях двокрапка частіше використовується для виділення, підкреслення потрібної думки, важливого у висловлюванні («Wir sind nichts obblind wie die Maulwürfe, die nicht taten, als uns zeugen und gebären, um rasch wieder unter dem Boden zu verschwinden, auf dem wir uns anderseits einrichten: besser». [10, с. 14]), для підсилення очікування («Als das Schiff aus dem Hafen von Joppe gelaufen war, drückte Jenova einen gewaltigen Wind ins Meer, und es entstand ein gewaltiger Sturm auf dem Meere: so daß das Schiff zu scheitern drohte». [6, с. 251]).

У сучасній німецькій літературі зустрічаються випадки використання двокрапки після прямої мови («Ich sagteeinmal laut: mein Lockbuch, sagte aber auch: meine Denkkzettel für H». [10, с. 370]).

Двокрапка символізує паузи очікування («Und von dem allen, was bloß sie betraf, ganz abgesehen: sie zweifelte doch sehr am Nutzen eines Klimawechsels für die alten Leute». [9, с. 216]).

Три крапки (Gedankenpunkte) частовказують на емоційні паузи, віддзеркалюють різноманітні стани тих, хто говорить: нерішучість, невпевненість, збентеження, нервовість, мінливість тощо («Esgibtgrüne und schwarze und graue... wennsieschwarzist... wennsiegrauist... grün... indemfürchterlichen Vermutungsspielentdecke ich mich noch immer auf derselben Stelle, auf welcher ich Mütze gefunden habe». [1, с. 109], «DDR 20 masse fahnmasse lärm grüßen wir den Vorsitzender des... haben Platz genommen die Mitglieder des... hurra hurra hurra und die Kandidaten des... und den Sekretär des... wir begrüßen den Stellvertreter des Vorsitzenden des... hurra hurra hurra und Stellvertreter des Vorsitzenden... weiterhin den Vizepräsidenten des... drei, vier, Klasse! Wenn die Partei uns ruft... und andere hervorragende Persönlichkeiten... den außerordentlichen Botschafter... und die Delegationen ausländischer Jugendorganisationen, unter ihnen mit besonderer Herzlichkeit... Liebe Freunde und Genossen!» [9, с. 270], «Sie haben recht... Ich rauche. Was soll man da machen? Ich muß schließlich rauchen... Das bringt diese Art von Tätigkeit in Form von Untätigkeit mit sich... Pedell hieß es wohl früher, heute können Sie getrost "Medienwart" sagen... Sie können sich nicht vorstellen, wieviel Apparate es in einer modernen Schule gibt, was da ständig bedient werden muß... Videothek, Diskothek, Super 8 und Overheadprojektor, Epidiaskop, Klimaanlage, Abruf – und Abhöranlage, Sprachlabor, Fotolabor und vor allem: fotokopieren, Sie müssen im Grunde den ganzen Tag über fotokopieren...» [10, с. 389], «Die Welt verändert sich und mit ihr die Theorien, die Standpunkte und auch die Menschen...» [10, с. 193], «Während ich in Berlin notgeschlachtet wurde. Ich muß sagen, ich muß schon sagen...» [8, с. 225]).

Отже, пунктуація не так чітко нормована, як правопис. Письменники користуються більшою свободою у виборі графічних засобів. Багато залежить від їх особистих смаків і звичок.

Значення пунктуації полягає, насамперед, у тому, що за її допомогою текст розчленовується на певні відрізки з тим, щоб читач точніше, глибше, в повній відповідності до задуму автора зрозумів і сприйняв написане.

Перспективою подальшого дослідження з теми даної наукової розвідки може стати вивчення своєрідності застосування пунктуації в німецькомовній художній прозі в контексті розвитку літературного процесу ХХ століття у Німеччині.

Література:

1. Bernhard T. Wittgenstein Neffe // Günter Kunert bis Christoph Ransmayr. Der Kanon. Die deutsche Literatur. Erzählungen. – Frankfurt-am-Main, c. Leipzig: Insel Verlag, 2003. – S. 115-206
2. Bichsel P. Die Männer. // Günter Kunert bis Christoph Ransmayr. Der Kanon. Die deutsche Literatur. Erzählungen. – Frankfurt-am-Main, c. Leipzig: Insel Verlag, 2003. – S. 272-274
3. Bichsel P. Sein Abend. // Günter Kunert bis Christoph Ransmayr. Der Kanon. Die deutsche Literatur. Erzählungen. – Frankfurt-am-Main, c. Leipzig: Insel Verlag, 2003. – S. 274-276
4. Duden Deutsches Universalwörterbuch / hrsg. und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion [Red. Bearb.: Matthias Wermke]. 3., völlig neu bearb. und erw. Aufl. – Mannheim, c. Leipzig, c. Wien, c. Zürich: Dudenverl., 1999. – 1816 S.
5. ErichMariaRemarque. DieNachtvonLissabon. – Aufbau – VerlagBerlin
6. und Weimar 1986.
7. Muschg A. Der Zusenn oder das Heimat. // Günter Kunert bis Christoph Ransmayr. Der Kanon. Die deutsche Literatur. Erzählungen. – Frankfurt-am-Main, c. Leipzig: Insel Verlag, 2003. – S. 237-253
8. Strauß B. Die Widmung. // Günter Kunert bis Christoph Ransmayr. Der Kanon. Die deutsche Literatur. Erzählungen. – Frankfurt-am-Main, c. Leipzig: Insel Verlag, 2003. – S. 363-446
9. Strittmatter E. Matt und der Alte auf Island // GeschichtenohneHeimat. Berlin: AufbauTaschenbuchVerlag, 2004. – S. 198-236
10. Strittmatter E. Damals auf der Farm und andere Geschichten. – Leipzig, 1987. – 271 S.
11. Wolf Ch. Kein Ort. Nirgends. // Günter Kunert bis Christoph Ransmayr. Der Kanon. Die deutsche Literatur. Erzählungen. – Frankfurt-am-Main, c. Leipzig: Insel Verlag, 2003. – S. 20-100

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, Жила Наталія Володимирівна.

Роза Садыкова
(Алматы, Казахстан)

«АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ПАРСЫ ТІЛІНЕ АУДАРМАСЫНДАҒЫ СӨЗ ТАҢДАУ СЕБЕПТЕРІ

Аудармашы Н. Асғар Заде жасаған «Абай жолы» роман-эпопеясының парсы тіліндегі аудармасы Иран оқырмандарына қазақ прозасы үлгісін алғаш таныстырумен құнды болып табылады. Дегенмен, аудармашы қазақ тіліндегі ұлттық наным, дәстүрді, түсінбегендіктен бе, парсыша нұсқасындағы түр-түс атауларды толық жеткізе алмағаны да кездеседі. «Абай жолы» роман-эпопеясын аудармашы орыс тілінен аударғандықтан, орыс тілі – дәнекер тілін атқарған. Осы орайда, төменде берілген парсы тіліне аудармасындағы аудармаларда түр-түс атауларының сөз таңдау себептеріне тоқталайық:

Алмастырулар – аудармадағы трансформацияның кең тараған түрлерінің бірі. Алмастыру – түпнұсқа мәтіннің түрлі тілдік бірліктерін грамматикалық немесе лексикалық (көбіне-көп кешенді лексикалық-грамматикалық) тұрғыдан қайта өзгерту. Ғалым А. Алдашева «алмастыру» ұғымының орнына «аудармадағы сөз таңдау» деген терминді ұсынып, оның себептерін (неліктен сөз таңдалатынын) тұжырымдайды.

«Бір тілдегі жазылған (айтылған) ойды жеткізу үшін екінші тілден сөз таңдаудың бірнеше себептері бар; олардың негізгілері мыналар:

1) екі тілдің лексикалық-грамматикалық құрылымы әр басқа;

2) белгілі бір ұғым, зат, түсінік халықтың тұрмыс-тіршілігінде жоқ, демек, ол тілде белгіленбеген;

3) қоршаған ортадағы әрбір ұғымның, түсініктің, зат пен құбылыстың атауы екі тілде де бар, алайда олардың ұғымдық-мазмұндық көлемі әртүрлі зат пен құбылыстың атауы екі тілде де бар, алайда олардың ұғымдық-мазмұндық көлемі әртүрлі;

4) сөздіктегі сәйкестіктердің стильдік қызметінде айырмашылықтар бар;

5) шығарма авторының стилі мен тілі де функционалдық сәйкестер жасауға ықпал етеді» [1, 187-188 бб.].

В. Комиссаров пен Л. Бархударов өз еңбектерінде сөз таптарының, сөйлем мүшелерінің, синтаксистік құрылымдардың (мысалы, құрмалас сөйлем жай сөйлемдермен алмастырылады) ауыстырулары болатындығын көрсетеді.

Бұл аталғандардың қатарында маңыздысы – лексикалық алмастырулар болып саналады.

Лексикалық алмастырулар дегеніміз – түпнұсқадағы сөздің сөздіктегі сәйкестігін емес, сол сөздің семантикасын, стильдік реңкін жеткізе алатын баламалармен ауыстыру. Лексикалық алмастырудың үш

түрі аталады: «Себеп-салдар қатынасына негізделген нақтылау, генерализация және алмастыру (салдарды себеппен және себепті салдармен алмастыру)» [2, 210 с.].

Нақтылау (конкретизация) мәселесі қазақ аударматануында жіті зерттелген. Ғалымдардың көрсетуінше, орыс тілінен қазақ тіліне аударылған көркем әдебиетте ұшырасса, нақтылаудың болу себептері – «түпнұсқадағы сөздің сөздіктегі сәйкестігі болмаған жағдайда, сондай-ақ қолданылған тілдік бірлік жалпы атау, жергілікті тіл ерекшелігі болған жағдайда жүзеге асырылады. Сөз таңдау тәсілі бұнда тектік атауды түрлік атаумен, мағынасы көмескі атауды түрлік атаумен, мағынасы көмескі сөзді қазақ тілінің айналымында бар балама атаумен ауыстыру арқылы жүреді» [1, 195 б.]. Сөз мағынасын нақтылау кең мағынадағы сөзді нақты мағыналы атаумен алмастыруға да қатысты болады. «Абай жолының» парсыша аудармасында сөз мағынасын, түр-түс атауларын нақтылау жиі кездесіп тұрады. Оның басты себептерінің бірі – қазақ ұғымында мәдениеттанымдық концептіге ие түр-түс атауларының парсы тілінде осындай дәрежеде еместігінде, соған байланысты аудармашы *қоңыр* түсін нақтылап береді.

Қоңыр – жақсы, жағымды, жүрекке жағымды:

Түпнұсқа: «Сезімге толы қоңыр әнде, Шүкіман естіп білмеген мұңды сұлу сөз бар еді» [3, 310 б.].

Аудармасы: «اما با شعر غمگين تر و پرشورتری!». "ترانه جذاب و اندوهين را می خواند که لحظاتی پیش با صدای شکوین شنیده بود،

Оқылуы: «Таранэ-ие джазаб вә андуһин ра миханад ке лөһазати пиш ба седаие Шкумиан шенидэ буд, аммо ба шерэ ғамгинтәр вә поршуртәри!» [4, с. 590].

Бұл сөйлемде қазақ тілінде көп кездесетін және ерекше түстің бірі қоңыр түс атауы парсы тілінде тек балама арқылы берілген, *джазаб – тартымды, жағымды* деп беріледі [5, 422 б.], ал *андуһин* сын есімі *қайғылы, көңілсіз* [5, с. 134] деп көрсетілген. *Жағымды және көңілсіз ән* деп берілген.

Түпнұсқа: «Әлі ұзармаса да, теп-тегіс боп, тебіндеп шығып келе жатқан қоңырқай мұрты бар. Барлық тұлғасы сай келген қара сұр жігіт, сонау сұлу болмаса да, ұнамды, сүйкімді» [3, 217 б.].

Аудармасы «سبيل های تيره اش به تازگی چهره گندمگونش را که اينک از شدت سرما به: سرخی می زد، زينت می داد. آباي زيبا نبود ،اما در مجموع چهره جذابي داشت و در نگاه اول با دل می نشست».

Оқылуы: «Сибилһаие тиреәш бэ тазеге чеһрэий гәндомгунәш ра ке әйнәк әз шәддат сәрма бэ сорхи мизәд, зейнат мидад. Абай зибә нәбуд. Аммо дәр мәджмуә джазаби дашт вә дәр неғәһә аввал ба дел минешест» [4, с. 360].

Парсы тілінде *қоңырқай* түсі *қоңыр қара* деп аударылады, *қара сұр* дегенді парсы аудармасында *гәндомгун* смуглый, смуглолицый, загорелый деп берілген [5, с. 405]. Яғни «қара торы немесе бидай реңді жігіт» деп беріледі.

Түпнұсқа: «Ақырын ғана қоңыр үнмен, бөгде біреулер естіп қоймасын дегендей, жалтаң көзденіп айтады. Түксиген сары қасы бар, өткір көк көзді бала жігіт Баймағамбет, қарт Бүркітбайдың мұңын соншалық ден қойып тыңдайды» [3, 321 б.].

Аудармасы: «نغمه خوش هر از گاهی به گوش "باي محمد" جوان – دستيار پير مرد با آن نگاه های تيز چشمان كيود زير ابرومان پير مويش می رسيد که کره اسب ها را به نوبت نزد مادر رها می کرد».

Оқылуы: «Ноғмеие хуш һәр әз гаһи бэ гушэ Баймухаммад –э джаван дәстиар пир э мәрд ба ан неғәһи тиз чешмане кабуд зирэ абруван пор муиәш мирәсид ке кәрә әсбһа ра бэ ноубәт нәздә модәр раһа микәрд» [6, с. 527].

Қоңыр түсі бұл сөйлем аудармасында *хуш яғни жағымды, жақсы* деп аударылады, ал адам келбетіне байланысты айтылған *көк түсі* парсы аудармасында да дәлме-дәл келеді.

Бұл нақтылау үлгілерін дұрыс деп танымыз, өйткені түпнұсқадағы *қоңыр – жағымды* деген мағынада қолданылған. Қазақ ұғымында белгілі бір концептуалды жүк арқалайтын мәдениеттанымдық рөлі бар *ақ сұр, қызарып кету, қара сұр, сұрлану, сұр, қара торы* сияқты түс атаулары парсы мәдени-ұлттық танымы үшін дифференциацияланбаған. Сондықтан осы түстер үшін *бидай рең (гәндомгун)* алынған.

Түпнұсқа: «Ұзын бойлы, қапсағай денелі қара сұр жігіт Балағаз да келді» [3, 253 б.].

Аудармасы: «این جوان بلند قامت، ورزیده و گندمگون، ظاهر بی نهایت آرامی داشت»

Оқылуы: «Ин джаване боләнд қәмт вәрзидэ вә гәндомгун, заһерэ бинеһаиат ороми дошт» [4, с. 417].

Парсы аудармасында *гәндомгун смуглый, загорелый, яғни қара торы* деп берілген [5, с. 405].

Түпнұсқа: «– Ділде қымсынған жоқ:

– Қайдан білейін? Бір жуан қара ғой – деп ап-ашық қымсынғандай сөйледі [3, 186 б.].

– Қара торының әдемісі ғой! – деп, жеңгесі жұбаныш айтты» [3, 186 б.].

Аудармасы: «"دیلا بی آنکه شرمگین شود گفت: چه می دونم. پسرک سیاه سوخته چاقالویی

است. جوان گندمگون، زیبایی است"

Оқылуы: «Дилда би анке шәрмгин шәвәд гофт: Чэ мидунәм. Песарекэ сиһ сухтэ чақулиеәст. Джаване гәндомгун зибайи әст» [4, с. 317].

Бұл сөйлемдердегі түс атаулары парсы аудармасымен дәлме-дәл келеді. *Қара торы* дегенді парсы тілінде *гәндомгун смуглый, смуглолицый, загорелый, яғни қара торы* деп берілген [5, 405 б.].

Түпнұсқа: «Дәл Абайлар кіре бергенде Байдалы бір кішкене қара пұшық қызды май құйрықтан шапалақпен ұрып...» [3, 121 б.].

Аудармасы: «و بایدال دخترک گندمگونی را گرفته و به سر و رویش می زد و ناسزا می گفت...»

Оқылуы: «Вәбайдәл дохтәрәке гәндомгуни ро герефте вә бесәр вә руйәш мизәд вә носозо ми гофт» [4, 216 б.].

Парсы аудармасында *гәндомеун* смуглый, смуглолицый, загорелый. [5, с. 405], яғни *қара торы* деп берілген.

Сұр, ақ сұр түстері – «Абай жолында» кейіпкердің характерін аша түсу үшін қолданылатын түр-түс атауларының бірі. Жалпы, қазақ ұғымында *сұр* –суықтықтың белгісі; бұдан әрі туындайтын синтагмалық-парадигмалық қатарлардың семантикасында да *суықтық* концептісі айқын байқалып отырады. Абайдың өз шығармаларында *түсі суық, сұр бұлт қаптайды аспан* деп келсе, «Абай жолында» М. Әуезов *сұр* лексемасын осы семантикада сабақтастыра қолданады; адам келбетіне байланысты: «*өңі сұп-сұр..... Құнанбай*», «*қара сұр бала*», «*қара сұр жүзі бозғылданып*», «*қаны қашып, аппақ сұр болған беті*», «*барлық жүзі сұрланып*», «*қайтадан сұрланып*», «*өңі сұрғылт тартып*», «*үй ішінде.....үлкен қара сұр қатын отыр*» деп қолданып, жазушы осы түс атауы арқылы қазақ ұғымында қалыптасқан ұлттық-мәдени танымды айқын бейнелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс, 1998. – 243 б.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. (Вопросы общей и частной теории перевода). – М.: Международные отношения, 1975. – 239 с.
3. Әуезов М. «Абай жолы» роман-эпопеясы. – Алматы: Жазушы, 1989, 2006. – Т. I-II. – 608 б.
4. Ауезов М. Раһ-е Абай / Аударған Н. Асқар Задэ– Тегеран: Конгре, 1376. – Т. I-II. – 790 б.
5. Персидско-русский словарь / Под ред. Рубинчик Ю.А. – М: Русский язык, 1985. – 864 с.
6. Дүйсебаев Д. «Абай жолы» роман-эпопеясының парсы тіліне аударылуы: филол. ғыл. канд.... дисс. – Астана, 2006. – 150 б.

Ж.С. Сарманова
(Астана, Қазақстан)

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА

Переводческая деятельность в современном мире приобретает все большие масштабы и все большую социальную значимость. Профессия переводчика стала массовой, и во многих странах созданы специальные учебные заведения, готовящие профессиональных переводчиков. В той или иной форме переводами занимаются представители многих других профессий. Вопросами перевода интересуются широкие круги общественности.

Цель перевода, (как ее определяет А.В. Федоров) – как можно ближе познакомить читателя (или слушателя), не знающего ИЯ, с данным текстом (или содержанием устной речи) [1, стр. 12].

Я.И. Рецкер дал переводу следующее определение: «Перевод – это точное воспроизведение подлинника средствами другого языка с сохранением единства содержания и стиля». [2, стр. 4] Приведем еще одно определение перевода, представленное В.С. Виноградовым: «Нужно согласиться с мыслью, что перевод – это особый, своеобразный и самостоятельный вид словесного искусства» [3, стр. 7].

Синхронный перевод – ответственное и достаточно непростое направление в устном переводе. Данный вид перевода требует от переводчика наличия специальных и уникальных навыков и умений, а также большого опыта работы.

Что же делает возможным эту сложную деятельность? Обычно мы говорим о сочетании определенных способностей, знаний и навыков: свободное владение языками, эрудиция, хорошая реакция, способность быстро «выходить» на более или менее приемлемый вариант в сложных ситуациях. Однако возможность одновременного перевода, когда во многих случаях переводчик не знает, чем закончится фраза, начало которой переводит, должна обеспечиваться неким механизмом. Удовлетворительный синхронный перевод становится возможным тогда, когда можно с достаточной степенью вероятности предположить, «куда клонит» оратор – как на уровне целого (цель, основная мысль всего выступления), так и на уровне отдельного предложения, словосочетания, грамматической конструкции. Такой прием называется вероятностным прогнозированием [4, стр. 22].

В устном синхронном переводе выделяют определенные трудности, влияющие на адекватность и качество перевода. Такие трудности можно разделить на лексические (языковые) и грамматические.

К грамматическим трудностям устного перевода можно отнести частое употребление причастных и деепричастных оборотов, простых, распространенных и сложноподчиненных и сложносочиненных предложений, что, в свою очередь, обуславливает широкое употребление составных предлогов и союзов, а также неличных форм глагола в функции дополнения и обстоятельства и соответствующих оборотов. Грамматические трудности обусловлены особенностями грамматической структуры и конструкций предложений в том или ином языке, и заключаются в том, что все слова в тексте употребляются в конкретной грамматической форме, а в предложении размещаются в конкретной синтаксической последовательности [5, стр. 96].

Давайте рассмотрим определенные примеры. Мы попытаемся сравнить и привести собственный вариант перевода, указав, какие были допущены грамматические ошибки.

Пример 1. Международное сообщество разработало и активно реализует широкий комплекс международных инструментов – договоров, механизмов, институтов с целью противодействия этим вызовам [6].

Перевод. The international community developed and implemented a number of international instruments – treaties, mechanisms, institutes in order to counter these challenges.

Авторский вариант. The international community has developed and is actively implementing a wide range of international instruments including treaties, mechanisms, and institutes in order to counter these challenges.

Если сравнить два варианта перевода, сразу можно обратить внимание на грамматику, а именно, на прошедшее время (developed, implemented), которое использовал синхронист при переводе, и настоящее совершенное (hasdeveloped) и настоящее длительное (isimplementing), предложенные в нашем варианте. Также можно заметить, что ввиду отсутствия времени переводчик предпочел опустить соединительные слова и сразу перешел к перечислению так называемых международных инструментов, тогда как в собственном варианте перевода мы используем английское слово «including».

Пример 2. Ее востребованность и актуальность подтверждена решением СБ ООН о продлении мандата Резолюции и Комитета 1540 еще на 10 лет [6].

Перевод. Its relevance and urgency were confirmed by the decision of the UNSC on extending the mandate of the Committee and Resolution for another 10 years.

Авторский вариант. Its relevance and urgency was confirmed by the decision of the UN Security Council to extend the mandate of the Committee and Resolution 1540 for another 10 years.

В данном примере в первую очередь в глаза бросается использование переводчиком формы множественного числа (wereconfirmed), хотя предложение начинается с формы единственного числа местоимения 3 лица (Itsrelevance). Данную ошибку можно объяснить опять же тем, что переводчик находится в постоянном напряжении и не придает значение таким деталям в виду темпа перевода. Также, как уже было сказано ранее, грамматические трудности обуславливают широкое употребление неличных форм глагола в функции дополнения и обстоятельства. Здесь приведен наглядный пример в случае, когда переводчик вместо глагола в функции (thedecisiontoextendthemandate) дополнения предпочел использовать герундий (thedecisiononextendingthemandate).

Пример 3. В этом контексте весьма важна роль специально созданного для выполнения Резолюции 1540 Комитета СБ ООН 1540, который проводит значительную работу по стимулированию государств-членов ООН своевременно и качественно выполнять требования Резолюции 1540 [6].

Перевод. In this context a very important role is played by 1540 Committee of the UNSC to implement provisions of the Resolution and it carried out a great work to encourage member-states of the UN to fulfil requirements of the Resolution in a timely manner.

Авторский перевод. In this context, the UNSC Committee that was created specifically for the implementation of Resolution 1540 plays a very important role. The Committee carries out a significant work to encourage UN Member States to meet the requirements of Resolution 1540 in a timely manner and accurately.

Зачастую, при синхронном переводе слишком длинные предложения разбиваются на более короткие, но бывает и наоборот, как в примере 3. Переводчик начал предложение с использования пассивного залога, в своем варианте мы предлагаем активный залог, так как он более звучен в английской речи. Также переводчик использовал соединительный союз and и глагол (worktoencourage) вместо дополнения (работу по стимулированию). Аналогичный пример с формами пассивного и активного залогов можно увидеть в следующем примере:

Пример 4. Особое место занимает инициатива по созыву глобальных саммитов по ядерной безопасности, которая тесно связана с целями Резолюции 1540 [6].

Перевод. A special place is taken by the initiative to convene global summits on nuclear security that is closely related to the goals of 1540.

Авторский перевод. The initiative to convene a global summit on nuclear security holds a special place, and is closely linked to the objectives of Resolution 1540.

Таким образом, можно сделать вывод, что уровень овладения иностранным языком зависит в первую очередь от способностей, опыта и знаний переводчика, не говоря уже о силе его характера – настойчивости и упорстве, с которыми он стремится к совершенству. Следует отметить, что выдающиеся переводчики-синхронисты вовсе не ограничиваются набором шаблонов на языке, переводимом ими и с которыми они, как правило, постоянно работают, а порой достигают такого высокого уровня лексического и стилистического выражения мысли, что их происхождение уже не обнаруживается ни в чем, кроме произношения и интонации. Ведь первоклассный специалист области перевода, особенно синхронного – вечный студент, по крайней мере, в двух отношениях. Во-первых, синхронный перевод – недежурный набор застывших приемов и правил, а живое искусство, в котором все элементы корректируются, видоизменяются и создаются заново. Во-вторых, языки больших культур – широкие реки, где все быстро течет и изменяется. В любом языке постоянно возникают новые слова и выражения, а их перевод, переправление в русло другого языка порой требует немалой лингвистической изобретательности.

Итак, имея дело с синхронным переводом, будущему специалисту необходимо не только следовать всем вышеуказанным советам и требованиям, но и осознавать природу своей деятельности, вникнуть в специфику жанра, в котором он работает, понять сущность переводческой деятельности, и,

только в этих условиях переводческий труд будет доставлять истинное удовольствие и будет служить для профессионала предметом гордости.

Литература:

1. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для институтов и факультетов иностр. языков. Учеб. пособие. – 5-е изд. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: ООО «Издательский Дом «ФИЛОЛОГИЯ ТРИ», 2002. – 416 с.
2. Рецкер Я.И. Пособие по переводу с английского языка на русский. – М.: 1982. – 159 с.
3. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
4. Ширяев А.Ф. Синхронный перевод. Деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. – М.: Воениздат, 1979г. – 183 с.
5. Апполова М. А. Грамматические трудности перевода. – М., 2004г. – 156 с.
6. Выступление Посла по особым поручением МИД РК Б.Садыкова на семинаре по теме: «Вклад Резолюции 1540 (2004) в региональное и глобальное разоружение и нераспространение – к 10-тилетнему юбилею Резолюции 1540» в формате «Центральная Азия+», г. Астана, 11-12 марта 2014 г.
7. Мюллер В. К. Англо – русский словарь, М.: «Москва», 1998г. – 2016 с.

Лариса Сердйчук
(Житомир, Україна)

КОНЦЕПТ TEACHER В АВТОБІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Концептуальний аналіз став одним із провідних методів досліджень мови в сучасній науці (Н.Д. Арутюнова, С.А. Жаботинська, О.С. Кубрякова, О.О. Селіванова, Дж.Лакофф, Р.Лангакер та ін.).

Лінгвістичне трактування концепту є одним з найголовніших завдань когнітивної лінгвістики, при чому одним із засобів досягнення цього завдання є аналіз мовних/мовленнєвих репрезентацій концептів.

Об'єктом дослідження є концепт TEACHER в автобіографічному дискурсі творчих мовних особистостей – лауреатів Нобелівської премії, предметом – мовленнєві засоби репрезентації концепту.

Значний інтерес представляє вивчення актуалізації концепту в тексті, а також частотність уживання певних концептів.

Проведений аналіз свідчить про те, що найчастотнішим лексичним активізатором концепту TEACHER виявився гіперонім “teacher”. Словникове значення лексеми “teacher” виступає ядром концепту, оскільки матеріали тлумачних словників надають значні можливості у плані розкриття його змісту, виявленні специфіки його мовного вираження [1]. A teacher is:

- a) “schoolmaster” [2], “someone whose job is to teach” [3];
- b) “one who instructs” [2], “instructor” [3].

Обидва значення репрезентуються в аналізованих автобіографічних текстах неоднаково часто. Крім того, спостерігаємо інші репрезентанти аналізованого концепту, які вступають з ним в синонімічні зв'язки. Високою частотністю характеризуються наступні лексеми-репрезентанти: *professor* (19), *adviser* (*thesis adviser*)(17), *lecturer* (12), *tutor* (11), *mentor* (10), більш низькою – *instructor* (8), *supervisor*(8), *coach* (5), *trainer* (4), що номінують в основному осіб, які передають власні знання іншим.

Таким чином, польовий устрій концепту TEACHER в англійській мовній картині світу, задається ядреними концептами: 1) ТОЙ, ХТО НАВЧАЄ (репрезентований лексемами “teacher”, “professor”, “lecturer”, “tutor”); 2) НАСТАВНИК (реалізований лексемами “adviser” “supervisor” “mentor”)

Поняття “professor” – “a teacher of the highest rank in a British university, and is a general term for a teacher in an American college” [2] та “lecturer”, “someone who teaches in a British university and who is not a professor” [2] співвідносяться з поняттям “teacher” через спільне з ним значення “to teach, give knowledge at an educational institution”. Наприклад:

(1) *I had the opportunity to study philosophy, the history of architecture, economics, and Russian history in courses taught by extraordinarily knowledgeable professors (Stanley B. Prusiner).*

(2) *I had an eccentric zoology tutor Jack Cohen who was hugely stimulating and entertaining (Sir Paul Nurse).*

У прикладі (2) поняття “tutor” – “teacher, private instructor, who gives lessons to just one student or a small group of students, especially privately in their home or a student’s home” [2] співвідноситься з поняттям “teacher” через спільне значення “to teach, to give lessons to students”.

(3) *Horst was a very conscientious mentor (Robert C. Richardson).*

Концепт TEACHER реалізований за допомогою поняття “mentor” – “counselor; wise prudent adviser” [3], що в даному випадку означає давати пораду, таким чином, навчаючи.

(4) *I found it interesting because of my sparky supervisor Ian Fleming (John E. Sulston)..*

Тут поняття “supervisor” – “one who oversees, inspects” [3], співвідноситься з концептом TEACHER через спільне значення “наставник, що наглядає”.

(5) *Henry was <...>a helpful and understanding thesis adviser (David M. Lee).*

В прикладі (5) концепт TEACHER реалізовано за допомогою поняття “adviser” – “one who gives advice, informs” [3], що виражає специфічні ознаки вчительської діяльності – інформувати, давати пораду.

Отже, поняття “mentor”, “adviser” і “supervisor”, які присутні в поняттєвій парадигмі концепту TEACHER, мають із ним опосередковані відношення через спільне значення “to advise and oversee”.

Спираючись на дослідження когнітивного аналізу (Н.Д. Арутюнова, С.А. Жаботинська, О.С. Кубрякова, О.О. Селіванова, та ін.), можемо стверджувати, що проаналізовані вище лексеми являють собою складники ядра та приядерної зони концептуального поля TEACHER.

Периферію концептуального поля TEACHER складають лексеми, метафоричний перенос яких вимагає більш ніж одного концептуального кроку, і які співвідносяться з поняттям “teacher” через значення “to instruct, to train”.

Значення поняття “instructor” – “someone who helps people learn a practical skill or sport” [2], яке реалізує концепт TEACHER, можна представити у такому вигляді: інструктор – це вчитель, який інструктує і дає професійні поради:

(6) *My math professors were particularly good, especially relative to the physics instructor I had that year (Steven Chu).*

Поняття “trainer” – інструктор, тренер (“someone who teaches people the skills they need for a job” [2]) є засобом метафоричного переносу значення вчитель: забезпечує професійними знаннями, вміннями і навичками а, отже, навчає:

(7) *Neither of us knew it at the time, but John was to become one a truly great trainer of graduate students (Robert B. Laughlin).*

Поняття “coach” – “someone who helps a person or a team to improve in a sport” [2], співвідносяться з поняттям “teacher” через значення тренувати – допомагати досягти спортивних результатів – навчати майстерності в спорті, отже, тренер – той, хто дає знання спортсменам.

Отже, ядром концепту TEACHER є лексеми “teacher”, “professor” і “lecturer”; приядерну зону формують “tutor”, “mentor”, “adviser” та “supervisor”, до периферії відносимо лексеми “instructor”, “trainer”, “coach”.

Проведений в результаті дослідження аналіз виявив нечисленні випадки описової репрезентації концепту TEACHER, які можна також аналізувати за допомогою концептуальних кроків, яких зазвичай існує не менше чотирьох:

(8) *I greatly benefited from excellent faculty, especially John Holum, the organic chemistry professor, and from the warm and friendly personalities of the other chemistry teachers (Peter Agre).*

У прикладі (8), вчитель – це друг. Навчати означає давати знання, отже – робити добро, робити добро можна лише при хорошому ставленні, одним із видів хорошого ставлення є ставлення дружнє.

Одним із засобів виокремлення концепту TEACHER є концептуальні метафори.

Метафоричні переноси, що характерні для концепту TEACHER, реалізуються такими типами: людина – людина, людина – живий організм, людина – поняття. Розглянемо приклади:

(9) *Learning to do the problem sets was another matter, and it was only years later that I began to appreciate what a magician he was at getting answers (Steven Chu).* В даному прикладі спостерігаємо метафоричний перенос людина – людина: ВЧИТЕЛЬ Є ЧАРИВНИК.

(10) *Howey was a surviving member of an endangered species, a History of Economic Thought scholar (Vernon L. Smith).* В прикладі 10 метафоричний перенос реалізується типом людина – поняття: ХОРОШИЙ ВЧИТЕЛЬ Є ВИМИРАЮЧИЙ ВИД.

Отже, концепт TEACHER в англійських АТ характеризується достатньо розвиненою польовою структурою.

Ядро концепту TEACHER представлене вісьмома лексемами-репрезентантами, що характеризуються різною частотністю вживання, але не менше чотирьох. Периферія концепту представлена такими репрезентантами як “instructor”, “trainer”, “coach”.

Аналіз виявив нечисленні випадки описових репрезентацій концепту TEACHER.

Подальші дослідження спрямовані на опис інших концептуальних домінант автобіографіч творчих мовних особистостей.

Література:

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие/ В.А. Маслова. – Мн.: Тетра Системс, 2004. – 256 с.
2. Longman Dictionary of Contemporary English [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ldoceonline.com>
3. The Free Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thefreedictionary.com>
4. Lakoff G. the Contemporary Theory of Metaphor/ George Lakoff; //Metaphor and Thought. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 202-251
Джерело ілюстративного матеріалу: Autobiographies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Nobelprize.org>

Шолпан Темирболатова
(Экибастуз, Казахстан)

ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ – ИНДИКАТОР ОБЩЕСТВЕННОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Глава государства Нурсултан Назарбаев подписал закон «Об образовании», который вводит новые концептуальные подходы в развитие образования, в частности переход на 12-летнее среднее образование, реструктуризацию системы профессионального образования, создание трехступенчатой модели подготовки кадров высшего и послевузовского образования (бакалавриат – магистратура – докторантура PhD), развитие национальной системы оценки качества образования, повышение статуса педагогического работника.

Концепция 12-летнего среднего общего образования в Республике Казахстан (далее – Концепция) является основным документом, отражающим цель, задачи, принципы организации и направления системы среднего общего образования страны.

Данная Концепция разработана в соответствии с Законом Республики Казахстан "Об образовании"; "Стратегическим планом развития Республики Казахстан до 2010 года", Государственной программой развития образования в Республике Казахстан до 2010 года, Посланием Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана "Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации», Советом министров образования европейских стран в Болонье, рекомендациями ЮНЕСКО по непрерывному образованию.

В эпоху высочайшего динамизма, глобализации, интенсивного развития средств коммуникации, которые меняют образ жизни, общения и мышления, а также методы достижения благосостояния, интеллект человека, его способность к преобразующей, созидательной деятельности становятся основным капиталом общества.

В этих условиях одной из актуальных проблем казахстанского общества является формирование конкурентоспособной личности, готовой не только жить в меняющихся социальных и экономических условиях, но и активно влиять на существующую действительность, изменяя ее к лучшему. В связи с этим на первый план выходят определенные требования к такой личности – креативность, активность, социальная ответственность, обладание развитым интеллектом, высокий уровень профессиональной грамотности, устойчивая мотивация познавательной деятельности [1, с. 5].

В условиях социально-экономической модернизации обществу необходим человек, функционально грамотный, умеющий работать на результат, способный к определенным, социально значимым достижениям. Все данные качества формируются в школе.

Задачами системы образования являются:

1) создание необходимых условий для получения качественного образования, направленного на формирование, развитие и профессиональное становление личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и практики;

2) развитие творческих, духовных и физических возможностей личности, формирование прочных основ нравственности и здорового образа жизни, обогащение интеллекта путем создания условий для развития индивидуальности;

3) воспитание гражданственности и патриотизма, любви к своей Родине – Республике Казахстан, уважения к государственным символам и государственному языку, почитания народных традиций, нетерпимости к любым антиконституционным и антиобщественным проявлениям [2, с. 97].

Развитие функциональной грамотности учащихся – одна из важнейших задач современного образования. В отличие от элементарной грамотности как способности личности читать, понимать, составлять простые короткие тексты и осуществлять простейшие арифметические действия, функциональная грамотность – это атомарный уровень знаний, умений и навыков, обеспечивающий нормальное функционирование личности в системе социальных отношений, который считается минимально необходимым для осуществления жизнедеятельности личности в конкретной культурной среде.

Современному обществу требуются люди, умеющие быстро адаптироваться к изменениям, происходящим в постиндустриальном мире. Объективной исторической закономерностью в настоящее время является повышение требований к уровню образованности человека.

В Послании народу Глава государства Н.А. Назарбаев выделил следующее: «Чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией. В современном мире простой поголовной грамотности уже явно недостаточно. Наши граждане должны быть готовы к тому, чтобы постоянно овладевать навыками работы на самом передовом оборудовании и самом современном производстве. Необходимо также уделять большое внимание функциональной грамотности наших детей, в целом всего подрастающего поколения. Это важно, чтобы наши дети были адаптированы к современной жизни».

Функциональная грамотность (англ. Functionalliteracy) – результат образования, который обеспечивает навыки и знания, необходимые для развития личности, получения новых знаний и достижений культуры, овладение новой техникой, успешного выполнения профессиональных обязанностей, организации семейной жизни, в т.ч. воспитания детей, решении различных жизненных проблем [3, с. 10].

Ключевым ориентиром для совершенствования качества образования должен стать Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012–2016 годы, утверждённый Постановлением Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 года.

Функциональная грамотность – это индикатор общественного благополучия. Высокий уровень указывает на определенные социокультурные достижения общества; низкий – является предостережением возможного социального кризиса. Поэтому для Казахстана особую актуальность приобретает исследование уровня функциональной грамотности учащихся, т.к. все эти функциональные навыки формируются именно в школе.

Функциональную грамотность составляют:

- элементы логической грамотности;
- умения человека понимать различного рода, касающиеся его государственные акты и следовать им;
- соблюдение человеком норм собственной жизни и правил безопасности;
- требования технологических процессов, в которые он вовлечен;
- информационная и компьютерная грамотность.

Этот начальный уровень функциональной грамотности характерен для передовых цивилизованных обществ. Существует и другой подход к пониманию функциональной грамотности, включающий:

- воспитанность человека в духе доброжелательности и дружелюбия, что обеспечивает культуру общения;
- личностно-профессиональную подготовленность;
- профессионально-техническую подготовленность.

Задачи Национального плана:

1. Изучение отечественной и международной практики развития функциональной грамотности школьников.
2. Определение механизмов реализации системы мер по развитию функциональной грамотности школьников.
3. Обеспечение модернизации содержания образования: стандартов, учебных планов и программ.
4. Разработка учебно-методического обеспечения образовательного процесса.
5. Развитие системы оценки и мониторинга качества образования школьников.
6. Укрепление материально-технической базы школ и организаций системы дополнительного образования [4, с. 3].

Опираясь на 30-летний педагогический опыт учителя-словесника в школах с казахским языком обучения, я формулирую свои профессиональные убеждения: цель школьного лингвистического образования – формирование функционально грамотной языковой личности. В этом представлена мечта педагога, «выросшая» из анализа реальности.

Если учесть, что на уроки русского языка в национальной школе отводится всего 1-2 часа в неделю, такое содержание может показаться достаточно идеальным и трудноосуществимым. Однако боязнь трудностей исчезает, а перспектива развития ученика средствами предмета «русский язык» увлекает, когда смысливаешь, например, методические возможности подготовки учащихся к изложению (§ 3 главы 3). Так, решение двух языковых задач по определению сложнейших текстовых категорий времени и пространства в заголовке исходного текста оказывается посильным для учащихся именно благодаря правильной организации их речемыслительной деятельности, тогда как традиционный анализ единиц языка вне авторского замысла – лишенным смысла и мотивации к дальнейшей аналитической работе.

Литература:

1. Концепция 12-летнего среднего общего образования в Республике Казахстан. Астана, 2010. 26 с.
2. Мурзалинова А. Ж. Методические основы формирования функциональной грамотности учащихся-казахов при обучении русскому языку в X-XI классах школы нового типа. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 307 с.
3. Кусаинов А. К. Основные тенденции развития среднего образования в Республике Казахстан // Среднее образование в XXI веке: состояние и перспективы развития: Материалы международной научно-практической конференции. – Астана, 2012 – С.10.
4. Национальный план действия по развитию функциональной грамотности школьников на 2012-2016 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 года №832.

Катерина Тимофіїва
(Мелітополь, Україна)

ПОЕТИКА РОМАНУ ГЮНТЕРА ГРАССА «DIE VOX»

«Bis ins fünfte Jahrzehnt meiner lustvoll ertragenen Schreibfron kaue ich zähfaserige Satzgefüge zu fügsamem Brei, brabbel in schönster Schreibeinsamkeit vor mich hin und lasse nur zu Papier kommen, was auch gesprochen seine wechselnde Tonlage gefunden, Hall und Echo bewiesen hat » [5], – зізнається Гюнтер Грасс у виступі з нагоди вручення йому Нобелівської премії.

Твори автобіографічного характеру набувають масштабного інтересу у сучасних читачів та у дослідників-літературознавців. У XXI столітті суспільство все більше цікавиться питанням самоідентичності суб'єкта. Яке воно – людське Я? Як переживає людина етапи свого життя та його ключові повороти? Зазвичай відповіді на ці питання ми шукаємо у документальних текстах, причому не тільки у строго теоретичних працях, але й в особистих історіях, листах, щоденниках, автобіографіях. Саме там можна отримати відповіді на запитання про особистість, її становлення та її самовідчуття в суспільстві, загальній історії та культурі.

У цьому контексті стає влучним та, безумовно, необхідним дослідження такого унікального і водночас відомого літературного жанру, як автобіографічний роман.

Питання визначення специфічних рис та властивостей автобіографії на сьогоднішній день не є вичерпаним. Спроби аналізу автобіографії на прикладі творчості певного письменника у вітчизняній літературі належать К. Волинському, В. Саєнко, Г. Маслюченко, але дослідженням особливостей німецькомовних автобіографічних творів на українському науковому просторі ще не присвячено жодної окремої ґрунтовної праці, тому саме її аналіз становить **актуальність** даної теми.

Метою ж нашої наукової розвідки є вивчення специфічних особливостей поетики автобіографічного роману «Die Vox» культового німецького письменника XX століття, нобелівського лауреата Гюнтера Грасса.

Перш ніж перейти до вирішення завдання нашої роботи, пропонуємо звернутися до короткого теоретичного огляду основних понять статті: поетика та автобіографія.

Як свідчить німецька енциклопедія літературознавства, автобіографія (від грецького авто: сам, біо: життя, графія: писати) – літературне подання історії власного життя або великого життєвого відрізка [9, с. 183].

Дослідивши та вивчивши науково-теоретичну літературу, переконуємося, що основними рисами класичної автобіографії є наявність особливого текстового простору і часу [7, с. 4], хронологічне відтворення подій [6, с. 14], єдність героя, оповідача та автора [1, с. 12], психологізм [8, с. 1], оповідь від першої особи, ретроспективність, відповідність фактів із життя письменника і вимислу його задуму, епічність, самоспостереження й самоаналіз [8, с. 6].

Відносно поняття «поетики» у нашому дослідженні, ми спираємося на тлумачення О. А. Галича. Він вважає, що поетика розглядає засоби естетичного втілення письменницького задуму в залежності від жанру твору. Аналізуючи змістовні і формальні рівні побудови твору (сюжет, композиція, засоби втілення авторської свідомості, час, простір, художня мова), можна вийти на розуміння його художньої специфіки, поетика не повинна пов'язуватися тільки з формою твору, вона обов'язково включає в себе і змістові елементи [6, с. 37].

Поетику автобіографії Г. Грасса «Die Vox» формує цілий ряд характерних особливостей. Думки та події відтворюють епізоди з життя автора. Це є своєрідним автобіографічним продовженням письменника, яке було розпочате книгою «Beim Häuten der Zwiebel».

Книга написана у 2008 році, а вже в 2009 перекладена російською мовою під назвою «Фотокамера. Історії з темної кімнати». Втім, тут про себе і свою сім'ю письменник розповідає не сам. Він уявляє собі, ніби навесні 2007 року його діти, за бажанням батька, готуються зробити йому подарунок до вісімдесятиріччя, яке відзначатиметься в жовтні, і тому протягом кількох місяців по черзі збираються то в одного, то в іншого і записують на магнітофон відверті розповіді про батька і про власне життя. Кожен із дев'яти розділів («Übriggeblieben», «Ohne Blitzlicht», «Wundermäßig», «Kuddelmuddel», «Wünschdirwas», «Aus rückläufiger Sicht», «Schnappschüsse», «Krummes Ding», «Von Himmel hoch») починається описом такої зустрічі, потім йдуть діалоги дітей, у яких кожен часто перебиває або доповнює один одного, а закінчується це все завжди коментарем батька.

Сім'я у Грасса велика: троє синів і старша дочка від першого шлюбу, ще дві дочки народилися від жінок, із якими Грасс не був одружений, і, нарешті, нинішня дружина додала в сім'ю двох синів від власного попереднього шлюбу. Діти вирости і, в свою чергу, обзавелися чоловіками або дружинами, понароджували патріарху сімнадцять внуків і онучок.

Закінчивши рукопис «Die Vox», Грасс показав її дітям. Справа ледь не закінчилася сімейним скандалом. Хтось не заперечував проти того, щоб стати персонажем сімейної саги, але знайшлися й такі, хто вважав зображення подій минулого чи своєї ролі в них не цілком вірним, а треті і зовсім протестували проти публічного розголосу епізодів їхнього приватного життя. За словами Грасса, рішення було знайдено «демократичним шляхом»: дещо він у рукописі переробив, урахувавши певні зауваження та навіть посилив критичні нотки на адресу батька.

Як з'ясується з самої книги, імена дітей є вигаданими, а імена їх матерів не названі зовсім. Але не варто поспішати з розшифровкою, тим більше зробити це зовсім не важко (досить зазирнути,

наприклад, у книгу «Beim Häuten der Zwiebel», де всі члени великої родини Грасса фігурують під справжніми іменами).

У житті, в пам'яті, в сімейних переказах реальність занадто тісно переплітається з вигадкою, особливо коли мова йде про біографію письменника, професійного фантазера. Головним героєм дитячих спогадів виявляється зовсім не сам Старий, як називають батька діти, а фотограф Марія Рама – близький друг Грасса і його сім'ї, пам'яті якої й присвячена ця книга.

У романі «Die Vox» знімки Марії Рама набувають містичного значення. Маріхен, як любить називати її Грасс, весь час клацає своїм «шухлядкою-ясновидцем» (фотокамера «Агфа»), а потім зникає у темній кімнаті, де на фотографіях проявляється те, чого не було на момент зйомки. Наприклад, минуле, або майбутнє, або пацюки, що підкорили світ, з роману Грасса «Die Rätin». У «Beim Häuten der Zwiebel» Грасс, як і має бути в автобіографії, розповідав про юнацькі роки, захоплення живописом і великою жагою до читання. Але пам'ять, подібна цибуліні, розшаровувалася: «Unter der ersten, noch trocken knisternden Haut findet sich die nächste, die, kaum gelöst, feucht eine dritte freigibt, unter der die vierte, fünfte warten und flüstern» [2, с. 9]. Те ж саме відбувається і в романі "Die Vox", що і перетворює його на автобіографію, незважаючи на недотримання формальних законів жанру.

У романі «Die Vox» письменник відступає від реальних подій, змішуючи факти і літературний вимисел, щоб посилити роль свого центрального персонажа – Марії Рама з її ясновидцем «чарівною скринькою». Так, наприклад, у книзі Ганс Рама помирає в 1961 році, хоча насправді Ганс Рама помер 3 листопада 1967 року.

До цього часу Грасс багато займався графікою. Йому допомагає Марія Рама. Вона фотографує мотиви, які використовує Грасс для своїх графічних робіт. У результаті виходить цікавий експеримент. Він пише поему під назвою «Прославлення Марії» («Mariazuehren», 1973 р.), а ілюстраціями до неї стали фотокартки Марії Рама, поверх яких малює Грасс. Це поєднання фотографії і малюнка служить свого роду ключем до поезики Грасса з її майже натуралістичною пристрастю до реалій і одночасно неприборканої фантазії.

Марія була для Грасса відданим другом. У «Die Vox » він якось сказав одній із дочок: «Von allen Frauen, die ich geliebt hab oder immer noch liebe, ist Mariechen die einzige, die kein Fitzelchen von mir will, aber alles gibt» [3, с.197].

Що стосується жанрово-видової характеристики, то перед нами автобіографія у художній обробці, вона поєднує в собі документальне й вигадане, бо у тексті трапляються такі епізоди, реальність яких викликала сумнів у критиків.

Безперечно, поезику «Die Vox» доповнюють особливі ритм та інтонація, авторське самостійне художнє оформлення кожного розділу, недомовленість, специфічні ліричні відступи, незвичайність образів людей, у яких автор учився, а також особлива авторська мова.

Отже, доходимо висновку, що поезика автобіографічного роману Г. Грасса «Die Vox» має ряд особливостей. Серед специфічних рис автобіографії основними є такі: використання наскрізних мотивів та персонажів розширює сюжетний діапазон твору; завдяки монтажному методу в автобіографічному романі будується особлива композиція; метафоризація, створення власного різновиду метафоричного переносу та детальне змалювання портретів.

Перспективою ж нашого дослідження з обраної теми може стати детальніше охарактеризування романної форми в специфіці автобіографізму, обумовлених онтологічною вагомістю категорії «Пам'ять» (розповіді дітей про батька і про власне життя).

Справедливості ради слід зазначити, що автобіографічні романи Гюнтера Грасса «Die Vox» та «Beim Häuten der Zwiebel» при всій своїй самобутності не можуть повністю освітлити життя німецького письменника, оскільки у 2010 році світ побачило нове автобіографічне видання Г. Грасса «Grimms Wörter» («Слова Гримів. Освідчення в коханні»), яке на сьогоднішній день, ще не з'явилося на полицях вітчизняних книгарень. Дослідження даного видання є також в перспективі нашої наукової діяльності.

Література:

1. Blasing M. K. The Art of Life. Studies in American Autobiographical Literature / M. K. Blasing. – Texas, 1996. – 231 p.
2. Grass Günter. Beim Häuten der Zwiebel / Günter Grass. – Göttingen: Steidl Verlag, 2006. – 233 S.
3. Grass Günter. Die Vox. Dunkelkammergeschichten / Günter Grass. –Göttingen: Steidl Verlag, 2008. – 198 S.
4. Mandel B. J. Pull of Life Now // Autobiography: Essays Theoretical and Critical. Ed. by J. Olney. Princeton / B. J. Mandel. – New York., – 1980. – 8 p. Holdenried M. Autobiographie / Holdenried M. – Stuttgart, 2000. – 281p.
5. MLA style: Günter Grass – Nobel Lecture: «Fortsetzung folgt...». [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1999/lecture-g.html.
6. Галич А. А. Украинская писательская мемуаристка. Природа, эволюция, поэтика: Автореф. дис. на соискание уч. степени докт. філол. наук: 10.01.08 / А. А. Галич. – К., 1991. – 48 с.
7. Гребенюк О. С. Автобиография: философско-культурологический анализ: дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук: спец. 24.00.01 / О. С. Гребенюк. – Ростов н/Д, 2005. – 142 с.
8. Дудюк Л. П. Проблема становлення особистості в російській автобіографічній прозі початку ХХ століття (В. Короленко і М. Горький): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.02 / Л. П. Дудюк. – Х., 2005. – 18 с.

9. Молодая Германия. Энциклопедия, толковый словарь, глоссарий. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.yandex.ru/>.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Жила Наталія Володимирівна.

Дар'я Тимчук
(Острог, Україна)

КОМУНІКАЦІЯ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ. ІНТЕРНЕТ ЛІНГВІСТИКА – ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

За останні десять років прослідковується багато публікацій, присвячених вивченню особливостей функціонування мови у мережі Інтернет, способів формування мережевої ідентичності та презентації віртуальної особистості.

Шеріл Текл писала в праці по вивченню віртуальної ідентичності «Ви можете стать всем, кем Вы хотите. Вы можете, если хотите, полностью «переобозначить» себя. Вы можете стать лицом противоположного пола. Вы можете быть менее разговорчивым. Вы можете быть просто тем, кем Вы хотите быть. И Вам не нужно переживать по поводу того, как Вас воспримут другие. Очень легко повлиять на это восприятие, т. к. все их представления о Вас основаны на том, что Вы им показываете. Они не видят Ваше тело и не делают по нему никаких предположений. Они не слышат Ваш акцент и тоже не делают по нему никаких выводов. Всё, что они видят, это Ваши слова», а також Брендан Дане додає, що текст в Інтернеті вивчає роль «маски», яка одягається на віртуальне «Я» [4]. На основі наведених цитат провідних західних вчених, можна зробити висновок, що значення текстового компоненту в Інтернет-мережі стає першочерговим і, відповідно, лінгвістика тексту знаходиться на першому місці у вивченні комунікативного простору в мережі.

Невпинний розвиток новітніх технологій, які забезпечують мережеву комунікацію, стає підґрунтям для виникнення нових напрямків та аспектів наукових досліджень. На даний момент Інтернет є не лише інструментом наукової діяльності, а й складає невід'ємну частину повсякденного життя соціуму.

Мова Інтернет-комунікації – проміжна ланка письмової та усної комунікації. Вона, безумовно, впливає на чистоту та культуру мови, яка з часом може стати підвласною змінам, скороченням, переосмисленням тощо, що може бути рівним деградації лінгвістичного рівня суспільства. У зв'язку із цим лінгвістика Інтернету потребує детального вивчення.

Інновація у практиці використання мови у Інтернет-мережі стала актуальною темою лінгвістичних досліджень.

Інтернет-лінгвістика – це нова область знань (Девід Крістал) яка фокусується на вивченні основних фонетичних, граматичних, семантичних та словотворних особливостей функціонування природної мови в Інтернеті [5**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Основною метою цього напрямку є опис і пояснення особливостей функціонування мови в мережі Інтернет з урахуванням складної взаємодії деяких відкритих факторів при початковій включеності людини в соціально-культурний контекст взаємодії в мережі.

Інтернет-лінгвістика є науковим напрямом інтегративного типу, який має з'єднувати підходи та методологію різних лінгвістичних дисциплін: соціолінгвістики, психолінгвістики, лінгвістики тексту, при цьому формуючи і свій власний дослідницький інструментарій.

Його дослідним об'єктом є електронна комунікація, яка представляє собою комунікативну взаємодію в глобальній комп'ютерній мережі Інтернет, Інтернет-комунікація та її мови. Предметом дослідження стають лінгвістично релевантні особливості електронної комунікації на різних мовних рівнях: морфологічному, лексичному, синтаксичному, текстовому, комунікативному і т.п. [9].

Зважаючи на стрімкий розвиток та широке використання Інтернет-комунікації виокремлюють типологічні ознаки Інтернет-лінгвістики, як нового напрямку мовознавства:

1. Сфера функціонування чітко відокремлена від інших сфер комунікації тому, що здійснюється за допомогою технічних електронних засобів.

2. Парадигма Інтернет-лінгвістики зафіксована у її термінології, якій присвоюють специфічні параметри. Термінологічна система слугує когнітивною основою, притаманна лише Інтернет-комунікації: Інтернет-спілкування, віртуальна мовна особистість, віртуальна мовна картина світу, інтернет-дискурс, гіпертекст, жанровий формат мережі. Особливість усіх вказаних термінів – поєднання за однією новою сферою ряду досліджень Інтернет-лінгвістики.

3. Мова Інтернету функціонує для задоволення специфічних комунікативних цілей: спілкування заради спілкування тощо.

4. Мова Інтернет-комунікації, стала поштовхом для виникнення нової системи мультимедійних жанрів і жанрових форматів.

5. Мовні засоби цього різновиду мовознавства характеризуються певним набором унікальних лексичних та граматичних характеристик, які можна легко виділити, формалізувати і утворити єдиний прагматичний комплекс.

6. Центральне поняття Інтернет-лінгвістики – віртуальна мовна особистість, адже індивід в мережі Інтернет обмежений письмовим каналом взаємодії.

7. Розвинена жанрова система – черговий показник динамічного становлення Інтернет-комунікації. Створена жанрова система впливає не лише на формування мережевих жанрів, а і навпаки: феномен Інтернет-комунікації розвивається досить активно і як наслідку починає впливати на жанрову систему поза мережевого спілкування [7].

Причина виникнення Інтернет-лінгвістики унікальна – виникнення нового комунікативного простору, нової реальності/віртуальності, яка ніколи раніше не існувала. Тому лінгвістична парадигма Інтернету знаходиться на стадії формування, що припускає використання як старих, так і нових методів дослідження, переосмислення відомих проблем на новому лінгвістичному матеріалі та з використанням нових технологій і на основі існуючого базису теоретично-практичних знань.

Комунікативний простір, створений сукупністю мереж і технічних систем, має відмінні риси порівняно з традиційною комунікацією відповідно є відмінності і у використанні мови в Інтернеті.

Як зазначає доктор філологічних наук А.І. Акопов, Інтернет являє собою безліч не пов'язаних між собою особливостей спілкування, функціонуючих автономно. Відповідно мова Інтернету функціонально-стилістично різнорідна, тому і її жанри, які використовуються в різних сферах спілкування в мережі неоднорідні [1].

На думку лінгвіста Л.Ю. Іванова, у такій атмосфері функціонують жанри запозичені з традиційної, немережевої комунікації і мережевої, і в результаті чого з'являються нові жанри.

Якісна своєрідність мовного образу мережевих розмовних жанрів створюється контамінацією мовних різновидів, своєрідним поєднанням їх ознак. Наприклад, монологічні тексти окремих користувачів є реакцією на попередні повідомлення і стимулом для подальших, що і робить ці тексти найвищою мірою діалогічними. Письмова за формою мова близька до усної: будучи зазвичай спонтанною або частково підготовленою, вона виправляється в процесі написання, містить повтори, обмовки, виправлення, уточнення, доповнення тощо.

Мова комунікації в мережі Інтернет піддається трансформації у різних аспектах: на рівні лексики, правил побудови висловлювань і зв'язного тексту, жанрово-стилістичних норм, співвідношення усній і письмовій мові, комунікативних стратегій і тактик.

Найбільш значимими є наступні особливості стилю Інтернет-спілкування: змішання мовних стратегій; комп'ютерний сленг, елементи якого переходять у загально-вживану лексику; зростаюча популярність живих журналів і всієї блогосфери мережі; гіпертекстуальність, яка відображається в комунікативній організації мережі Інтернет; електронне листування – має мовну специфіку, яка відрізняється від традиційного листування [2].

Потреба повноцінного спілкування в Інтернеті призвела до появи нової знакової системи. Так відсутність можливості використовувати в мережевій комунікації традиційні невербальні засоби призвела до створення спеціальних піктограм, так званих смайлів, що виражають різні почуття у вигляді усміхнених і похмурих облич. Через відсутність традиційних засобів комунікації застосовуються аббревіатури (зазвичай англомовні), великі літери, які в якості заміника модуляції голосу передають його підвищення. Всі перераховані особливості відображаються на мові і стилі мережевих розмовних жанрів, у яких поєднуються вербальні засоби та спеціальні знаки, що замінюють невербальні засоби, а також усна і письмова форми мови і вимова [8, с. 267].

До морфологічних особливостей мови глобальної мережі відноситься активне використання форм імперативу замість форми ввічливості. Це явище властиве також рекламним електронним текстам: «Хочеш тачку, як ця? Тисни сюди!», де виражається звернення до кожного.

На рівні синтаксису в мові Інтернету відзначається сильний вплив розмовної мови (прості, неповні, питальні, окличні речення), значна тенденція до аграматизмів – відхилення від синтаксичних і пунктуаційних норм літературної мови.

Останнім часом в Україні збільшується кількість мовознавчих досліджень, присвячених вивченню особливостей Інтернет-комунікації, однак, виокремити ряд загальноновизнаних особливостей мови Інтернету поки не вдається. Одна з причин цього феномену полягає в тому, що в українській Інтернет-лінгвістиці використовується досить велика кількість термінів для характеристики тексту мережі, зокрема віртуальна комунікація, електронна комунікація, електронний дискурс, мережевий дискурс, мова Інтернету, Інтернет-дискурс і т.п.

Зі спілкуванням в Інтернеті спостерігається створення нових лінгвістичних образів, що є очевидним у мережевій лексиці, комп'ютерному сленгу, мовної ігри тощо. Інтернет-лінгвістика дорівнює створенню особливої комунікативної сфери, якій попередньо не було аналогів. Віртуальна реальність набуває особливостей нового стилю, що стимулює появу нових засобів комунікації. В епоху глобальних комунікацій Інтернет-спілкування набуває широкої популярності, що акумулює в собі величезну різноманітність мовних практик, способів і форматів комунікації [3].

Інтернет-комунікації притаманна специфічна субкультурна лінгвосистема – засоби вираження змісту та смислу в повідомленні на основі використання мовних одиниць, орієнтованих на порушення літературної норми лексико-синтаксичного наповнення спілкування, притаманного всесвітній мережі, та мовних норм, що досить істотно впливає на глобальний інформаційний простір. Субкультурна лінгвосистема виконує емотивно-оцінну функцію та реалізує потребу в індивідуальному самовираженні

Література:

1. Баранова С. В. Квантитативно-квалітативні одиниці в художньому дискурсі [Текст] / С.В. Баранова // Філологічні трактати / гол.ред. О.П. Тарасенко. – К., 2010. – № 1. – січень – С. 20-21.
2. Барлоу Дж. П. Декларація незалежності кіберпростору [Текст] / Дж. П. Барлоу. – М.: ТОВ «Видавництво АСТ», 2004. – 201 с.
3. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики [Текст]: Підручник / Флорій Бацевич,. – К.: Академія, 2004. – 342 с.
4. Горошко О.І. Інтернет-жанр і функціонування мови в Інтернеті: спроба рефлексії Стаття опублікована в Жанри мовлення [Текст]: О.І. Горошко – Саратов: Видавничий центр «Наука», 2009. – 12 с.
5. Задворна Є. Г. Дискурсивні епістемічні трансформації [Текст] / Є. Г.Задворна. – Мінськ: Інтерпрес Сервіс, Книжковий Дім, 2001. – 240 с.
6. Компанцева Л. Ф. Інтернет-комунікація: когнітивно-прагматичний та лінгвокультурологічний аспекти [Текст]: автореф. на здобуття наук. ступеня доктора філологічних наук: 10.02.02 / Л. Ф. Компанцева. – Київ, 2007. – 23 с.
7. Шайкевич А. Введение в лингвистику К.: Знання, 2011: Учеб. пособ. для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. Заведений / Анатолий Шайкевич,. – М.: Академия, 2005. – 393 с.
8. Щіпицина Л. Ю. Комплексна лінгвістична характеристика комп'ютерно-опосередкованої комунікації (на матеріалі німецької мови) [Текст]: автореф. на здобуття уч. ступеня доктора філологічних наук: спец. 10.02.04 / Л. Ю. Щіпицина. – Воронеж, 2011. – 40 с.

Науковий керівник:

Шершньова Олена Володимирівна.

Юлія Федотова**(Київ, Україна)****ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРЕДВИБОРЧОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В ПРОМОВАХ БАРАКА ОБАМИ ЗА 2012 РІК**

В сучасному суспільстві зростає значення політичної комунікації, адже в демократичному суспільстві проблеми політики обговорюються більш відкрито, і особистість хоче приймати активну участь у вирішенні цих проблем. Беззаперечним є зв'язок між політикою і комунікацією, оскільки більшість політичних дій є мовленнєвими актами. Досліджуючи останні, науковці через зміст, форму виступів та засоби, які були використані, прагнуть зрозуміти політичні процеси, ситуацію в країні, проаналізувати засоби маніпуляції свідомістю тощо. Актуальність даного дослідження полягає в розкритті характерних рис саме передвиборчого політичного дискурсу, інтенція якого є завоювання або утримання влади.

Вивчення політичного дискурсу в цілому та його аспектів знайшло своє відображення в наукових працях А.М. Баранова, Ф. Бацевича, Е. Будаєва, Т. Ващук, М. Гаврилової, В.З. Дем'янкова, В.В. Карасика, В. Маслової, О. Паршиної, А. Чудінова, зокрема в галузі семіотики Р. Барта, У. Еко, Т. Себеок, Ю.М. Лотмана, Ю.С. Степанова, Ю.І. Левіна, О. Й. Шейгал, та інших учених.

З огляду на вище зазначене, мета статті проаналізувати системоутворюючі характеристики політичного дискурсу та передвиборчого політичного дискурсу, визначити основні характеристики письмового передвиборчого дискурсу на матеріалі передвиборчих промов Барака Обама.

Політична промова є розповсюдженим важелем впливу на народ. Як зазначає Мацько Д.С. «Успішність політика визначається успішністю політичного дискурсу, результатом якого є установлення комунікативних зв'язків між адресантом (політиком) та адресатом (громадянином), що дозволяє

політику передати людям ту чи іншу політичну інформацію» [6, с. 119]. Варто з'ясувати що ж є політичним дискурсом. Існують різні тлумачення даного поняття. Наприклад, за Масловою В.А. «Політичний дискурс – це сукупність всіх мовленнєвих актів, які використовуються в політичних дискусіях, а також правил публічної політики, зумовлені традицією та перевіреною досвідом» [5, с. 43]. За О.Й.Шейгал політичний дискурс це «... будь-які мовленнєві утворення, суб'єкт, адресат або зміст яких відноситься до сфери політики» [7, с. 5]. Баранов А.М. визначає політичний дискурс як сукупність дискурсивних практик, що ідентифікують учасників політичного дискурсу як таких чи формують конкретну тематику політичної комунікації. Отже, політичний дискурс розуміємо як мовленнєві акти, утворення, що реалізуються в сфері політики, в певному ситуативному контексті, мають адресата та адресанта, створюють тематику політичної комунікації.

Передвиборчий політичний дискурс можна схарактеризувати як підвид політичного дискурсу, адже передвиборчі промови є лише одним з видів політичної комунікації. Проте передвиборчий політичний дискурс має певні особливості, адже його головною метою є залучити електорат на свою сторону, переконати його в довершеності своєї політичної програми, виділити свої переваги в порівнянні з політичною програмою опонента, підкреслити мінуси діючого уряду. Так, в свою чергу Мацько Д.С. надає таку дефініцію передвиборчому політичному дискурсу: «...як тип комунікативної діяльності, який являє собою сукупність будь-яких мовленнєвих утворень, що стосуються сфери економічного та

суспільно-політичного життя країни, актуалізуються в ситуаціях ведення передвиборчої агітації та спрямовані на залучення прибічників серед виборців» [6, с. 120].

Важливо з'ясувати ті характерні риси, які відрізняють передвиборчий політичний дискурс від просто політичного дискурсу. Так, наприклад, до особливостей політичного дискурсу Шейгал О.І. відносить наступні [7, с. 6]:

1. Специфіка інституційності політичного дискурсу полягає у переважанні масового адресату.
2. Домінуюча роль фактору емотивності [7, с. 6].
3. Велике значення фактичного спілкування, тобто, смислове навантаження висловлювання може бути менш важливим, а ніж факт його промовляння [7, с. 6].
4. Змістова неозначеність, пов'язана з фантомністю ряду денотатів [6, с. 6].
5. Езотеричність політичного дискурсу виявляється в евфемізації та спеціальній уникливості [7, с. 6].
6. Роль ЗМІ в політичній комунікації є досить вагомою, адже вони виступають певним «медіатором» між мовцем та слухачами, при чому дистанція може як скорочуватись, так і збільшуватись. [7, с. 7].
7. Театральність політичного дискурсу [7, с. 7].
8. Динамічність мови пов'язана з обговоренням актуальних проблем та мінливістю політичної ситуації [7, с. 7].

Розглянемо тепер характерні риси саме передвиборчого політичного дискурсу, наведеного Мацько Д.С. у статті «Особливості передвиборчого політичного дискурсу» [6, с. 120].

Отже, по-перше це «Я-спрямованість»: тобто підкреслення переваг власної програми, критика існуючого ладу. По-друге, Мацько Д.С. виділяє «спонукання». По-третє, це співпричетність, а саме політик використовує стратегію ототожнення себе з виборцями, для цього може використовуватись як порівняння розгорнуте (наведення прикладів з минулого), так і використання прийменника «ми». Четвертою особливістю є образність, а саме використання різноманітних стилістичних засобів, маркованих одиниць для підкреслення недоліків опонента або існуючого уряду. П'ятою характеристикою є мовний мінімалізм [6, с. 121]: слоганів, основною метою в даному випадку є підкреслення найсуттєвіших рис політичної програми.

Таким чином спільними характеристиками політичного дискурсу та передвиборчого політичного дискурсу є: емотивність, динамічність та мінімалізм мови, образність. До того ж всі характеристики політичного дискурсу можна присвоїти і передвиборчому політичному дискурсу та навпаки. Певні особливості має саме письмовий політичний дискурс, адже в такому випадку невербальні засоби комунікації ігноруються. З огляду на вище зазначене, можна виокремити такі характерні риси письмового передвиборчого політичного дискурсу в промовах Барака Обама:

1. Масовий адресат:

“So this is the choice that you face...” [9, с. 1].

З огляду на те, що в англійській мові дейктик особи не має маркованого розрізнення між формою звертання на «ви» (до кількох осіб) та формою звертання «ти» (до однієї людини), що представлено в українській мові, то наведені висловлювання може трактуватись як до всіх виборців разом, які його слухають, так і до кожного особисто.

2. Я-спрямованість

“I've got a different plan. Four years ago, I promised middle class tax cuts; I kept that promise” [7, с.5]

“I will work with anybody of any party to move this country forward” [9, с. 5].

Ці приклади чітко показують, що Барак Обама обіцяє від першої особи, а отже приймає відповідальність за свою роботу.

3. Співпричетність

“We passed reforms to make sure that Wall Street could not act in the same reckless manner that almost brought the economy to its knees. We ended the war in Iraq” [7, с. 2].

Використання дейктика «ми» саме в поданому прикладі означає, що Барак Обама не дистанціює себе від народу, і не приписує всі здобутки лише собі, а визнає причетність до них всього народу.

4. Спонування

“Go vote. See, my assumption is if you're here, you're going to vote. So you've got you go back to your dorm, grab that guy who's sitting there eating chips, watching Sport Center. Tell him he's got to vote too” [8, с. 1].

З огляду на те що передвиборча кампанія має на меті заохотити проголосувати якомога більше людей, спонування типу «Go vote» (Іди голосуй) досить часто вживаються як стимул після обіцянок або в якості поштовху до певних змін.

5. Емотивність промов

“I love you back” [9, 1].

Кожна промова має свої емотивні особливості, і найчастіше вони виражаються за допомогою невербальних засобів комунікації. Але у випадку письмового дискурсу, можна прослідкувати емотивність через пунктуацію та фрази, як наведено у прикладі.

Також в досліджуваних промовах простежуються наступні характерні риси, які можна віднести до особливостей передвиборчого політичного дискурсу:

6. Використання жартів

“The weather is perfect. Who arranged the weather?” [8, с.1].

Використання жартів може мати кілька причин, однією з них є намагання зняти напругу між мовцем та слухачами, іншою може бути подача певних ідей опонента у смішній формі.

7. Порівняння в категоріях позитивне-негативне

“We’ve got Republicans in Congress who have clung to the view – the uncompromising view – that the only way to move forward is to go back to the same tired solutions that got us into this mess in the first place” [7, с. 3].

Порівняння в промовах Барака Обами використовується для підкреслення сильних позицій власної кампанії на противагу до слабких позицій в кампанії його опонента. Категорія «позитивне» також використовується до політичної діяльності його попередника, як до прикладу значних здобутків.

8. Підкріплення аргументації особистим прикладом:

“My mom was a single mom; she’s working her way through school trying to raise me and my sister” [8, с. 5].

Такий інструмент використовується для демонстрації того, що кандидат має багато спільного зі своїми виборцями.

9. Підкреслення особливостей власної політичної кампанії:

- Прогресивність:

“So now you’ve got a choice between a plan that builds on this progress or a plan that reverses it like my opponent’s suggesting” [9, с. 6].

Важливою рисою кампанії 2012 року було наголошення на прогресивності його ідей. Він підкреслює, що вестиме країну вперед порівняно з опонентом, чії ідеї призведуть до регресу.

- Орієнтація на середній клас:

“This is a middle class issue” [8, с. 6].

Кампанія Барака Обами була спрямована саме на середній клас, який є домінуючим в Америці. Саме тому він часто підкреслює хто є адресатом його промов.

Отже, політика є невід’ємною частиною життя сучасного демократичного суспільства, в якому кожна людина хоче не лише розуміти політичні процеси, а й впливати на вирішення проблем внутрішньої та зовнішньої політики, обирати курс розвитку своєї держави. Саме тому вивчення політичного дискурсу є дуже актуальним. Особливої уваги заслуговують передвиборчий політичний дискурс, адже саме в ньому використовуються різноманітні техніки впливу на виборців та маніпуляції свідомістю. Так, особливості передвиборчого політичного дискурсу перегукуються багато в чому з характерними рисами політичного дискурсу. До основних варто віднести мовний мінімалізм, образність, театральність, спонукання та співпричетність.

Література:

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику: учеб. пособ. / Анатолий Николаевич Баранов. – [2-е изд., испр.]. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 360с.
2. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики: учебник / Флорій Сергійович Бацевич. – К.: Видав. центр „Академія”, 2004. – 344 с. – (Альма-матер).
3. Маслова В. А. Политический дискурс: языковые игры или игры слова? (Политическая лингвистика. – Вып. 1(24). – Екатеринбург, 2008. – С. 43-48)
4. Мацько Д.С. Особливості передвиборчого політичного дискурсу як типу комунікативної діяльності (на матеріалі виборчої кампанії 2008 року в США) [Електронний ресурс] / Д.С. Мацько. – Режим доступу до ресурсу – http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vlush/ped/2010_2/15.pdf
5. Шейгал Е. И. Семантика политического дискурса: автореф. дис. ...доктора філологічних наук / Шейгал Е.И. ; – М.: Волгоград: Перемена, 2000. – 31 с.
6. Barack Obama’s preelection speech in Akron, Ohio, 1 August 2012 [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=101677>
7. Barack Obama’s preelection speech in Athens, Ohio, 17 October 2012 [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=102385>
8. Barack Obama’s preelection speech in Bowling Green, Ohio, 26 September 2012 [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=1023300>
9. Barack Obama’s preelection speech in Cincinnati, Ohio, 17 September 2012 [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=102267>

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Якуба Валентина Володимирівна.

Тетяна Чербунова
(Мелітополь, Україна)

ПОЕТИКА ОНІМНОЇ ГРИ В НІМЕЦЬКИХ АНЕКДОТАХ

Через усю історію естетики проходить скептичне відкидання можливості визначити комічне і постійні спроби, незважаючи на це, дати його дефініцію. Ми доведемо, що "смішні" літературні жанри теж мистецтво. І до написання творів, які мають на меті звеселити читача, потрібно поставитися

серйозно, як і до всього життєвого. Анекдот, як один із виявів "веселого жанру" теж має свої канони, він повинен бути стислим у розмірах і, звичайно ж, викликати сміх. Про природу сміху говорити важко, з досліджень лікарів відомо лише те, що він продовжує життя. Отже, можна сказати, що на гумористам доручено нелегке завдання, бо розуміти гумор, любити веселе і самому писати так, щоб викликати, бодай делікатну усмішку читача, – то різні речі.

Тема нашої статті – «Поетика знімної гри в анекдотах», яка відбиває погляд на ігрову складову семантики оніму не тільки як на засіб створення ефекту гри, але й як на одну з важливих умов формування смислової сторони твору і реалізації в ньому авторського задуму.

Об'єктом дослідження є своєрідність функціонування онімів у мовній грі та анекдотах.

Говорячи про **актуальність теми**, потрібно звернути увагу на той факт, що в німецькій літературі питання про комедійні засоби майже не ставиться. Актуальність визначається, по-перше, зацікавленістю українських учених типологічними дослідженнями онімної гри як такої; по-друге, потребою чіткої класифікації лінгвістичних механізмів створення ефекту онімної гри; по-третє, необхідністю визначення ролі ігрових власних назв у процесі реалізації поставлених автором художнього твору естетичних і стилістичних завдань та вивчення можливостей передачі ігрового аспекту семантики поетонімів засобами іноземної мови. Остання причина видається особливо актуальною у період активного розвитку міжкультурних та міжмовних зв'язків. А тому нашою науковою розвідкою ми хотіли б доповнити ті надбання, що вже існують і звернути увагу інших дослідників до тем, які стосуються створення сміху, а відповідно, і гарного настрою людини. Досліджували оніми такі науковці, як Виноградов В. А, Дяченко М. І, Калінік В. М., Розенталь М. Е. та Шебалов Р. Ю. та інші.

Анекдот (грец. *anekdotos* – небачений) – коротка, усна оповідь гумористичного або сатиричного характеру з несподіваною й дотепною розв'язкою. В основу анекдоту зазвичай покладено неординарний, потішний і повчальний випадок, який суперечить традиційним уявленням про життєві явища [1, С. 500].

Одним із засобів створення комічного в анекдотах є **каламбур**. У лінгвістиці дотепер немає єдиного розуміння сутності каламбуру, що відбивається й у термінологічному розмаїтті. Цей прийом ще часто називають "грою слів", "словесним дотепом" тощо. Причому зміст цих понять і їхнє співвідношення часто трактують по-різному. Гра слів використовується з певною метою, однією з яких є створення комічно-сатиричного ефекту (каламбуру). З цього випливає, що каламбур (франц. *calembour* – гра слів) – стилістичний прийом за основу якого правлять оніми, будь-які форми полісемантичності; часто вживається в комічному чи сатиричному контекстах [5, С. 438].

Спочатку розглядаються питання статусу поетики оніма як самостійної наукової дисципліни. Спочатку ономастика формувалася за предметною ознакою: згідно з залученням до процесу пізнання специфічної категорії слів – власних назв. **Предметом поетичної ономастики** є не власні назви як такі, а їх специфічна трансформація – поетоніми. Основна їх **відмінність** від власних назв полягає в тому, що поетонімами позначаються не реальні предмети, а ідеальні образи вимислених чи реальних об'єктів, названих власним іменем.

Зараз можна порівняти поетику **онімів з іншими дисциплінами**. Основну увагу зосереджено на відношеннях з філологічними науками. Поетика оніму тісно пов'язана з різними розділами мовознавства. Власна назва як слово є об'єктом інтересів лексикології. У всіх мовах, де слово розчленовується на складові частини, власна назва як структурована одиниця може бути предметом інтересів морфології. Як одиниця висловлення онім може бути предметом дослідження в синтаксисі. Отже, власна назва входить до кола проблем, що вивчаються граматику [7, С. 19].

Окремий розділ присвячено зв'язкам поетики оніма з методом "історико-філологічного аналізу літературних форм". Обґрунтовані В.В. Виноградовим принципи стосовно поетики оніму можуть бути прочитані як рекомендації при аналізі поетики власних назв виходити, по-перше, з дослідження семантичної наповненості поетонімів, що створюється за рахунок трансформації реальної онімії і на її фоні, і, по-друге, на "композиційному" рівні, з урахуванням перетворень змістової сфери поетонімів у найрізноманітніших контекстах, починаючи з найнижчих рівнів (лексико-синтаксична будова мінімальних відрізків тексту з пропріальними одиницями) і закінчуючи аналізом культурного контексту [2, С. 350].

Найбільш очевидні зв'язки поетики оніму з ономастикою як наукою, що вивчає всі види власних назв і яка увібрала в себе всі здобутки інших лінгвістичних дисциплін щодо пропріальних одиниць. Те, що поетика оніму зародилася саме в надрах ономастики, пояснюється, в першу чергу, єдністю предмета дослідження. Іншими словами, зв'язок поетики оніма з ономастикою – кровний, генетичний: онімія художнього творіння завжди занурена в контекст онімного простору мови, якою твір написано [3, С. 30]. Будь-які форми розходження між загальномовною і літературною онімією завжди сприймаються тільки крізь призму смислової системи конкретної національної мови певної епохи. Яку б уяву і силу фантазії не мав автор, власні назви в його творі будуть сприйматися і розумітися читачем тільки в зв'язку з тим, якою мірою і як відображена чи перетворена ономастична система "загальнолітературної" мови. Дотепний гумор належить до тих духовних витворів, які ніколи і ніде не старіють. Сміх допомагає жити й боротися, переносити лихо, скрашувати труднощі долі. Веселість – найкраща риса людської сутності, тож і змусити людину сміятися – найблагородніше "насильство". Посмішка може з'явитися на людському обличчі лише внаслідок чогось – хоча б почутої веселої історії, того ж анекдоту [5, С. 300].

Що таке анекдот, історію його походження і становлення, первісне і вторинне розуміння анекдоту, його значення – про це все ми вказали у нашому науковому дослідженні. Спробували також уточнити визначення каламбуру, виокремити його з ряду подібних понять, навели приклади використання каламбурів – комічних елементів, зокрема в анекдотах. Крім того, дослідили каламбури,

що творяться за допомогою онімів. Для цього нам довелося розглянути оніми і в суто лексикологічному аспекті, і частково розкрити стилістичні функції онімів. Перспектива нашої роботи полягає в подальшому дослідженні онімної гри на матеріалі німецькомовних анекдотів.

Література:

1. Ахматова О.С. Словник лінгвістичних термінів / О.С. Ахманова. – 2-ге вид., стер. – М.: УРСС, 2004. – 569 с.
2. Виноградов В.А. Класифікація і ехосемія / В.А. Виноградов. – М.; Л.: Наука, 1990. – 126-614 с.
3. Виноградов В.А. Вибіркові праці: Лексикологія і лексикографія / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1980. – 360 с.
4. Дяченко М.І. Психологічний словник – довідник / М.І. Дяченко, Л.А. Кандибович. – Мінск; Москва, 2001. – 573 с.
5. Калінкін В.М. Поетика оніма / В. М. Калінкін. – Донецьк: 1999. – 408 с.
6. Розенталь Д. Е. Словник-довідник лінгвістичних термінів / Д. Е. Розенталь, М.А. Теленкова. – 2-ге вид. – М., 1976. – 399 с.
7. Шебалов Р.Ю. Ономастична гра в анекдотах: На матеріалі німецьких анекдотів/ Р.Ю. Шебалов. – Єкатеринбург, 2004. – 24 с.

Науковий керівник:

доцент кафедри німецької філології та зарубіжної літератури Жила Наталія Володимирівна.

Марія Швецова
(Київ, Україна)

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ПРИЙОМ РЕКЛАМНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ В ДРУКОВАНИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Рекламне повідомлення існує у взаємозв'язку із інформаційним простором, особливо у друкованих засобах масової інформації – газети, журнали. Газети у своєму первинному вигляді (глиняні дощечки – хроніки життя міста) беруть початок ще з Древнього Риму. Газета є історично джерелом, що тяжіє інформувати та за структурою і змістом є найближчою до книги, і спершу газети суттєво копіювали графічне оформлення книг: подвійні стовпці, верстка в колонку, виділений по центру заголовок. В семантичному аспекті газета була гомогенною і відповідала жанру хроніки, тяжіючи до свого історичного коріння [2, с. 54]. Однак і вона, і її лінійний метод викладення інформації зазнав змін в сучасному світі. Це відбувалося поступово і пов'язано із зміною характеру матеріалу для публікування. Сьогоднішня газета вже не виглядає так само як сотню років тому, сьогоднішнє смислове наповнення вже має гетерогенний зовнішній вигляд. Однією із причин подібних змін стало явище, що згодом отримало назву «вербально-візуальної риторики» [5, с. 195] або «книжкової жестикуляції» [5, с. 204] та «іконічна риторика» [2, с. 46]. Це робить використання графічних засобів у тексті такими, що приваблюють увагу читача до форми висловлювання, актуалізують і семантизують її. Таким чином форма стає значущою, і починає взаємодіяти із значенням графічно виділеної одиниці та семантично ускладнює її [5, с. 122]. Тобто газетні видання починають активно та більш усвідомлено використовувати спеціальні засоби впливу на візуальні канали сприйняття людини. Такі прийоми отримали назву «графічної стилістики» [2, с. 65]. Метою статті є розгляд прийому візуалізації текстового компоненту рекламного повідомлення як тенденційної ознаки сучасного рекламного дискурсу.

Зміна графічного вигляду того чи іншого типу тексту свідчить про зміну культурно-історичного коду за допомогою якого повідомлення поширюється у суспільстві. Коли письмовий текст втратив свою ексклюзивність та одиничність та набув масовості – почалася нова ера розвитку оформлення газетної полоси, пошуки іншого розташування заголовків та комплексів заголовків. Предметом для дослідження є текст сучасного рекламного повідомлення. Оскільки газета стає провідником ідеології, а не просто засобом інформування, то засобом мовного впливу надається усе більша увага. Лінійна комунікація з пасивною роллю адресата трансформувалася у циклічну, що передбачає обмін ролями в процесі діалогу, а текст став виступати обов'язковим посередником взаємодії автора та аудиторії [4, с. 23]. В деяких випадках автор, долаючи лінійність формування мовленнєвого ланцюжка, перериває процес його утворення і утворений розрив заповнює додатковим мовленнєвим ланцюжком. І далі формування основного мовленнєвого ланцюжка продовжується. Одна із мовленнєвих дій на місці розриву ніби вилучається із основного ланцюжка за допомогою шрифтового виділення [2, с. 16], так зване явище візуалізації текстового компоненту. Виділення мовленнєвої дії підвищує її смисловий статус.

Актуальність даного дослідження продиктована розширенням масштабів розповсюдження преси та збільшення масштабів тиражування відводить все більше уваги так званій «комунікативній упаковці» [2] видання. Газетний дизайн – це процес, що функціонально забезпечує відповідну та доступну читачу інформацію. Дизайн, за твердженням Олешко, – найкращий продавець товару. На сьогодні він став більш функціональним, що проявляється у зростанні технологічності та економічності верстки за рахунок моногарнітурності та використання усталених прийомів та елементів оформлення [4, с. 56]. За таких умов реклама мусить враховувати просторове компонування загального матеріалу, тобто відповідати

установкам газетної прагматики, і мати максимально ефективне та привабливе місце, щоб не втрати своєї ваги та впливу на читача. І тут маркетологи знаходять найефективніші куточки – прикінцеві краї видання (маргіналії), – на які обов'язково зверне увагу читач, навіть квапливо прогортаючи журнал, розвороти, – на яких ніяка інша інформація не складе конкуренції, або цілу сторінку.

Так, в газеті важливі, смислові компоненти матимуть візуальне виділення за допомогою різноманітних засобів, наприклад: вербальних, граматичних, текстових, стилістичних, графічних. Людина є ключовим об'єктом на кого спрямоване будь-яке рекламне оголошення. Потенційно людина володіє чотирма основними сенсорними каналами: зором, слухом, нюхом та дотиком. Усі вони взаємодіють між собою в схемах із різними комбінаціями.

Не в останню чергу, звернення до візуального сприйняття як провідного пов'язане із засадництвом сучасних нам засобів саме зорової комунікації: кіно, телебачення, комп'ютери, різноманітні види реклами, в тому числі і дорожніх знаків, тобто усіх засобів, сукупність яких називають явищем «розширеного кіно» ('expanded cinema' – Gene Youngblood). Зображення, образ сприймається швидше та потребує менше зусиль для усвідомлення того повідомлення, яке містить це зображення. Сприйняття зображення є природним, оскільки акт мислення за своєю суттю є зоровим, образним; до того ж впізнавання зображуваного образу не потребує додаткових зусиль. Саме «рекламна картинка» стала метафорою красивого, захоплюючого зображення, що «чіпляє» глядача на гачок та впливає на прийняття рішень (купити \ не купити, скористатися \ не скористатися); ефективно рекламування, а іншими словами влучне сполучення візуального зображення та вербального компонента приведе покупця-глядача до безкомпромисного рішення купити, скористатися. І саме у сукупності картинки і тексту рекламне повідомлення матиме найприйнятніший ефект.

За для досягнення своїх комунікативних цілей рекламні повідомлення друкованих видань мають модульну організацію. **Модуль** – це спосіб організації комунікативних одиниць, що формують специфічний текст на площині [2, с. 36]. Перевагами саме такої організації структур рекламного повідомлення є:

- (а) *Інтерактивність комунікації;*
- (б) *Ефективність організації мовних структур;*
- (в) *Мінімальний проміжок часу, щоб сприйняти закладене повідомлення.*

А сам текст рекламного повідомлення в свою чергу характеризується полікодовістю. **Полікодовий текст** – це цілісне функціональне, структуроване, комунікативне, смислоутворююче багаторівневе (синтетичне) знакове утворення, побудоване шляхом поєднання семіотичних гетерогенних складових [2, с. 42]. Смысл такого тексту вибудовується на основі поєднання та накладання різноманітних культурних кодів, а основною текстотворчою характеристикою є гіпертекстовість, полімодальність. Культурні особливості тієї чи іншої країни набувають свого вираження через специфічні семіотичні коди, що притаманні певному мовному та географічному чи етнічному середовищу. У своїй сукупності культурні особливості уособлюють картину світу, що являє собою образ світу, відображений у найбільш загальному плані. А саме рекламне повідомлення набуває здатності висвітлювати суспільні орієнтири тієї спільноти за для якої створюється.

Рекламний текст складається з чотирьох ключових елементів, котрі часто використовуються в рекламі, а саме: заголовок, підзаголовок, основний текст, рекламний слоган. **Рекламний слоган** – це коротка фраза легка для запам'ятовування. За допомогою цієї фрази передається у яскравій та образній формі основна ідея рекламної кампанії [3]. Часто весь рекламний текст складається із власного імені рекламованого товару та слогану, що його супроводжує. Отже слогану надається ключова комунікативна роль рекламної кампанії, а отже і рекламних повідомлень, що її утворюють.

Беззаперечними характеристики рекламного слогана є:

- *лаконічність (Think – IBM);*
- *виразність (Wikipedia, the Free Encyclopedia – Wikipedia);*
- *легкість запам'ятовування (M-m-m Danone – Danone S.A.);*
- *кричущість (Regardez-moi dans les yeux – Wonderbra)*
- *багатозначність (Buy it. Sell it. Love it. – ebay).*

Так чи інакше рекламний слоган мусить відповідати певним вимогам, серед яких виділяємо наступні:

- *асоціюватися з конкретним брендом, продуктом, послугою (Just do it – NIKE);*
- *бути яскравим та легким для запам'ятовування ("Kodakcolor Gold, le voleur de couleurs" – Kodak);*
- *містити інформацію про торгові та емоційні переваги об'єкта реклами (We are driving excitement. – PONTIAC);*
- *не викликати огиду (Parce que je le vauх bien – L'Oreal);*
- *бути зрозумілим (Déclaré source de jeunesse par votre corps – Evian).*

За для наочної перевірки ефективності сприйняття візуалізованого тексту перед лінійним нами було проведено опитування, в ході якого ми опитали шістдесят людей, що були розділені на чотири підгрупи. Половині учасників для розгляду були надані рекламні повідомлення англomовного рекламного простору, решті франкомовного. Такий розподіл було здійснено за для того, щоб переконатися інтернаціональності тенденції до візуалізації. Учасники мали обрати з дванадцяти представлений рекламних текстів шість, які вподобали найбільше. Рекламні тексти для вибору були представлені у візуалізованому та лінійному форматах. У першій групі із англomовними рекламними текстами перевага

була надана візуалізованим текстом у 12 випадках з дванадцяти. У франкомовній групі так само. Фактичні результати опитування представлено на графіках нижче.

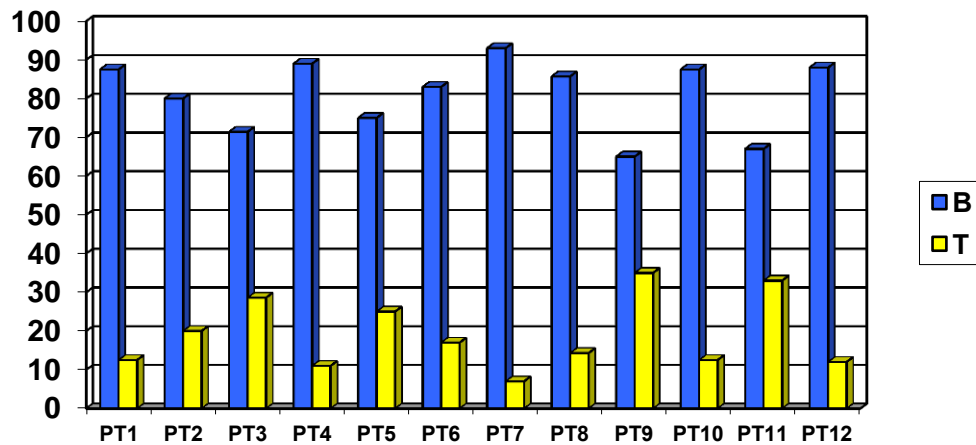

Рис. 1

Перша таблиця на рисунку 1 демонструє результати опитування за англомовною анкетой, де графіки позначені літерою «В», означають візуалізований текст, а з літерою «Т» – лінійне представлення того самого рекламного тексту (РТ).

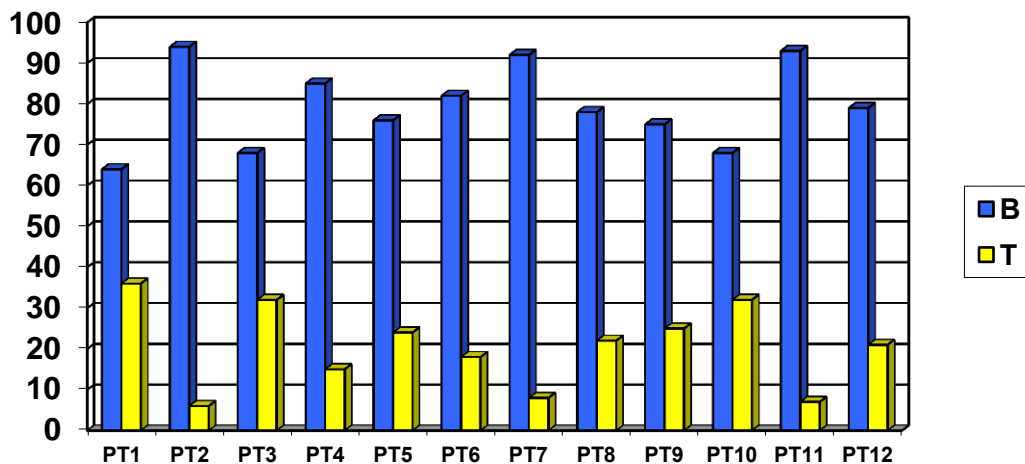

Рис. 2

У другій таблиці на рисунку 2 представлено результати опитування франкомовної групи, де «В» означає візуальне представлення тексту, «Т» – лінійне представлення того самого рекламного тексту (РТ). Незалежно від мови представлення рекламного тексту візуалізований вигляд тексту рекламного повідомлення привертає більше уваги та в обох групах саме візуалізованій формі тексту було надано перевагу в усіх представлених варіантах рекламного тексту.

Отже візуалізоване представлення привертає більше уваги «споживачів», а отже краще відповідає цілям рекламного повідомлення як автономної одиниці чи частини певної рекламної кампанії. Так, як можемо бачити, тенденція до візуалізації щільно захоплює своїх «споживачів» у кільце ілюзій та надмірних сподівань. Однак, практична цінність експерименту полягає у тому, що його результати можуть бути використані не лише в рамках маркетингових технологій, але й можуть бути корисними для укладачів підручників, зокрема підручників чи посібників для вивчення англійської, французької та інших іноземних мов.

Література:

1. Булыгина Т.В., Крылой С.А. Функциональная грамматика //Лингвистический энциклопедический словарь /Гл. ред. В.Н.Ярцева. М., 1990. – 566 с.
2. Быкова Е.В. Речевая организация модульного текста. Монография. – СПб.: РГГУМУ, 2011. – 220 с.
3. Исаева Л.В. Перлокутивный эффект поликодового рекламного текста [Электронный ресурс]. – 2013. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/4_SND_2013/Philologia/7_126975.doc.htm
4. Миронов Ю.Б., Крамар Р.М. Основы рекламной деятельности: Навчальний посібник. – Дрогобич, 2007. – 102 с.
5. Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / Под ред. проф. Г.Н. Манаенко. Выпуск 7. Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2009. – 448 с.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Мельник Валентина Іванівна.

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

Темурбек Исмоилов
(Наманган, Ўзбекистон)

ЭКОЛОГИК ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Ҳозирги босқичда экологик муаммо давримизнинг энг мураккаб, ҳамда долзарб масаласига айланганлигини президентимиз И.А.Каримовнинг куйидаги фикрлари дан кўриш мумкин. Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча ҳалқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир⁷².

Кўрилаётган саъй – ҳаракатлар, чора ва тадбирларга қарамасдан ҳозирги вақтга қадар экологик муаммо ечими билан боғлиқ масалалар тўла маънода ҳал этилмай келинмоқда.

Муаммо ечимини топишда айниқса экологик қадриятларнинг мақоми юксалиб бораётгани давр тақозосидир. Тарихийлик ва мантикийлик диалектикасидан келиб чиқиб экологик қадриятлар эволюциясини таҳлил қиладиган бўлсак, унинг илк куртаклари энг қадимги даврларга жумладан “Авесто” да битилган ғоялардаёқ ўз ифодасини топа бошлаган эди.

Шунинг учун ҳам экологик қадриятлар шаклланиш босқичларини нисбий маънода уч босқичга ажратиб таҳлил қилиш мумкин.

Биринчи босқич – ижтимоий тараққиётнинг илк босқичлари билан боғлиқ бўлиб, бунда экологик қадриятлар примитив, яъни жуда содда кўринишда шакллана бошлайди. Чунки бу даврда инсоннинг мавжудлиги кўпроқ табиий омилларга бевосита боғлиқ бўлган.

Иккинчи босқич эса инсоннинг табиатга нисбатан муносабатлари жадаллашув жараёнлари билан боғлиқдир.

Учинчи босқич эса фикр юритилаётган муносабатларда ўта жадал жараёнларни қамраб олади. Бу даврдан бошлаб экологик қадриятларни шакллантириш ўта жадал жараёнларни қамраб олади. Бу даврдан бошлаб экологик қадриятларни шакллантириш ўта долзарблашиб боради. Бизнинг фикримизга шу даврдан бошлаб – экологик зиддиятлар локал, зонал, регионал даражадан глобал даражагача кўтарилиб борди. Бу эса қатор ижодий ёндашувлар тизимида экологик қадриятларни мақоми юксала бораётганидан далолат беради.

Экологик қадриятларни шакллантиришнинг фундаментал асоси бевосита ва асосан бу масаланинг оилавий тарбияда қай даражада қўйилганига бевосита боғлиқдир.

Ёшларимизни табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш, экологик қадриятларнинг кенг қулоч ёзиши учун реал имкониятларни вужудга келтиради. Ана шу тарзда экологик қадриятлар – экологик онг, тафаккур, дунёқараш, муносабатни қарор топа боришида устувор аҳамият касб этиб боради. Экологик қадриятлар инсоният оламининг табиатга бўлган муносабатларида норматив баҳоловчи восита сифатида мақомга эга бўлгани, учун мавжуд қадриятлар тизимида ўзига хос мақомга эга бўлади.

Шу жумладан у эстетик, миллий ва умуминсоний қадриятлар билан диалектик алоқадорлик ва боғланишда бўлади.

Экологик қадриятлар шаклланиши даражаси билан экологик муаммо ечими орасида узвий боғланиш мавжуддир. Чунки экологик қадриятлар меъёр даражасида шаклланмаган ҳолатларда – экологик муаммони ҳал этиш мураккаблашиб боради⁷³.

Ижтимоий фаолиятда экологик қадриятлар моҳиятини – экологик борлиқдан ўзиб кетиб, нисбий мустақилликка эришувига жиддий эътибор қаратиш орқали асослаш мумкин бўлади.

Бу эса экологик қадриятларнинг – инсон ва табиат муносабатларидаги ўзоро мувофиқлашган ҳолатдаги жараёнларини янада фаоллашувига олиб келади. Хулоса қилиб айтганда, экологик қадриятлар экологик онг, тафаккур, дунёқараш, муносабатлар орасидаги интеграцияни янада чуқурлаштириб – муаммони ҳал этиш жараёнида устувор аҳамият касб эта боради.

Бундан ташқари экологик қадриятлар – инсон ва табиат муносабатларидаги объектив жараёнлар ва субъектив мақсадларни мувофиқлаштиришда, локал, зонал, регионал ҳамда глобал ёндашувлар орасидаги муносабатларда ўзига хос сифат ўзгаришларни таъминлаб, муаммони ҳал этиш билан боғлиқ бўлган янги уфқларни очади.

Экологик қадриятларни тўла маънода шакллантириш – юқоридагилардан ташқари олиб борилаётган таълим ва тарбия ишларидаги сифат параметрларига, шу жумладан ўқитилаётган фанларнинг тарбиявий қирраларига қай даражада амалий эътибор берилаётганлиги билан бевосита боғлиқдир.

Ҳозирги замон фанларидаги умумилмий метод бўлиб ҳисобланган экологиялашув ҳам бир томондан экологик қадриятлар тизимида, иккинчи томондан эса улар оламнинг экологик манзарасига диалектик маънода таъсир кўрсатади. Ҳозирги босқичда баркамол инсонни камол топтиришнинг аҳамияти ўта беқиёс бўлиб, ўз навбатида бу жараёнда экологик қадриятлар, бошқа қадрият турлари каби ўзига хос мақомга эга бўлади.

⁷²Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 115.

⁷³Исмоилов М.И. Методологические основания современной экологии. – Т.: Фан, 1996. –С. 125.

Шунинг учун ҳам экологик таълим – тарбия тизимида методологик маънода экологик кадриятларни шакллантириш, уни янги сифат босқичига олиб чиқиш назарий ва амалий аҳамиятга эга молик масаладир.

Бу эса ўз-ўзидан келажакда шакллантирилиши мумкин бўлган ижтимоий экологик идеални шакллантиришда экологик кадриятларнинг мақоми юқори эканлигидан дарак беради.

Экологик кадриятларнинг моҳият ва мазмуни фанлараро интеграция жараёнларининг чуқурлашуви, илмий билимлар синтезининг жадаллашуви туфайли ҳам муттасил тарзда бойиб боради.

Ҳозирги замон ижтимоий воқеъилигида янгича иқтисодий ҳамда сиёсий тафаккурлар ҳақида фикрлар мавжуд. Улар қаторига экологик кадриятлар қарор топишида муҳим аҳамиятга эга бўлган янгича экологик тафаккурни шакллантиришнинг долзарб томонларига эътиборни кучайтириш лозим деб ҳисоблаймиз. Қўйилган мақсадга эришувда янгича шаклланаётган экософия ҳамда сиёсий экология каби фанлар тадқиқот доирасига ҳам тааллуқли бўлган илмий изланишларга янгича стимул бериш экологик барқарор жамиятни барпо этиш борасида, қолаверса у билан бевосита боғлиқ бўлган экологик кадриятларда чуқур сифат ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Исмоилов М.И. Методологические основания современной экологии. – Т.: Фан, 1996.

**Валерий Косьяк
(Сумы, Украина)**

К ОСМЫСЛЕНИЮ РЕАЛЬНОСТИ

Реальность издавна осмысливается космологией (природная ипостась реальности), теологией (реальность как духовный субстрат материального мира), онтологией (бытие как таковое). Мир реально многообразен, понимаем мы его преимущественно интуитивно и соотносим, прежде всего, с "бытием вещей и вещных событий", с участием вещей в мире ("methexis" Платона), со стихией вещей ("Dasman" М. Хайдеггера), с феноменальным миром, данным нашему чувственному восприятию, с его красками, запахами, звуками, миром предметов перемещающихся и недвижимых, одушевленных и неодушевленных, живых и неживых, "грубо сопротивляющихся нашей деятельности" (М. Шелер).

Реально все предметное, вещественное, телесное. Феноменальный мир, по Н.А. Бердяеву, поражающе реален и обусловлен не только нашим разумом, но еще больше нашими страстями, эмоциями, страхами, заботой, интересами. Трансцендентальные страсти и чувства и создают, прежде всего, наш мир, нашу реальность. Да и сам субъект, чувствующий и познающий, есть человек существующий, он тоже "бытие" и реальность, он "пропускает" познание и признание реального мира через свое существование.

Однако содержанием познания являются также предметы невидимые, неоощаемые, несоизмеримые с пространственно-временными параметрами, скоростями и ритмами феноменального мира. И, независимо от того, материален или духовен, "реален или идеален предмет, конкретна или абстрактна его структура, он обладает бытием постольку, поскольку обрелтем или иным образом предметное существование – либо дарование ему природой, либо возникающие как результат опредмечивания человеком в процессе деятельности своих проектов, замыслов, идеалов" [4, с.54]. Поэтому нельзя отказать в действительности-реальности и миру науки, столь непохожему на феноменальный мир, и силами которой творится мир искусственных предметов. Применение электричества и магнитных полей, теория относительности, расщепление атома, изобретение компьютеров создали в нашем окружении то, что в классическую эпоху считалось нематериальным, нереальным, но мы верим в существование невидимого микромира по его проявлениям (следам). Наука, отмечает В.А. Кутырев, потеряла наглядность и по множеству свойств перестала быть "реалистической", тем самым сблизившись с метафизикой. Былое ощущение реальности у человека, укорененного в природе, дополнилось ощущением реальности беспредметной, знаковой, экранной, в которой он успешно живет и действует. Представления о "реальном" сблизилась с представлениями об "идеальном" (с победой в XX веке "идеализма" над материализмом, последний сильно потеснился в своей власти над реальным), что стало господствующим в пространстве виртуальных реальностей. В них материальная субстанция заменяется отношениями и функциями, в которые человек вовлекается лишь своим сознанием, вследствие чего ненужным оказывается его тело и предметы вообще. В электронной виртуальной реальности материальные вещи и тела – помехи. По мере ее умножения, человека телесного становится в ней все меньше. Виртуальным начинают называть также все относящееся к духу, душе, психике, сознанию. А поскольку, с точки зрения идеализма, история человечества есть проявление развития его собственного или божественного духа, то вся она становится историей виртуальности. В самой "природной" из наук физике нарастают процессы символизации. Физическая реальность наделяется чертами нематериальности, "невесомости" не только в абстрактных теориях, но и в экспериментах [5, с. 21 – 22].

Массовое распространение представлений о прецеденте виртуальной реальности было спровоцировано появлением мультимедийной техники, и стало ассоциироваться в основном с электронной виртуальной реальностью. Между тем, компьютер лишь одно из средств продуцирования виртуальной реальности наряду, например, с зеркалом, сном, галлюцинацией, мифом, сказкой, театром, кино, телевидением, изобразительным искусством, литературой. Средством вхождения в виртуальную реальность в индустриальную эпоху является также фотография (ей, как и искусству, онтологически присуща форма подмены реальности), депривация сна, которая все больше используется для обострения различных способностей и вызывания галлюцинаций, то есть подмены реальности. Существует широкий спектр продуцентов виртуальной реальности, определенным образом обусловленный историко-культурным контекстом [2, с.42 – 48]. Такие средства вхождения в виртуальную реальность, как алкоголь, некоторые наркотические вещества, религиозный экстаз, акты художественного творчества были известны в доисторические времена.

Основным критерием, определяющим рождение художественного произведения, является стремление воссоздать новую реальность, уйти от реальности данной, что особенно характерно для романтиков. Искусство постулирует подмену реальности, призывая художника творить, а зрителя воспринимать воссозданный новый мир. Через сплетение философских символов, сложно распознаваемых тайных знаков, искусство образует реальность, онтологически воспринимаемую как более богатую, чем обыденный мир. Искусство проникает в сферы, рациональному познанию не доступные. Оно представляет собой некий мир, где стирается грань между реальностью и фантазией [1, с.152 – 155]. Герои и образы художественного творчества – это особая реальность. Гамлет, Фауст, Три грации А. Кановы, симфония Бетховена – это внеприродные, новые реальности.

В акте художественной символизации стирается грань между бытием и кажимостью, сущностью и видимостью, миром ноуменальным и феноменальным. Творческая мощь воображения художника способна фантастически преобразовывать реальность (как, например, в "Мастере и Маргарите" М. Булгакова, в фильме "Покаяние" Т. Абуладзе). Не потому ли и "в романтической эстетике, – пишет М.С. Каган, – художника приравнивали по творческой мощи к Богу и даже возносили его над Богом – как творца поэтического небытия, более совершенного, чем созданное Творцом реальное прозаичное бытие" [4, с.63]. И потому мир, творимый Мастером – поэтом и художником – "реален". И уединение Мастера наедине с собой – достовернейшая реальность, как и уединение философа, на многие часы "припавшего к симфонической музыке философского мышления" (Г. Гачев), и изо дня в день тщащегося приподнять завесу над метафизическими тайнами бытия. "Реален" и фантомный мир странствий Дон Кихота, "исполненный коллизиями рыцарских фантазий со здоровым смыслом повседневности" (С. Б. Крымский). Метафизически реальна надмирная тяжесть одиночества лермонтовского Демона. Реально сознание, раскрывающееся по принципу *cogito* ("мыслю – следовательно существую"). Небезреален опыт грез, сновидений, измененных состояний сознания, интеллектуальный опыт и, упомянутый выше, виртуальный мир компьютерных технологий. Реальны чувства ("чувствую – следовательно существую").

Сегодня нас уже не может удовлетворить трактовка понятия "реальность" как реального бытия, противоположного субъективному бытию, ибо "мир души и мир духа столь же реальны" (Н. Гартман), как и мир вещей. Чтение, сочинение книг, занятия философией, наукой и др. К. Поппер называл идеальной реальностью, "третьим миром". Однако такая "искусственная" жизнь не самодостаточна, будучи зависимой от обыденной жизни.

Респектабельным способом ухода от тутошней, профанной реальности, с ее тотальным эмпиризмом, реальности, "которая нас принуждает и насилует" (Н.А. Бердяев), является религиозный экстаз, имеющий целью прямое общение с неземным миром, и потенциально достижимый посредством танца, наркотиков, "маскарадной" одежды. Для средневекового религиозного сознания, находящегося во власти тотального сатанинского психоза, предельно реальными были повсюду рыщущие в человеческом образе кобольды, приведения, ведьмы, оборотни, гротескные фигуры чертей, обильно питавшие воображение ваятелей и живописцев. Каждый знал, что мир полон ангелов и всякой нечести. Их видели, повсюду ощущали их присутствие. В их реальность верили такой верой, пишет О. Шпенглер в "Закате Европы", что мысль о доказательствах отбрасывалась, как кощунство. Каждый жил в сознании неимоверной опасности, исходившей от реального ада.

Для человека, сделавшегося христианином, подлинная реальность – это не реальность профанного мира. Она не в этой жизни, которая постоянно находится под угрозой гибели. Человеческое бытие несамодостаточное, бедное, оно нуждается в поддержке иного бытия. Эта жизнь лишь маска иной, более реальной жизни, и эта последняя обосновывает, дополняет, объясняет и оправдывает первую. Иная реальность прямо противоположна человеческой реальности: у нее нет начала и конца, она вневременна и вечна, она есть условие самой себя, она всеильна и т.п. Одним словом, эта реальность есть Бог. В дохристианские времена для грека-язычника реальность означала Космос психотелесных видимых и осязаемых предметов. Грек, размышлявший об этой предметной реальности, оперировал категориями космического бытия, такими как "субстанция", "причина", "качество", "движение" и др. В христианстве же подлинная реальность – это эпифеномен отношения человека к Богу; следовательно, она нематериальна, нетелесна, она душа и Бог [6, с.83]. А Бог как идеальная реальность имеет в себе свет, который, как свет Солнца, сквозь все незримое пространство, проникает в каждую разумную душу [7, с.207].

Издревле объяснением реальности занимается метафизика, предметами которой являются интеллектуальные тонкие вещи, многие из которых находятся за пределами круга наших наблюдений, тем не менее, исследующий разум желает нечто знать о них. Понятия о сих предметах, пишет И.Н. Тетенс, более высокие и всеобщие, чем о вещах телесных. Это нематериальные предметы, которые мы постигаем "только посредством внутреннего общения" [7, с.208]. Занимаясь предметами ненаблюдаемыми, и, будучи устремленной к предельным смыслам, к абсолюту, метафизика призвана ответить на вопрос, что собственно есть? Уже Кантом было замечено, что познание мира опытных фактов невозможно без внеопытных, априорных посылок знания, посылок сверхприродных, метафизических. XX век показал, что многое в мире происходит не только "по законам природы", не только по естественной причинности, но и по свободной причинности, пространством экспансии которой стала для науки о Природе новая реальность – не "природная", но метафизическая – "невидимая онтология" (термин, образно отражающий онтологическую суть современного физического знания). Как в области микромира, так "и в общей теории относительности, идеальное (ненаблюдаемое) оказалось реальнее материального: именно оно описывает все наблюдаемое в материальном мире. И описывает, как выяснилось, не естественной причинностью, или, по крайней мере, не одной ею" [3, с. 109].

Значительное содержательное обновление понятия "реальность" произошло в ситуации постмодерна с его интерпретацией символов, знаков, текстов, образов (изображений) как единственной реальности. Понятия "ирреальное", "виртуальное", "гиперреальное" стали выражать трагизм бытия и замещения реальности симулякрами и фантазмами. Однако им недано преодолеть фундаментальность категории "реальность", поколебать ее онтологический статус. Наоборот, постмодернизм, с его констатациями смертей (человека, автора, метафизики) и тотальностью симулякров, лишь усиливает тезис о том, что "реальность, – читаем в Краткой философской энциклопедии (М., 1997), – принадлежит к последним вещам, которые не нуждаются в доказательстве". Реальностью поверяется все: истинность, осуществимость, ценность и т.д. Ирреальность, виртуальность, гиперреальность производны от реальности как всеобъемлющей категории, принадлежат ей, и сами они не есть "последние вещи"[8, с. 118 – 120], они продолжение реальной реальности.

Литература:

1. Асеева И.А. Профетический потенциал искусства в ракурсе функционального подхода / И.А. Асеева //Философские науки. – 2009. – С. 145 – 156.
2. Багдасарьян Н.Г., Силаева В.Л. Виртуальная реальность: попытка типологизации / Н.Г. Багдасарьян, В.Л. Силаева //Философские науки. – 2005. – № 6. – С. 39 – 58.
3. Захаров В.Д. Метафизика в науках о природе. /В.Д.Захаров //Вопросы философии. – 1999. – № 3. – С. 97 – 111.
4. Каган М.С. Метаморфозы бытия и небытия /М.С. Каган //Вопросы философии. – 2001. – № 6. – С. 52 – 67.
5. Кутырев В.А. Оправдание бытия (явление наитологии и ее критика) /В.А. Кутырев //Вопросы философии. – 2000. – №5. – С. 15 – 32.
6. Ортега-и-Гассет Х. Вера и разум в сознании европейского Средневековья /Х. Ортега-и-Гассет //Человек. – 1992. – № 2. – С. 81 – 89.
7. Тетенс И.Н. Из сочинения "О всеобщей спекулятивной философии" (1975) /И.Н. Тетенс //Вопросы философии. – 2002. – №12. – С. 204 – 219.
8. Фалько В.И. Типология реальностей /В.И. Фалько //Философские науки. – 2005. – № 7. – С. 118-132.

Шоира Кубаева
(Самарқанд, Ўзбекистон)

БУЮК СИЙМОЛАРНИНГ БЕБАҶО ТАФАККУРИ

Илм-фан инсоният ижтимоий тараққиётида муҳим ўрин тутди. Кишилиқ жамияти пайдо бўлибдики, инсон ва жамият тўхтовсиз изланиш ва янгилашида. Инсон барчасига тафаккур орқали эришади, янгиликка интилади, яратди ва ихтиро қилади. Ана шу тарзда жамият ривожини илм-фаннинг тараққиёти билан белгилади. Айтиш лозимки, XXI аснинг шиддатли, туб инновацион ўзгаришлари, ялпи янгилашишлари жараёнида яшар эканмиз, ўтган даврлар мобайнида ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида содир бўлган инновацион ўзгаришларни ўрганиш, жамиятимизнинг тараққиёти, кейинги стратегик мақсад ва вазибаларимизни белгилаб олишда муҳим аҳамиятни касб этади. Фонда инновация парадигмал, услубий, назарий ва муаммовий янгилашишларда, ноанъанавий ғоялар ва тасаввурларни ишлаб чиқишда ифодаланади. Бундай инновацион жараёнларга инновацион тафаккур асос бўлади. Инновацион тафаккур ижодий тафаккурнинг бир тури сифатида мунтазам равишда янги ғоялар, қадриятлар ва лойиҳаларни яратишга қаратилади. [2] Инновацион жараёнлар эса дастлаб ички ўзгаришдан, ички имкониятларни ишга солишдан бошланади.

Замонамизнинг етук файласуфи О.Файзуллаев бу масалада биринчи бўлиб илғор фикрларни илгари сурди. Ватандошимиз Муҳаммад ал Хоразмий бундан ўн икки аср илгари олимларни яратган асарларига қараб уч тоифага бўлган экан. Биринчиси ўзидан аввал ўтган олимларни шарҳловчилар, қийинларини осонлаштирувчилар, тушунарлироқ ривож топганларини изоҳловчилар; иккинчисига

аввалгилар асарларидан нуқсонлар топувчилар, сочилиб ётган фикрларни умумлаштирувчилар; учинчисига фанда янги йўналишлар, номаълум қонун-қоидаларни кашф этувчилар, дея белгилаган. «Уларнинг ҳар бири олим деб ёзади, – фалсафа фанлари доктори, профессор О.Файзуллаев. Лекин учинчи тоифадаги олимлар – фанни янги инновацион фикрлар билан ривожлантириб борувчи кашфиётчилардир». [3]

Дарҳақиқат, ҳар бир даврда илм-фан тараққиётини белгилаб берадиган инновацион тафаккур эгалари бўладики, уларнинг ноанъанавий ғоялари илм оламидаги янгиликлар, кашфиётларни дунёга келишига замин яратади.

Марказий Осиё дунё фани ва илмига ўзининг бетакрор ҳиссаларини қўшган бир қатор олим-у мутафаккирларни етиштириб берган. Уларнинг илмий-маънавий мероси бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмасдан, илмий тадқиқотларнинг замини бўлиб келмоқда. Демак, боболаримиз, ўтмиш мутафаккирларимиз яратган илмий мероси моҳиятан инновацион ғоялардан ташкил топган, мазмунан такрорланмас кашфиёт ва ихтиролардан иборат.

Юқорида таъкидланганидек, инновацион тафаккур мунтазам равишда янгиликка, янги ғоялар ва концепциялар яратишга йўналтирилган тафаккур бўлиб, шундай инновацион тафаккур эгалари сирасига IX-XIV асрларда Марказий Осиёда яшаб ижод этган мутафаккирларни киритишимиз мумкин. Хусусан, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Ал Хоразмий, Мирзо Улуғбек ва бошқаларнинг илмий мероси инновацион тафаккур маҳсули ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, антик назарий тафаккурида эришилган илмий рационаллик нормалари мусулмон Шарқи фалсафаси ва фанида ҳар томонлама юксак даражага кўтарилди.

Шуниси диққатга сазоворки, мусулмон Шарқи фалсафаси ва фанида илмий тафаккур тарзининг шаклланиши илмий рационаллик, илмийлик стандартлари билан белгиланган.

Хусусан, рационалистик тафаккур тарзининг ривожига Марказий Осиё олимларидан Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Ал Хоразмийлардир.

А.Файзуллаев фикрича, ҳозирги замон фанидаги алгоритм тушунчаси Ал Хоразмий номи боғлиқдир. [4] Шунингдек Ал–Хоразмий инсониятга ўнлик саноқ системасини, нуль рақамини киритди ва уни арабча сифр деб номлади. [5]

Хоразмий алгебра фанига асос солди. Олим чизиқли ва квадрат тенгламаларни, майдон сатҳини ўлчашнинг ихчам, оқилона усулларини ишлаб чиқди. [6]

Бу билан аллома математик тафаккур тарзига асос солган Пифагор қарашларини янги босқичга кўтарди ва ўзига хос алгебраик сиймосига эга бўлган янги математик тафаккур тарзини ривожлантириш учун замин яратди. Ана шундай юксак инновацион тафаккур салоҳияти туфайли фанда янги йўналишлар, аниқликка асосланган назарий билимлар яратилган, кашфиёт ва ихтироларга эришилган.

Маълумки фанни дифференциаллаш тарихида Абу Райҳон Берунийнинг ижодий фаолияти инновацион фаолият деб баҳоланишга лойиқ.[7] Дарҳақиқат, Беруний геодезия, минерология ва фармокогнозия фанларининг биринчи кашфиётчиси ва уларни ўзининг илмий ғоялари билан бойитган. Абу Райҳон Беруний илмий рационаллик тарафдори бўлиб тажрибавий билим, ролини эътироф этган. Беруний фанни пайдо бўлиши, билимлар типологияси ва фанлар дифференциясига ҳам катта эътибор берган. Айниқса у, илмий билишнинг мезонлари сифатида аниқлик, текшириб кўрилганлик, исботлаганлик, тажрибани кўрган. “Кимки, дейди Беруний, изланаётган нарсани мушоҳада, ҳаёл қилиш эмас, балки қонун ёрдамида топиш афзаллигини билиб олса, у чекинмасдан далил, исботлаш йўлидан бораверади”. [8] Аллома ўз даври математикасининг барча тармоқларида фаолият кўрсатиб, янги тушунчалар, назариялар ва масалаларни ечиш усулларини ишлаб чиқди. У осмон ёриткичларининг ҳаракат траекторияси ва шакли эллипсоид эканлиги ҳақида биринчи бўлиб фикр юритган олимлардан. Берунийнинг бу ажойиб башорати анча кейинги Кеплер кашфиётларини маълум даражада олдиндан айтиш эди. [9] Шунингдек, Беруний ёриткичлардан келадиган нурларни нафақат ёруғлик тўлқини, балки заррачалардан иборат эканлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди. [10] Бу шаклланаётган илмий тафаккур тарзининг муҳим тамойилига айланди ва фанда инновацион ғоялар асосида ривожланиш ҳамда тараққиётга асосий замин бўлди.

Илм-фан соҳасида Ибн Синонинг ижодиёти ҳам асосий инновацион ғояларни вужудга келишига сабаб бўлди. Илгари фанга маълум бўлмаган янгиликлар, кашфиётлар қомусий билимлар соҳиби бўлган Ибн Синонинг илмий меросида бисёр. У экспериментал тадқиқот ва детерминизм тамойилига асосланган илмий рационаллик тарафдори бўлган. Аллома илмий тафаккур тарзининг концептуал унсурлари бўлган тавсифлаш, тушунтириш, таърифлаш, исботлаш, сабабиятни чуқур тадқиқ қилган. У илмий муаммони бир қатор масалаларга бўлади: “шу нарса борми?”, “бу нима?”, “қандай?”, “нима учун?”. Ибн Синонинг ёзишича, ҳиссий билим инсоннинг ички руҳий оламидаги билимни очишга ёрдам бермайди. [11]

Ибн Сино илмий назарий рационаллигига янгилишиш, хато, рад этилган асос ва бемаънилик қарама қарши туради. Унинг фикрича, илмий тадқиқотда метафорани, алегория, варваризм (қўпол стилистика)ни ишлатиш хатога киради. Шунингдек, “Ҳар бир ҳодисанинг моҳияти унинг сабабини аниқлаш йўли билан очилади”, дейди Ибн Сино. [12]

Фан тарихчиларининг таъкидлашларича, Ибн Сино ўрта аср Шарқда биринчи бўлиб механика фанининг пердмети, мазмуни ва вазифаларини кўрсатиб берган, бу фаннинг назарий асосларини ишлаб чиқди. Ўзининг механика илмига оид рисоласида Ибн Сино турли механизмлар таснифини баён этган, шу таснифнинг назарий асосини ташкил қилган тамойилларни таҳлил қилган. [13]

Демак, Ибн Синонинг концепциялари илмий рационалликнинг талаб ва қоидаларини ривожлантириш билан бир қаторда инновацион тафаккур асосида фанга янгиликлар киритди. Аллома олдклассик илмий тафаккур тарзини рационаллик нормалари билан кучайтирди ва янги мазмун берди.

Марказий Осиё мутафаккирларининг ижодиётида инновацион тафаккур намуналари ҳақида гапирганимизда албатта XV асрда Самарқандда ташкил этилган Улуғбек академияси ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш ўринли, деб ҳисоблайман. Чунки, бу даврдаги илмий тафаккур тарзининг классик даражага кўтарилишига хизмат қилган Улуғбек ва унинг академиясидаги олимларнинг илмий изланишлари айнан инновацион фаолият деб баҳолашга лойиқ.

Унинг эътирофга лойиқ энг буюк ишларидан бири Самарқанд илмий мактабини, яъни ўша давр академиясини барпо этганлиги бўлди. Айтиш жоизки ушбу илмий мактабда илм-фанда илгари содир бўлмаган тубдан ўзгартирилган ва ўта аниқликка асосланган янги назарий ғоялар ишлаб чиқилди. Улуғбек мактабининг намоёнларини фанда янги йўналишлар, аниқликка асосланган назарий билимлар яратишига, кашфиёт ва ихтироларига юксак инновацион тафаккур салоҳияти туфайли эришилган десак муболаға бўлмас.

Улуғбек академияси олимлари, хусусан Мирзо Улуғбекнинг ўзи ҳам фанни янги инновацион фикрлар билан бойитиб, фанда бир қатор кашфиёт ва ихтироларга сабаб бўлди. Хусусан, Мирзо Улуғбек эса илмий тадқиқотда тригонометрик усулни ишлатиши ўша даврнинг инновацияси бўлган. Улуғбек фанда кузатиш методига ва илмий асбобларнинг ролига катта эътибор беради, илмий ҳақиқатни излаш ва унга эришишни алоҳида таъкидлайди.[14]

Улуғбек ва унинг шогирдлари формал-мантиқий тафаккур услубига асосланиб, илмий изланишларда исботлаш методидан фойдаландилар. Кенгликни ҳисоблашда фойдаланилган методлардан бири интерполяция методи бўлди. Шунингдек, илмий изланишларда кетма-кетликдаги яқинлашув ва «тезлик тенглигини» аниқловчи аксиома, теорема, фантазия, аналогия ва ҳ.к. методлар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу элементлар осмон жисмларининг кўринувчи ҳаракатларини кузатиш жараёнида ўзаро таъсирга киришадилар.[15]

Мирзо Улуғбек ўтган замонларда аниқланган астрономик ҳисоб-китобларда хатоларни топиб, уларни тузатиш учун ўзи астрономик обсерватория қурди. Унинг машҳур «Зижи жадиди Кўрагоний» (Кўрагоний янги астрономик жадвали) илмий асари 1437 йилда ўз раҳбарлиги остида ўша расадхонада яратилди. Улуғбек мактабида астрономиядаги камчиликлар тузатилди. Янги кузатув материаллари асосида қуёш, сайёралар, Ой, юлдузлар ҳаракатларини жадваллар шаклидаги қонунлари кашф этилди. Бундан ташқари «Пи» сонининг чексизлигини тасаввур этишда ҳақиқатга анча яқинлашди, истаган тригонометрик функцияни бир градуснинг синуси орқали аниқлаш усули кашф этилди. Осмон жисмларининг ҳаракатини, юлдузларнинг жойлашув ўринларини ўрганиб, Улуғбек табиий фанлар билан бир қаторда аниқ фанларда ҳам ҳали очилмаган қонунларни кашф этди. У яратган қонунлар такрорланмас ва ўзгармас мазмунга эга бўлди.

Илм-фан тараққиётининг бундай оламшумул кашфиётлари, Улуғбек мактабининг илмий маънавий мероси кейинги асрларда жаҳонда кўпгина инновацион илмий кашфиётларнинг амалга ошишига замин бўлди. Энг муҳими, Улуғбек академияси Самарқанд мактаби сифатида жаҳон илм-фани, маданияти ва маънавиятида ўз ўринини белгилаб беришга хизмат қилди.

Хулоса қилиб айтганда, Марказий Осиёлик қомусий билим соҳибларининг ижодиётини кузатар эканмиз, уларнинг инновацион тафаккур эгалари сифатида илм-фанни инновацион фикрлар билан ривожлантиришларини гувоҳи бўламиз. Айнан ана шундай инновацион тафаккур эгаларининг илмий мероси туфайли бугунги кунда илм-фан тараққиёти ўз йўлида изчил давом эттирилмоқда. Чунки, илм-фан тараққиёти ҳамisha узвийлика, ворисий давомийликда ривожлантирилишга асосланади. Буни таъминлаб берадиган асосий механизм инновацион ғоялар ва фикрлар ҳисобланади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Фалсафа Энциклопедик луғат. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». Давлат илмий нашриёти. Тошкент 2010 й. 138 б.
2. Азизкулов А., Қўшоқов Ш. Илмий ижодиёт: фалсафий ва илмий –назарий муаммолар. Самарқанд СамДУ 2003 й. 128-129 б.
3. Файзуллаев О.Фанда инновацион фикрлаш: тарихимизда ва ҳозирги замонда., Ўзбекистон фани ва технологияларида инновация: муаммолар, ечимлар ва истиқболи. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. СамДУ, Самарқанд 2007й., 4 бет.
4. Файзуллаев А. Ф. Возникновение и развитие понятия “алгоритм” //Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация.: Т. Фан. 2000. С. 31
5. Тўраев Б. Ҳозирги замон табиатшунослик концепцияси., Т. “Тафаккур”. 2009. 11 б.
6. Қўшоқов Ш.С. Табиатшунослик фалсафаси. С.:2004. 23 б.
7. Файзуллаев О.Фанда инновацион фикрлаш: тарихимизда ва ҳозирги замонда., Ўзбекистон фани ва технологияларида инновация: муаммолар, ечимлар ва истиқболи. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. СамДУ, Самарқанд 2007й., 4 бет.
8. Беруни А.Р.Избранные произведения. Т. 1-2. –Т.:Изд. АНУз., 1957.с.262.
9. Умарова Р. Абу Райҳон Берунийнинг табиий фанлар ривожига қўшган ҳиссаси// Фалсафий кадрятларнинг мустақил Ўзбекистон тараққиётидаги ўрни.(Республика илмий амалий анжуман материаллари, 29 апрель) Т.: 2011. 72 б.
10. Тўраев Б. Абу Райҳон Беруний. Т., «Тафаккур». 2010. 29 б.

11. Қобулниёзова Г. Т. Ибн Синонинг айрим мистик ғоялари/Фалсафий қадриятларнинг мустақил Ўзбекистон тараққиётидаги ўрни.(Республика илмий амалий анжуман материаллари, 29 апрель) Т.: 2011. 24 б.
12. Ибн Сина. (Авиценна). Книга знания//изб. Филос. Произведения.: "Наука", 1980. С.62.
13. Қўшоқов Ш.С. Табиатшунослик фалсафаси. С.:2004. 27 б.
14. Мирзо Улуғбек. Илми нұжум. Т.: 1994. 28 б.
15. Файзуллаев А.Ф. Исторические методы наблюдения как формы познания // Классическая наука средней Азии и современная мировая цивилизация Т.Фан-2001. – С 243.

Научной руководитель:
доктор наук философии, проф: Кушаков Шухрат Солиевич

Вадим Михальчук
(Київ, Україна)

ГАЛЕРЕЙНА СПРАВА ЯК ОДИН З ЧИННИКІВ ПРОЦЕСУ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Сучасна держава починається з культури. Твердження, мабуть, занадто зухвале, можливо, у чомусь базується на перебільшенні, скоріше, схоже на утопічні погляди на ситуацію, але думка, з якою важко сперечатися будь-кому, хто розуміється на історії. Політика, економіка, міжнародні відносини, все, що стосується життєво важливих факторів сьогоденного суспільства, – те, що, само собою зрозуміло, визначає вектори розвитку держави. Але серед факторів державотворення слід не забувати і культуру. Адже вона визначає обличчя народу, його минуле малює і його майбутнє. Але власне культура, у найрізноманітніших її формах, і перебуває сьогодні в Україні в досить таки занедбаному стані. Тому і сподіватися на повноцінний розвиток держави також доволі складно. Особливо складно сьогодні ситуація складається з художньою культурою, не дивлячись на те, що вона в нинішньому суспільстві набула настільки яскравого забарвлення і є такою різноманітною за своїми формами. Якщо говорити про ставлення органів влади, державних органів до галузі культури, про фінансування мистецьких центрів, освітніх мистецьких установ різних рівнів акредитації, то складеться враження, що держава ставиться до культури за колишнім принципом «культура може зачекати», тобто за залишковим принципом. До цієї сфери діяльності представники сильних світу цього завжди ставилися з певною якщо не зневагою, то холодною байдужістю. Не дивлячись на те, що існує немало законопроектів, офіційних рішень щодо тих заходів, що мають вживатися з метою налагодження стану всієї гуманітарної галузі загалом і культури як її складової [1]. Але як, якщо не байдужістю, пояснити той мінімум коштів, які виділяються на кінематограф, театр, мистецтво? Зрозуміло, що країна перебуває в дуже скрутному фінансовому стані, але недбалості ставлення до її культурно-мистецької еліти це не виправдовує. Влада мінялася, а ситуація не покращувалася, якщо не брати до уваги деякі тимчасові поживлення в цій царині. тому той злет мистецтва, розвиток його багатьох проявів, визнання сучасних українських митців за кордоном, інтеграція нашого мистецького шару в європейський художній простір є заслугою суто самих митців та низки меценатів, що зацікавлені в тому, щоб країна була гідно представлена на світовій арені.

Комплекс сьогоденних наук про мистецтво, культурологічних знань, мистецтвознавства, філософії мистецтва, не дивлячись на досить розгалужені можливості для дослідження множини мистецьких питань, не дають відповідей на більшість актуальних питань. Про стан сучасного мистецтва та художньої культури є немало праць, передусім – сучасних мистецтвознавців та культурологів (О.Федорук, М.Криволапов, Є.Більченко, В.Сидоренко, В. Бурлака, О.Сидор-Гібелінда, Є.Вакуленко, О.Лагутенко, О.Ламонова), але вкрай рідко їх проблематика пересічна з тією низкою питань, у площині яких лежать першопричини переважної більшості проблем, – у полі мистецької освіти. Лише деінде можна зустріти праці, в яких серйозно ставиться питання мистецької педагогіки, загострюється корпус основних проблемних питань, пропонуються шляхи виходу з ситуації (Ю.Афанасьєв, М.Криволапов [2], О.Ковальчук, О.Федорук, Ю.Романенкова [4], К.Станіславська). І ще рідше можна знайти праці, де автори торкаються проблеми підготовки професійних кадрів для задоволення потреб сучасної галерейної та акційної справи [3, 4].

На сьогодні майбутніх галеристів та знавців аукціонної справи мистецькі ВИШі не готують взагалі. Галереї та музеї країни мають співробітників з числа тих, хто отримав загально мистецтвознавчу освіту. І так буває також далеко не завжди. Часто галерейним бізнесом опікуються люди без фахової освіти взагалі. Серед них є дуже багато гідних особистостей, що сумлінно займаються своєю справою, чи не фанатично намагаються зробити зі своїх художніх осередків центри мистецького життя міста. Але нерідко це їм вдається нелегко, бо саме мистецької освіти, підґрунтя для їх нинішньої справи і не вистачає. Чому ж так склалося? Що стало причиною для такої нестачі фахівців з гідною підготовкою і що робиться в країні зараз задля ліквідації цієї проблеми?

Серед першопричин відсутності належного рівня підготовки і належної ж кількості фахівців галерейної справи найчастіше називаємо наступну: малий попит на фахівців такого профілю у країні і велика конкуренція на арт-ринку. Справді, коли йдеться про спроби ввести в систему мистецької освіти спеціалізації, метою впровадження яких було б заповнити цю лакуну, в якості контраргументів

чиновників від освіти зазвичай лунає характеристика: «Це столична спеціальність, багато фахівців такого ґатунку і такого профілю не потрібно, бо вони не зможуть реалізувати себе за спеціальністю, а їх підготовка державі коштуватиме недешево». Так, спеціалізація справді є розрахованою на мегаполіси, де є галереї, розвиненою є музейна мережа. У невеличкому селищі на кілька десятків тисяч мешканців арт-бізнес не квітне і галеристи не потрібні. Але ж це не означає, що потреби в них немає у всій країні. Якщо не в кожному містечку збудовано космодром, це не означає, що космонавти країні не потрібні взагалі. Якщо так міркувати, культуру взагалі можна відтіснити на подвір'я економіки, де вона, в принципі, і перебуває нині, і нічного не міняти в залишковому принципі, за яким вона фінансується державою. Так, спеціалізацію можна вважати столичною, адже лише в великих містах проводяться мистецькі аукціони з мільйонними оборотами та працюють великі дорогі галереї. Але це скоріше підкреслює необхідність наявності там високопрофесійних фахівців – адже це обличчя міста. І потреби на ведення галерейного бізнесу є не такими занадто непомірними, щоб можна було говорити про утопічність ведення галерейного бізнесу сьогодні. Львівські галеристи, наприклад, висувають у якості мінімальної планки для початку цієї діяльності суму в три з половиною тисячі доларів.

Основні мистецькі центри країни, відносно яких можна говорити про еволюцію музейної та галерейної справи, аукціонного бізнесу, вирію виставкової діяльності, – Київ, Львів, Одеса, Харків. Саме вони формують смаки сучасної мистецької еліти. Немало цікавих галерей і в Сумах, Черкасах, Луцьку. І весь цей арт-світ потребує кваліфікованих кадрів. Але відсутність фахівців часто-густо є реальною перепорою для успішного розвитку діяльності. Столичні галереї керовані переважно або тими, хто фахової освіти не має взагалі, або ж мистецтвознавцями, які не завжди мають досвід у специфічній виставковій галузі. Кращий випадок – це мистецтвознавець, що має спеціалізацію «Економіка та організація художньої культури», який обізнаний у галузі арт-менеджменту. Але для знання художнього поля, потреб сьогоденного ринку, попиту потрібен досвід, який набувається роками. Згадаємо вислівцо салонним, галерейним бізнесом опікуються часто «дружини багатих людей...[i] допоки ринок не сформований, непрофесійні власниці зможуть отримувати великі прибутки, переважно за рахунок кола друзів, які приходитимуть сюди за подарунками та інтер'єрними прикрасами [5].

Але поряд з такими значними проблемами є і позитивні зрушення, що мали місце останніми роками. Утворюються нові організації, що опікуються мистецькою цариною, що мають як бізнес-характер, так і освітній, розраховані як на професіоналів, так на любителів. З'являються нові імена меценатів, що провокують злет виставкової діяльності, сприяють інтеграції українського художнього феномену в європейський мистецький простір. А це має означати, що країна усвідомлює роль культури, що вона потрохи починає одужувати та переформатовувати свою підсвідомість.

Література:

1. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року. Електронний ресурс. – Режим доступу до матеріалу: <http://glav.govuadocs.com.ua/docs/1600/index-48089.html>
2. Криволапов М. До питання розвитку українського мистецтвознавства у ХХ ст. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://krivolapov.com.ua/mistectvoznnavstvo/>
3. Михальчук В. Галерейна діяльність в системі художньої культури України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав.: спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / В. Михальчук. – К., 2012. – 26 [1] с.
4. Романенкова Ю. Арт-менеджер как «сталкер» современного художественного поля: к вопросу о подготовке специалистов// Ю.Романенкова// Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції [Становлення образотворчого мистецтва в сучасному соціокультурному просторі]. – (Луганськ, лютий 2014 р.). – С. 263-268.
5. Шагуляк-Шостак О. Арт-підготовка//О. Шагуляк-Шостак//Контракти. №15. – Квітень, 2007.

**Махаммадихон Исмоилов, Нормухаммад Шайдуллаев
(Наманган, Узбекистон)**

ЭКОЛОГИЯ МУАММО ЕЧИМИГА ЯНГИЧА ЁНДОШУВЛАР

Ҳозирги замон умумбашарий муаммолар тизимида экологик муаммонинг ўзига хос салоҳиятли ўрни, ҳатто уни биринчи ўринга чиқарилаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Фикр юритилаётган муаммонинг ўта долзарб жиҳатларига Президентимиз И.А.Каримов жиддий эътибор қаратаётганликларини қуйидагилардан кўриш мумкин: “Асрлар туташ келган паллада бутун инсоният, жумладан мамлакатимиз аҳолиси жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолди. Буни сезмаслик, қўл қовуштириб ўтириш ўз-ўзини ўлимга маҳкум этиш билан баробар. Афсуски ҳали кўплар бу муаммога бепарволик ва масъулиятсизлик билан муносабатда бўлмоқдалар” [1, б. 112].

Очиғи эътироф этиб тан олиш лозимки, муаммонинг ижтимоий-фалсафий, ҳамда назарий методологик жиҳатлари билан боғлиқ маълум даражада илмий ишлар мавжуд. Аммо бизнинг фикримизча масаланинг аксиологик, яъни қадриятлар тизими билан боғлиқ томонлари, айниқса экологик тарбия системаси ҳозирга қадар тўла ишлаб чиқилмаган.

Бу соҳада ечимини кутаётган муаммолар мавжуд. Айниқса ҳозиргача олий ва ўрта махсус ҳамда лицей, касб-ҳунар коллежлари ва умумтаълим мактабларида ижтимоий экологияни махсус курс

сифатида ўқитиш эҳтиёжи пишиб етилган, аммо ҳали у жойларда фан сифатида тўла ўқитилипти деб бўлмайди. Юқоридагилардан келиб чиқиб шундай хулоса қилиш мумкинки, муаммо ечимини топишда экологик тарбиянинг назарий-методологик ҳамда амалий томонларига эътибор қаратиш, бу соҳалардаги мавжуд реал имкониятларни воқеликка айлантириш давр талаби бўлиб ҳисобланади.

Маълумки, кадрлар тайёрлаш миллий дастурида комил инсонни шакллантириш масаласи ўта долзарб қилиб қўйилган. Бу масалани ҳал этиш, таълим жараёнида тарбиявий томонларга, айниқса, ватанпарварлик, инсонпарварлик, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, меҳнат ҳамда экологик тарбияга ҳам эътиборни кучайтириб, амалда уларга система-структура диалектикасидан келиб чиқиб ёндашмоқ лозим. Бизнинг фикримизча, бундай ёндашув марказига ватанпарварлик тарбияси қўйилмоғи лозим. Бунга асосий сабаб шундаки, барча тарбиявий жиҳатлар, жумладан экологик тарбия ҳам ватанпарварлик фазилатларини қарор топтиришга қаратилмоғи лозим. Чунки табиат ва Ватан тушунчалари бир-бирларига яқин бўлиб, таълим ҳамда тарбия жараёнларида улар орасидаги муштаракликка интилиш белгиланган мақсадга эришувда муҳим босқич бўлиб ҳисобланади.

Таълим ва тарбия масалаларида айниқса экологик тарбия соҳасида асосий етишмовчиликлардан бири – бу уни амалга оширишдаги системали ёндашувларга етарли даражада эътиборни камлигидир. Бунинг оқибатида таълим жараёнидаги қўйилаётган мақсадларга эришилаётган бўлса-да, аммо таълимнинг тарбиявий томонларида тўлақонли даражадаги натижаларга эришиш қийин бўлмоқда. “Таълим-тарбия ислоҳоти ҳақида гапирар эканмиз, – деб таъкидлайди Президентимиз И.А. Каримов, – унинг мазмунини лўнда қилиб ифода этиш мумкин: бизга битирувчилар эмас, мактаб таълими ва тарбиясини кўрган шахслар керак” [2, б. 9]. Бу эса Президентимиз кўрсатмасидан келиб чиқиб таълим ва тарбия диалектикасига амалда чуқур эътибор зарурлигини тақозо қилади. Ўз навбатида бу ишларни амалга оширишда системали ёндашувнинг афзаллиги шундаки, таълим ва тарбия жараёнида изчилликка, мантиқий боғланишга эришилади.

Натижада ёшларда билимлар тизимини ўзлаштиришда фаоллик орта боради, мустақил фикрлаш учун кенг имкониятлар очилади. Фикрларимизни исботлаш ёки илмий асослаш мақсадида экологик таълим ва тарбия ишларини амалга оширишдаги системали ёндашувнинг методологик томонларига эътибор қаратмоқчимиз.

Таълим соҳасининг қандай бўғинини олиб қараманг, уларда ўрганилаётган ёки ўргатилаётган фанларнинг экологик жиҳатлари мавжуддир. Экологик тарбияни қарор топтиришда ўқув жараёнларида системали методдан фойдаланишнинг афзаллиги шундаки, у туфайли индуктив ва дедуктив тарзда хулосалар чиқариш учун кенг имкониятлар вужудга келади. Турли ахборотлар тизими тобора тартибга туширилиб, уларнинг назарий ва амалий салоҳияти орта боради. Ана шу тарзда экологик тарбиянинг нозик қирраларини топиш, уни ҳар томонлама қарор топтирила боришда турли билимлар бир-бирларига системали ёндашув оқибатида яқинлашиб, илмий билмлар синтези амалга ошади. Бу эса экологик муаммо ечими йўлида, қолаверса барқарор экологик жамият барпо этишда муҳим омилдир.

Экологик тарбия системасини қарор топтиришдаги муаммолардан яна бири – табиат (объективлик) ва инсон фаолияти (субъективлик) орасидаги айрим номувофиқликларнинг ҳозиргача сақланиб қолаётганлигидир. Чунки экологик тарбияни – унинг муҳим бўғинлари бўлган экологик онг, тафаккур ҳамда қадриятларимиз дунёқарашсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ўз навбатида бу масалаларнинг ҳали одамларимизда тўла шаклланмаганлиги оқибатида объективлик ва субъективлик орасида зиддиятли ҳолатлар келиб чиқмоқда. Табиатга нисбатан бир томонлама ёндашувлар, унинг захираларини битмас-туганмас сифатида баҳолаш ҳолатлари мавжуд. Ҳатто табиатга фақатгина эҳтиёжни кондириш нуқтаи-назаридан муносабатлар ҳозиргача сақланиб турган ҳолатларни далил сифатида келтириш мумкин. Ёшларимиз, ҳатто катта ёшдагилар табиатнинг объектив характерга эга бўлган қонуниятларини тўла эътироф этмайдилар. Табиат ватанимизнинг бир бўлаги эканлигини, уни авайлаб-асраш ва ватанимиз равнақи йўлида муҳим омил эканлигига ҳар доим ҳам жиддий эътибор берилмайди. Бу эса ўз-ўзидан экологик тарбия системасини яратишда ҳамда бу муаммони ҳал этишда объективлик ва субъективлик орасидаги мувофиқликни таъминлаш методологик аҳамият касб этишини яна бир қарра кўрсатиб турибди.

Экологик тарбия жараёнини қарор топтира боришда юқорида фикр юритилган масалалардан ташқари инсоният олами фаолияти, экологик қадриятлар тизимини шакллантириш ўта муҳим аҳамият касб этади. Бу қадриятларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳамда уларнинг мавжуд бошқа қадриятлар тизимидаги ўрни шу вақтга қадар етарли ўрганилмаган.

Бизнинг фикримизча экологик қадриятлар инсон ва биосфера муносабатларини тартибга солувчи норматив баҳоловчи сифатида аниқланмоғи лозим. Фикр юритилаётган қадриятлар тўла маънода шакллангандагина, маълум даражада унга таянган ҳолатда экологик тарбия системаси шакллана боради. Экологик қадриятлар ўз-ўзидан шаклланадиган жараён эмас. Бунда айниқса оила муҳитида шаклланган экологик макон муҳити, яъни яшаш тарзи турли турмуш буюмларининг жойлаштирилишида эстетик дид, уйғунлик ҳал қилувчилик ролини ўйнайди. Бошқача айтганда кишиларимиздаги эстетик дид, фаросат, маъданий фаолиятлар ҳар томонлама шакллана боргандагина экологик қадриятлар вужудга келади. Аниқроқ қилиб айтганда, экологик тарбия жараёнида эстетик ва экологик қадриятлар бир-бирларини тўлдиришлари ҳамда диалектик маънода бир-бирларини тақозо этишлари шарт.

Юқорида баён қилинган фикрлардан келиб чиқиб, шуни такидлаш лозимки, таълим жараёнида ўқитиладиган фанлар ишчи дастурида экологик тарбияга жиддий эътибор қаратилмоғи лозим. Шунинг билан бирга муайян натижага эришиш учун таълим жараёнида жаҳондаги илғор тажрибалардан кенг

фойдаланиш ҳамда бунда қиёсий таҳлилларга кенг ўрин бериб жонли далиллар асосида ёшлар эътиборини масаланинг моҳиятига жалб қилмоқ лозим.

Айни пайтнинг ўзида далилларни умумлаштириб, хулосалар чиқаришни ёшлар ҳукмига ҳавола этиш, мустақил фикрлашни қарор топа боришида, муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Бу эса ўз-ўзидан экологик тарбияда назарий ва эмпирик даражалар диалектик тарзда бир-бирларини тақазо этишини кўрсатади.

Фикр юритилаётган масала бўйича қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

Биринчидан, экологик тарбия жараёнида миллий ва умуминсоний қадриятлар диалектикасига амалда эътиборни янада кучайтирмоқ лозим.

Иккинчидан, экологик тарбия оқибатда ёшларда экологик дунёқарашни шакллантириш учун муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Учинчидан, экологик тарбияни ватанпарварлик тарбияси билан узвий қўшиб олиб бориш шарт ва зарур.

Тўртинчидан, экологик қадриятларнинг умуминсоний қадриятлар тизимидаги ўзига хос мақомига, жиддий эътибор бериш зарур.

Бешинчидан, экологик тарбияни мустақиллигимизни янада мустаҳкамлаш борасида муҳим омил бўлиб ҳисобланувчи маънавий маданиятнинг қолаверса миллий истиқлол мафқурасининг таркибий қисми сифатида эътироф этмоқ лозим.

Бизнинг фикримизча юқоридаги фикрлардан ташқари экологик барқарор жамиятни қарор топтиришда қуйидаги фалсафий методологик тамойиллар устувор аҳамият касб этади. Бу тамойиллар асосан қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Экологик омилнинг устуворлиги.
2. Биосфера ва инсон эҳтиёжларининг бир-бирларини шартлаши билан боғлиқлиги.
3. Экологик онгнинг экологик борлиқдан ўзиб кетишини таъминлаш зарурати.
4. Субъективлик билан объективликнинг бир-бирини диалектик тарзда тақозо этиши.
5. Таъбиийлик билан сунъийлик орасидаги адекват муносабатларни қарор топтириш муҳимлиги.
6. Экологик ва иқтисодий омилларнинг бир-бирларининг шартлаши.
7. Фундаментал ва амалий тақдиротларнинг бир-бирларини диалектик тарзда шартлаши.
8. Экологик билим жараёнидаги эмпирик ва назарий қирраларни бир-бирини тўлдириши.
9. Ван тараққиётидаги экологиялашув ва инсонийлашув омилларининг бир-бирини тақозо этиши.
10. Глобал фикрлаш ва локал фаолият орасидаги диалектик бир бутунликни таъминлаш мақсадга эришишнинг асосий босқичи бўлиб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 2003.

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ СВЕДЕНИЯ ОБ УЧАСТНИКАХ КОНФЕРЕНЦИИ

- Azimjon Ahmadjonov** – student, Tashkent Financial Institute. Tashkent, Uzbekistan.
- Azimjon Axmadjanov** – 3-kurs talabasi, Toshkent Moliya Instituti. O'zbekiston Respublikasi, Toshkent shahri.
- Dilnoza Tadjibekova** – senior lecturer of Department of Finance, Tashkent Financial Institute. Tashkent, Uzbekistan.
- Mehmonali Aliqulov** – 3-kurs talabasi, Toshkent Moliya Instituti. O'zbekiston Respublikasi, Toshkent shahri.
- Nurmatov Abdujabbor** – магистрант Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Наманган.
- Аббосов Бехзод** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский государственный университет. Узбекистан г. Чартак.
- Абдикарим Нурзия** – кандидат филологических наук, доцент кафедры «История Казахстана и общеобразовательные дисциплины», Карагандинский государственный индустриальный университет. Казахстан, г. Темиртау.
- Абдукаримова Мунаввар** – студент Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Наманган.
- Агапова Галина Владимировна** – старший преподаватель кафедры физического воспитания, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, факультет социальных наук.
- Айтекова Мохира Чаршамбаевна** – студент 4-курса по специальности биологии Каракалпакского государственного университета им. Бердаха.
- Балагура Наталія Олександрівна** – студентка 5 курсу філологічного факультету, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького.
- Бережна Наталія Вячеславівна** – Київська обл., м. Кагарлик.
- Бобовський Роман Петрович** – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Бойко Юлія Іванівна** – викладач, ХНЕУ ім. С. Кузнеця.
- Болтабоева Азиза Хатамжановна** – студентка III курса педагогического факультета ГулГУ. Узбекистан, г. Гулистан.
- Виноградов Андрей Кимович** – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного и административного права Одесского национального морского университета.
- Виходцев Артур Вікторович** – студент 6 курсу кафедри електропостачання, Національний технічний університет України «КПІ», Інститут енергозбереження та енергоменеджменту.
- Вовкодав Сергій Михайлович** – молодший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Україна, м. Переяслав-Хмельницький.
- Волков Олег Александрович** – старший преподаватель кафедры физического воспитания, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, факультет социальных наук.
- Галичанська Альона Вікторівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. м. Чернівці, Україна.
- Галицька Вікторія Володимирівна** – студентка IV курсу НТУУ «КПІ», ФІОТ. Україна, м. Київ.
- Глаголева Ірина Ігорівна** – викладач, Стрийський коледж Львівського НАУ.
- Горан Тетяна Анатоліївна** – магістр Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Україна, м. Івано-Франківськ.
- Ғофуров Низомжон Октябрович** – кандидат исторических наук, стар. преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Наманган.
- Дем'яненко Наталія Дмитрівна** – провідний екскурсовод Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, Переяслав-Хмельницький НІЕЗ «Переяслав».
- Дехканов Наримон Бурхонжонович** – кандидат исторических наук, стар. преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Наманган.
- Дехканова Сурайё** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Довгаль Олександра Юріївна** – Київський національний торговельно-економічний університет. Україна, м. Київ.
- Доліч Маргарита Олександрівна** – студентка 5 курсу філологічного факультету, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького.
- Жураев Халимжон** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Уйчи.
- Закаляк Наталія Романівна** – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Україна, місто Стрий.
- Зієдуллаев Низомиддин Ибодуллавич** – студент, Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий. Республика Узбекистан, г. Самарканд.
- Ирисбоева Кундуз Мамадиновна** – магистрант Наманганского государственного университета.
- Исмоилов Махаммадихон** – профессор кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Исмоилов Темурабек Исломович** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Йулдашев Равшанбек Тургунпулатович** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Івасюта Марина Ігорівна** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

- Ільканич Катерина Іванівна** – канд. техн. наук, ст. викладач кафедри медичної інформатики, Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. м. Львів, Україна.
- Камышанская Оксана Владимировна** – магістрант Северо-Кавказского филиала Российской академии правосудия (г. Краснодар) Россия.
- Каримбоева Саломат** – доцент кафедри «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Киструга Антоніна Олександрівна** – магістр Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, спеціальність «Практична психологія».
- Козинець Наталія Миколаївна** – студентка 5-го курсу Чернігівського державного інституту економіки і управління (ЧДЕУ), спеціальність «Правознавство».
- Колісник Альона Ігорівна** – студентка, спеціаліст МДПУ імені Б. Хмельницького. Україна, м. Мелітополь
- Коринець Юлія Олександрівна** – студентка 5 курсу філологічного факультету, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького.
- Король Руслана Ростиславівна** – студентка 5-го курсу спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» Національного університету «Острозька академія».
- Кощеев Александр Сергеевич** – старший преподаватель кафедры «Олимпийского и профессионального спорта», ДГИФКиС. Украина, г. Днепрпетровск.
- Кравчук Марина Володимирівна** – магістрантка факультету іноземної філології УДПУ імені Павла Тичини. Україна, м. Умань.
- Кубаев Сайдазим Ташбаевич** – кандидат технических наук, доцент, Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий. Республика Узбекистан, г. Самарканд.
- Кубаева Шоира Тошмуродовна** – соискатель, Самаркандской Государственной университет.
- Кулик Сергій Сергійович** – здобувач кафедри криміналістики і судової медицини, Національна академія внутрішніх справ.
- Куляниця Наталія Степанівна** – студентка II курсу Київського університету імені Бориса Грінченка, спеціальність «Історія».
- Курбанова Зарифа Бокижановна** – старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Наманганского государственного университета.
- Кутбиддинова Ирода** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Ланцедова Юлия Александровна** – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского и уголовного права и процесса Черноморского государственного университета.
- Логвинюк Т.В.** – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Люлька Людмила Анатоліївна** – д-р філософії в галузі соціології, ст. викладач кафедри іноземних мов ф-ту управління персоналом та маркетингу, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана.
- Маллабоев Ботиржон Бахтиєрович** – кандидат исторических наук, стар. преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Наманган.
- Марченкова Ілона Юріївна** – викладач Чорноморського державного університету імені Петра Могили, кафедра теорії та практики перекладу. Україна, м. Миколаїв.
- Мирзавалиев Жавлон Авазбекович** – студент Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Янгикурган.
- Михальчук Вадим Володимирович** кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри мистецтвознавства та експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.
- Молдашова Ажар Нуртаевна** – магістрант 2 курса факультета журналистики и политологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
- Муминова Дилрабо Муродуллаевна** – магістрантка Наманганского государственного университета.
- Мурадов Фаррух Абдукахарович** – старший преподаватель, Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий. Республика Узбекистан, г. Самарканд.
- Мухиддинова Хакимахон** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Мухторжонова Нодира** – студент Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Наманган.
- Олександр Бабенко Володимирович** – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Орзиев Икбол** – студент Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Наманган.
- Пак Олена Єгорівна** – студентка ЧДУ ім. Петра Могили.
- Перевертень Віталіна Сергіївна** – студентка 4 курсу, факультет ПТФ, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Подольская Оксана Александровна** – аспирант третьего года обучения Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка, кафедра «Экономика». Республика Беларусь, г. Гомель.
- Поступаєва Катерина Анатоліївна** – магістрант ІПО ІПП УМО. Україна, м. Донецьк.
- Рахматуллаев Илхом Рахматуллаевич** – студент, Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий. Республика Узбекистан, г. Самарканд.
- Редзюк Ірина В'ячеславівна** – д-р філософії в галузі психології, ст. викладач кафедри іноземних мов ф-ту управління персоналом та маркетингу, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана.
- Рикун Марія Анатоліївна** – Національний університет «Острозька академія».
- Різничок Світлана Василівна** – асистент кафедри медичної інформатики, Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. м. Львів, Україна.
- Рудь Ксенія Геннадіївна** – студентка, спеціаліст МДПУ ім. Б. Хмельницького.

- Садькова Роза Каримовна** – доцент КазНПУ ім.Абая, г. Алматы.
- Сарманова Ж.С.** – преподаватель, магистрант 2 курса Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева. г. Астана, Казахстан.
- Семененко Альона Володимирівна** – Полтавська обл., м. Лубни.
- Сердійчук Лариса Петрівна** – викладач, Житомирський державний університет. м. Житомир, Україна.
- Скибенко Галина Геннадіївна** – асистент та аспірант кафедри «Управління якістю» Донецького Національного Технічного Університету.
- Сльозко Тетяна Михайлівна** – к.е.н., доцент Київського національного торговельно-економічного університету, кафедра бухгалтерського обліку.
- Солонар Антоніна Василівна** – Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича.
- Сосніна Анастасія Сергіївна** – студентка Національного університету «Острозька академія». Україна, м. Хмельницький.
- Сотиболдиев Гайрат** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Сухорукова Анна Леонідівна** – к.н.з держ. упр., доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Україна, м. Миколаїв.
- Темирболатова Динара Рымгалиевна** – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. г. Астана, Казахстан.
- Темирболатова Шолпан Ахановна** – КГУ СОШ №18. Казахстан, г. Экибастуз.
- Терованесов Арсен Михайлович** – аспірант Донецького національного університету.
- Терованесов Михаил Румельевич** – к.т.н., доцент, декан ф-та «Инфраструктура и экономика железнодорожного транспорта», Донецкий институт железнодорожного транспорта Украинской государственной академии железнодорожного транспорта (ДонІЗТ УкрДАЗТ).
- Тимчук Дар'я Анатоліївна** – Національний університет «Острозька академія». Україна, м. Шепетівка.
- Тодеренчук Яна Василівна** – Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича.
- Тошбоев Бобомурот Сайдазимович** – студент, Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий. Республика Узбекистан, г. Самарканд.
- Тошбоева Гулноза** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Тунтула Александра Сергеевна** – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского и уголовного права и процесса Черноморского государственного университета.
- Тургунпулатова Манзалатхон** – студент Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Наманган.
- Турсунбоев Хамдам Ешбоевич** – ассистент кафедры биологии и почвоведении Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, кандидат биологических наук. г. Нукус, Республика Каракалпакстан.
- Турсунот Бекзот Яндашевич** – кандидат исторических наук, стар. преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан, г. Наманган.
- Федотова Юлія Олександрівна** – студентка VI курсу Київського університету імені Бориса Грінченка. Україна, м. Київ.
- Філоненко Надія Василівна** – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Хайдаров Махмуджон** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Хакимова Дилдора** – преподаватель кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Худойбердиев Азиз Норжигит угли** – студент, Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий. Республика Узбекистан, г. Самарканд.
- Чухловина Валерия Валериевна** – преподаватель, ДГИФКиС. Украина, г. Днепропетровск.
- Шайдуллаев Нормухаммад** – доцент кафедры «Истории», Наманганский инженерно-педагогических институт. Узбекистан, г. Наманган.
- Швецова Марія Геннадіївна** – студентка 6 курсу Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Шершньова Наталія Володимирівна** студентка V курсу Національного університету «Острозька академія», факультет політико-інформаційного менеджменту, спеціальність: «Документознавство та інформаційна діяльність».
- Шліхтенко Неоніла Миколаївна** – студентка 4 курсу Факультету інформатики та обчислювальної техніки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», кафедра автоматизованих систем обробки інформації і управління.
- Юркевич Віктор Ігорович** – студент факультету фізичного виховання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Юхименко Наталія Олександрівна** – молодший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Україна, м. Переяслав-Хмельницький.
- Якимчук Руслан Андрійович** – кандидат біологічних наук, декан природничо-географічного факультету, доцент кафедри біології та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩІЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

"Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет

имени Григория Сковороды»,

молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество исторического факультета

«Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что с 30 по 31 мая 2014 г. проводится II Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:

I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

XIX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психоллингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

Оргкомитет конференції планує розміщати доповіді на Web-сторінці по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатам конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджицький, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання статей – 29 травня 2014 г. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Оргвнес – **10 USD США** або **10 ЕВРО** (переклад в рубль – **400 рубль**); (в оргвнес входить оплата за розміщення на сайті, верстка макета, редактування текстів).

Обсяг статті – не більше 7 сторінок. Завантажити збірник можна буде **через тиждень** після проведення конференції на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) засади перераховуються наступним чином:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Переклади по системі «Юністрим» для Бобровника Юрія Вікторовича в пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницький (в квитанції повинен бути вказаний **код перекладу** та Ф.І.О. того, хто перекладає гроші, країна).

(комісія 0,15 USD США)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк Росії»)

Для учасників з Російської Федерації (400 руб.) оплати оргвнесу в рубль РФ (RUB) в відділеннях ОАО «Сбербанк Росії» (для того, щоб оргвнес дійшов, в розділі **НАЗНАЧЕННЯ ПЛАТЕЖА**, потрібно вказувати «**ПЕРЕВОД ЛИЧНИХ СРЕДСТВ**», - тільки ці три слова).

56A: Банк-Посередник:	ОАО «Сбербанк Росії», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 3010181040000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUMM
57D: Банк Бенефіціара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Київ, Україна
59D: Бенефіціар:	/ 26207017148867/ Бобровник Юрій Вікторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Або поштовою переказом на Ф.І.О.: Бобровник Юрій Вікторович, 08401, Україна, Київська обл, г. Переяслав-Хмельницький, ул. Сухомлинського, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА: Western Union на Бобровник Юрій Вікторович (вказати код перекладу Ф.І.О того, хто перекладає оргвнес).

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

**Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)**

Название статьи (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский // Евремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Начный руководитель: кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, E-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: **neasmo@gmail.com** (тема сообщения: **30-31 мая 2014 г.**) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает ошибка не отправления отправляйте на адрес **neasmo@ukr.net**) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.**

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: **+38 (097) 923 16 58, +38 (093) 335 78 86.**

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ! Работы с рисунками и таблицами принимаются только в том случае, если они представлены в формате **JPEG** отдельным файлом.

ВНИМАНИЕ! После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил, через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу **http://conferences.neasmo.org.ua/**

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,
студентське наукове товариство історичного факультету
«Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що з 30-31 травня 2014 р. проводиться II Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економікою.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

XIX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Вибірчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на Web-сторінці за адресою: <http://conferences.neasmo.org.ua>. За результатами конференції буде сформовано електронний збірник матеріалів, який можна буде скачати в PDF-форматі на головній сторінці конференції за адресою - <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – українська, російська, англійська, французький, білоруська, грузинська, армянська, азербайджанська, казахська, узбекська, таджикська, киргизська, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – **29 травня 2014 р. (включно)**.

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 90 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів).

Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після проведення конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на слово **ТУТ**.

Кошти перераховуються на рахунок:

Р/р: 26002273854001

ПІАТ КБ «Надра» ЦЕНТР

МФО 320564

Одержувач: МГО «Незалежна асоціація молоді».

Ідентифікаційний код за ЄДРПОУ – 26426765.

Призначення платежу: благодійний внесок на проведення конференції, П.І.П. автора статті.

Або на картку **Приват банку 5168 7420 6537 9988** (одержувач – **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити **SMS**-підтвердження про оплату на моб. **097 923 16 58** у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
за зразком: **Іван Петренко**
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком: **(ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (**у правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)**) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: neasmo@gmail.com, **тема повідомлення: 30-31 травня 2014 р.** (у разі виникнення помилки при відправленні, повторно відправляйте на адресу neasmo@ukr.net) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокс квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS**-підтвердження).

У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається достатньо відправити SMS з прізвищем автора публікації.

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Урклоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та захищено»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

E-mail: neasmo@gmail.com

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

УВАГА! Роботи з малюнками та таблицями приймаються лише у тому разі, якщо вони подані у форматі JPEG окремим файлом.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ МЕНШЕ 3 СТОРІНОК НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення подібних конференцій можна ознайомитися за адресою:

<http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Baxritdin Bozorov (SamDU, Uzbekistan) UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA BIOLOGIYA FANLARINI O'QITISH VA EKOLOGIK TA'LIM-TARBIYA MASALALARIGA OID MULOHAZALAR	6
Хамдам Турсунбоев, Моҳира Айтекова (Нукус, Каракалпакстан) ХОНА ЎСИМЛИГИ ПЕЛАРГОНІЯ (<i>PELARGONIUM</i>) НИ ЎСТИРИШ ВА КЎПАЙТИРИШ	6
Руслан Якимчук (Умань, Україна) ГЕНЕТИЧНІ НАСЛІДКИ МУТАГЕННОГО ЗАБРУДНЕННЯ ТЕРИТОРІЇ, ПРИЛЕГЛОЇ ДО ХВОСТОСХОВИЩА РАДІОАКТИВНИХ ВІДХОДІВ	7

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Анна Сухорукова (Миколаїв, Україна) ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ ФАХІВЦІВ З ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	10
Саломат Каримбоева, Ҳакимахон Муҳиддинова (Наманган, Ўзбекистон) ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИ ДЕМОКРАТЛАШТИРИШДА ЎЗ-ЎЗИНИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИНИНГ ЎРНИ	12
Марія Рикун (Острог, Україна) РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД	14
Маҳмуджон Ҳайдаров (Наманган, Ўзбекистон) НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОСНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ	16

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Azimjon Axmadjanov, Mehmonali Aliqulov (Toshkent, O'zbekiston Respublikasi) JAHON MAMLAKATLARI MOLIYA TIZIMIDA DAVLAT ULUSHI BO'LGAN BANKLARNING TUTGAN O'RNI	18
Behzod Shermuhamedov, Azimjon Ahmadjonov (Tashkent, Uzbekistan) SHORT TERM BANKING SECTOR DEVELOPMENT ANALYSIS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN	20
Dilnoza Tadjibekova, Azimjon Ahmadjonov (Tashkent, Uzbekistan) FINANCIAL INSTITUTIONS' DEVELOPMENT ASSESSMENT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN	21
Артур Виходцев (Київ, Україна) ЕКОНОМІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОБУДОВИ ЛОКАЛЬНИХ КОГЕНЕРАЦІЙНИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ	23
Олександра Довгаль (Київ, Україна) МЕТОДИКА ПЛАНУВАННЯ ГРОШОВИХ ПОТОКІВ ПІДПРИЄМСТВА	25
Галина Скибенко (Донецьк, Україна) ВИКОРИСТАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ В УПРАВЛІННІ ОПЕРАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА	27
Тетяна Сльозко (Київ, Україна) КАТЕГОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МЕТОДИКИ ОБЛІКУ НА ПРИКЛАДІ СТВОРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ДОХОДИ, ВИТРАТИ І ФІНАНСОВІ РЕЗУЛЬТАТИ	29
Михаил Терованесов (Донецк, Украина) ВРЕМЕННЫЕ ПАРАМЕТРЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	31

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Narimon Dexkanov, Nodira Muxtorjonova, Abdukarimova Munavvar (Наманган, Ўзбекистон) SOG'LOM AVLOD – FAROVON KELAJAK POYDEVORI	33
Behzod Abbasov, Manzalatxon Turg'unpro'latova (Наманган, Ўзбекистон) QATAG'ON SIYOSATI YOXUD "TIRIK MURDALAR"	34
Сергій Вовкодав (Переяслав-Хмельницький, Україна) ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ КОСМОСУ В М. ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ	35
Тетяна Горан (Івано-Франківськ, Україна) ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ	38
Низомжон Ғофуров (Наманган, Ўзбекистон) ЎЗБЕКІСТОН – ХИТОЙ: АСРЛАР СИНОВИДАН ЎТГАН ҲАМКОРЛИК	40
Тетяна Гринівецька (Переяслав-Хмельницький, Україна) «НАРОДНА МЕДИЦИНА У ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»	42
Наталія Дем'яненко (Переяслав-Хмельницький, Україна) ДЕЯКІ АСПЕКТИ НАРОДНИХ ІГРАШОК ІЗ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»	43
Сурайё Деҳқонова (Наманган, Ўзбекистон) ФОРОБИЙНИНГ ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ҲАҚИДАГИ ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИ	46
Н.Т. Эспен, А.Н. Жалбагаева (Караганда, Казахстан) МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕРРОРИЗМ – КАК ГЛОБАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ: ВЛИЯНИЕ ТЕРРОРИЗМА НА ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ	47
Ҳалимжон Жўраев (Наманган, Ўзбекистон) ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИДА ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ ТИЗИМИ ВА УНИНГ МОҲИАТИ	49
Саломат Каримбоева, Равшанбек Йўлдашев (Наманган, Ўзбекистон) XIII-XIV АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲРДАГИ СИЁСИЙ ВАЗИЯТ	51
Саломат Каримбоева, Гулноза Тошбоева (Наманган, Ўзбекистон) МАЪМУН АКАДЕМИЯСИНИНГ ИЛМ-ФАН ТАРАҚҚИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ	53
Аліна Кузьменко, Олексій Кузьменко (Переяслав-Хмельницький, Україна) ВПЛИВ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА ЗБЕРЕЖЕННЯ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ	54
Саломат Каримбоева, Ирода Қутбиддинова (Наманган, Ўзбекистон) «АВЕСТО»: УМРБОҚИЙ ҚАДРИЯТ	57

Тетяна Логвинюк (Переяслав-Хмельницький, Україна) ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ЖУРНАЛУ «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО» 1951-1991 рр.	59
Ботиржон Маллабоев (Наманган, Узбекистон) БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ (XVI аср – XVIII аср бошлари)	61
Javlonbek Mirzavaliyev (Наманган, Узбекистон) TURKISTONDA MATVAACHILIKNING VUJUDGA KELISH SHART–SHAROITLARI	62
Қ. Өбенова (Қарағанды қаласы, Қазақстан) ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ БАЙҚОҢЫР ҒАРЫШ КЕШЕНІН ПАЙДАЛАҢУ МӘСЕЛЕСІ	64
Abdujabbor Nurmatov (Наманган, Узбекистон) ХИТОҲ ВА О'РТА ОСИYO О'РТАСИДАГИ О'ЗARO ALOQALARNING VUJUDGA KELISHI VA OMILLARI	66
Иқбол Орзиев (Наманган, Узбекистон) АНТИК ДАВРДА ДАСТЛАБКИ СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ	69
Бекзот Турсунов (Наманган, Узбекистон) ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА ҲАРБИЙ БОШҚАРУВ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	70
Дилдора Ҳакимова (Наманган, Узбекистон) НАМАНГАН ВИЛОЯТИ ТАРИХИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР	72
Махмуджон Ҳайдаров, Ғайрат Сотиболдиев (Наманган, Узбекистон) «ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» ҲУҚУҚИЙ МАНБА СИФАТИДА	74
Наталія Юхименко (Переяслав-Хмельницький, Україна) РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОГО ОДЯГУ КІЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ	76

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

А.Е. Madrahimov, М.К. Ahmadjonova (Фергана, Узбекистан) ТО'PLAMIY KORRELLATSIYA NAZARIYASINI MATEMATIK STATISTIKANING BIR MASALASIGA TATBIQI	79
Наталія Бережна (Переяслав-Хмельницький, Україна) КОМП'ЮТЕР ЯК ЗАСІБ НАВЧАННЯ МАТЕМАТИКИ	82
Сайдазим Кубаев, Илхом Рахматуллаев, Низомиддин Зиёддуллаев, Бобомурот Тошбоев (Самарканд, Узбекистан) МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ КОМПЛЕКСА ПРОГРАММ ОЦЕНКИ РУЛЕВОГО УПРАВЛЕНИЯ КОЛЕСНЫХ МАШИН	83
Фаррух Мурадов, Азиз Худойбердиев, Илхом Рахматуллаев (Самарканд, Узбекистан) ЧИСЛЕННЫЙ АНАЛИЗ ЗАГРЯЗНЯЮЩИХ ВЕЩЕСТВ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ РЕКИ ЗАРАФШАН САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ	87
Альона Семененко (Переяслав-Хмельницький, Україна) РОЛЬ, МІСЦЕ ТА ЗМІСТ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ	89

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Sherzodbek Farmonov, Javlonbek Jumayev (Ferghana, Uzbekistan) UNRIGHT TRIGONOMETRIC FUNCTIONS AND THEIR MAIN CHARACTERS	92
Isayev Ne'mat, Nurmatova Shaxnoza (Samarqand, O'zbekiston) "SOG'LOM BOLANING TARBIYASIDA MILLIY O'YINLARNING AHAMIYATI"	95
Ra'no Qosimova (Samarqand, O'zbekiston) MENNAT BOZORI INFRATUZILMALARIDA KADRLARGA ENTIYOJLIKNI O'RGANISH MASALALARI	97
Азиза Болтабоева (Гулистан, Узбекистан) HOZIRGI ZAMON O'QITUVCHISI VA UNGA QO'YILADIGAN TALABLAR	99
Віталіна Перевертень (Переяслав-Хмельницький, Україна) АКТИВІЗАЦІЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ	100
Оксана Подольская (Гомель, Беларусь) РОЛЬ КАДРОВОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В ИНФРАСТРУКТУРЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕГИОНА	101
Катерина Поступаєва (Донецьк, Україна) ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	103

СЕКЦІЯ: ПОЛІТОЛОГІЯ

Олена Пак (Миколаївська, Україна) ПРАЙМЕРІЗ ЯК ВИБОРЧА ТЕХНОЛОГІЯ В США	106
---	-----

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Олександр Бабенко (Київ, Україна) МЕХАНІЗМ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ	109
Оксана Камышанская (Россия, Краснодар) АДМИНИСТРАТИВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В РФ ЗА УКЛОНЕНИЕ РАБОТОДАТЕЛЯ ОТ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА И ФАКТИЧЕСКОЕ ДОПУЩЕНИЕ К РАБОТЕ	110
Наталія Козинець (Чернігів, Україна) ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАНДАРТИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ	113
Сергій Кулик (Київ, Україна) ПІДГОТОВКА ДО КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ	116
Юлія Ланцедова, Александра Тунтула (Николаев, Украина), Андрей Виноградов (Одесса, Украина) СУЩНОСТЬ АНТИКРИМІНАЛЬНОЇ ОТРАСЛИ ПРАВА УКРАЇНИ КАК АНТИДЕЛИКТНОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ	118

Елена Семенина (Днепропетровск, Украина) ОБРАЩЕНИЕ НАЛИЧНОСТИ У СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ	120
Арсен Терованесов (Донецьк, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОБРОВІЛЬНОГО МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ	122

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

Norbiye Ishonqulova, Xursanqul Tursunmurodov, Shoxruxxon Ishonqulov (Samarqand, O'zbekiston) BARKAMOL SHAXSNING TANQIDIY TAFAKKURI, UNING KASBIY KOMPETENTLIGINING ASOSI SIFATIDA	124
Javlon Obloqulov, Aziz Urunov, Akbar Esanov (Samarqand, O'zbekiston) TARBIYASI QIYIN O'SMIRLAR ONGIGA MILLIY G'OYANI SINGDIRISHNING SHART SHAROITLARI	126
Альона Галичанська (Чернівці, Україна) ТРАДИЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ	129
Антоніна Киструга (Чернівці, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ	130
Наталія Куляниця (Київ, Україна) НАСТАНОВИ СУЧАСНОГО ЮНАЦТВА ЩОДО ПОДРУЖНЬОЇ ВІРНОСТІ	132
Зарифа Курбанова, Дилрабо Мўминова (Наманган, Узбекистан) O'SMIRLAR DELINKVENT XULQINING PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI	134
Зарифа Курбанова, Қундуз Ирисбоева (Наманган, Узбекистан) БЎЛАЖАК ПЕДАГОГ КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИДА МУЛОҚОТ КОМПЕТЕНТЛИГИНИНГ АҲАМИЯТИ	135
Антоніна Солонар (Чернівці, Україна) ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ТЕРАПЕВТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА У ЛІКУВАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ	137
Яна Тодеренчук (Чернівці, Україна) ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН УЧНІВ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКОВОГО ТА СТАРШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ З ДОРОСЛИМИ ТА ОДНОЛІТКАМИ	139
Хурсанкул Турсунмуродов, Гулбахор Исхакова, Жавлон Облакулов (Самарканд-Узбекистан) ОБЩИЕ ПОНЯТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА МОДУЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ	141

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Вікторія Галицька (Київ, Україна) ОСНОВНІ МЕТОДИ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ДАНИХ	144
Ірина Глаголева (Стрий, Україна) АНАЛІЗ ДАНИХ ЗЕМЕЛЬНОГО КАДАСТРУ ЗА ДОПОМОГОЮ НЕЙРОННИХ МЕРЕЖ	146
Катерина Ільканич, Світлана Різничок (Львів, Україна) ЩОДО ІНФОРМАТИЗАЦІЇ НАУКОВИХ МЕДИЧНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ (СУЧАСНИЙ ПІДХІД)	148
Руслана Король (Острог, Україна) ПРОТИДІЯ МЕДІА-ТЕРОРИЗМУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: СПІВПРАЦЯ ЗМІ ТА ДЕРЖАВИ	151
Анастасія Сосніна (Хмельницький, Україна) СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАТИКА В УКРАЇНІ ЯК НАУКОВИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ НАПРЯМ	153
Динара Темирболатова (Астана, Казахстан) ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ	156
Наталія Шершньова (Острог, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ	158
Неоніла Шліхтенко (Київ, Україна) СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРОЕКТАМИ В ІТ-КОМПАНІЯХ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ	160

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Галина Агапова, Олег Волков (Астана, Казахстан) МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ ПРОГРАММЫ ШЕЙПИНГ-ТЕРАПИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ У СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОГО УЧЕБНОГО ОТДЕЛЕНИЯ	163
Наталія Закаляк, Віктор Юркевич (Дрогобич, Україна) АДАПТИВНЕ ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗІ СКОЛІОЗОМ І-ІІ СТУПЕНЯ	165
Александр Кощеев (Днепропетровск, Украина) СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРЕДСОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ТХЭКВОНДИСТОВ МАССОВЫХ РАЗРЯДОВ НА СПЕЦИАЛИЗИРОВАННО-БАЗОВОМ ЭТАПЕ	167
Валерия Чухловина (Днепропетровск, Украина) АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ АДАПТИВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ	169

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Foziljon Shukurov, Kubaro Mamadaliyeva (Samarqand, O'zbekiston) ARABLASHTIRILGAN SO'ZLAR – INGLIZCHA SO'ZLAR MISOLIDA	172
Нурзия Абдикарим (Темиртау, Казахстан) СЕПТЕУЛІК ШЫЛАУЛАРДЫҢ СИНТАКСИСТІК ҚЫЗМЕТІ (КЕЙБІР АЛТАЙ ТІЛДЕРІНІҢ ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША)	173
Наталія Балагура (Мелітополь, Україна) ТЕМА „ВТРАЧЕНОГО ПОКОЛІННЯ“ У РОМАНІ „ZEIT ZU LEBEN; ZEIT ZU STERBEN“ Е.М. РЕМАРКА	176
Юлія Бойко (Харків, Україна) СИНХРОННІ ТА АСИНХРОННІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИМ МОВАМ: E-LEARNING	178
Абдувахоб Вахидов, Шахриёр Жураев (Самарканд, Ўзбекистон) ЯК НАВЪИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИК (ДАР АСОСИ МАВОДИ АСАРҲОИ С.АЙНӮ)	179
Маргарита Доліч (Мелітополь, Україна) ХУДОЖНІЙ СВІТ ГЕРМАНА ГЕССЕ	182

Марина Івасюта (Чернівці, Україна) ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ ПРО СИМВОЛ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	185
Альона Колісник (Мелітополь, Україна) КОНЦЕПТ «TOD» В РОМАНІ Б. КЕЛЛЕРМАНА «TOTENTANZ»	187
Юлія Коринець (Мелітополь, Україна) МОТИВ МУЗИКИ В РОМАНІ ТОМАСА МАННА «ДОКТОР ФАУСТУС»	190
Марина Кравчук (Умань, Україна) СИНТАГМАТИКА КОНЦЕПТУ ДЕМОКРАТІЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ	192
Акрамова Лола (Самарканд, Узбекистан) ТЕХНОЛОГІИ АКТИВІЗАЦІИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ІНТЕРЕСА НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ	195
Людмила Люлька, Ірина Редзюк (Київ, Україна) СОЦІОЛІНГВІСТИКА ТА ОВОЛОДІННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ В МЕЖАХ КОМУНІКАТИВНОЇ ПАРАДИГМИ	196
Елер Маруфов, Фуркат Хайдаров (Самарканд, Узбекистан) АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПРИЁМОВ КОНТЕКСТНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИИ	198
Ілона Марченкова (Миколаїв, Україна) ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП ПЕРЕКЛАДУ ТЕКСТУ	201
Ажар Молдашова (Астана, Казахстан) КОГНИТИВНЫЕ ПАРАМЕТРЫ МАССМЕДИЙНОГО ДИСКУРСА КАЗАХСТАНА (НА ПРИМЕРЕ МЕТАФОРЫ)	204
Ксенія Рудь (Мелітополь, Україна), Наталія Жила (Запоріжжя, Україна) ЗАСОБИ МАРКУВАННЯ МОВИ ПЕРСОНАЖІВ У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ОПОВІДАННІ ХХ СТОЛІТТЯ	206
Роза Садыкова (Алматы, Казахстан) «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ПАРСЫ ТІЛІНЕ АУДАРМАСЫНДАҒЫ СӨЗ ТАҢДАУ СЕБЕПТЕРІ	208
Ж.С. Сарманова (Астана, Казахстан) ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА	210
Лариса Сердйчук (Житомир, Україна) КОНЦЕПТ <i>TEACHER</i> В АВТОБІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ	212
Шолпан Темирболатова (Экибастуз, Казахстан) ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ – ИНДИКАТОР ОБЩЕСТВЕННОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ	214
Катерина Тимофіїва (Мелітополь, Україна) ПОЕТИКА РОМАНУ ГЮНТЕРА ГРАССА «DIE VOX»	216
Дар'я Тимчук (Острог, Україна) КОМУНІКАЦІЯ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ. ІНТЕРНЕТ ЛІНГВІСТИКА – ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	218
Юлія Федотова (Київ, Україна) ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРЕДВИБОРЧОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В ПРОМОВАХ БАРАКА ОБАМИ ЗА 2012 РІК	220
Тетяна Чербунова (Мелітополь, Україна) ПОЕТИКА ОНІМНОЇ ГРИ В НІМЕЦЬКИХ АНЕКДОТАХ	222
Марія Швецова (Київ, Україна) ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ПРИЙОМ РЕКЛАМНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ В ДРУКОВАНИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ	224

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

Темурбек Исмоилов (Наманган, Ўзбекистон) ЭКОЛОГИК ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ ФАЛСАФИЙ ТАҶЛИЛИ	227
Валерий Кóсяк (Сумы, Украина) К ОСМЫСЛЕНИЮ РЕАЛЬНОСТИ	228
Шоира Кубаева (Самарканд, Ўзбекистон) БУЮК СИЙМОЛАРНИНГ БЕБАҶО ТАФАККУРИ	230
Вадим Михальчук (Київ, Україна) ГАЛЕРЕЙНА СПРАВА ЯК ОДИН З ЧИННИКОІВ ПРОЦЕСУ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	233
Махаммадхон Исмоилов, Нормухаммад Шайдуллаев (Наманган, Ўзбекистон) ЭКОЛОГИЯ МУАММО ЕЧИМИГА ЯНГИЧА ЁНДОШУВЛАР	234

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ / ВЕДОМОСТИ ОБ УЧАСНИКАХ	237
---	-----

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Інформація для учасників из зарубезных стран	240
Інформація для учасників з України	243

Збірник наукових праць / Сборник научных работ

Українською, російською, казахською, вірменською та англійською мовами

Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014 р. – 250 с.

Материалы I Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницький, 2014 г. - 250 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,

ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, Ю.С. Табачок.

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав, Ю.С. Табачок.

Проведення I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці **молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»**

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді» за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

